

GENOCIDAS

LIETUVOS GYVENTOJŲ GENOCIDO IR REZISTENCIJOS TYRIMO CENTRAS

REZISTENCIJA

1997 1

ISSN 1392 - 3463

GENOCIDAS IR
REZISTENCIJA

GENOCIDAS IR REZISTENCIJA

1997 1

LIETUVOS
GYVENTOJŲ
GENOCIDO IR
REZISTENCIJOS
TYRIMO
CENTRAS

VILNIUS 1997

Redakcijos kolegija:

Dr. ARVYDAS ANUŠAUSKAS (moksl. redaktorius)

Dr. ALGIRDAS JAKUBČIONIS (VU)

Doc. dr. ANTANAS KULAKAUSKAS (VU)

DALIA KUODYTĖ (vyr. redaktorė)

Dr. VYTAUTAS TININIS (Karo akademija)

Prof. habil. dr. ANTANAS TYLA (VDU, LII)

Prof. habil. dr. LIUDAS TRUSKA (VDU, VPU)

Redakatoriaus žodis

Jau esama nemaža leidinių, skirtų skaudžiausiems XX a. vidurio Lietuvos istorijos puslapiams. Pirmiausia paminėtini politinių kalinių, partizanų atsiminimai, rašyti praslinkus pusei amžiaus po įvykių, ir dokumentų, dienoraščių, atsiminimų, rašytų įvykių metu ir nepatyrusių laiko erozijos, publikacijos. Šie leidiniai pagal žanrą priskirtini istorinei publicistikai, memuaristikai, – kitaip sakant, jie yra praverę tyrėjams, kritiškai žvelgiantiems į šaltinių visumą.

Kita vertus, yra pradėta ir moksliskai apibendrinti moderniąją Lietuvos istoriją, formuluoti jos problemas ir dėsnius. Į šį darbą įsitraukia ir Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras savo nauju žurnalu „Genocidas ir rezistencija“. Jame ne tik bus spausdinami mokslininkų tyrimų rezultatai, bet ir atsispindės pačių tyrimų raida. Skaitytojai čia ras ir žinomų istorikų publikacijų, ir naujų vardų, naujų idėjų.

„Genocidas ir rezistencija“ neatsirado tuščioje vietoje – jis tęsia Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo instituto 1996 m. leisto žurnalo „Darbai“ (išėjo 1 ir 2 numeriai) tradicijas. Bene labiausiai šiuos leidinius skiria medžiagos atrankos principai. Kad publikacijos būtų deramo mokslinio lygio, visi straipsniai bus recenzuojami pasitelkiant LGGRTC Mokslo tarybos narius bei kitus specialistus. Numanome, kad griežtindami atranką susidursime su kita opia problema – autorių. Tačiau taip pat suvokiame, jog laiko tėkmė yra mums paranki, tik svarbu, kad studijuojantieji aukštosiose mokyklose nevengtų nagrinėti naujausios Lietuvos istorijos problemų.

Siekdami aprėpti kuo platesnę žanrų, idėjų bei šaltinių panoramą, be mokslinio žurnalo „Genocidas ir rezistencija“, numatome leisti tarsi populiariąjį jo variantą: atskiromis knygomis bus spausdinami politinių kalinių, partizanų atsiminimai, dienoraščiai, tragiškiems mūsų istorijos įvykiams skirta publicistika ir net poezija. Visus šiuos leidinius vienas bendra antraštė „Genocidas ir rezistencija“ ir toks pat kaip žurnalo simbolis.

Tad tikimės, kad naujieji LGGRTC leidiniai ras skaitytojų tiek tarp specialistų, tiek plačiojoje visuomenėje, kad sulauksime ir kritikos, ir diskusijų, be kurių neįmanomas ne tik tobulėjimas, bet ir joks vyksmas.

Turiny – Contents

STRAIPSNIAI – ARTICLES

<i>Mindaugas Pocius</i> . MVD–MGB specialiosios grupės Lietuvoje (1945–1959)	7
Special MVD–MGB Troops in Lithuania (1945–1959)	42
<i>Juozas Starkauskas</i> . Frontų užnugario apsaugos NKVD kariuomenės veikla Lietuvoje (1944–1945)	43
The Activities of NKVD Forces of Rear Defence Fronts in Lithuania (1944–1945)	65
<i>Inga Petravičiūtė</i> . Sovietinio saugumo struktūra ir funkcijos Lietuvoje (1941–1954)	66
The Structure and Functions of Soviet Security in Lithuania (1941–1954)	81
<i>Vidmantas Tūtlis</i> . Tragiškų įvykių sukuryje parašytų memuarų savitumai	82
The Peculiarities of Memoirs Written in the Vortex of Tragic Events	97
<i>Audronė Janavičienė</i> . Sovietiniai diversantai Lietuvoje (1941–1944)	98
Soviet Saboteurs in Lithuania (1941–1944)	121
<i>Arūnas Streikus</i> . Sovietų valdžios antibažnytinė politika (1953–1967)	122
Soviet Anti-Catholic Church Activities (1953–1967)	159
<i>Arūnas Bubnys</i> . Vokiečių ir lietuvių saugumo policija (1941–1944)	160
German and Lithuanian Security Police (1941–1944)	175

IŠ ARCHYVŲ – FROM THE ARCHIVES

<i>Arvydas Anušauskas</i> . NKVD kariuomenės dokumentai Rusijos valstybiniame karo archyve	176

RECENZIJOS – REVIEWS

<i>Heinrihs Strods</i> . Latvijas nacionālo partizanu karš, 1944–1956 <i>A. Anušauskas</i>	183
<i>Nijolė Gaškaite</i> . Pasipriešinimo istorija. 1944–1953 metai <i>D. Kuodytė</i>	186

KRONIKA – CRONICALS	188

MŪSŲ AUTORIAI – OUR AUTHORS	191

Mindaugas Pocius

MVD–MGB specialiosios grupės Lietuvoje (1945–1959) *

AGENTŲ SMOGIKŲ GRUPĖS 1950–1953 m.

Legendiniai štabai – mirtinas MGB ginklas

1950–1953 m. MGB kovos su ginkluotuoju pogrindžiu strategija ėmė keistis. Svarbiausiu tikslu tapo legendinių štabų kūrimas ir partizanų vadų verbavimas agentais smogikais. 1950 m. SSRS valstybės saugumo ministras V. Abakumovas LSSR MGB vadovybei įsakė: „Panaudoti visas galimybes sprendžiant pagrindinį uždavinį – per agentūrą įsiskverbti į banditinių nacionalistinių formuočių centrus, štabus ir kitas vadovaujančias grandis, išsiaiškinti jų sudėtį, slapstymosi vietas ir sulaikyti visus dalyvius arba fiziškai juos sunaikinti“¹.

LSSR MGB 1951–1953 m. sėkmingai vykdė šį įsakymą. 1948 m. rudenį vykdydamas Dainavos apygardos Šarūno rinktinės vado Juozo Gegužio-Diemedžio užduotį rinktinės vado adjutantas Bronius Saveikis-Klajūnas ir apygardos štabo žvalgybos viršininkas Jurgis Krikščiūnas-Rimvydas perėjo SSRS–Lenkijos sieną. Partizanai Stokholme turėjo susisiekti su VLIK'o Vykdomosios tarybos pirmininku V. Sidzikausku. Lenkijoje kautynėse su vietiniais saugumiečiais 1949 m. Rimvydas žuvo, o Klajūnas

sužeistas pateko į nelaisvę. Netrukus apgydytas partizanas (jam amputavo koją) buvo palaužtas ir užverbuotas Broniaus slapyvardžiu. Pasinaudodama, jiems to nežinant, Gdansko mieste buvusiais partizanų ryšininkais, MGB Klajūno vardu pradėjo susirašinėti su J. Gegužiu. Šarūno rinktinės vadas patikėjo, kad Klajūnas po metų grįš kartu su dviem V. Sidzikausko „atstovais“, lydima keturių „sargybinių“. 1951 m. rugsėjo mėn. MGB inscenizavo iš užsienio grįžtančio Klajūno sienos perėjimą.

Klajūnas su keturiais agentais smogikais ėmė intensyviai ieškoti progos susitikti su J. Gegužiu-Diemedžiu. Kad būtų įtikinamiau, smogikai buvo ekipiruoti lenkų partizanų uniformomis ir ryšininkų akivaizdoje kalbėjo lenkiškai. 1951 m. rugsėjo 27 d. įvyko smogikų ir penkių kovotojų lydimas Diemedžio susitikimas. Kai Diemedis su kovos draugais nusileido į bunkerį, smogikai nušovė tris viršuje buvusius partizanus. Likusieji bunkeryje smarkiai priešinosi, tačiau, nematydami išeities, nusišovė. Tuomet žuvo Pietų Lietuvos srities vado pavaduotojas (jis taip pat ėjo Dainavos apygardos vado pareigas) J. Gegužis-Diemedis, jo pavaduotojas ir Šarūno rinktinės vadas Bronius Šalaševičius-Žilvitis, Boleslovas Vaideinis-Narsuolis, Algirdas Salinis-Skirmantas, apygardos vado adjutantas Pavasaris, Sta-

* Tęsinys. Pradžia – Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo instituto žurnalo „Darbai“ 1-ame ir 2-ame nr.

sys Krukonis-Žvaigždikis. Sužeistas į MGB rankas pateko Juozapavičiaus tėvūnijos vadas Juozas Karpavičius-Medelis². Ta pati specialioji grupė (SG), vadovaujama operatyvinio įgaliotinio Popovo, po savaitės Veisiejų rajone paėmė gyvą Šarūno rinktinės „Vytenio“ būrio vadą Zigmą Stravinską-Sapną, nors šis susitikimo metu laikė ranką su granata kišenėje. Nutaikę momentą, smogikai vienu metu griebė partizaną už rankų ir parvertė ant žemės. Spalio 4 d. likusius „Sapno“ būrio partizanus – Joną Kvedaravičių-Jūreivį, Milžiną ir Viltį – smogikai užmigdė tam tikrais preparatais užtaisyta degtine, o tuos, kurių degtinė nepaveikė, sušaudė begarsiais pistoletais. Taip žuvo Juozas Juknevičius-Žvalgas, Vėjelis ir Linas. Iš viso, Klajūno parodymais, MGB suėmė 13 ryšininkų ir rėmėjų, nukovė 15 partizanų³. J. Karpavičius-Medelis po gydymo ir „auklėjimo“ buvo užverbuotas vidaus agentu, slapyvardžiu Juozas. 1951 m. gruodžio 26 d., remdamiesi Juozo parodymais, MGB kariniai daliniai nukovė Šarūno rinktinės būrių vadus Rimvydą, Vieversį ir Laimę. Taip pagrindžio akivaizdoje sukompromitavę Medelį, saugumiečiai ėmėsi kurti legendinį Dainavos apygardos štabą. 1952 m. balandžio 27 d. MGB suorganizavo Juozo (veikė kaip Šarūno rinktinės vadas) ir slapčiai (1952 m. vasario 3 d.) suimto, užverbuoto Kazimieračio rinktinės vado Juozo Drazdausko-Putino susitikimą. Jame dalyvavo Juozą lydėję partizanai ir Putiną lydėję keturi agentai smogikai. Agentai nežinojo, kad jie abu yra užverbuoti. MGB norėjo patikrinti jų patikimumą. Viskas vyko kaip numatyta, todėl pagal saugumiečių scenarijų abi grupės susitarė gegužės pradžioje sušaukti Dainavos apygardos vadų suvažiavimą ir išrinkti naują apygardos vadą. Gegužės 9 d. Veisiejų rajono Cijūniškių miške įvyko specialiosios grupės (septyni agentai) ir „Bajoro“ bei „Varpo“ būrių susitikimas. Partizanai, paveikti smogikų, pritarė agentų suformuotai naujai Dainavos apygardos štabo sudėčiai. Štabą sudarė trys užverbuoti partizanai – Putinas, Vitas Treigys-Karvelis

(agentūrinis slapyvardis Georginas) ir Medelis. Pastarasis buvo išrinktas apygardos vadu. Susirinkime sutarta nutraukti terorą „savo pačių saugumo“ sumetimais ir imtis priemonių užmegzti ryšiui su Pietų Lietuvos srities vadovybe. Taip buvo sukurtas legendinis Dainavos apygardos štabas⁴. MGB vadovai, pasinaudodami Medeliu ir Putinu, planavo suimti Pietų Lietuvos srities štabo narius ir suformuoti legendinį srities štabą. Su agento Juozo pagalba ir jam pačiam dalyvaujant iki 1953 m. gegužės vidurio buvo nužudyta ir paimta į nelaisvę 28 Dainavos apygardos partizanai⁵. Vis dėlto legendinis Dainavos apygardos štabas nesugebėjo galutinai įgyvendinti MGB tikslų. Vykstant į susitikimą su Pietų Lietuvos srities vadu S. Staniškiu-Litu, Putinas (agentūrinis slapyvardis Vladas) nušovė agentą smogiką Žaliūgą, sužeidė specialųjį agentą Georginą ir pabėgo iš agentūrinės-kovinės grupės (AKG). Putino išdavystė, kaip rašoma saugumo dokumentuose, „dezorganizavo darbą ir sugriovė sumanymą likviduoti S. Staniškį-Litą ir LLKS gynybos pajėgų vadą A. Ramanauską-Vanagą“⁶.

1952 m. SSRS MGB sukonkretino uždavinius ir Lietuvos SSR padaliniui nurodė, jog reikia „plačiau praktikuoti konspiratyvų banditų sulaikymą siekiant vėliau juos panaudoti ryšio su banditų vadais nustatymo ir jų sulaikymo kombinacijoms. Iš sulaikytų banditų vadų verbuoti agentus, savo asmeninėmis savybėmis ir ryšiais galinčius įeiti į vadovaujančias nacionalistinio pagrindžio grandis“⁷. Žinoma, šiems uždaviniams vykdyti geriausiai tiko AKG, jau turėjusios nemažą patirtį. Maskvos direktyvose atsispindi grandioziški užmojai: „Panaudojant 1951 m. gruodžio mėn. slapčiai suimtus Šiaurės rytų Lietuvos srities vadus [Bronių Kalytį-Siaubą ir Mykolą Urboną-Liepą – M.P.] legenduoti nacionalistinio pagrindžio „centrą“. [...] Nuo legendinio „centro“ per turimus banditų kanalus atkurti ryšį su vadinamojo Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio prezidiumo vadais J. Žemaičiu, A. Ramanausku ir J. Kimštu, su-

laikyti juos ir paimti vadovavimą pagrindžiui į savo rankas siekiant jį likviduoti.“ Praktiškai buvo stengiamasi pakartoti 1946–1947 m. „visos Lietuvos pagrindžio centro“ scenarijų, tik jau pasitelkus ne MGB agentus (koks buvo J. Markulis), o užverbuotus LLKS tarybos narius. Iš pradžių saugumo organai siekė sukurti legendinius Vytauto apygardos ir Šiaurės rytų Lietuvos srities štabus ir su jų pagalba likviduoti srities laisvės kovotojų būrius. Šiaurės rytų Lietuvos srities veiklos erdvei priklausė Kupiškio, Rokiškio, Panevėžio, Vabalninko, Biržų, Ramygalos, Obelių, Dotnuvos, Troškūnų, Anykščių, Dusetų, Utenos, Molėtų, Švenčionių, Švenčionėlių, Širvintų, Ukmergės, Smėlių, Zarasų rajonai. Šiam tikslui įgyvendinti labiausiai tiko 1951 m. gruodžio 20 d. agento Bimbos vedamos AKG paimti į nelaisvę Šiaurės rytų Lietuvos srities vado pavaduotojas (taip pat ėjo Vytauto apygardos vado pareigas) B. Kalytis-Siaubas ir M. Urbonas-Liepa. Agentas Bimba – tai buvęs Vytauto apygardos štabo įgaliotinis ryšiams Juozas Bulka-Skrajūnas, kurį MGB suėmė dar 1951 m. kovo 19 d. Bimba, veikdamas kaip vidaus agentas, spalio 28 d. padėjo paimti gyvą Stasį Petravičių-Klajūną. S. Petravičius buvo palaužtas ir užverbuotas slapyvardžiu Mažytis. Lapkričio 17 d. Mažytis kartu su AKG paėmė gyvą Vytauto apygardos Tigro rinktinės partizaną Alfonsą Radzevičių-Tarzaną, vėliau tapusį specialiuoju agentu Alfa⁸. B. Kalytis, kruopščiai patikrintas keletu išdavysčių, buvo užverbuotas kaip specialusis agentas, slapyvardžiu Ramojus. Sudarydama srities štabo veiklos regimybę, MGB išsiuntinėjo agentų Ramojaus, Bimbos ir Mažyčio laiškus sričiai pavaldiems partizanų būriams. Taip buvo atkurtas ryšys su daugeliu kovotojų grupių⁹. Netrukus Ramojus nustatė srities vado pavaduotojo, Vytauto apygardos Tigro rinktinės vado Vinco Žaliaduonio-Cezario buvimo vietą. Mūšyje su karine čekistine grupe kovo 27 d. žuvo Cezaris ir jo adjutantas Mykolas Cincėnas-Erškėtis.

1952 m. balandžio mėn. agentas Mažytis per savo ryšininkę pasiuntė būrio vadui Mokytojui laišką, prie kurio pridėjo legendinio Vytauto apygardos štabo nurodymus. Mokytojas, atsakydamas į laišką, paprašė susitikti ir nurodė, kad laukia atvykstant LLKS tarybos prezidiumo nario, Šiaurės rytų Lietuvos srities vado Žygūno. Į susitikimą su Mokytojo būriu MGB pasiuntė agentus Ramojų, Mažytį, Alfą ir keturis agentus smogikus. Ramojų emgėbistai aprūpino apygardos įsakymais, instrukcijomis, nurodymais.

1952 m. rugpjūčio 14 d. Kupiškio rajono Šimonių miške įvyko SG ir Mokytojo, Kirvio, Tigro būrių (iš viso 19 partizanų) susitikimas. Atvyko ir srities vadas Jonas Kimštas-Žygūnas. Partizanai patikėjo legendiniu Vytauto apygardos štabu. Po pasitarimo Žygūnas nusprendė kartu su SG vykti į „štabo slapstymosi“ vietą. Po dviejų dienų smogikai už 10 km nuo pasitarimo vietos suėmė Žygūną. Savaitę atlaikęs tardymą, J. Kimštas galop palūžo ir rugsėjo mėnesį nurodė keletą bunkerių. Juose žuvo trys partizanai (tarp jų – srities visuomeninės dalies viršininkas Bronius Krivickas-Vilnius). Vėliau naudojantis legendinėmis priemonėmis buvo suimtas srities štabo organizacinio skyriaus viršininkas Viktoras Sabaliauskas-Kirvis ir Vytauto apygardos Vaižganto rinktinės vadas Vaclovas Čepukonis-Tigras (1952 m. spalio 17 d.)¹⁰.

Šiaurės rytų Lietuvos (Kalnų) srityje nuo 1951 m. pradžios iki 1953 m. gegužės 15 d. dėl to, kad buvo sukurti legendiniai štabai ir panaudotos AKG, emgėbistams pavyko sulaikyti ir nužudyti daugiau kaip 150 partizanų (dauguma AKG 1952–1953 m. įvykdytų partizanų nužudymo ir sulaikymo faktų pateikta šio straipsnio prieduose).

Agentais smogikais tapę partizanų vadai saugumo vadovams padėjo likviduoti Šiaurės rytų Lietuvos srities Vytauto, Vyčio apygardų štabus, taip pat Tigro, Liūto, Vaižganto (priklausė Vytauto apygardai), Žaliosios, Gedimino (priklausė Vyčio apygardai) rinktinių štabus. Jų vietoje MGB su-

kūrė legendinius štabus, kuriems vadovavo užverbuoti partizanų vadai, nuožmiai ir metodiškai naikinę likusius laisvės kovotojus¹¹.

1953 m. balandžio mėn. MGB naudojo si šiais legendiniais štabais:

1. LLKS tarybos 3-ioji sekcija, vadovaujama Jono Kimšto-Žygūno, arba specialiojo agento Jurgino;

2. Šiaurės rytų Lietuvos srities štabu, vadovaujamu Broniaus Kalyčio-Siaubo, arba specialiojo agento Ramojaus;

3. Vyčio apygardos štabu, vadovaujamu Povilo Puodžiūno-Žėruolio, arba specialiojo agento Mokytojo;

4. Vytauto apygardos štabu, vadovaujamu Juozo Bulkos-Skrajūno, arba specialiojo agento Bimbos;

5. Dainavos apygardos štabu, vadovaujamu Juozo Karpavičiaus-Medelio, arba specialiojo agento Juozo;

6. Vytauto apygardos Vaižganto rinktinės štabu, vadovaujamu Vaclovo Čepukonio-Tigro, arba specialiojo agento Kiečio;

7. Vytauto apygardos Tigro rinktinės štabu, vadovaujamu Kazio Bukausko-Seklio, arba specialiojo agento Gudo;

8. Vytauto apygardos Liūto rinktinės štabu, vadovaujamu Vytauto Petronio-Klajūno, arba specialiojo agento Kairio¹².

1953 m. antroje pusėje agentai smogikai Ramojus, Šturmas, Vasaris toliau dėjosi legendiniu Šiaurės rytų Lietuvos srities štabu, o specialieji agentai Bimba, Kairys, Gudas ir operatyviai naudojamas partizanas Tigras – legendiniu Vytauto apygardos štabu. Agentas Mokytojas atstovavo analogiškam Vyčio apygardos štabui¹³.

Šitaip čekistai 1951–1953 m. sunaikino „Tarzano“, „Liepos“, „Garso“, „Žėruolio“, „Šarkio“, „Tigro“, „Mokytojo“, „Kranto“, „Pavasario“, „Paberžio“, „Djakomo“, „Erelio“, „Kirvio“ būrius ir kitas partizanų grupes¹⁴.

1952–1953 m. MGB pavyko sukurti legendinius Tauro apygardos (vadovavo buvęs apygardos vadas Juozas Jankauskas-Demonas) Vytauto (vadovavo Albinas Biečiūnas-Kabelis, arba specialusis agentas Variagas) ir Geležinio Vilko (vadovavo Algir-

das Šermukšnis-Žilvinas, arba specialusis agentas Vacys) rinktinių štabus. Pasitelkus šiuos užverbuotus agentais smogikais partizanus buvo sunaikinti paskutiniai apygardos kovotojai¹⁵.

1953 m. gegužės mėn., siekdama sušaukti visų apygardų vadų suvažiavimą, MGB ketino J. Kimštą panaudoti kaip legendinės LLKS tarybos 3-iosios sekcijos vadovą. Saugumo vadovai, specialiųjų agentų padedami, planavo perimti į savo rankas vadovavimą visam Lietuvos ginkluotajam pagrindžiui¹⁶. Tačiau tai nebuvo įgyvendinta.

1953 m. gegužės 24 d. specialiojo agento P. Narbuto-Vaidilos, agentų smogikų Kazėno, Aro, Drąsaus (dėjosi esą legendinio Kęstučio apygardos Vaidoto rinktinės štabo nariai) dėka pavyko suimti Juozą Palubecką-Simą, globojusį LLKS tarybos prezidento pirmininką Joną Žemaitį-Vytautą. Po savaitės J. Palubeckas nurodė žymiojo partizanų vado bunkerį, ir emgėbistai J. Žemaitį paėmė gyvą. Priversti J. Žemaičio dirbti agentu saugumo vadovai neįstengė¹⁷.

Jau minėtame LSSR vidaus reikalų ministro gen. mjr. P. Kondakovo 1953 m. balandžio 18 d. raporte SSRS vidaus reikalų ministrui L. Berijai rašoma: „Sudarytų legendinių banditų formuočių dėka šios priemonės [turėta galvoje užverbuotų partizanų vadų vedamos AKG ir legendiniai štabai – *M.P.*] suteikė galimybę į mūsų agentūros rankas paimti rimčiausius organizacinius banditų vienetus, net vadinamąją vyriausiąją banditų vadovybės sekciją [LLKS 3-iąją sekciją – *M.P.*], pažeisti likusių formuočių organizacinę struktūrą ir paralyžiuoti aktyvią teroristinę banditų grupių veiklą“¹⁸.

1953 m. antroje pusėje partizanų grupių jau buvo nedaug, o likusius kelis apygardų štabus MGB netrukus sunaikino. Birželio 19 d. agentai smogikai Kuisys, Katinas, Pušis, vedami užverbuoto būrio vado Juozo Valantino-Granito, Tytuvėnų rajone iškvietė į susitikimą ir bandant paimti į nelaisvę nukovė Kęstučio apygardos vadą Povilą Morkūną-Rimantą bei štabo narį Stasį Zinkevičių-Algimantą¹⁹. 1953 m. rugpjūčio 23–27 d. MGB sunaikino (be AKG ar legendi-

nio štabo pagalbos) paskutinį išlikusį Žemaičių apygardos štabą, vadovaujamą apygardos vado Vlado Montvydo-Žemaičio²⁰. Tai buvo vienintelė partizanų apygarda, 1951–1953 m. nenukentėjusi nuo legendinių štabų pragaištingos veiklos.

Specialiųjų grupių efektyvumas kovoje su partizaniniu pasipriešinimu

Kiek žmonių 1950–1953 m. tapo klasinių SG „apdorojimo“ kombinacijų aukomis? Galima pamėginti nustatyti tik apytikrųjų skaičių.

Žinoma, kad per aštuonis mėnesius (1951 m. vasarį–spalį) keturios SG „apdorojo“ daugiau kaip 100 žmonių²¹. 1951 m. pabaigoje veikė jau šešios SG, todėl galima daryti prielaidą, kad 1951 m. SG klasta ištardė daugiau kaip 150 žmonių. 1950 m. pirmoje pusėje MGB naudojo vieną SG, o antrame pusmetyje pradėjo darbą dar trys agentų smogikų grupės²². Per pusę metų viena SG galėjo suklaidinti ne mažiau kaip 20 žmonių, todėl 1950 m. iš viso į smogikų rankas galėjo būti patekę apie 95 pasipriešinimo dalyviai. Kadangi 1952–1953 m. nuolat veikė šešios SG, tai „apdorotų“ pagrindžio dalyvių skaičius turėjo padidėti beveik 50 proc., palyginti su tuo laikotarpiu, kai veikė keturios SG. Taip apskaičiavus išeitų, kad 1952 ir 1953 m. į SG pinkles pateko maždaug po 225 žmones. Tačiau atsižvelgus į tokius veiksnius kaip dideli partizanų nuostoliai, pagrindžio atskleistos SG, MGB vadovų užduočių kaita, galima manyti šį skaičių buvus šiek tiek mažesnį – 160–170 žmonių. Sudėjus visus gautus skaičius galima sakyti, kad 1950–1953 m. agentai smogikai tardė apie 580 pasipriešinimo dalyvių. Tai labai apytikriai skaičiai, nes, neturint visos reikiamos dokumentinės medžiagos, neįmanoma tiksliai nustatyti, kiek žmonių tapo SG „apdorojimo“ aukomis.

Gana sudėtinga nustatyti su agentų smogikų pagalba suimtų žmonių skaičių. Vienas asmuo, patikėjęs, kad SG yra partizanų būrys, atskleisdavo vidutiniškai 4–10 rezistencijos dalyvių, kurie paprastai būdavo

suimami. Galima spėti, kad SG pastangomis 1950–1953 m. MGB suėmė apie 4000 ginkluotosios ir neginkluotosios rezistencijos dalyvių.

SG veiklos efektyvumą analizavo ir MGB vadovai. LSSR MVD 2-N valdybos viršininkas pplk. Župikovas 1953 m. kovo 12 d. pažymoje rašė: „Kovos su banditizmu praktika parodė, kad efektyviausios priemonės likviduojant gaujas yra agentais užverbuotų banditų vadų veikla kombinacijose ir paimtų gyvų banditų operatyvus panaudojimas“²³.

Norint nustatyti agentų smogikų veiklos poveikį Lietuvos partizaninio pasipriešinimo procesui, reikia bent apytikriai žinoti, kiek partizanų MGB suėmė ir nužudė, panaudojusi SG ir AKG.

1950 m. SG nukovė 52 ir suėmė 18 partizanų (iš jų 33 vadus)²⁴. Tai sudaro 8 ir 4,5 proc. visų likviduotų partizanų. Vartodami sąvoką „likviduoti banditai“, emgėbistai turėjo galvoje nužudytus, suimtus partizanus ir tuos, kurie legalizavosi.

1951 m. sausio–liepos mėn. AKG įvykdė 207 kombinacijas, nukovė 54 laisvės kovotojus (iš viso MGB nukovė 392 kovotojus) ir sulaukė 13 jų. Tai sudaro 14 proc. visų tuo pat metu nužudytų partizanų. Apie kitų MGB struktūrų suimtus laisvės kovotojus duomenų neaptikta, todėl negalima pasakyti, kiek procentų sudarė per minėtąjį laiką AKG suimti partizanai²⁵. 1951 m. antroje pusėje (nuo 1951 m. liepos 1 iki gruodžio 1 d.) SG nužudė 30, suėmė 13 partizanų. Tai sudaro 17 ir 6 proc. visų nužudytų ir suimtų partizanų. Per tą patį laikotarpį kiti MGB padaliniai nukovė 176 laisvės kovotojus ir suėmė 218 jų²⁶.

Iš pateiktų duomenų galima apskaičiuoti, kad 1951 m. SG nužudė ne mažiau kaip 84 ir suėmė ne mažiau kaip 26 ginkluotojo pasipriešinimo dalyvius. Tai sudaro apie 16 proc. visų nužudytų partizanų.

Panagrinėję atskirų SG veiklos efektyvumą, pamatysime panašų vaizdą. Pavyzdžiui, MGB Vilniaus srities valdybos SG nuo 1952 m. sausio 1 iki birželio 1 d. atliko 15

agentūrinių kombinacijų, nukovė 12 partizanų, suėmė 7, padėjo MGB suimti 15 rėmėjų ir ryšininkų²⁷. Tai sudaro 19,6, 22,5 ir 19 proc. visų MGB Vilniaus srities valdybos nukautų, suimtų kovotojų ir ryšininkų, rėmėjų (MGB Vilniaus srities valdyba per tą patį laikotarpį nukovė 61, suėmė 31 partizaną, 78 rėmėjus ir ryšininkus)²⁸. Apskaičiuojant bendrą AKG likviduotų partizanų skaičių reikia neužmiršti, kad viena centrinė MGB 2-N valdybos SG partizanų nužudydavo ir suimdavo keliomis dešimtimis procentų daugiau negu bet kuri kita MGB sričių valdybų SG. 1952 m. LSSR MGB turėjo šešias SG (narių skaičius visose SG buvo panašus). Iš viso tais metais MGB nukovė 457, suėmė 175 partizanus, 526 (1952 m. sausio 1–gruodžio 15 d.) ryšininkus ir rėmėjus²⁹. Jeigu vidutinį vienos SG veiklos efektyvumo procentą (šiuo atveju – MGB Vilniaus srities valdybos, t.y. 19, 22 ir 19 proc.) taikytume kitoms SG, išeitų, kad apie 100 agentų smogikų 1952 m. nužudė 86, suėmė 38 partizanus, padėjo emgėbistams areštuoti 99 ryšininkus ir rėmėjus (visi skaičiai nustatyti teoriškai). Palyginimui pažymėsime, kad per vienuolika 1952 m. mėnesių 5111 stribų įstengė nukauti tik 137 partizanus ir suimti 51³⁰.

LSSR valstybės saugumo ministras gen. mjr. P. Kondakovas 1953 m. sausio 19 d. ataskaitoje SSRS MGB vadovybei rašė: „Ypač teigiamų rezultatų likviduojant banditizmą buvo pasiekta taikant tokias agen-

tūrinio darbo formas kaip nukreiptų prieš gaujas agentūrinių-kovinių grupių sukūrimas, [...] slaptai sulaikytų banditų vadų operatyvus panaudojimas agentūrinėse-kovinėse grupėse ir jų užverbavimas agentais, mūsų agentų, [...] kaip legendinių gaujų, vadovaujančių štabų ir centrų atstovų, įterpimas į gaujas ir nacionalistines grupes, ryšininkų, rėmėjų ir kitų pagrindžio dalyvių verbavimas ir panaudojimas „tamsoje“³¹. AKG 1953 m. balandžio mėn. nužudė ir sulaikė 16 partizanų. Tai sudarė 40 proc. viso nužudytų ir paimtų gyvų partizanų skaičiaus. LSSR vidaus reikalų ministras pplk. J. Vildžiūnas 1953 m. gegužės 17 d. tarnybiname rašte SSRS MVD vadovybei rašė, kad 1953 m. balandžio mėn. 80 proc. visų partizanų buvo „likviduota kvalifikuotomis agentūrinėmis priemonėmis“³².

Analizuodami skaičius nesunkiai galime pastebėti dėsningumą: kasmet silpstant ginkluotai rezistencijai, AKG pastangomis sunaikintų partizanų vis daugėjo. 1953 m. antroje pusėje agentai smogikai nužudydavo, suimdavo net 60–70 proc. visų MGB nukautų, suimtų partizanų.

Iš viso 1953 m. AKG nužudė daugiau kaip 50 ir paėmė į nelaisvę daugiau kaip 54 laisvės kovotojus (žr. 1 lentelę ir priedus). Tai sudaro 25 ir 46 proc. visų tais pačiais metais nužudytų ir paimtų į nelaisvę partizanų. Iš viso 1950–1953 m. SG ir AKG nužudė daugiau kaip 270 ir paėmė į nelaisvę daugiau kaip 140 partizanų.

1 lentelė. Specialiųjų grupių efektyvumas 1953 m. antroje pusėje

Mėnuo	MGB įvairių padalinių sunaikinti partizanai	AKG nužudyti, paimti gyvi partizanai	AKG nužudytų, paimtų gyvų partizanų procentas nuo visų MGB sunaikintų partizanų skaičiaus
Liepa–rugpjūtis	32	21	65
Rugsėjis	16	9	56
Spalis	14	8	57
Lapkritis–gruodis	19	13	68

Lentelė sudaryta remiantis: LSSR vidaus reikalų ministro pplk. J. Vildžiūno 1953 m. spalio 19 d. tarnybinis pranešimas apie LSSR MVD 4-osios valdybos darbo 1953 m. liepos–rugpjūčio mėn. rezultatus, LYA, f. 3, ap. 56, b. 43, t. 3, l. 111, 180, 213; A. Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais*, Vilnius, 1996, p. 309; LSSR vidaus reikalų ministro K. Liaudžio 1954 m. vasario 4 d. tarnybinis pranešimas SSRS vidaus reikalų ministrui gen. plk. S. Kruglovui apie Lietuvos SSR MVD organų agentūrinio operatyvinio darbo kovojant su nacionalistiniu pagrindžiu ir ginkluotomis gaujomis 1953 m. lapkričio–gruodžio mėn. rezultatus, LYA, f. 3, ap. 56, b. 43, t. 2, l. 256.

Taigi galima padaryti tokias tvirtas išvadas:

1) 1952–1953 m. kovoje su partizanais kariniai MGB daliniai, sribai dalyvavo reitai, o agentūrinė veikla, specialiųjų grupių operacijos tapo čekistų darbo pagrindu.

2) Agentūrinės-kovinės grupės 1950–1953 m. MGB naudojo ypač aktyviai ir efektyviai, o tai leido padaryti milžiniškų nuostolių ginkluotajai rezistencijai.

AGENTŪRINĖS-KOVINĖS GRUPĖS 1954–1959 m.

Saugumo duomenimis, 1954 m. sausio 1 d. Lietuvoje veikė 122 partizanai (85 buvo 22 grupėse ir 37 – pavieniai)³³. Jiems sunaikinti (be kitų represinių pajėgų) 1954 m. MVD 4-oji valdyba pasiliko vieną 35 agentų smogikų SG. Juos įkurdino Vilniaus apylinkėse dviejose bazėse kaip Gynybos ministerijos techninius dalinius³⁴. Tų pačių metų gegužės mėnesį SG buvo sumažinta iki 25 agentų³⁵.

1954 m. pradžioje organizuotas, turintis centrinę vadovybę partizaninis pasipriešinimas jau buvo pasibaigęs. Veikė pavienės kovotojų grupės, dažnai neturėjusios tarpusavio ryšio. Metų pradžioje MVD pasiuntė šias AKG prieš aštuonis pagrindinius partizanų būrius:

1) Vyčio apygardos Žaliosios rinktinės „Pilėnų“ tėvūnijos vado S. Giedriko-Giriečio dešimties partizanų būriui sunaikinti (veikė Pandėlio, Vabalninko, Biržų rajonuose) MVD pasiuntė dvi AKG, kurias sudarė smogikai Žvaigždė, Aleksas, Aušra, Aštrus, Ungurys, Drąsuolis ir Mikas;

2) J. Streikaus-Stumbro septynių partizanų būrį, kurį sudarė I. Streikus, J. Žaržojus, P. Knezys, V. Krasauskas ir trys nelegalios moterys (veikė Obelių, Pandėlio, Rokiškio ir artimiausiuose Latvijos rajonuose), sekė Tarzano, Aido ir Orlovo smogikų AKG;

3) prieš I. Ignatavičiaus-Švyturio vadovaujamą Vaidilos, Purlio būrius ir pavieniui veikusius partizanus Šmociką, Milkevičių (iš

viso septyni kovotojai, kurie slapstėsi Ukmergės, Smėlių, Širvintų rajonuose) veikė smogikai Vasaris, Žvaigždė ir Globus;

4) į A. Palinausko-Klevo trijų partizanų grupę (Kėdainių, Jonavos, Ramygalos rajonuose) stengėsi įsiskverbti agentai smogikai Beržas ir Briedis;

5) K. Labanausko-Justo ir I. Kybarto-Saulio grupės (keturi partizanai, slapstėsi Kelmės rajone) ieškojo smogikai – Aras-2 ir Drąsuolis;

6) P. Bagdono-Atlanto keturių partizanų grupę (Varnių, Telšių, Užvenčio rajonuose) turėjo sunaikinti smogikai Kirvis, Liūtas, Žilvitis, Aras, Žvaigždė;

7) Žukausko 3 partizanų grupės (Jonavos rajone) ieškojo smogikai Petryla, Kazėnas;

8) sunaikinti B. Petkevičiaus-Pipiro, K. Ulecko-Vakaro, Dainavos apygardos vado V. Daunoro-Ungurio, LLKS ginkluotųjų pajėgų vado A. Ramanausko-Vanago (Prienų, Panemunės rajonuose) MVD pasiuntė agentus smogikus Petrylą ir Drąsą³⁶.

Po J. Stalino mirties saugumo organai turėjo šiek tiek pakeisti savo taikytus metodus. Matyt, todėl SSRS vidaus reikalų ministro pavaduotojas gen. mjr. K. Lunevas 1954 m. vasario 3 d. rašte LSSR vidaus reikalų ministrui plk. K. Liaudžiui uždraudė „apdoroti“ partizanus ryšininkus ir rėmėjus ir pripažino, kad agentai smogikai, apsimebę partizanais, „tardė sulaikytus asmenis taikydami neįstatyminius metodus“. Taip pat nurodė griežtai apriboti legendines priemones naudojant smogikus, „ypač prieš anti-sovietines grupes iš jaunimo tarpo, nes tokios priemonės vartojimas gali aktyvizuoti ginkluotojo nacionalistinio pagrindžio likučius“³⁷.

Išlikę partizanai buvo labai atsargūs. Jie tikrindavo net savo kovų bendražygius: iš ryšininkų stengdavosi sužinoti, ar norintis susitikti pažįstamas partizanas nebuvo kurį laiką dingęs, ar atsitraukia nuo jį lydinčių kovotojų, ar veikia jo ginklas. Jau susitikus smogikų būdavo prašoma likviduoti kokį nors sovietinį pareigūną. Todėl MVD labai

stengėsi užmaskuoti smogikų veiklą. Pavyzdžiui, 1954 m. vasario mėn. MVD pasiuntė agentus sunaikinti partizanų būrio. Norėdami pagrindžio dalyvius įtikinti, kad AKG veikia kaip žaliukų grupė, saugumo organai inscenizavo mūšį, kurio metu „sulaikė“ specialųjį agentą³⁸. Taip buvo stengiamasi įtikinti, kad AKG yra tikri laisvės kovotojai. Vasario–balandžio mėn. Šiaulių ir Pakruojo rajonuose AKG, kuriai vadovavo 4-osios valdybos 2-ojo skyriaus operatyvinis įgaliotinis vyr. lttn. Šaninas, nukovė du ir sulaikė vieną „Vėtros“ grupės partizaną³⁹. Kartais MVD užduotis atlikdavo vienas smogikas. Antai 1954 m. balandžio 1 d. Biržų rajone smogikas Putinas nušovė „Giriečio“ būrio narį J. Tučą-Ažuolą⁴⁰. Gegužės 6 d. Rietavo rajone AKG, pasinaudojusi agente Maryte, iškviatė į susitikimą ir paėmė gyvus S. Budrecką-Algirdą bei A. Rimkų-Tarzaną. Šis, kaip savo dokumentuose rašo saugumiečiai, „vedamas į automobilį mirė“. Galima įtarti, kad A. Rimkus buvo arba sužeistas, arba nukankintas⁴¹.

Po devynių dienų smogiko Vaidilos vadovaujama AKG, operatyviai panaudojusi buvusį partizaną Rupšaitį, sunaikino „Rolando“ grupę – sulaikė J. Jakubauską-Putiną ir A. Mockų-Tautvydą⁴². Kiek vėliau (rugpjūčio 7 d.) specialieji agentai Žvaigždė ir Globus, pasinaudoję ryšininke Naugeriene (jai to nežinant), Ukmergės rajone iškviatė į susitikimą ir slapta nušovė J. Ignatavičių-Švyturį. Partizaną nušovė smogikas Žvaigždė – buvęs to krašto miškinis. Agentų veiklą KGB meistriškai užmaskavo. Karinis saugumo dalinys inscenizavo miškų šukavimą. Vėliau Naugerienei čekistai atsiuntė neva iš gretimo rajono J. Ignatavičiaus braižu parašytą laišką. Dar po kiek laiko ryšininkei kagėbistai parodė nuotrauką, kurioje J. Ignatavičius-Švyturys, kaip įvykusių kautynių auka, esą guli negyvas šalia kelių „kitame rajone“ nušautų partizanų⁴³.

1955 m. sausio mėn. dar veikė 51 partizanas (26 veikė šešiose grupėse, 8 partizanai veikė po du ir 17 – pavieniui). Iš „Kęstučio“ būrio liko 6 partizanai, iš „Justo“ –

6, iš „Patašono“ – 3, iš „Klevo“ – 3, iš „Stumbro“ – 5, iš „Vilko“ – 3 partizanai⁴⁴.

1955 m. sausio mėn., kaip nebūtinai, buvo panaikintas 2-ojo skyriaus 3-iasis poskyris, kuris iki tol vadovavo agentams smogikams⁴⁵. 1956 m. vasario mėn. KGB 4-osios valdybos 2-asis skyrius savo funkcijas ir bylas laikinai perdavė 1-ajam skyriui. 2-asis skyrius (13 asmenų) organizavo ir kontroliavo KGB rajonų aparatų veiklą naikinant likusias partizanų grupes, o 1-asis skyrius (12 asmenų) užsiėmė pavienių partizanų ir ginkluotų nelegalų paieška⁴⁶.

1955 m. sausio mėn. KGB 4-osios valdybos 2-ojo skyriaus specialiąją grupę sudarė: SG vadas Ungurys (nuo 1955 m. balandžio 30 d. – Drąsuolis), SG vado pavaduotojai Drąsuolis ir Matrosas, vyresnieji agentai smogikai Beržas, Aras V., Žilvitis, Aušra, Aleksas, Kaštonas, Aidas, Uosis, Kušys, Vasaris, Kirvis ir eiliniai agentai smogikai Bijūnas, Žvaigždė, Globus, Aras-2, Aštirus, Petryla, Orlovas⁴⁷. Agentų atlyginimas svyravo nuo 1400 iki 1800 rublių⁴⁸.

1955 m. naktį iš liepos 20-osios į 21-ąją Prienų rajone, netoli Klebiškio kaimo, agentai smogikai Vacys, Petryla per ryšininką J. Kruvelį iškviatė į susitikimą ir iš pasalų sušaudė Bronių Petkevičių-Pipirą bei Klemensą Ulecką-Vakarą. Po to KGB karinis dalinys inscenizavo kautynes ir „bėgančių partizanų“ persekiojimą⁴⁹. Saugumas jų ieškojo net nuo 1952 m., kai Pipiras (pagrindyje nuo 1944 m.) ir Vakaras (pagrindyje nuo 1951 m.) priklausė Tauro apygardos Geležinio Vilko rinktinės „Vyčio“ tėvūnijai (veikė šiaurvakarinėje Prienų rajono dalyje, Kazlų Rūdos ir Panemunės rajonuose). 1952 m. „Vyčio“ tėvūnijai (9 partizanai) vadovavo Antanas Gudynas-Speigas, o Pipiras buvo tėvūnijos žvalgybos skyriaus viršininkas. 1952–1953 m. tėvūnija buvo sunaikinta, liko tik du kovotojai – Pipiras ir Vakaras, kurie iki pat savo žūties slapstėsi Prienų, Kazlų Rūdos, Panemunės ir Marijampolės rajonuose⁵⁰. 1952 m. B. Petkevičius ir K. Uleckas Pietų Lietuvos srities partizanų vadų mjr. S. Staniš-

kio-Lito, A. Šermukšnio-Žilvino, V. Daunoro-Ungurio buvo paskelbti partizaninio judėjimo pažeidėjais ir išbraukti iš LLKS gretų⁵¹. Galbūt tai buvo padaryta todėl, kad, saugumo duomenimis, Pipiras ir Vakaras 1949 m. vasario 10 d. Prienų rajono Pakalniškės kaime sušaudė J. Petraičio keturių asmenų šeimą⁵². Smogikas Vacys – buvęs partizanas A. Šermukšnis-Žilvinas – gerai pažinojo Pipirą ir Vakarą dar nuo 1952 m., kai ėjo Geležinio Vilko rinktinės vado pareigas⁵³. Nepaisant to, pastarieji Žilviną pusantrų metų tyrinėjo, tikrino ir nedrįso su juo susitikti. Saugumiečiai net buvo priversti kurį laiką apgyvendinti Vacį ir Petrylą bunkeryje netoli tų vietovių, kur slapstėsi pasmerktieji⁵⁴. Per susitikimą su agentais miškiniai laikė paruoštus automatus, elgėsi labai atsargiai, tačiau tai jų neišgelbėjo: nutaikęs progą, Pipirą nušovė agentas Vacys, o Vakarą – Petrylą⁵⁵.

1955 m. rugpjūčio mėn. agentai smogikai Vasaris ir Aras Varėnos rajone ieškojo ryšio su A. Ramanausku-Vanagu, tačiau buvo greitai demaskuoti⁵⁶. Tų pačių metų lapkričio 6 d. Kelmės rajone AKG paėmė gyvą Eugenijų Kybartą-Valerą. Remiantis jo parodymais, po dešimties dienų buvo sulaikytas ir Eugenijaus brolis Ignas-Saulis. Igną ir Eugenijų Kybartus KGB pasiuntė ieškoti savo brolio Vytauto Kybarto, buvusio Kęstučio apygardos vado Krizostomo Labanausko-Justo ir Edmundo Kmito-Evaldo. K. Labanauskas apygardos vadu tapo 1951 m. gegužės mėn., o 1952 m. dėl nesutarimų su vadovybe pasitraukė iš šių pareigų. 1956 m. birželio 5 d. abu broliai susitiko su K. Labanausku-Justu ir papasakojo apie saugumo bandymus juos užverbuoti. Justas liepos 13 d. nuvyko pas Kelmės rajono KGB įgaliotinį, pasidavė ir buvo užverbuotas agentu smogiku, slapyvardžiu Kalinauskas. Liepos 16 ir 26 d. Kalinauskas, veikdamas vienas, nušovė brolius Igną, Eugenijų ir Vytautą Kybartus.

Iš dvylikos 1955 m. sunaikintų partizanų keturis nužudė ir sulaikė agentūrinės-kovinės grupės⁵⁷.

1956 m. vasarą į Vytauto apygardos Juozo Streikaus-Stumbro būrio slapstymosi vietą KGB pasiuntė agentus smogikus Kietį, Žilvitį ir Nemuną. Smogikams neprireikė nužudyti šio būrio partizanų, nes tų pačių metų spalio 28 d. legalizavosi Povilas Knezys-Rudokas, A. Talutytė ir V. Streikutė, o 1958 m. tą patį padarė broliai Juozas ir Izidorius Streikai⁵⁸.

1956 m. liepos 15 d. agento Nelkos sodyboje (Rokiškio rajono Pandėlio apylinkė) pasaloje KGB paliko smogiką Aušrą. Į šią sodybą turėjo atvykti Vyčio apygardos Žaliosios rinktinės „Pilėnų“ tėvūnijos partizanai Mykolas Suveizdis-Budrys ir Edvardas Žilinskas-Vanagėlis. Atėję partizanai troboje aptiko pasislėpusį Aušrą, kuris vieną partizaną iš karto nukovė, o kitą, bandžiusį pabėgti, smogiko automato serija pasivijo netoli sodybos⁵⁹. 1954–1956 m. Ariogalos, Vilkijos, Dotnuvos, Kėdainių, iš dalies Jonavos ir Tytuvėnų rajonuose veikė „Kęstučio“ būrys (buvęs Kęstučio rajonas), vadovaujamas Jono Dziko-Žiburio-Dainiaus. Užmegzti ryšį su šiuo būriu nuo 1954 m. siekė AKG, kurią sudarė smogikai Kaštonas, Katinas, Kuisys. 1956 m. rugsėjo 1 d. šie agentai susitiko su Kęstučio rajono „Vytauto“ grupe ir paėmė gyvą vadą Vytautą Ulecką-Vytautą, nušovė Vladą Noreiką-Žvainį-Rugelį-Jūreivį ir J. Noreiką. V. Ulecką čekistai užverbavo ir su AKG pasiuntė ieškoti kitų partizanų. Netrukus V. Uleckui pavyko pabėgti. Praėjus keliems mėnesiams (gruodžio 7 d.) V. Uleckas Dotnuvos rajone buvo nukautas, prieš tai spėjęs sunkiai sužeisti operatyvinį įgaliotinį vyr. lt. Markulį. „Kęstučio“ būriui sunaikinti KGB naudojo apie 80 agentų ir dar vieną AKG, kurią sudarė smogikai Vaidila ir Aleksas. Ši grupė veikė kaip Kęstučio apygardos Vaidoto rinktinės „Rolando“ būrys⁶⁰. 1956 m. pradžioje Kėdainių, Ramygalos, Ukmergės ir Jonavos rajonuose veikė „Klevo“ būrys: vadas Antanas Palinauskas-Klevas, Vytautas Zacharas-Povas ir Vincas Kupčinskas-Ažuolas. Smogikai Beržas ir Briedis ilgai

sekė jų pėdomis, tačiau A. Palinauskas ir V. Kupčinskas gegužės 19–21 d. legalizavosi, o V. Zacharą spalio 14 d. jo paties sodyboje pagal agento pranešimą pasaloje nukovė KGB dalinys⁶¹.

1957 m. sausio mėn. dar slapstėsi 16 partizanų: keturi „Kęstučio“ būrio (Dotnuvos, Ariogalos, Vilkijos, Kėdainių rajonų sankirta) partizanai – Zenonas Lenartavičius-Audra, Jonas Dzikas-Dainius ir du nežinomi, trys „Patašono“ būrio (Akmenės, Žagarės, Joniškio rajonai) partizanai – Steponas Ertikis-Patašonas, Kostas Liuberskis-Žvainys, Julius Adomaitis-Erdvilas, trys „Stumbro“ būrio (Obelių, Rokiškio, Zarasų rajonų sankirta, Latvijos Ilūkstės, Aknystės rajonai) partizanai – Juozas Streikus-Stumbras, Izidorius Streikus-Girėnas, Vladas Žaržojus-Jazminas. Pavieniui slapstėsi šeši partizanai: Antanas Kraujelis-Siaubūnas, Edmun-

das Kmitas-Evaldas, Stasys Vaičkus, Petras Pošis-Gediminas, Pranas Končius-Adomas, Pranas Prūsaitis-Lapė⁶².

1958 m. spalio 19 d. Žagarės rajono Žeimių miške specialieji agentai Lazda ir Ramojus klastingai nužudė Julijų Adomaitį-Erdvilą, nuo 1954 m. priklausiusį „Patašono“ būriui⁶³.

Likusius laisvės kovotojus 1959 m. persekiojo 13 agentų smogikų: Lazda, Aidas, Ungurys, Aleksas, Aušra, Kaštonas, Aras, Drąsuolis, Ramojus, Katinas, Beržas, Mokytojas, Mažytis ir Matrosas⁶⁴.

Išanalizavus SG veiklą 1954–1959 m. galima nustatyti, kad tais metais agentai smogikai nužudė ir paėmė į nelaisvę apie trečdalį visų ginkluotojo pasipriešinimo dalyvių. 2 lentelėje matyti, kaip tuomet kito paskutiniųjų laisvės kovotojų ir agentų smogikų skaičiaus santykis:

2 lentelė. Partizanų ir LSSR KGB 4-osios valdybos specialiosios grupės agentų skaičiaus kitimas 1954–1959 m.

Partizanai ir specialiosios grupės agentai	Metai					
	1954	1955	1956	1957	1958	1959
Nužudyti	37 ^a	6	12	5	2	2
Paimti gyvi	27	6	4	1	2	0
Legalizavęsi	16 ^b	0	10	1	4	0
Perėję į pogrindį, demaskuoti	-	2	-	-	-	-
Veikę partizanai (sausio mėn.)	122	51	41	16	16 ^c	10 ^d
Veikę specialiosios grupės agentai smogikai	35	21	18	16	15	13

Lentelė sudaryta remiantis: LSSR KGB pirmininko plk. K. Liaudžio 1954 m. balandžio 9 d. tarnybinis raštas SSRS KGB pirmininko pavaduotojui gen. mjr. K. Lunevui, LYA, f. 3, ap. 55, b. 1, l. 75; LSSR KGB laikinai einančio 4-osios valdybos viršininko pareigas plk. Michailovo 1955 m. gruodžio 22 d. pažyma apie LSSR KGB 4-osios valdybos 1955 m. darbo rezultatus, *ibid.*, ap. 66, b. 2, l. 272–273; LSSR vidaus reikalų ministro plk. K. Liaudžio 1954 m. sausio 16 d. raportas SSRS vidaus reikalų ministro pavaduotojui gen. mjr. K. Lunevui, *ibid.*, ap. 54, b. 1, l. 1–4; LSSR KGB 4-osios valdybos viršininko pplk. P. Raslano 1954 m. gegužės mėn. pažyma, *ibid.*, b. 3, l. 71; 1955 m. sausio 7 d. pažyma apie ginkluotąjį nacionalistinį pogrindį (be parašo), *ibid.*, ap. 66, b. 2, l. 61; LSSR KGB 4-osios valdybos 2-ojo skyriaus vyresniojo operatyvinio įgaliotinio kpt. A. Knutovo, 2-ojo skyriaus vyresniojo operatyvinio įgaliotinio kpt. K. Sirgeto, 2-ojo skyriaus operatyvinio įgaliotinio lt. Šimkaus 1959 m. gegužės 12 d. aktas, *ibid.*, ap. 71, b. 47, l. 10; LSSR KGB pirmininko pavaduotojo plk. L. Martavičiaus 1959 m. kovo mėn. raštas SSRS KGB 4-osios valdybos viršininkui gen. lt. E. Pitovranovui, *ibid.*, l. 2; LSSR KGB 4-osios valdybos viršininko pplk. J. Obukauskio 1958 m. gegužės 9 d. pažyma apie LSSR KGB 4-osios valdybos darbo rezultatus ir priešiškus išpuolius, *ibid.*, b. 48, l. 58; LSSR KGB pirmininko gen. mjr. K. Liaudžio 1957 m. vasario 4 d. tarnybinis raštas SSRS KGB apie Lietuvos SSR valstybės saugumo organų 4-osios valdybos 1956 m. darbo rezultatus, *ibid.*, ap. 68, b. 9, l. 8, 70–71; LSSR KGB pirmininko plk. K. Liaudžio 1955 m. kovo mėn. raštas SSRS KGB pirmininko pavaduotojui gen. mjr. K. Lunevui, *ibid.*, ap. 66, b. 4, l. 7; SSRS KGB pirmininko pavaduotojo gen. mjr. K. Lunevo 1955 m. balandžio 6 d. raštas LSSR KGB pirmininkui plk. K. Liaudžiui, *ibid.*, l. 9; LSSR KGB pirmininko plk. K. Liaudžio 1955 m. gegužės 11 d. tarnybinis pranešimas SSRS KGB pirmininkui gen. plk. I. Serovui, *ibid.*, l. 21; LSSR KGB pirmininko plk. K. Liaudžio 1957 m. vasario 4 d. tarnybinis raštas SSRS KGB 4-osios valdybos viršininkui gen. lt. F. Cha-

ritonovui, *ibid.*, ap. 68, b. 9, l. 3, 8; LSSR KGB laikinai einančio 4-osios valdybos viršininko pareigas plk. Michailovo 1955 m. gruodžio 22 d. pažyma apie 4-osios valdybos 1955 m. darbo rezultatus, *ibid.*, ap. 66, b. 2, l. 269; LSSR KGB 4-osios valdybos 2-ojo skyriaus viršininko pavaduotojo pplk. N. Dušanskio 1959 m. vasario 14 d. raštas LSSR KGB Finansų skyriaus viršininkui pplk. Pimenovui, *ibid.*, ap. 71, b. 47, l. 1; LSSR KGB 4-osios valdybos 2-ojo skyriaus viršininko pavaduotojo pplk. N. Dušanskio 1959 m. kovo 3 d. pažyma apie LSSR KGB organų darbą ir priešiškus išpuolius 1959 m. vasario mėn., *ibid.*, b. 48, l. 38; LSSR KGB 4-osios valdybos viršininko pplk. J. Obukauskio 1958 m. gegužės 9 d. pažyma apie LSSR KGB 4-osios valdybos darbą ir priešiškus išpuolius, *ibid.*, l. 55; LSSR KGB 4-osios valdybos 2-ojo skyriaus viršininko pavaduotojo mjr. Naro 1959 m. liepos mėn. pažyma apie LSSR KGB organų 1957–1959 m. darbo rezultatus ir priešiškus išpuolius, *ibid.*, l. 92.

^a Lentelėje pateikiamas visų KGB struktūrų nužudytų ir sulaikytų partizanų skaičius.

^b Šis skaičius neapima įvairiu laiku iš būrių pasitraukusių, su fiktyviais dokumentais gyvenusių ir vėliau legalizuotų buvusių partizanų, taip pat ginkluotų ir neginkluotų nelegalų.

^c 1960 m. pradžioje dar slapstėsi aštuoni partizanai: Pranciškus Prūsaitis-Lapė (pogrindyje nuo 1947 m., suimtas 1962 m. rugsėjo 25 d. Kėdainių rajone ir sušaudytas 1963 m. liepos 13 d.), Antanas Kraujelis-Siaubūnas (pogrindyje nuo 1950 m., žuvo 1965 m. kovo 17 d.), Pranas Končius-Adomas (pogrindyje nuo 1944 m., žuvo 1965 m. liepos 6 d.), Jonas Bartušas-Ukrainietis (pogrindyje nuo 1944 m., nukautas 1960 m. liepos 19 d. Ariogalos rajone), Zenonas Lenartavičius-Audra (žuvo 1960 m. rugpjūčio 11 d. Ariogalos rajone), Steponas Erstikis-Patašonas (pogrindyje nuo 1945 m., nuo 1958 m. apie jį nėra jokių žinių, – manoma, kad mirė nuo galvos traumos), Kostas Liuberskis-Žvainys (pogrindyje nuo 1949 m., 1958 m. dingo iš KGB akiračio, yra nepatikrintų žinių, jog mirė 1969 m. Rygos tuberkuliozinėje ligoninėje, KGB taip ir nesurastas), Edmundas Kmitas-Evaldas (pogrindyje nuo 1945 m., 1961 m. nukautas specialiųjų agentų). Partizanas Stasys Guiga-Tarzanas KGB įskaitoje neregistruotas, nes 1958 m. buvo paskelbta sąjunginė jo paieška per VRM.

^d Neatitikimai tarp KGB įskaitoje buvusių ir nužudytų, suimtų partizanų aiškintini tuo, kad patys kagėbistai vienos ataskaitose kai kuriuos įvairiu laiku iš būrių pasitraukusius ir tuos, kurie vėliau legalizavosi, partizanus įtraukdavo į likviduotų partizanų skaičių, o kitose ataskaitose jų nepažymėdavo. Taip pat neturėjo įtraukę į įskaitą visų partizanų, maišydavo nelegalus su veikiančiais laisvės kovotojais. Pasitaikydavo apskaitos netikslumų.

1954 m. SG planus rengdavo LSSR MVD (KGB) 4-osios valdybos 3-iojo skyriaus poskyrio viršininkas vyr. lt. Popovas. Juos reikėdavo suderinti su 3-iojo skyriaus viršininku vyr. lt. Staškevičiumi, 4-osios valdybos viršininku mjr. P. Raslanu, vidaus reikalų (valstybės saugumo) ministro pavaduotoju plk. J. Sinicynu. Vėliau juos turėdavo patvirtinti vidaus reikalų (valstybės saugumo) ministras plk. K. Liaudis.

1954 m. balandžio 7 d. buvo įsteigtas Valstybės saugumo komitetas (KGB), ir specialiosios grupės kuravimą iš 3-iojo skyriaus perėmė 2-asis skyrius. Su agentais smogikais 1954–1959 m. dirbo LSSR KGB pirmininko pavaduotojai plk. Martavičius, 4-osios valdybos viršininkas mjr. J. Obukauskas, 4-osios valdybos viršininko pavaduotojas (nuo 1954 m. liepos mėn. – viršininkas) pplk. N. Vukolovas, 2-ojo skyriaus viršininkas kpt. Martusevičius, jo pavaduotojai mjr. N. Čiurakovas, mjr. N. Dušanskis, pplk. Krugovcovas, 2-ojo skyriaus vyresnysis operatyvinis įgaliotinis kpt. Šabaldinas, 2-ojo skyriaus operatyviniai įgaliotiniai vyr. lt. Martinkevičius, vyr. lt. Šaninas, kpt.

A. Knutovas, lt. Marma, K. Sirgetas, lt. Adomaitis, 3-iojo skyriaus vyresnysis operatyvinis įgaliotinis vyr. lt. Tenčiurinas, 2-ojo skyriaus 3-iojo poskyrio viršininko pavaduotojas kpt. Aleksandrovas, to paties poskyrio vyresnysis operatyvinis įgaliotinis lt. Šlapšinskas bei operatyviniai įgaliotiniai S. Šimkus, lt. Pupenis⁶⁵.

Informaciją apie smogikų veiklą nuolat gaudavo SSRS KGB pirmininkas I. Serovas, jo pavaduotojas gen. mjr. K. Lunevas, SSRS KGB 4-osios valdybos viršininkai gen. lt. F. Charitonovas, gen. lt. E. Pitovranovas, SSRS KGB 4-osios valdybos 3-iojo skyriaus viršininkas I. Počkajus (buvęs LSSR valstybės saugumo ministro pavaduotojas)⁶⁶.

AGENTAI SMOGIKAI IR JŲ VADOVAI

LSSR MGB specialiųjų grupių kūrimo, organizavimo pradininku bei vienu iš pagrindinių vadovų galima laikyti mjr. Aleksejų Ivanovičių Sokolovą. Šis garsus provokatorius ir žudikas gimė 1904 m. Voronežo gubernijoje skurdžioje šeimoje. 1926 m. jis jau

dirbo Jungtinės valstybinės politinės valdybos (OGPU) Voronežo valdybos ypatingajame skyriuje. Trečiajame dešimtmetyje dalyvavo OGPU operacijose slopinant Rusijos „buožių maištus“. Tuo metu kaip vidaus specialusis agentas pasižymėjo žudydamas sukilusių valstiečių vadus bei nurodydamas baudžiamiesiems daliniams sukilėlių būrių vietas⁶⁷. 1944–1945 m. A. Sokolovas Vakarų Ukrainoje organizavo specialiąsias grupes, kovojusias su ukrainiečių partizanais. Lietuvoje A. Sokolovas 1946–1950 m. vadovavo vienai iš SG. Jo globojami agentai smogikai nužudė ir sulaikė apie 150 partizanų, atskleidė daug ryšininkų, rėmėjų, rezervistų. Mjr. A. Sokolovo veiklos intensyvumą liudija tokie faktai: 1946 m. specialiosios grupės operacijose jis dalyvavo 164 paras, 1947 m. – 256, 1948 m. – 213, 1949 m. – 246, 1950 m. – 88 paras (iš viso – 967 paras). 1954 m. kovo mėn. A. Sokolovas jau dirbo MVD Altajaus krašto valdyboje⁶⁸. Jis ne kartą MGB vadovybės buvo paskatintas pinigėmis premijomis, įvertintas kaip vienas profesionaliausių emgėbistų. LSSR MGB 2-N valdybos viršininko pavaduotojas pplk. I. Počkajus mjr. A. Sokolovo tarnybinėje charakteristikoje rašė: „Draugas A. Sokolovas protingai ir teisingai vadovauja savo aparatui ir turi autoritetą tarp darbuotojų. Reguliariai kelia savo idėjinį politinį lygį. Agentūriniame-operatyviniame darbe, kovojant su nacionalistiniu pagrindžiu ir gaujomis, kompetentingas. Einamoms pareigoms tinkamas“⁶⁹. Kolegos mjr. A. Sokolovą apibūdino kaip žmogų, diegiantį smogikams žiaurumą, kurstantį juos plėšikauti ir grobti⁷⁰. A. Sokolovo vadovaujamos SG veikla ir nusikaltimai yra aptarti šio straipsnio pirmoje dalyje „Represinių organų specialiosios grupės 1945–1949 m.“, todėl nėra reikalo kartotis. Galima tik pažymėti, kad jo sukurta kovos metodika buvo taikoma tol, kol gyvavo SG, o parengti ir išauklėti agentai smogikai vėlesniais metais rodė nepaprasto žiaurumo pavyzdį naujiems SG nariams. „Už sėkmingą specialiųjų SSRS vyriausybės užduočių vykdymą“ A. So-

kolovas buvo apdovanotas trimis Raudonosios vėliavos, vienu Raudonosios žvaigždės ordinu ir Tėvynės karo I laipsnio ordinu (1949 m.). Mirė 1973 m. Maskvoje turėdamas papulkininkio laipsnį⁷¹.

Kitas smogikų vadovas mjr. Nikolajus Trofimovičius Čiurakovas nuo 1946 m. birželio mėn. iki 1952 m. vadovavo kelioms agentų smogikų grupėms. Jo globojamos SG suėmė ir nužudė apie 100 partizanų. N. Čiurakovas dalyvavo SG operacijose: 1946 m. – 87 paras, 1947 m. – 81, 1948 m. – 69, 1949 m. – 65, 1950 m. – 79, 1951 m. – 73, 1952 m. – 88 paras (iš viso – 542 paras)⁷².

Ne mažiau garsus SG specialistas kpt. Nikolajus Antonovičius Sokolovas (kituose dokumentuose – Antonas Nikolajevičius) 1944 m. prisidėjo prie ingušų ir čečėnų tautų trėmimo⁷³. Dažnai su kpt. N. Sokolovo pritarimu smogikai įvairiais būdais kankindavo suimtus partizanus, ryšininkus, rėmėjus, kaip nereikalingus liudininkus šaudydavo civilius gyventojus – senukus ir moteris, nepilnamečius. Kartais kpt. N. Sokolovo smogikai partizanus kankindavo net įkaitinta geležimi⁷⁴.

1951 m. žiemą ir pavasarį kpt. N. Sokolovo vadovaujami specialieji agentai J. Rudžionis ir A. Chainauskas-Šalna kankindami tardė senuką, du vyrus ir mergaitę. Šiuo įvykiu susidomėjo net LSSR KGB Kadro skyriaus Ypatingoji inspekcija, tačiau kpt. N. Sokolovas nebuvo patrauktas baudžiamojon atsakomybėn. Išsisukinėdamas nuo nemalonumų, LSSR KGB 4-osios valdybos viršininkas mjr. J. Obukauskas rašte LSSR KGB Kadro skyriaus Ypatingosios inspekcijos viršininkui Timonovui ciniškai rašė, kad „[...] negalima nustatyti senuko, dviejų vyrų ir mergaitės, kurie buvo tardyti naudojant fizinio poveikio priemones, pavardžių“⁷⁵. 1952 m. LSSR valstybės saugumo ministras gen. mjr. P. Kapralovas už septynių civilių gyventojų nužudymą 1948 m. 2-N valdybos 2-ojo skyriaus 3-iojo poskyrio viršininkui kpt. N. Sokolovui pareiškė tik... griežtą papeikimą, o jo pavaduotoją ltn. P. Rimkevičių nubaudė 20 parų areštu ir

pažemino pareigose, vyr. ltn. Staškevičių nu-baudė 20 parų⁷⁶. Šie faktai įrodo, kad LSSR MGB aukščiausia vadovybė stengėsi apsau-goti smogikų vadovus, agentus smogikus nuo atsakomybės, toleravo nekaltų civilių žmonių kankinimus, žudymą. Taigi valsty-bės saugumo ministrams, jų pavaduotojams, 2-N valdybos viršininkams bei jų pavaduo-tojams, skyrių viršininkams tenka tiesioginė atsakomybė už nusikaltimus, padarytus taikiems gyventojams.

Nuo minėtųjų asmenų mažai kuo atsili-ko SG vadovai – ltn. P. Rimkevičius ir vyr. ltn. V. Staškevičius. Ltn. P. Rimkevičiaus ra-porto LSSR valstybės saugumo ministrui iš-trauka atvirai byloja apie SG vadovų žiau-rius nusikaltimus: „Aš manau, kad reikia nuspręsti: kada, kokiais atvejais leistinos fi-zinio poveikio priemonės ir kokios apim-ties; ką ir kada reikia imti iš gaujų rėmėjų; ar galima sušaudyti nereikalingus liudinin-kus“⁷⁷. 1955 m. „už sovietinių įstatymų pa-žeidimą“ P. Rimkevičių, agentus smogikus J. Rudžionį ir A. Chainauską-Šalną karo tri-bunolas nuteisė kalėti nuo 2 iki 7 metų⁷⁸. „Sovietinių įstatymų pažeidimu“ saugumo organai vadino išsigimėlišką nusikaltimą – nepilnamečio V. Dveilio kankinimą ir nu-žudymą. Ltn. P. Rimkevičius, J. Rudžionis ir A. Chainauskas berniuką taip kankino, kad jis išprotėjo⁷⁹. A. Chainauskas 1951 m. pats nušovė J. Lukšą, bet tai, matyt, nepa-dėjo išvengti kalėjimo. Viso bausmės laiko nusikaltėliai lageryje neišbuvo – po Stalino mirties juos amnestavo. A. Chainauskui la-geryje sutriko psichika, ir vėliau jis pateko į psichiatrinę ligoninę. Šis faktas, kai smo-gikai trumpam laikui atsisėdo už grotų, yra vienintelis per visą SG gyvavimo istoriją. Ši išimtis tik patvirtina, kad agentų smogikų bei jų vadovų „sovietinis teisingumas“ ne-pasiekdavo.

SG vadovų auklėtiniai – agentai smogi-kai – panėšėjo į samdomus žudikus. Jie gau-davo nuolatinis didelius atlyginimus – 1000–1200 rublių (vidutinis tarnautojo už-darbis tebuvo 300 rb), gausias premijas po įvykdytų užduočių. Tačiau savo kovos drau-

gų žudymas buvo ir būdas išlikti, nes MGB visada galėjo nevykusius arba išsisukinėjan-čius agentus atiduoti Ypatingajam pasitari-mui. Geriau įsivaizduoti, kas buvo smogi-kas, galima iš keleto ryškesnių pavyzdžių. Antai buvęs vermachto karininkas Rudol-fas Ottingas, vėliau – Tauro apygardos par-tizanas, 1947 m. tapo agentu smogiku, sla-pyvardžiu Kirvis. Nuo 1948 m. Kirvis jau SG Nr. 1 vadas. Dalyvaudamas SG opera-cijose, jis kartu su kitais smogikais iki 1953 m. gegužės mėn. nužudė ir paėmė į nelaisvę apie 150 partizanų, iš kurių dau-giau kaip 20 nušovė arba pats sulaikė. Tas žmogus nepaprastai sugebėdavo prisitaiky-ti prie gyvenimo aplinkybių. Nuslopinus par-tizaninį pasipriešinimą, R. Ottingą LSSR MGB žvalgyba pasiuntė šnipinėti į VFR. Tačiau čekistai smarkiai apsiriko, nes jis ne-turėjo jokių tvirtų principų, nepaisė jokių moralės kriterijų. Šis ypač garsus smogikas vadovavosi viena gyvenimo taisykle: turiu išlikti gyvas ir visada rūpintis tik savo nau-da. Netrukus KGB agentas Balandis (bu-vęs smogikas Kirvis) VFR kontržvalgybai pasisakė, kas esąs. Išdavęs kovų bendražy-gius – vokiečius kareivius, lietuvius partiza-nus, rusus emgėbistus, R. Ottingas paskui ramiausiai gyveno Vokietijoje⁸⁰.

Kitas ypač pasižymėjęs specialusis agen-tas S. Šimkus-Šturmas 1948–1950 m. buvo stribas Tauragės rajone. 1950 m. liepos mėn. MGB priimtas į 2-N valdybos SG. 1952 m. spalio mėn. už „nuopelnus“ pakeltas SG va-do pavaduotoju. 1953 m. vasario mėn. tapo SG vadu. Vėliau dirbo operatyviniu įgalio-tiniu. Nuo 1950 m. iki 1953 m. gegužės 15 d. Šturmas kartu su kitais smogikais SG ope-racijose sunaikino 76 partizanus, iš kurių 25 pats nužudė ar suėmė. Už tokius „nuo-pelnus“ Lietuvos SSR MGB vadovybė Štur-mui ne kartą reiškė dėkingumą ir skyrė pi-nigines premijas⁸¹.

Gana įdomi specialiojo agento Juozo Ri-mavičiaus-Aušros gyvenimo istorija. 1946 m. nuteistas už ryšius su pogrindžiu, jis trejus metus praleido lageryje. Grįžęs į laisvę, 1949 m. Aušra trumpą laiką priklausė

Dainavos apygardos Šarūno rinktinės „Žilvičio“ būriui. Tų pačių metų pabaigoje Aušra savo iniciatyva susisiekė su MGB darbuotojais, išdavė būrio vado Žvalgo buvimo vietą, ir šis 1949 m. spalio 9 d. žuvo. Partizanai įtarė išdavystę, todėl keturi kovotojai, norėdami likviduoti agentą Aušrą, atėjo į jo sodybą. Susišaudymo metu partizanai nušovė agento žmoną ir tetą. Aušra gindamasis vieną partizaną nušovė, o kitą sunkiai sužeidė. Agento keršto, neapykantos jausmu MGB optimaliai pasinaudojo ir 1950 m. birželio mėn. įtraukė Aušrą į 2-N valdybos SG sudėtį. Tokie agentai buvo ypač žiaurūs, tikri fanatikai. 1952 m. AKG, kuriai priklausė Aušra, sunaikino Našlaičio, Beržo, Genio, Lakštingalos būrius – iš viso 19 partizanų. 1951 m. spalio mėn. Aušra pats atvedė J. Lukšą-Mykolaitį į SG parengtą pasalą⁸².

Specialusis agentas Jonas Janušaitis-Matrosas kartu su kitais smogikais nužudė 72 ir paėmė 15 gyvų partizanų. 1952 m. Matrosas tapo vienos SG vadu. Už šiuos žudymus 1950 m. Lietuvos SSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas jį apdovanojo garbės raštu⁸³.

Tokių žudymo specialistų – agentų smogikų galima priskaičiuoti labai daug. Pagal buvusio Šiaurės rytų Lietuvos srities štabo viršininko Broniaus Kalyčio-Siaubo (specialusis agentas Ramojus) parodymus ir jam pačiam dalyvaujant SG operacijose iki 1953 m. gegužės 15 d. emgėbistai nužudė ir suėmė 35 laisvės kovotojus. Analogiškai kartu su buvusiu partizanų Juozu Bulka-Skrajūnu (specialusis agentas Bimba) AKG suėmė ir nužudė 45 partizanus, su Alfonsu Radzevičiumi-Tarzanu (specialusis agentas Alfa) – 30, Stasiu Petravičiumi-Klajūnu (specialusis agentas Mažytis) – 35, Vitu Treigiu-Karveliu (specialusis agentas Georginas) – 23, Jonu Kimštu-Žygūnu (specialusis agentas Jurginas) – 18, Kaziu Janioniu-Šnekučiu – 14 partizanų⁸⁴. Dauguma jų, deja, – buvę partizanai, susitepę rankas savo kovos draugų krauju.

Atskirai reikėtų paminėti specialųjį agentą V. Pečiūrą-Gediminą (partizaninis

slapyvardis Griežtas). MGB kontržvalgyba sugebėjo Griežtą padaryti Didžiosios Kovos apygardos vadu. Su jo pagalba represiniai organai 1946 m. sunaikino apygardos štabą, sulaikė arba nužudė apie 200 partizanų⁸⁵.

Smogikų nusikaltimus pripažino patys represinių organų vadovai. LSSR valstybės saugumo ministras P. Kapralovas 1952 m. tarnybiniame rašte SSRS MGB vadovybei rašė: „Kai kurie agentai smogikai ir operatyviniai darbuotojai, dirbantys su SG, pažeidinėjo sovietinius įstatymus, elgėsi amoraliai ir nemokšišškai: pasisavino banditų, ryšininkų ir rėmėjų turtą, taikė fizinio poveikio priemones, o kai kuriais atvejais nužudydavo ryšininkus ir banditus, kuriuos, teisingai organizavus darbą, buvo galima paimti gyvus“⁸⁶. „Fizinio poveikio priemonės“ – emgėbistų sukurtas žiaurūs fiziniai kankinimai masuojantis terminas. Ministrui visai nerūpi žmonių gyvybės: tiesiog smogikai elgėsi „nemokšišškai“, kad neįstengdavo ryšininkų ir partizanų sulaikyti, o nužudydavo juos. Pats kpt. N. Sokolovas raporte LSSR valstybės saugumo ministrui P. Kapralovui nurodė smogikus Kranklį, Sakalą ir Tigrą, kurie „sistemingai pažeidinėjo sovietinius įstatymus“⁸⁷. Galima tik numanyti, kas slepiasi po tokiomis nekaltomis frazėmis.

Saugumo organai į SG verbuodavo net asmenis, kurie, MGB duomenimis, karo metu dalyvavo žydų šaudymo akcijose. Antai A. Bakus – Kęstučio apygardos Povilaičio kuopos narys. Remdamiesi jo parodymais, saugumiečiai suėmė 16 pasipriešinimo dalyvių⁸⁸. Agentas smogikas Krotas karo metais taip pat prisidėjo prie žydų žudymo⁸⁹. Būdavo agentų, kurie pasirinkdavo bendradarbiavimą su MGB skatinami asmeninių tragedijų, keršto jausmo. Pavyzdžiui, agentė smogikė Lisa, anksčiau dalyvavusi ginkluotajame pogrindyje, po kiek laiko kartu su savo sužadėtiniu ir broliu legalizavosi. Už tai, agentės Lisos teigimu, partizanai nužudė jos sužadėtinį ir brolių, o ji atėjo dirbti į MVD⁹⁰. Vieną kartą Lisa pareiškė smogikams: „Aš patenkinta padėjusi MVD [...]“.

Nors taip atkeršijau už banditų nušautą jaunikį ir suluošintą gyvenimą⁹¹.

SG kūrimosi pradžioje agentų smogikų gretose pasitaikydavo gana sąžiningų žmonių. Antai 1946 m. birželio mėn. tardytoju specialiojoje grupėje dirbo MVD Trakų rajono Onušio valsčiaus operatyvinis įgaliotinis j. ltn. Juozas Pacevičius. Operacijos metu jis smogikui Koršunui netikėtai pasakė: „Tokio darbo dirbti negaliu, nes turiu sąžinę ir noriu su žmonėmis elgtis tik žmogiškai. Nors esu partijos narys, Dievą tikiu ir tikėsiu“⁹². Arba kitas atvejis. Smogikai Liūtas, Tauras, Dobilas, Beržas 1946 m. lapkričio 11 d. operacijos metu Telšių apskrityje ryšininkams pasakė, kad jie susidūrė su MVD grupe, o ne su partizanais. Bandė pabėgti iš SG, bet buvo sulaikyti⁹³. Deja, tai buvo tik retos išimtys, kurių vėliau nebepasitaikydavo.

Ne visi partizanai, verbuojami specialiais agentais, pasirinkdavo išdavystės kelią. Yra žinoma atvejų, kai buvę partizanai ištrūkdavo iš SG. 1952 m. sausio mėn., agentui Žemaičiui panaudojus migdomuosius preparatus, MGB suėmė Kęstučio apygardos „Dubysos“ rajono vadą Petraitį-Našlaitį. 1952 m. sausio 26 d. 2-N valdybos SG su užverbuotu partizanu Našlaičiu veikė Raseinių apskrityje. Nutaikęs progą, Našlaitis sužeidė smogiką Jūrą ir pabėgo iš SG, neišdavęs nė vieno partizano⁹⁴. 1952 m. vasario 29 d. žuvo Vincas Baranauskas-Žemaitis, kuris 1951 m. rugpjūčio mėn. buvo paimtas gyvas, įtrauktas į SG, bet jam kažkaip pavyko pasprukti⁹⁵. 1952 m. spalio mėn. su agento Šturmo pagalba MGB suėmė ir užverbavo ginkluotos organizacijos „Aušrelė“ narį Jaunutį. Ilgą laiką jis klaidino čekistus, bandė pabėgti, bet jam vis nepavykdavo. 1953 m. gegužės 15 d. SG operacijos metu Jaunutis bandė bėgti, tačiau buvo specialiųjų agentų nušautas⁹⁶. 1953 m. kovo 3 d., sužeidęs 2-N valdybos smogiką Matrosą, iš SG pabėgo užverbuotas partizanas Petras Liuiza-Šernas (agentūrinis slapyvardis Petras), tačiau po trijų dienų buvo nušautas⁹⁷. 1953 m. liepos 7 d. Rietavo rajone

AKG, kuriai priklausė operatyviai naudojamasis partizanas Algirdas (Kęstučio apygardos „Šalnos“ rajono vadas S. Budreckas?), netoli Stirbiškių kaimo suorganizavo susitikimą su „Pilies“ būriu. Į sutartą vietą atėjo partizanė Emilija Vaitkutė-Ramunė ir ryšininkas Petrošius, kuriuos SG paėmė gyvus. Partizanų ir smogikų grumtynių metu Algirdas pabėgo⁹⁸. Galbūt ne visi minėtieji partizanai liko „švarūs“, tačiau apie jų išdavystes duomenų kol kas neaptikta.

Kiti specialiais agentais užverbuoti partizanai, net išdavę keletą kovos bendražygių, pabėgdavo iš SG. Pavyzdžiui, 1952 m. balandžio 20 d. SG išdavė A. Gorbutauskas-Beržas. Jo padedami emgėbistai suėmė 4 partizanus⁹⁹. 1953 m. gegužės 22 d. AKG, susidedanti iš agentų smogikų Tigro, Alfonso, Aštraus, Šimonio, jų vado Šturmo, specialiojo agento Mažyčio, užverbuoto Vyčio apygardos žvalgybos viršininko M. Janulio-Tautvydo (suimtas 1953 m. balandžio 10 d.), Troškūnų rajone, Alugėnų miške, į susitikimą iškviėtė būrio vadą Bėdą ir partizanę Sesutę. Šiuos bandant suimti, grumtynių metu Tautvydas pasitraukė nuo agentų ir pabėgo¹⁰⁰. Prieš tai jis buvo išdavęs keletą žmonių. 1953 m. rugsėjo 27 d. Troškūnų rajone stribai per susišaudymą nukovė M. Janulį¹⁰¹. Gali būti, kad šie partizanai netikėjo emgėbistų pažadais jų nebausti, jei su ja bendradarbiaus, ir visai ne be pagrindo. Kita priežastis galėjo būti ta, kad partizanai, priversti padaryti vieną išdavystę, kentėdavo moraliai ir pabėgę iš SG nusprendė slapstytis pavieniui. Visus išsiveržusius iš SG gniaužtų kovotojus saugumiečiai stengdavosi sukompromituoti prieš pagrindį. Tam tiko pabėgusiųjų pasirašyti dokumentai apie bendradarbiavimą su MGB, taip pat agentų skleidžiami gandai apie išdavystes ir kitokie subtilūs metodai. Dažnai atsitikdavo ir taip, kad partizanų karo lauko teismai, paveikti MGB sumaniai pakištų kompromituojančių duomenų, sušaudydavo nekalčius partizanus.

Būdavo miškinių, kurie bandydavo apgauti abi kovojančias puses. 1952 m. balan-

džio 19–20 d. AKG, kurią sudarė vidaus agentas Zigmas Sadauskas-Beržas (agentūrinis slapyvardis Muzikantas), operatyviai naudojamas užverbuotas partizanas Petras Bielskis-Aras (agentūrinis slapyvardis Leonas) ir agentas smogikas Alfonsas Luža-Maskva, vykdydama MGB užduotį, atėjo į Užvenčio rajono Vaišlaukės kaimą. Čia, ryšininko P. Trilikausko-Plytniko sodyboje, įvyko AKG ir Kęstučio apygardos Birutės rinktinės „Dubysos“ rajono vado Jankausko-Audronio, Monkaus-Sidabro, Žaibo susitikimas. Aras paprašė Audronio pasikalbėti akis į akį ir jam pranešė, kad į susitikimą atėjo MGB provokatoriai. Audronis, norėdamas patikrinti, atskirai išklausinėjo Beržą. Supratęs susidariusią padėtį, Audronis priėmė sprendimą sušaudyti agentą smogiką Maskvą ir Muzikantą. Nuvesti apie kilometrą nuo sodybos MGB agentai buvo likviduoti. Muzikantą likvidavo partizanai, o Maskvą nušovė Aras¹⁰². P. Bielskis-Aras į MGB rankas pateko tų pačių metų vasario mėn. Pagal jo parodymus operatyvinės-čekistinės grupės suėmė ir nužudė šešis Prisikėlimo apygardos Kunigaikščio Žvelgaičio rinktinės partizanus. Norėdamas nuslėpti šį faktą, Aras tikriausiai Audronį įtikino, kad dėl partizanų žūties kaltas Beržas. Pagal saugumo dokumentus Beržas, nors ir buvo vidaus agentas, MGB organams teikdavo tik nereikšmingą informaciją, ją slėpdavo. Sukompromituoti Beržą pavyko, todėl Aras jau manė išsisukęs nuo partizanų įtarimų. MGB vadovai visai stengėsi sunaikinti bėglį Arą. Tai jiems galų gale pavyko. Partizanai, matyt, gavę MGB pakištą informaciją, sušaudė P. Bielskį-Arą¹⁰³.

Kai kuriuos agentus smogikus (buvusius partizanus) MGB vėliau suėmė ir sušaudė. Taip atsitiko smogikams Jonui Beliūnui-Variagai, Nemunui, Zigmui, Klajokliui ir Juozui Jankauskui-Demonui. Tai čekistai darė todėl, kad vieni būdavo likvidavę per daug sovietinių pareigūnų, o kiti dirbo ne visai nuoširdžiai. Darbščių agentų LSSR MGB vadovybė pasigailėdavo ir teikdavo prašymus SSRS Aukščiausiosios Tarybos prezidiumui sušvelninti arba panaikinti bausmę.

Prašymus dažniausiai patenkindavo. Kaip pavyzdį galima paminėti atleistą nuo bausmės S. Sakalauską, nužudžiusį tris partizanus¹⁰⁴. Iš viso trumpiau ar ilgiau SG agentais yra buvę apie 250 žmonių.

Kalbant apie agentus smogikus iškyla sunkus klausimas: kodėl partizanai 1950–1953 m. gana dažnai tapdavo savo kovos draugų išdavikais? Bandant į tai atsakyti, reikėtų turėti galvoje tokias aplinkybes:

1) Vakarų demokratinių valstybių ir Sovietų Sąjungos galimo karo perspektyva daugeliui pasipriešinimo dalyvių 1950–1953 m. jau nebeatrodė reali, buvo nusivilta didžiųjų valstybių politika;

2) masiniai 1945–1952 m. trėmimai (ištremta apie 118 000 žmonių), įkalinimai (į lagerius išsiųsta apie 142 000 žmonių) daugelį žmonių įbaugino, pakirto socialinę ginkluotojo pasipriešinimo bazę;

3) ginkluotoji rezistencija patyrė didžiulių nuostolių: 1951 m. antroje pusėje visoje Lietuvoje veikė apie 900 partizanų, 1952 m. pradžioje – 780, 1953 m. pradžioje – tik 336 partizanai (galima palyginti, kad 1946 m. pradžioje ginkluotas pagrindis jungė apie 4000 kovotojų)¹⁰⁵;

4) daugelis idėjinių, palaikiusių pasipriešinimo dvasią, partizanų vadų žuvo.

Laisvės kovotojai pateko į ypač sunkią, kritišką padėtį. Bunkeriuose tvyrojo neviltis, slogi nuotaika, nuojauta, kad artėja atomazga – žūtis. Nebuvo iš kur laukti išsigelbėjimo. Artimieji, šeimos nariai kankinosi lageriuose ir tremtyje. Aplinkui gyvenimas vis labiau sovietėjo, susirasti naujų rėmėjų pasidarė nepaprastai sunku. Dar 1949 m. viduryje Vakarų (Jūros) srities vadas V. Ivanauskas-Gintautas laiške LLKS Prezidiumo tarybos pirmininkui J. Žemaičiui-Vytautui rašė: „Penki okupacijos metai skaudžiai palietė visus gyventojus tiek moraliai, tiek materialiai, kad kai kurie silpnesnės dvasios tautiečiai pradėjo abejoti greito karo galimumu. Tuo vadovaudamiesi nustojo remti P [partizanus – M.P.] ir laikosi pasyviai, o kai kurie nuėjo išgamų keliu. Yra faktų, kad 3–4 metus nuoširdžiai P rėmę tautiečiai šiandien pa-

sidarė šnipais ar bent priešui palankiais. Pilnu tempu vykdoma kolektyvizacija taip pat gyventojus paveikia labai neigiamai. Nepaprastai paveikia gyventojus gyvų paimtų P išdavimai. Gyventojai pradeda partizanais nepasitikėti. Taip pat gyventojus atbaido ir kai kurių P blogi elgesiai¹⁰⁶. Nuolatinė įtampa, netikrumas, agentų pasąly saugojimasis daugeliui laisvės kovotojų žalojo psichiką. Dar sunkesnė situacija susidarydavo, kai žmogus pakliūdavo į emgėbistų nagus. Daugelis faktų rodo, kad fiziniai, psichologiniai kankinimai, kartu žadant laisvę ir laimingą gyvenimą, dažnai duodavo rezultatų. Viena yra mirtis, visai kita – iškęsti kankinimus. Patyčios, alkis, troškulys, karcerio šaltis, ištisas paras draudimas miegoti, žiaurus mušimas, sulaikytojo šantažas šeimos narių represijomis, tariamos jau padarytos išdavystės (po kurių kelio atgal į mišką nesą) – visa tai galų gale palauždavo ne tik paprastus partizanus, bet ir idealistus vadus. Didelę reikšmę verbuojant specialiuoju agentu turėjo subtilus ideologinis apdorojimas, kai saugumo „smegenų plovimo“ specialistai suimtajam aiškindavo, kad savo kovos draugų paveiktas jis nuėjęs klaidingu keliu, nematęs, koks iš tiesų „šviesus“ yra sovietinis gyvenimas. MGB vadovai, net ministrai partizaną įtikinėdavo, kad jų kova esanti beprasmiška, kalbėdavo, kad kiti, supratę savo paklydimus, seniai puikiai gyvena, tereikia padėti valstybės saugumo organams likviduoti likusius „sužvėrėjusius banditus“ ir ramus geras gyvenimas garantuotas. Ypač sugniuždytas turėdavo jaustis sulaikytas kovotojas, kai jį verbuodavo agentais smogikais tapę pažįstami partizanų vadai¹⁰⁷. Deja, realybė tokia: patekę į nelaisvę partizanai sunkiai galėjo atsispirti savisaugos instinktui, pasipriešinti įtaigiam individualiam psichologiniam apdorojimui. Atsispirdavo tik nepaprastai stiprūs žmonės. Matyt, nepakeliamomis sąlygomis dvasiškai nualintas, nebekontroliuojantis savo minčių ir kalbos žmogus būdavo priverčiamas galvoti tik apie savo kančių pabaigą.

Tik mažuma miškinų tapdavo išdavikais emgėbistams net nepavartojus prievartos. Klystume, jeigu manytume, kad visi slapta suimti partizanai tapdavo išdavikais. Povilas Pečiulaitis, Viktoras Šniuolis, Viktoras Sabaliauskas ir daugelis kitų laisvės kovotojų netapo smogikais, nors represiniai organai visokiais būdais stengėsi tai padaryti.

1953 m. per keturis su puse mėnesio LSSR MGB paėmė gyvus 72 partizanus. Iš jų tik 18 užverbavo agentais smogikais, 23 naudojo operatyviniais tikslais, o kitus 31 suėmė. Kaip matome, beveik pusės suimtų partizanų MGB nesugebėjo palaužti arba tam nebuvo reikalo (pogrindis galėjo sužinoti apie mažos kovotojų dalies sulaikymą).

IŠVADOS

MVD–MGB specialiosios grupės Lietuvoje buvo sukurtos kovai su partizaniniu sąjūdžiu. Jos vykdė pačias sunkiausias saugumiečių užduotis. Lietuvos rezistencijos dalyvių ir taikių gyventojų mirtys, kankinimai, sugriauti gyvenimai, suluošinta fizinė ir dvasinė sveikata, nepaprastos moralinės kančios, siaubingi išgyvenimai – tokie buvo smogikų veiklos padariniai.

„Aštriausias“ čekistų ginklas – agentūrinės-kovinės grupės – 1950–1953 m. likvidavo paskutinius sričių, apygardų ir rinktinių štabus. Tai nulėmė Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio, kaip centralizuotos organizacijos, sunaikinimą. Legendiniai apygardų štabai padėjo represiniams organams galutinai palaužti organizuotą pasipriešinimą. 1952–1953 m. kovoje su partizanais MGB kariniai daliniai, sribai dalyvavo neaktyviai, o agentūrinė veikla, specialiųjų grupių operacijos pasidarė pagrindine čekistų veiklos ašimi. Agentūrines-kovines grupes 1950–1953 m. MGB naudojo ypač aktyviai ir efektyviai (jei ne specialiųjų agentų veikla, partizaninė kova galėjo tęstis dar bent porą metų). Jų padedama MGB minėtu laikotarpiu suėmė, nužudė 10–70 proc. visų suimtų ir nužudytų parti-

zanų, o tai padarė didelių nuostolių ginkluotajai rezistencijai.

Apibendrinus tyrimo medžiagą galima nustatyti, kad iš viso 1945–1959 m. specialiosios ir agentūrinės-kovinės grupės nužudė apie 500 ir paėmė į nelaisvę apie 220 partizanų. Agentai smogikai klasta ištardė apie 700 pasipriešinimo dalyvių. Tai valstybės saugumo organams leido atskleisti ir suimti apie 4900 rėmėjų, ryšininkų ir rezervistų. Remiantis dokumentine medžiaga taip pat galima suskaičiuoti, kad specialiosios grupės nužudė apie 60 ryšininkų, rėmėjų ir civilių gyventojų. Tai – tik žinomi faktai, o iš tikro neginkluotų gyventojų galėjo žūti kelis kartus daugiau. Daugumą šių aukų MGB priskirdavo prie nukautų „banditų“.

Galima tvirtai teigti, kad agentų smogikų grupės:

- 1) kankindavo (fiziškai, psichiškai) pasipriešinimo dalyvius, nepriklausančius rezistencijai žmones (moteris, senelius, vaikus);
- 2) žudydavo taikius gyventojus, partizanų rezervistus, ryšininkus, rėmėjus;
- 3) plėsdavo civilių gyventojų ir pasipriešinimo dalyvių turtą.

Smogikams ir jų vadovams praktiškai negaliojo jokie įstatymai. Atsakomybė už SG vykdytą genocidą ir kriminalinius nusikaltimus Lietuvos piliečiams taip pat tenka aukščiausiai Lietuvos SSR ir Sovietų Sąjungos MVD–MGB vadovybei, inicijavusiai teroristinių specialiųjų grupių kūrimą ir jas kontroliavusiai.

1 priedas

1952 m. agentūrinių-kovinių grupių (AKG)paimtų gyvų ir nužudytų partizanų sąrašas (neišsamūs duomenys)*

Data	Vieta	AKG pavaldumas; operacijoje dalyvavę agentai smogikai	Operatyviai panaudoti suimti partizanai, spec. agentai	Partizanų priklausomybė (apygarda, rinktinė, rajonas, tėvūnija, būrys)	Paimti gyvi partizanai	Nužudyti partizanai
1	2	3	4	5	6	7

SAUSIS

4 d.	Vilkaviškio rajonas, Sausininkų kaimas	MGB Kybartų rajono skyrius; Kovas, Ira, Pilietis		Tauro apygarda, Vytauto rinktinė, „Kęstučio“ tėvūnija	Būrio vadas Albinas Bieliūnas-Kabelis	Albinas Novikas-Skirkaila
10 d.	Kybartų rajonas	MGB 2-N valdyba	Albinas Bieliūnas-Kabelis, vėliau – spec. agentas Variagas	Tauro apygarda, Vytauto rinktinė, „Kęstučio“ tėvūnija		Būrio vadas Drugys, Bronius Bobinas-Patrimpas, Jonas Misiukevičius-Arūnas, Benis Verpetas, Gintautas Novickas-Dudutis, vėliau bandytas užverbuoti, tačiau išdavė MGB ir perėjo į partizanų būrį

* Prieduose nėra visų faktų, kurie paminėti tekste.

1	2	3	4	5	6	7
21 d.	Vilkaviškio rajonas	MGB 2-N valdyba	A. Bieliūnas-Kabelis	Tauro apygarda, Vytauto rinktinės štabas		5 nužudyti, tarp jų – rinktinės vadas Antanas Grikiėtis-Slapukas, jo pavaduotojas Juozas Kmieliauskas-Aitvaras-Napoleonas
	Užvenčio rajonas, Užpelkio miškas	MGB Šiaulių srities valdyba; Maskva, Šukis, Karvelis, Vilkas		Prisikėlimo apygarda, „Griunvaldo“ būrys		Kazys Vyšniauskas, Jonas Leonavičius
VASARIS						
24 d.				Žemaičių apygarda, „Dubysos“ rajonas, „Bijūno“ būrys	Petras Bielskis-Aras	
27 d.	Molėtų rajonas	MGB 2-N valdyba; Alfa, Ramojus		Vytauto apygarda, „Šarkio“ būrys	Vytautas Petronis-Klajūnas-Šarkis	3 nežinomi
KOVAS						
5 d.	Molėtų rajonas	MGB 2-N valdyba	Vytautas Petronis-Klajūnas, vėliau – spec. agentas Kairys	Vytauto apygarda, „Šarkio“ būrys	Jonas Barčys-Viesulas	Boleslovas Šukis-Bijūnas, Juozas Petrėnas-Diemedis
9 d.	Druskininkų rajonas	MGB 2-N valdyba	Vitas Treigys-Karvelis, vėliau – spec. agentas Georginas	Dainavos apygarda, Kazimieraičio rinktinė	Būrio vadas Alfonsas Gorbatauskas-Beržas	
13 d.	Druskininkų rajonas		Alfonsas Gorbatauskas-Beržas	Dainavos apygarda, Kazimieraičio rinktinė	Jonas Maskėla-Ažuolynas, Afonsas Gaidys-Jovaras	
	Užvenčio rajonas, Kalniškio kaimas		Petras Bielskis-Aras, agentūrinis slapyvardis Leonas	Prisikėlimo apygarda, Kunigaikščio Žvelgaičio rinktinė, „Bijūno“ būrys	Ignas Šimulis-Puškinas	Būrio vadas Domas Mikučiauskas-Liandriukas-Paukštis
27 d.	Šiaulių rajonas, Šeduvos valsčius			Prisikėlimo apygarda, „Mingėlos“ būrys	Petras Bartkus-Darius	

1	2	3	4	5	6	7
BALANDIS						
2 d.	Molėtų rajonas	MGB 2-N valdyba; Alfa	V. Petronis-Klajūnas	Vytauto apygarda	Bronius Kemeklis-Kerštas	
17 d.	Šiaulių rajonas, Gulbinų miškas	MGB Šiaulių srities valdyba; Maskva, Šukis	P. Bielskis-Aras	Prisikėlimo apygarda, Kunigaikščio Žvelgaičio rinktinė	Ignas Sabulis-Oficierius	
19 d.	Druskininkų rajonas, Lenicų kaimas		A. Gorbatauskas-Beržas, V. Treigys-Karvelis (per operaciją Beržas pabėgo iš SG)	Dainavos apygarda, Kazimieraičio rinktinė, „Beržo“ būrys	Būrio vadas Jonas Kisielius-Grūdas, Antanas Maskėla-Naikintuvas	
25 d.	Druskininkų rajonas		Antanas Maskėla-Naikintuvas	Dainavos apygarda, Kazimieraičio rinktinė, „Beržo“ būrys		Aliašas Akstinas-Rytas, Stasys Narkauskas-Vaidilutis, Jona Galčienė-Jovaras
28 d.	Molėtų rajonas	MGB 2-N valdyba; Ramojus		Vyčio apygarda, „Didžiosios kovos“ būrys	Buvęs DK rinktinės štabo visuomeninės dalies viršininkas Povilas Puodžiūnas-Žėruolis	Stasys Rokas-Beržas, Stasys Rinkūnas-Jazminas
GEGUŽĖ						
14 d.		MGB 2-N valdyba; Matrosas, Aušra, Alfonsas	Šernas ir Krantas			Leonas Čaplikas-Perkūnas, Šarūnas, Gediminas
17 d.	Varėnos rajonas	MGB Vilniaus srities valdyba	Juozas Drazdauskas-Putinas, V. Treigys-Karvelis	Dainavos apygarda, Kazimieraičio rinktinė, „DLK Vytauto“ tėvūnija	Tėvūnijos vadas Petras Vaitkus-Genys	Perkūnas
20 d.	Varėnos rajonas	MGB Vilniaus srities valdyba	Petras Vaitkus-Genys	Dainavos apygarda, Kazimieraičio rinktinė		Kairys, Banginis, Mėnulis, Balandis
21 d.	Kalvarijų rajonas	Variagas		Tauro apygarda, Vytauto rinktinė		Algis Rutkauskas-Miškinis, Juozas Sasnauskas-Kolumbas, Petras Burnelis-Senis, Petras Juknelis-Deimantas

1	2	3	4	5	6	7
	Varnių rajonas	MGB 2-N valdyba		Žemaičių apygarda	Apygardos štabo narys Petras Monkus-Sidabras	
31 d.	Smėlių rajonas		Povilas Puodžiūnas-Žėruolis, vėliau – spec. agentas Mokytojas	Vyčio apygarda, „Erelio“ būrys	Juozas Navalinskas-Beržas, Povilas Zagreckas-Ažuolas	
BIRŽELIS						
17 d.	Druskininkų rajonas		P. Vaitkus-Genys	Dainavos apygarda, Kazimieraičio rinktinė, „Perkūno“ būrys		Juozas Stankevičius-Alfa, Jonas Kriaunelis
18 d.		MGB 2-N valdyba; Bimba, Mažytis		Vytauto apygarda, Tigro rinktinė	Rinktinės štabo žvalgybos viršininkas Kazys Bukauskas-Seklys	Būrio vadas Vytautas Galatiltis-Mikasiukas, Zenonas Cicėnas-Makulis
19 d.	Molėtų rajonas		P. Puodžiūnas-Žėruolis	Vyčio apygarda, „Titnago“ būrys	Kazys Baciškas-Kostas	
25 d.		Variagas		Tauro apygarda, Vytauto rinktinė		Rinktinės štabo narys Pijus Degutis-Kęstutis
LIEPA						
3 d.	Smėlių rajonas	Mokytojas		Vyčio apygarda, „Skirmanto“ būrys		Stasys Novikas-Tigras, Gylys
8 d.	Ignalinos rajonas	MGB 2-N valdyba; Bimba, Mažytis	Kazys Bukauskas-Seklys, vėliau – spec. agentas Gudas	Vytauto apygarda, Tigro rinktinė, „Šilo“ būrys	Jonas Ožkinis-Desnaitis	
12 d.	Klaipėdos rajonas			Kęstučio apygarda (?), „Šakinio“ būrys	Adelė Šakinytė	
18 d.	Ignalinos rajonas		K. Bukauskas-Seklys	Vytauto apygarda		Būrio vadas Julianas Kliukas-Dagilis, Leonas Šinkūnas-Kipšas, Francišekas Pudnis-Indėnas, Papartis

1	2	3	4	5	6	7
22 d.			Būrio vadas Albertas Stoškus- Staškevičius - Ulonas- Dainotas	Prisikėlimo apygarda, Povilo Lukšio rinktinė		Kazys Šniukšta-Aras, Alius Šniukšta- Sakalas, Ožkauskas- Lakštutis
			SPALIS			
15 d.			Vailionis		Antanas Matuliauskas- Adaska	Būrio vadas Povilas Gudas- Eskimas, Algirdas Kaminskas- Vėjas, Mykolas Namejūnas- Rimantas, Vilis Bugailiškis- Drąsutis, Janina Valevičiūtė- Astra, Bronė Karvelytė, Janina Gečiūnaitė
17 d.	Anykščių rajonas	MGB 2-N valdyba; Ramojus, Alfa, Šturmas		Vytauto apygarda, Vaižganto rinktinė	Rinktinės vadas Vaclovas Čepukonis- Tigras	Būrio vadas Antanas Burokas- Mokytojas, Juozas Baltakis- Beržas, Juozas Banys-Šūvis, Anelė Karvelytė- Vaiva, Vladė Kavaliūnienė- Karvelytė- Eglė
18 d.			Vaclovas Čepukonis- Tigras, vėliau – spec. agentas Kietis		1 nežinomas	6 nežinomi
27 d.	Jonavos rajonas	MGB 2-N valdyba; Mokytojas	Audra	Vyčio apygarda, „Kranto“ būrys		Būrio vadas Anicetas Juknis- Krantas, Henri- kas Savickas- Skrajūnas, Pra- nas Kėtvirtas, Vytautas Gečiauskas- Spyglys, Domi- nykas Čekaus- kas, Jonas Bagdonas

1	2	3	4	5	6	7
LAPKRITIS						
4 d.	Panemunės rajonas	MGB 2-N valdyba	Juozas Jankauskas-Demonas	Tauro apygarda, Žalgirio rinktinė, „Dariaus ir Girėno“ tėvūnija	Tėvūnijos vadas Povilas Pečiulaitis-Lakštingala	Kazys Ruseckas-Doleris, Leonas Lukaševičius-Vytautas
21 d.	Dusetų rajonas	MGB 2-N valdyba; Ramojus, Mažytis	V. Čepukonis-Tigras	Vytauto apygarda, Vaižganto rinktinė	Būrio vadas Bolis Žukauskas-Žaibas	
22 d.		MGB 2-N valdyba; Šturmas, Aleksas, Alfa, Mokytojas	Beržas			Būrio vadas Alfonsas Gudonis-Erelis, Leopoldas Borisevičius-Riešutas
GRUODIS						
12 d.		Aras, Garsas		Dainavos apygarda, Dzūkų rinktinė, „Kęstučio“ tėvūnija, „Aido“ būrys		Būrio vadas Vytautas Stanaitis-Aidas, būrio vadas Petras Kupčinskas-Tyla, Leonas Kazlauskas-Bijūnas, Juozas Vitkauskas
24 d.	Kupiškio rajonas, Čivonių kaimas	MGB 2-N valdyba; Ramojus, Mažytis, Alfa	Tigras	Vyčio apygarda, Vaižganto rinktinė, „Vilties“ tėvūnija	Kostas Kregždė-Sausis-Hitleris, Bronius Šimkūnas-Uošvis-Laimutis	Albinas Vagulis-Sakalas, Vladas Žibeika-Dagilis
29 d.	Panevėžio rajonas, Aleksandravo kaimas		Žalgiris			Vytautas Survila-Žaibas-Drūtas, Antanas Mickūnas-Liepa

Lentelė sudaryta remiantis: LSSR MGB 1952 m. operatyvinės suvestinės Nr. 4, 9, 10, 20, 56, 63, 67, 71, 82, 89, 101, 112, 125, 128, 132, 135, 139, 153, 154, 155, 160, 165, 170, 172, 176, 227, 228, 233, 238, 249, 250, 262, 269, 274, LYA, f. 3, ap. 56, b. 32, t. 1, l. 6, 20, 22–23, 43–45, 126–127, 138, 146, 151–152, 174–175, 189–192, 218, 220–222, 239–241, 266–268, 275–277, 286–288, 293–295; t. 2, l. 4–6, 30, 33–38, 47–48, 57–59, 69, 73–74, 80–81, 112–116, 125–127, 136, 157–160, 182–184, 194–196, 205–206; LSSR MGB Šiaulių srities valdybos viršininko pavaduotojo plk. Pachomyčevo 1952 m. vasario 5 d. tarnybinis raštas LSSR valstybės saugumo ministro pavaduotojui I. Počkajui, ibid., f. 16, ap. 210, b. 12, l. 6–12; LSSR MGB Šiaulių srities valdybos viršininko pavaduotojo plk. Pachomyčevo 1952 m. balandžio 4 d. tarnybinis raštas LSSR valstybės saugumo ministro pavaduotojui I. Počkajui, ibid., l. 25–40; MGB Vilniaus srities viršininko pplk. M. Jakovlevo 1952 m.

birželio 3 d. tarnybinis raštas apie SSRS MGB nurodymų kovojant su nacionalistiniu pogrindžiu ir ginkluotomis gaujomis, veikiančiomis Vilniaus srities teritorijoje, vykdymą 1951 m. sausio 1–1952 m. birželio 1 d., *ibid.*, f. 16, ap. 16, b. 5, l. 90–111; L. Abarius, „Lietuvos partizanų Šiaurės-rytų srities 3-ioji Vytauto apygarda (1945–1952 m.)“, *Laisvės kovų archyvas*, Kaunas, 1996, Nr. 16, p. 97–107; N. Gaškaitė, D. Kuodytė, A. Kašėta, B. Ulevičius, *Lietuvos partizanai 1944–1953 m.*, Kaunas, 1996, p. 213, 306, 309.

2 priedas

1953 m. agentūrinių-kovinių grupių (AKG) paimtų gyvų ir nužudytų partizanų sąrašas (neišsamūs duomenys)

Data	Vieta	AKG pavaldumas; operacijoje dalyvavę agentai smogikai	Operatyviai panaudoti suimti partizanai, spec. agentai	Partizanų priklausomybė (apygarda, rinktinė, rajonas, tėvūnija, būrys)	Paimti gyvi partizanai	Nužudyti partizanai
1	2	3	4	5	6	7

SAUSIS

30 d.	Troškūnų rajonas, Tvaskų kaimas	MGB 2-N valdyba; SG Nr.2 nariai Šturmas, Tigras, Jūra	Kostas Kregždė-Sausis, Laimutis, vėliau – spec. agentas Šimonis	Vyčio apygarda, Gedimino rinktinė, „Aušros“ tėvūnija	Apygardos štabo narys Kazys Riauba-Rimgaudas-Kazokas	Juozas Vėžys-Eimutis
31 d.	Smėlių rajonas	MGB 2-N valdyba; SG Nr. 1 nariai Aleksas, Vasaris	Mokytojas, J. Navalinskas-Beržas, vėliau – spec. agentas Žemaitis	Vyčio apygarda, „Daugirdo“ būrys		Bronius Šinkūnas-Daugirdas, Julius Katinas-Jurginas, Vytautas Katinas

VASARIS

14 d.	Panevėžio rajonas	MGB 2-N valdyba	K. Riauba-Kazokas	Vyčio apygarda, „Sakalo“ būrys	Būrio vadas Juozas Linkevičius-Sakalas	Stasys Šidlauskas-Savanoris, Vaclovas Belys-Dragūnas
16 d.	Panevėžio rajonas	MGB 2-N valdyba; Žilvitis	K. Riauba-Kazokas	Vyčio apygarda, Gedimino rinktinė, „Trimito“ tėvūnija	Būrio vadas Kazys Janonis-Vytenis-Šnekutis-Piekis, Povilas Miliūnas-Plienai	
24 d.	Panevėžio rajonas	MGB 2-N valdyba; Alfa, Mažytis, Šturmas	Kazys Janionis-Šnekutis		Aleksas Vaitelis-Rimtutis	
26 d.	Simno rajonas	MGB Kauno srities valdyba				Stasys Jasilevičius

1	2	3	4	5	6	7
28 d.	Utenos rajonas	MGB 2-N valdyba; Ramojus, Tigras, Vasaris, Aras			Antanas Kazakevičius-Narsutis-Viesulas	Alfonsas Svilas-Streikus-Jazminas
	Panevėžio rajonas, Žučių (?) kaimas	MGB 2-N valdyba; Alfa, Mažytis, 4 smogikai	K. Janionis-Šnekutis	Vyčio apygarda, „Plieno“ būrys	Grigaliūnas Štarolis-Plienas-Kariškis	Česlovas Sologubas-Konkurentas-Faiforas, Vytautas Trasimavičius-Anūkas-Medelis
KOVAS						
3 d.	Kybartų rajonas	MGB Kauno srities valdyba; Petryla, Šviesa, Kazėnas				Vytautas Aleksa
9 d.	Dusetų rajonas, Drusėnų kaimas	MGB 2-N valdyba		„Audros“ būrys	Romualdas Navickas-Jaunutis, Boleslovas Sirutis-Granitas	
11 d.	Kupiškio rajonas	MGB 2-N valdyba; Ramojus, Alfa ir 3 nežinomi smogikai	K. Kregždė-Sausis, Laimutis	Vyčio apygarda, Žaliosios rinktinė	Būrio vadas Tautvilas Vaitiekūnas-Zubris, Vytautas Vagulis-Dagilis	
14 d.	Radviliškio rajonas	MGB 2-N valdyba; Vasaris, Beržas, Tarzanas	L. Juška-Kariūnas, agentūrinis slapyvardis Drąsuolis	Prisikėlimo apygarda, Povilo Lukšio rinktinė	Rinktinių vadas Viktoras Šniuolis-Girėnas-Vytvytis, Juozas Valantinas-Titulis-Granitas	
28 d.	Kupiškio rajonas	MGB 2-N valdyba; Ramojus, Šturmas, Jūra, Aleksas	Zubris, Laimutis	Vyčio apygarda, Žaliosios rinktinė, „Gedimino“ būrys	Tėvūnijos vadas Vytautas Pakaušis-Audris-Genys	
31 d.	Šilalės rajonas	MGB 2-N valdyba; Šturmas	Eitutis, Jaunutis	Kęstučio apygarda, „Šalnos“ rajonas	Rajono vadas Simonas Budreckas-Algirdas	Jokūbas Varanius-Dragūnas

1	2	3	4	5	6	7
BALANDIS						
8 d.	Dusetų rajonas, Linkučių kaimas	Aras, Valis, Putinas, Gegutė	Granitas		Motiejus Puškonis- Donkichotas	
10 d.	Panevėžio rajonas, Ustronio kaimas		Kazokas	Vyčio apygarda	Apygardos štabo žvalgybos viršininkas Mykolas Janulis- Tautvydas- Daumantas- Stumbras	
14 d.				Kęstučio apygarda, Vaidoto rinktinė	Rinktinės štabo narys Pranas Narbutas- Rolandas	
18 d.	Ramygalos rajonas	MVD 1-oji valdyba	Grigalius Štarolis-Plienai (per susišaudymą žuvo), K. Janionis- Šnekutis	Vyčio apygarda, Gedimino rinktinė		Rinktinės vadas Edvardas Daučiūnas- Rimantas, būrio vadas Henrikas Markauskas- Mėnesėlis, Petras Markauskas- Klevas, Stasys Lukšys-Kiškis
19 d.	Švenčionių rajonas, Godutiškio (?) miškas	MVD 1-oji valdyba; Putinas, Aidas	K. Bukauskas- Seklys	Vytauto apygarda, Tigro rinktinė		Būrio vadas Vaclovas Vaitiekūnas- Barzdėnas, Zenonas Puzonas- Tarzanas
GEGUŽĖ						
6 d.		3 smogikai	Tautvilas Vaitiekūnas- Zubrys	Vyčio apygarda, Žaliosios rinktinė, „Eimučio“ būrys	Paskutinis būrio partizanas Rekašius- Puikutis	
9 d.	Kavarsko ir Ramygalos rajonų riba, Lantų miškas		M. Janulis- Tautvydas, K. Janionis- Šnekutis	Vyčio apygarda	Tėvūnijos vadas Albinas Burbulis- Žilvinas, Henrikas Ivanauskas- Papartis	

1	2	3	4	5	6	7
22 d.	Troškūnų rajonas	6 smogikai			J. Kadžionis-Bėda, M. Gedžiūnaitė-Sesutė	
24 d.	Jurbarko rajonas	MVD 1-oji valdyba; Kazėnas, Aras, Drąsus	P. Narbutas-Rolandas, vėliau – spec. agentas Vaidila	Kęstučio apygarda, Vaidoto rinktinė, „Mindaugo“ būrys	Būrio vadas Juozas Palubeckas-Simas	

BIRŽELIS

14 d.	Ramygalos rajonas, Praperžės kaimas	Nemunas				Būrio vadas Rapolas Garuckas-Sanitaras, Petras Kraujelis-Čičinskas
	Ramygalos rajonas	MVD 1-oji valdyba; Matrosas, Šturmas, Putinas, Aidas	A. Burbulis-Žilvinas		Vladas Dargužis-Žvirblis	Marijonas Smetona-Komendantas
19 d.	Tytuvėnų rajonas	3 smogikai		Kęstučio apygarda		Apygardos vadas Povilas Morkūnas-Rimantas, Stasys Zinkevičius-Algimantas
29 d.	Pasvalio rajonas	MVD 1-oji valdyba; Ramojus, Alfa, Aštrus, Tigras	V. Pakaušis-Audris	Vyčio apygarda, Žaliosios rinktinė	Rinktinių štabo visuomeninės dalies viršininkas Julius Novakas-Tilvikas, būrio vadas Alfonsas Virbickas-Daugis	

LIEPA

1 d.	Kavarsko rajonas	Globus				Pranas Jurkėnas-Eimutis
8 d.	Radviliškio rajonas	Šukis		„Vėtros“ būrys		Kazys Sidoras-Komaras
12 d.	Panevėžio rajonas, Aščegalių kaimas	MVD 4-oji valdyba; Ramojus, Alfa, Aštrus, Tigras	V. Pakaušis-Audris	Vyčio apygarda, „Vanago“ būrys	Lionginas Šukys-Meškėnas, Edvardas Bačalis-Gebelsas	

1	2	3	4	5	6	7
14 d.	Biržų rajonas	4 smogikai	K. Kregždė-Sausis, V. Vagulis-Dagilis	Vyčio apygarda, Žaliosios rinktinė, „Pilėnų“ tėvūnija		Tėvūnijos štabo visuomeninės dalies viršininkas Alfonsas Valenta-Milžinas
15 d.	Rokiškio rajonas, Kurkliečių kaimas	3 smogikai	V. Čepukonis-Tigras		Petras Vizbaras-Vapsva	
23 d.	Prienų rajonas, Skersabalių miškas	MVD Prienų apskrities skyrius; Panaktinis, Tikutis, Teisutis		Tauro apygarda, Geležinio Vilko rinktinė, „Dešinio“ tėvūnija	Antanas Šukevičius	
26 d.	Dusetų ir Rokiškio rajonų riba, Mikniūnų kaimas	Aleksas, Tarzanas, Kietis			Jonas Masiulis-Ponas	
28 d.	Raseinių rajonas, Paviduvio kaimas	MVD 4-oji valdyba; Aras, Drąsus, Kazėnas	P. Narbutas-Rolandas	Kęstučio apygarda, Vaidoto rinktinė	Rinktinių štabo viršininkas Antanas Šablauskas-Aras	

RUGPJŪTIS

3 d.	Dotnuvos rajonas			Urbono būrys	Leonardas Petrauskas-Mėnulis	
5 d.	Jurbarko rajonas, Paslaukinės miškas	MVD 4-oji valdyba; Drąsus, Kazėnas, Alfonsas, Aušra	Antanas Šablauskas-Aras	Kęstučio apygarda, Vaidoto rinktinė		Būrio vadas Bernardas Kregždė-Bijūnas, rinktinės vadas Edvardas Pranskevičius-Vasaris
6 d.				Vyčio apygarda, Žaliosios rinktinė, „Čerčilio“ būrys		Antanas Žygas-Aptiekorius
7 d.	Raseinių rajonas	Vaidila		Kęstučio apygarda, Vaidoto rinktinė	Benadas Mileris-Alius	

1	2	3	4	5	6	7
26 d.	Joniškio rajonas, Žaliosios miškas			Vyčio apygarda, Žaliosios rinktinė, „Algirdo“ būrys		Būrio vadas Jonas Žeimys- Bitinas- Laimutis, Antanas Mažylis- Dūmelis, Kazys Mažylis- Kaziukas
RUGSĖJIS						
16 d.	Ramygalos rajonas	MVD 4-oji valdyba	Nemunas	„Tigro“ būrys	Alfonsas Antanaitis- Tigras, Matas Povilauskas- Riteris-Jovaras	
18 d.	Raseinių rajonas, Antoniškio kaimas	Vaidila	A. Šablauskas- Aras, vėliau – spec. agentas Vytas	Kęstučio apygarda		Apygardos vado pavaduotojas Jonas Vilčinskas- Algirdas- Audra, jo adjutantas Juozas Dabrovolskas- Likimas- Ramūnas
20 d.		MVD 4-oji valdyba; Žaibas, Šturmas			Stasys Dambrauskas	
23 d.	Kybartų rajonas	Variagas			Stanislovas Ilgūnas, Vitalijus Lepinaitis, Vytautas Glaveckas – legaliai gyvenę pasipriešinimo dalyviai	
SPALIS						
10 d.	Troškūnų rajonas, Rakutėnų kaimas	MVD 4-oji valdyba; Tauras, Aštrus, Žvaigždė	Tomas			Vincas Peslikas- Griausmas
12 d.	Šilutės rajonas	Kariūnas, Viesulas, Liūtas	Labutis	Kęstučio apygarda, „Jūros“ būrys		Būrio vadas Stasys Butrimas- Gediminas, Alfonsas Puidokas- Dobilas, Bronius Vaitkus

1	2	3	4	5	6	7
22 d.	Troškūnų rajonas		Tomas			Jonas Tilindis- Žvalgas
26 d.	Ramygalos rajonas, Tvankstės kaimas	MVD 4-oji valdyba; Mažytis, Beržas, Tigras	Nemunas	„Valstiečio“ būrys	Mykolas Krikščiūnas- Valstietis	
LAPKRITIS						
2 d.	Panevėžio rajonas, Trakių kaimas		Gebelsas	Vyčio apygarda, Žaliosios rinktinė	Rinktinės vadas Ignas Daukša- Šepulskis- Maratonas	Rinktinės štabo viršininkas Juozas Šomka- Čerčilis, rinktinės visuomeninės dalies viršininkas Jonas Vincevičius- Narsutis-Žaltys
25 d.	Varnių rajonas	Dagys, Kariūnas			Leonas Laurinskas- Liūtas	
GRUODIS						
15 d.	Varėnos rajonas	MVD 4-oji valdyba; Ungurys, Žilvinas, Aušra			Antanas Keršys-Eglė, Stasė Voverytė	

Lentelė sudaryta remiantis: LSSR valstybės saugumo ministro gen. mjr. P. Kondakovo 1953 m. vasario 7 ir kovo 4 d. pažymos SSRS valstybės saugumo ministro pavaduotojui gen. ltn. V. Riasnojui apie LSSR MGB darbo kovojant su gaujomis ir nacionalistiniu pogrindžiu rezultatus 1953 m. sausio ir vasario mėn., LYA, f. 3, ap. 56, b. 43, t. 1, l. 7–11, 15–20; LSSR vidaus reikalų ministro gen. mjr. P. Kondakovo 1953 m. gegužės 18 d. pažyma SSRS vidaus reikalų ministro pavaduotojui N. Kruglovui, *ibid.*, l. 73; LSSR vidaus reikalų ministro pplk. J. Vildžiūno 1953 m. gegužės 31, birželio 24, 30, liepos 17 ir 28, rugpjūčio 5 ir 17, spalio 31 d. operatyvinės suvestinės apie LSSR MVD darbo rezultatus, *ibid.*, l. 167–171, 177–184, 187–195, 199–202, 206–216, 221–226; LSSR vidaus reikalų ministro pplk. J. Vildžiūno 1953 m. gegužės 17, liepos 31, spalio 19 d. tarnybiniai pranešimai, *ibid.*, t. 2, l. 12–32, 69–97, 98–166; LSSR vidaus reikalų ministro K. Liaudžio 1954 m. vasario 4 d. tarnybinis pranešimas SSRS vidaus reikalų ministro pavaduotojui gen. plk. S. Kruglovui apie Lietuvos SSR MVD organų agentūrinio-operatyvinio darbo rezultatus kovojant su nacionalistiniu pogrindžiu ir ginkluotomis gaujomis 1953 m. lapkričio–gruodžio mėn., *ibid.*, l. 255–284; LSSR vidaus reikalų ministro pplk. J. Vildžiūno 1953 m. spalio mėn. operatyvinė suvestinė SSRS MVD 4-osios valdybos viršininkui gen. ltn. Charitonovui, *ibid.*, t. 3, l. 40–44; LSSR MVD 1-osios valdybos viršininko pplk. Župikovo 1953 m. balandžio 30 d. pažyma apie rezervines banditų formuotes, *ibid.*, l. 135–144; LSSR valstybės saugumo ministro gen. mjr. K. Liaudžio 1953 m. lapkričio 26 d. raštas SSRS MVD 4-osios valdybos viršininkui gen. ltn. Charitonovui, *ibid.*, l. 187; LSSR valstybės saugumo ministro gen. mjr. P. Kondakovo 1953 m. sausio–balandžio mėn. operatyvinės suvestinės Nr. 8, 9, 20, 22, 31, 39, 40, 41, 43, 49, 53, 64, 66, 72, 73, 74, 78, 79, *ibid.*, b. 46, l. 14, 17, 43–45, 50–52, 80–83, 108, 111–119, 123–124, 143, 145, 157–160; b. 43, l. 192, 195–196, 209–216, 223–227; LSSR vidaus reikalų ministro pplk. J. Vildžiūno 1953 m. rugpjūčio 8 d. operatyvinė suvestinė SSRS 4-osios valdybos viršininkui gen. ltn. Charitonovui, *ibid.*, l. 268–269; LSSR vidaus reikalų ministro pavaduotojo plk. I. Počkajaus 1953 m. kovo 12 d. operatyvinė suvestinė Nr. 51 SSRS vidaus reikalų ministrui L. Berijai, *ibid.*, l. 149–153; LSSR vidaus reikalų ministro pplk. J. Vildžiūno 1953 m. birželio 19 ir 30, liepos 9, 13 ir 16 d. operatyvinės suvestinės SSRS 4-osios valdybos viršininkui gen. ltn. N. Sazykinui, *ibid.*, l. 231–233, 240–241, 252–257; LSSR vidaus reikalų ministro pplk. J. Vildžiūno 1953 m. liepos 27 ir 31, rugpjūčio 5, 8 ir 27, rugsėjo 17 ir 19 d. operatyvinės suvestinės SSRS 4-osios valdybos viršininkui gen. ltn. Charitonovui, *ibid.*, l. 259, 261–165, 268–269, 272–274, 281–284; LSSR

vidaus reikalų ministro pavaduotojo plk. L. Martavičiaus 1953 m. rugsėjo 21 d. operatyvinė suvestinė SSRS 4-osios valdybos viršininkui gen. ltn. Charitonovui, *ibid.*, l. 285; LSSR vidaus reikalų ministro gen. ltn. P. Kondakovo 1953 m. vasario mėn. pažyma apie LSSR MGB darbo 1953 m. vasario 1–15 d. likviduojant gaujas ir nacionalistinių pogrindžių rezultatus, *ibid.*, f. 3, ap. 56, b. 44, t. 1, l. 91–99; LSSR vidaus reikalų ministro gen. ltn. P. Kondakovo 1953 m. gegužės 9 d. spec. pranešimas Lietuvos KP CK sekretoriui A. Sniečkui, *ibid.*, l. 232; LSSR vidaus reikalų ministro pplk. J. Vildžiūno 1953 m. birželio mėn. pažyma, *ibid.*, l. 333; A. Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais*, p. 307–309; L. Abarius, „Lietuvos partizanų Šiaurės-rytų srities 3-ioji Vytauto apygarda (1945–1952 m.)“, *Laisvės kovų archyvas*, Kaunas, 1996, Nr. 16, p. 97–107.

Nuorodos

¹ MGB Kauno srities valdybos viršininko pavaduotojo plk. Lapino 1950 m. spalio mėn. ataskaita, LYA, f. 16, ap. 130, b. 2, l. 77.

² N. Gaškaitė, D. Kuodytė, A. Kašėta, B. Ulevičius, *Lietuvos partizanai 1944–1953 m.*, Kaunas, 1996, p. 211; LSSR valstybės saugumo ministro P. Kapralovo 1951 m. rugsėjo 27 d. raštas SSRS valstybės saugumo ministrui S. Ignatjevui, SSRS valstybės saugumo ministro pavaduotojui E. Pitovranovui, Šubniakovui, LYA, f. 3, ap. 56, b. 22, l. 120–121.

³ LSSR valstybės saugumo ministro P. Kapralovo 1951 m. gruodžio 12 d. raštas MGB Šiaulių srities valdybos viršininkui pplk. Jarockiui apie pravedamą agentūrinę kombinaciją panaudojant suimtą Klajūną, LYA, f. 16, ap. 210, b. 15, l. 10–17; G. K. Vaigauskas, *Lietuvių nacionalistų...*, p. 56; LSSR valstybės saugumo ministro P. Kapralovo 1952 m. sausio mėn. raštas SSRS valstybės saugumo ministrui S. Ignatjevui ir SSRS valstybės saugumo ministro pavaduotojui gen. ltn. L. Canavai, LYA, f. 3, ap. 56, b. 28, l. 21; LSSR valstybės saugumo ministro P. Kapralovo 1951 m. spalio 4 d. raštas SSRS valstybės saugumo ministrui S. Ignatjevui, SSRS valstybės saugumo ministro pavaduotojui E. Pitovranovui, Šubniakovui, *ibid.*, b. 22, l. 127.

⁴ LSSR valstybės saugumo ministro P. Kapralovo 1952 m. sausio mėn. raštas SSRS valstybės saugumo ministrui S. Ignatjevui ir SSRS valstybės saugumo ministro pavaduotojui gen. ltn. L. Canavai, LYA, b. 28, l. 21; LSSR valstybės saugumo ministro P. Kapralovo 1952 m. balandžio 29 d. operatyvinė suvestinė Nr. 110 SSRS valstybės saugumo ministrui S. Ignatjevui ir valstybės saugumo ministro pavaduotojui L. Canavai, *ibid.*, b. 32, t. 1, l. 235–236; LSSR valstybės saugumo ministro P. Kapralovo 1952 m. gegužės 9 d. operatyvinė suvestinė Nr. 121 SSRS valstybės saugumo ministrui S. Ignatjevui ir valstybės saugumo ministro pavaduotojui L. Canavai, *ibid.*, l. 257–258.

⁵ LSSR MVD 2-N valdybos viršininko pplk. Župikovo 1953 m. gegužės 15 d. pažyma apie agentus, užverbuotus iš suimtų banditų vadų, *ibid.*, f. 3, ap. 60, b. 7, l. 45.

⁶ LSSR valstybės saugumo ministro P. Kondakovo 1953 m. sausio 19 d. raportas apie LSSR MGB 1952 m. agentūrinę-operatyvinę darbą kovojant su nacionalistiniu pogrindžiu, *ibid.*, ap. 56, b. 43, t. 3, l. 80.

⁷ SSRS MGB vyriausiosios valdybos 8-ojo skyriaus viršininko pplk. Burdino 1952 m. balandžio 3 d. išrašas iš dokumento „SSRS MGB priemonės likviduojant antisovietinį nacionalistinių pogrindžių ir jo ginkluotas gaujas Lietuvos SSR teritorijoje“, *ibid.*, f. 16, ap. 16, b. 5, l. 72–88.

⁸ L. Abarius, „Lietuvos partizanų Šiaurės-rytų srities 3-ioji Vytauto apygarda“, *Laisvės kovų archyvas*, Kaunas, 1996, Nr. 16, p. 98; LSSR MVD 2-N valdybos viršininko pplk. Župikovo 1953 m. gegužės 15 d. pažyma apie agentą Bimbą, LYA, f. 3, ap. 60, b. 7, l. 58–59; LSSR MVD 2-N valdybos viršininko pplk. Župikovo 1953 m. gegužės 15 d. pažyma apie agentą Alfą, *ibid.*, l. 60–61; LSSR MVD 2-N valdybos viršininko pplk. Župikovo 1953 m. gegužės 15 d. pažyma apie agentą Mažytį, *ibid.*, l. 62–63.

⁹ LSSR MVD 2-N valdybos viršininko pplk. Župikovo 1953 m. gegužės 15 d. pažyma apie Šiaurės-rytų Lietuvos sritį, LYA, f. 3, ap. 60, b. 7, l. 8–13.

¹⁰ N. Gaškaitė, D. Kuodytė, A. Kašėta, B. Ulevičius, *op. cit.*, p. 308–309; LSSR MVD 2-N valdybos viršininko pplk. Župikovo 1953 m. gegužės 15 d. pažyma apie Šiaurės rytų Lietuvos sritį, LYA, f. 3, ap. 60, b. 7, l. 9–11.

¹¹ N. Gaškaitė, D. Kuodytė, A. Kašėta, B. Ulevičius, *op. cit.*, p. 288–291; LSSR MVD 2-N valdybos viršininko pplk. Župikovo 1953 m. gegužės 15 d. pažyma apie Šiaurės rytų Lietuvos sritį, LYA, f. 3, ap. 60, b. 7, l. 11.

¹² A. Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais*, Vilnius, 1996, p. 306; LSSR vidaus reikalų ministro gen. mjr. P. Kondakovo 1953 m. balandžio 18 d. tarnybinis raštas apie Lietuvos SSR MVD 1953 m. darbo kovojant su nacionalistiniu pogrindžiu ir gaujomis rezultatus SSRS vidaus reikalų ministrui L. Berijai, LYA, f. 3, ap. 56, b. 43, t. 1, l. 44.

¹³ LSSR MVD 2-N valdybos viršininko pplk. Župikovo 1953 m. gegužės 15 d. pažyma apie Šiaurės rytų Lietuvos sritį, LYA, f. 3, ap. 60, b. 7, l. 12–13.

¹⁴ LSSR valstybės saugumo ministro gen. mjr. P. Kondakovo 1952 m. gruodžio mėn. ataskaita SSRS valstybės saugumo ministrui S. Ignatjevui apie LSSR MGB organų 1952 m. darbo likviduojant nacionalistinių pogrindžių ir ginkluotas gaujas rezultatus, *ibid.*, ap. 56, b. 43, t. 3, l. 105–106.

¹⁵ N. Gaškaitė, D. Kuodytė, A. Kašėta, B. Ulevičius, *op. cit.*, p. 179–180.

¹⁶ LSSR MVD 2-N valdybos viršininko pplk. Župikovo 1953 m. gegužės 15 d. pažyma apie Šiaurės rytų Lietuvos sritį, LYA, f. 3, ap. 60, b. 7, l. 12–13.

¹⁷ N. Gaškaitė, „Partizanų vadas Jonas Žemaitis“, *Laisvės kovų archyvas*, Kaunas, 1995, Nr. 13, p. 177–181.

¹⁸ LSSR vidaus reikalų ministro gen. mjr. P. Kondakovo 1953 m. balandžio 18 d. ataskaita SSRS vidaus reikalų ministrui L. Berijai apie Lietuvos SSR MVD 1953 m. darbo kovojant su nacionalistiniu pagrindžiu ir gaujomis rezultatus, LYA, f. 3, ap. 56, b. 43, t. 2, l. 42–44.

¹⁹ LSSR vidaus reikalų ministro pplk. J. Vildžiūno 1953 m. birželio 24 d. operatyvinė suvestinė apie LSSR MVD darbo 1953 m. birželio 10–20 d. rezultatus SSRS vidaus reikalų ministro pavaduotojui N. Kruglovui, *ibid.*, f. 3, t. 1, l. 177–181.

²⁰ N. Gaškaitė, D. Kuodytė, A. Kašėta, B. Ulevičius, *op. cit.*, p. 143, 255, 270.

²¹ N. Gaškaitė, „Žmonės be Dievo: NKVD agentai smogikai“, *Laisvės kovų archyvas*, Kaunas, 1994, Nr. 11, p. 132; MGB 2-N valdybos 2-ojo skyriaus 3-iojo poskyrio viršininko kpt. N. Sokolovo 1951 m. gruodžio 27 d. raportas LSSR valstybės saugumo ministrai gen. mjr. P. Kapralovui, LYA, f. 3, ap. 33, b. 13, l. 56–60.

²² LSSR MGB 2-ojo skyriaus 2-ojo poskyrio viršininko pplk. Jakovlevo 1951 m. spalio 10 d. pažyma apie agentą smogiką Žaibą, LYA, f. 3, ap. 8, b. 1, l. 9.

²³ LSSR MVD 2-N valdybos viršininko pplk. Župikovo 1953 m. kovo 12 d. pažyma SSRS MGB apie operatyvinę padėtį Lietuvos SSR teritorijoje ir pagrindines priemones likviduojant nacionalistinį pagrindį ir ginkluotas gaujas, *ibid.*, ap. 56, b. 43, t. 1, l. 23–26.

²⁴ LSSR MGB 2-N valdybos viršininko I. Počkaus 1951 m. rugpjūčio mėn. pažyma apie Lietuvos SSR MGB 2-N valdybos spec. grupės darbą, *ibid.*, b. 22, l. 58.

²⁵ LSSR MGB 2-N valdybos viršininko I. Počkaus 1951 m. rugpjūčio mėn. pažyma apie Lietuvos SSR MGB 2-N valdybos spec. grupės darbą, *ibid.*; A. Anušauskas, *op. cit.*, p. 293.

²⁶ LSSR MGB 2-N valdybos viršininko pplk. Župikovo 1951 m. gruodžio 6 d. pažyma apie kovos su lietuvių nacionalistų gaujomis 1951 m. liepos 1–gruodžio 1 d. rezultatus, LYA, f. 3, ap. 56, b. 22, l. 163–164.

²⁷ MGB Vilniaus srities viršininko pplk. M. Jakovlevo 1952 m. birželio 3 d. tarnybinis raštas apie SSRS MGB nurodymų kovojant su nacionalistiniu pagrindžiu ir ginkluotomis gaujomis, veikiančiomis Vilniaus srities teritorijoje, vykdamą 1952 m. sausio 1–birželio 1 d., *ibid.*, f. 16, ap. 16, b. 5, l. 90–111.

²⁸ MGB Vilniaus srities viršininko pplk. M. Jakovlevo 1952 m. birželio 3 d. tarnybinis raštas apie SSRS MGB nurodymų kovojant su nacionalistiniu pagrindžiu ir ginkluotomis gaujomis, veikiančiomis Vil-

niaus srities teritorijoje, vykdamą 1952 sausio 1–birželio 1 d., *ibid.*, l. 92–111.

²⁹ A. Anušauskas, *op. cit.*, p. 293; LSSR valstybės saugumo ministro gen. mjr. P. Kondakovo 1952 m. gruodžio 15 d. pažyma apie LSSR MGB organų darbo rezultatus, įvykdytus išpuolius ir dėl jų patirtus nuostolius 1952 m. sausio 1–gruodžio 15 d., LYA, f. 3, ap. 56, b. 28, l. 261.

³⁰ LSSR valstybės saugumo ministro gen. mjr. P. Kondakovo 1952 m. gruodžio mėn. ataskaita SSRS valstybės saugumo ministrui S. Ignatjevui apie Lietuvos SSR MGB 1952 m. darbo likviduojant nacionalistinį pagrindį ir ginkluotas gaujas rezultatus, LYA, f. 3, ap. 56, b. 43, t. 3, l. 118–119; A. Anušauskas, *op. cit.*, p. 273.

³¹ LSSR valstybės saugumo ministro gen. mjr. P. Kondakovo 1953 m. sausio 19 d. ataskaita SSRS MGB vadovybei apie LSSR MGB 1952 m. agentūrinio-operatyvinio darbo kovojant su nacionalistiniu pagrindžiu rezultatus, LYA, f. 3, ap. 56, b. 43, t. 3, l. 78.

³² LSSR vidaus reikalų ministro pplk. J. Vildžiūno 1953 m. gegužės 17 d. tarnybinis raštas SSRS vidaus reikalų ministro pavaduotojams gen. plk. S. Kruglovui, gen. plk. B. Kobulovui, SSRS MVD 4-osios valdybos viršininkui N. Sazykinui, *ibid.*, t. 2, l. 13.

³³ A. Anušauskas, *op. cit.*, p. 309; LSSR KGB pirmininko plk. K. Liaudžio 1954 m. balandžio 9 d. tarnybinis raštas SSRS KGB pirmininko pavaduotojui gen. mjr. K. Lunevui, LYA, f. 3, ap. 55, b. 1, l. 75.

³⁴ N. Gaškaitė, „MGB veiklos metodai slopinant partizaninį judėjimą“, *Lietuvos žmonių genocidas nacių ir sovietų okupacijose*, Vilnius–Kaunas, 1994, p. 78; LSSR vidaus reikalų ministro plk. K. Liaudžio 1954 m. sausio 16 d. raportas SSRS vidaus reikalų ministro pavaduotojui gen. mjr. K. Lunevui, LYA, f. 3, ap. 54, b. 1, l. 1–4.

³⁵ LSSR KGB 4-osios valdybos viršininko pplk. P. Raslano 1954 m. gegužės mėn. pažyma, LYA, f. 3, ap. 54, b. 3, l. 71.

³⁶ LSSR vidaus reikalų ministro plk. K. Liaudžio 1954 m. sausio 16 d. raportas SSRS vidaus reikalų ministro pavaduotojui gen. mjr. K. Lunevui, *ibid.*, b. 1, l. 1–4; LSSR KGB pirmininko gen. mjr. K. Liaudžio 1957 m. vasario 4 d. tarnybinis raštas SSRS KGB apie Lietuvos SSR valstybės saugumo organų 4-osios valdybos 1956 m. darbo rezultatus, *ibid.*, ap. 68, b. 9, l. 68.

³⁷ N. Gaškaitė, „Žmonės be Dievo: NKVD agentai smogikai“, p. 132; SSRS vidaus reikalų ministro pavaduotojo gen. mjr. K. Lunevo 1954 m. vasario 3 d. raštas LSSR vidaus reikalų ministrui plk. K. Liaudžiui, LYA, f. 3, ap. 54, b. 1, l. 5.

³⁸ N. Gaškaitė, „Žmonės be Dievo: NKVD agentai smogikai“, p. 133; LSSR KGB 4-osios valdybos 2-ojo skyriaus operatyvinio igaliojinio vyr. ltn. Šanino 1955 m. gegužės 12 d. planas, LYA, f. 3, ap. 66, b. 6, l. 19; Šaltinio „Kuisio“ 1955 m. balandžio 26 d. agentūrinis pranešimas, *ibid.*, l. 25.

³⁹ LSSR KGB 4-osios valdybos 2-ojo skyriaus operatyvinio įgaliotinio vyr. ltn. Šanino 1955 m. birželio mėn. raportas LSSR KGB pirmininkui plk. K. Liaudžiui, LYA, f. 3, ap. 66, b. 3, l. 29.

⁴⁰ LSSR KGB 4-osios valdybos viršininko pplk. P. Raslano 1954 m. gegužės 7 d. tarnybinis raštas SSRS KGB 4-osios valdybos viršininkui gen. ltn. F. Charitonovui, *ibid.*, ap. 55, b. 1, l. 44.

⁴¹ LSSR KGB pirmininko pavaduotojo plk. J. Sinicyno 1954 m. birželio 1 d. operatyvinė suvestinė SSRS KGB 4-osios valdybos viršininkui gen. ltn. F. Charitonovui, *ibid.*, l. 48.

⁴² LSSR KGB pirmininko pavaduotojo plk. J. Sinicyno 1954 m. birželio 1 d. operatyvinė suvestinė SSRS KGB 4-osios valdybos viršininkui gen. ltn. F. Charitonovui, *ibid.*, l. 49.

⁴³ LSSR KGB Ukmergės rajono įgaliotinio pavaduotojo pplk. Serebriakovo 1954 m. rugpjūčio 11 d. spec. pranešimas LSSR KGB pirmininko pavaduotojui plk. J. Sinicynui, *ibid.*, ap. 54, b. 5, t. 2, l. 74–76.

⁴⁴ 1955 m. sausio 7 d. pažyma apie ginkluotą nacionalistinį pogrindį (be parašo), *ibid.*, ap. 66, b. 2, l. 61.

⁴⁵ LSSR KGB 4-osios valdybos 2-ojo skyriaus viršininko pavaduotojo mjr. N. Čiurakovo 1955 m. kovo 30 d. raportas LSSR KGB pirmininko pavaduotojui mjr. Matulaičiui, *ibid.*, b. 3, l. 27.

⁴⁶ LSSR KGB pirmininko gen. mjr. K. Liaudžio 1957 m. vasario 4 d. tarnybinis raštas SSRS KGB apie Lietuvos SSR valstybės saugumo organų 4-osios valdybos 1956 m. darbo rezultatus, *ibid.*, ap. 68, b. 9, l. 80.

⁴⁷ LSSR KGB 4-osios valdybos 2-ojo skyriaus 1955 m. sausio 1 d. agentų smogikų sąrašas, *ibid.*, ap. 66, b. 4, l. 1; LSSR KGB pirmininko plk. K. Liaudžio 1955 m. gegužės 11 d. tarnybinis pranešimas SSRS KGB pirmininkui gen. plk. I. Serovui, *ibid.*, l. 13.

⁴⁸ LSSR KGB pirmininko K. Liaudžio 1955 m. kovo mėn. raštas SSRS KGB pirmininko pavaduotojui gen. mjr. K. Lunevui, *ibid.*, l. 7; SSRS KGB pirmininko pavaduotojo gen. mjr. K. Lunevo 1955 m. balandžio 6 d. raštas LSSR KGB pirmininkui K. Liaudžiui, *ibid.*, l. 9.

⁴⁹ LSSR KGB įgaliotinio Prienų rajonui kpt. Kovalenkovo 1955 m. liepos 25 d. spec. pranešimas LSSR KGB pirmininkui plk. K. Liaudžiui, *ibid.*, ap. 64, b. 34, l. 270–272.

⁵⁰ LSSR KGB pirmininko plk. K. Liaudžio 1955 m. balandžio 2 d. agentūrinių-operatyvinių priemonių ieškant ir likviduojant banditus Vakarą ir Pipirą planas, *ibid.*, l. 114.

⁵¹ LSSR KGB Prienų rajono įgaliotinio kpt. Kovalenkovo 1954 m. gruodžio 30 d. agentūrinių-operatyvinių priemonių ieškant ir likviduojant banditus Vakarą ir Pipirą planas, *ibid.*, l. 84.

⁵² LSSR KGB pirmininko plk. K. Liaudžio 1955 m. rugpjūčio 17 d. ataskaita apie Lietuvos SSR

Prienų rajone veikusios „Vyčio“ gaujos likvidavimą SSRS KGB pirmininko pavaduotojui gen. mjr. K. Lunevui, *ibid.*, l. 280.

⁵³ KGB 4-osios valdybos 2-ojo skyriaus operatyvinio įgaliotinio ltn. Pupenio 1955 m. liepos 19 d. agentūrinių-operatyvinių priemonių likviduojant Vakarą ir Pipirą planas, *ibid.*, b. 34, l. 260.

⁵⁴ LSSR KGB pirmininko plk. K. Liaudžio 1955 m. rugpjūčio 17 d. tarnybinis raportas SSRS KGB pirmininko pavaduotojui gen. mjr. K. Lunevui, *ibid.*, l. 279–280.

⁵⁵ Šaltinio Vacio 1955 m. liepos 22 d. agentūrinis pranešimas LSSR KGB 4-osios valdybos 2-ajam skyriui, *ibid.*, l. 268; Šaltinio Vacio 1955 m. liepos 22 d. agentūrinis pranešimas LSSR KGB 4-osios valdybos 2-ajam skyriui, *ibid.*, l. 268.

⁵⁶ Šaltinio Globus 1955 m. rugsėjo 5 d. agentūrinis pranešimas, *ibid.*, ap. 66, b. 3, l. 58.

⁵⁷ N. Gaškaitė, „MGB veiklos metodai slopinant partizaninį judėjimą“, p. 78; LSSR KGB pirmininko plk. K. Liaudžio 1957 m. vasario 4 d. tarnybinis raštas SSRS KGB 4-osios valdybos viršininkui gen. ltn. F. Charitonovui, LYA, f. 3, ap. 68, b. 9, l. 44, 51, 52, 54, 56, 57; LSSR KGB laikinai einančio 4-osios valdybos viršininko pareigas plk. Michailovo 1955 m. gruodžio 22 d. pažyma apie KGB 4-osios valdybos 1955 m. darbo rezultatus, *ibid.*, f. 3, ap. 66, b. 2, l. 271.

⁵⁸ LSSR KGB pirmininko plk. K. Liaudžio 1957 m. vasario 4 d. tarnybinis raštas SSRS KGB 4-osios valdybos viršininkui gen. ltn. F. Charitonovui, LYA, f. 3, ap. 68, b. 9, l. 68–69.

⁵⁹ LSSR KGB pirmininko plk. K. Liaudžio 1957 m. vasario 4 d. tarnybinis raštas SSRS KGB 4-osios valdybos viršininkui gen. ltn. F. Charitonovui, *ibid.*, l. 67.

⁶⁰ LSSR KGB pirmininko plk. K. Liaudžio 1957 m. vasario 4 d. tarnybinis raštas SSRS KGB 4-osios valdybos viršininkui gen. ltn. F. Charitonovui, *ibid.*, l. 61–66.

⁶¹ LSSR KGB pirmininko plk. K. Liaudžio 1957 m. vasario 4 d. tarnybinis raštas SSRS KGB 4-osios valdybos viršininkui gen. ltn. F. Charitonovui, *ibid.*, l. 66–67.

⁶² LSSR KGB pirmininko plk. K. Liaudžio 1957 m. vasario 4 d. tarnybinis raštas SSRS KGB 4-osios valdybos viršininkui gen. ltn. F. Charitonovui, *ibid.*, l. 70–71; LSSR KGB pirmininko plk. K. Liaudžio 1955 m. kovo 30 d. sudarytas Lietuvos SSR teritorijoje veikiančių banditų sąrašas, *ibid.*, ap. 66, b. 2, l. 34–39.

⁶³ LSSR KGB 4-osios valdybos 2-ojo skyriaus viršininko mjr. Martusevičiaus 1958 m. spalio 6 d. pažyma, *ibid.*, ap. 70, b. 60, l. 72.

⁶⁴ LSSR KGB 4-osios valdybos 2-ojo skyriaus poskyrio viršininko mjr. Blocho, 2-ojo skyriaus vyresniojo operatyvinio įgaliotinio kpt. Knutovo, 2-ojo sky-

riaus operatyvinio įgaliotinio lttn. Šimkaus 1959 m. gegužės 12 d. aktas, *ibid.*, ap. 71, b. 47, l. 11–12.

⁶⁵ Šaltinių Žvaigždė ir Globus 1954 m. liepos 17 d. agentūrinis pranešimas, LYA, f. 3, ap. 54, b. 4, t. 1, l. 66; LSSR MVD 4-osios valdybos 3-iojo skyriaus viršininko pavaduotojo vyr. lttn. Staškevičiaus 1954 m. sausio 29 d. aktas, *ibid.*, b. 3, l. 1–4; LSSR KGB 4-osios valdybos 2-ojo skyriaus operatyvinio įgaliotinio S. Šimkaus 1954 m. kovo 16 d. aktas, *ibid.*, l. 12; LSSR KGB 4-osios valdybos viršininko pplk. N. Vukolovo 1954 m. birželio 24 d. raštas SSRS KGB Finansų skyriaus viršininko pavaduotojui pplk. Kalininui, *ibid.*, l. 24; LSSR KGB 4-osios valdybos 2-ojo skyriaus viršininko kpt. Martusevičiaus 1954 m. liepos 31 d. aktas, *ibid.*, l. 96; LSSR KGB 4-osios valdybos 2-ojo skyriaus viršininko kpt. Martusevičiaus 1954 m. gegužės 18 d. planas, *ibid.*, b. 1, l. 9–10; LSSR KGB pirmininko pavaduotojo plk. K. Liaudžio 1954 m. birželio 4 d. raštas SSRS KGB 4-osios valdybos viršininkui gen. lttn. Charitonovui ir Latvijos SSR KGB pirmininkui plk. Verversui, *ibid.*, ap. 55, b. 1, l. 59; LSSR MVD 4-osios valdybos 3-iojo skyriaus vyresniojo operatyvinio įgaliotinio vyr. lttn. Tenčiurino 1954 m. vasario 12 d. planas, *ibid.*, ap. 54, b. 5, t. 2, l. 17–20; LSSR KGB Prienų rajono įgaliotinio kpt. Kovalenkovo 1954 m. gruodžio 30 d. agentūrinių-operatyvinių priemonių planas, *ibid.*, ap. 64, b. 34, l. 84; LSSR KGB 4-osios valdybos 2-ojo skyriaus operatyvinio įgaliotinio lttn. Pupenio 1955 m. liepos 19 d. agentūrinių-operatyvinių priemonių Vakarų ir Pipiro likvidavimui planas, *ibid.*, l. 260; LSSR valstybės saugumo komiteto pirmininko pavaduotojo plk. L. Martavičiaus 1959 m. kovo 31 d. raštas SSRS KGB 4-osios valdybos viršininkui gen. lttn. E. Pitovranovui, *ibid.*, ap. 71, b. 47, l. 6; LSSR KGB 4-osios valdybos 2-ojo skyriaus viršininko pavaduotojo mjr. N. Čiurakovo 1955 m. kovo mėn. raportas LSSR KGB pirmininko pavaduotojui mjr. Matulaičiui, *ibid.*, ap. 66, b. 3, l. 27; 1959 m. spalio 30 d. priėmimo-perdavimo aktas, *ibid.*, ap. 71, b. 47, l. 42–43; LSSR KGB 4-osios valdybos viršininko pplk. J. Obukauskos 1959 m. vasario 20 d. aktas, *ibid.*, l. 48–49; LSSR KGB 4-osios valdybos 2-ojo skyriaus viršininko mjr. Martusevičiaus 1957 m. sausio 11 d. raštas SSRS KGB Ypatingojo skyriaus viršininkui pplk. Sudzilovskiui, *ibid.*, ap. 68, b. 51, l. 6; SSRS KGB pirmininko pavaduotojo gen. lttn. S. Belčenkos tarnybinis raštas (maždaug 1956 m. rugpjūčio mėn.), *ibid.*, b. 9, l. 182–204.

⁶⁶ LSSR KGB pirmininko plk. K. Liaudžio 1954 m. balandžio 13 d. raštas SSRS KGB pirmininkui gen. plk. I. Serovui, *ibid.*, ap. 55, b. 1, l. 43; LSSR KGB pirmininko pavaduotojo plk. J. Sinicyno 1954 m. birželio 1 d. operatyvinė suvestinė SSRS KGB 4-osios valdybos viršininkui gen. lttn. F. Charitonovui, *ibid.*, l. 48; SSRS KGB pirmininko pavaduotojo K. Lunevo 1954 m. balandžio 29 d. raštas LSSR KGB pirmininkui K. Liaudžiui, *ibid.*, l. 52; LSSR KGB 4-osios valdybos viršininko mjr. J. Obukauskos 1955 m. sausio mėn. raštas SSRS KGB 4-osios valdybos 3-iojo skyriaus viršininkui I. Počkajui, *ibid.*, ap. 64, b. 34,

l. 90; LSSR KGB pirmininko pavaduotojo plk. L. Martavičiaus 1959 m. kovo 31 d. raštas SSRS KGB 4-osios valdybos viršininkui gen. lttn. E. Pitovranovui, *ibid.*, ap. 71, b. 47, l. 6.

⁶⁷ E. Grunskis, „Kas jūs, smogike Sokolovai?“, *Aušros alėja*, 1995, sausio 19.

⁶⁸ N. Gaškaitė, „MGB veiklos metodai slopinant partizaninį judėjimą“, p. 79; LSSR KGB pirmininko pavaduotojo kadru klausimais mjr. Matulaičio 1954 m. kovo 21 d. raštas Altajaus krašto MVD valdybos kadru viršininko pavaduotojui kpt. Epifanovui, LYA, f. 3, ap. 66, b. 3, l. 16.

⁶⁹ LSSR MGB 2-N valdybos viršininko pavaduotojo pplk. I. Počkajaus 1947 m. liepos 11 d. LSSR MGB 2-N valdybos 2-ojo skyriaus 5-ojo poskyrio viršininko pavaduotojo mjr. A. Sokolovo tarnybinė charakteristika, *ibid.*, f. 3, ap. 31, b. 6, l. 32.

⁷⁰ N. Gaškaitė, „MGB veiklos metodai slopinant partizaninį judėjimą“, p. 77; MGB 2-N valdybos 2-ojo skyriaus 1-ojo poskyrio operatyvinio įgaliotinio vyr. lttn. P. Rimkevičiaus 1952 m. sausio 12 d. raportas LSSR valstybės saugumo ministrui gen. mjr. P. Kapralovui, LYA, f. 3, ap. 33, b. 3, l. 40.

⁷¹ E. Grunskis, *op. cit.*

⁷² LSSR KGB pirmininko pavaduotojo kadru klausimais mjr. Matulaičio 1955 m. gegužės 6 d. pažyma, LYA, f. 3, ap. 66, b. 3, l. 28.

⁷³ Grozno srities MVD valdybos ūkio skyriaus viršininko pavaduotojo lttn. Charčenkos 1947 m. balandžio 9 d. raštas LSSR MGB UBB 2-ojo skyriaus poskyrio viršininkui vyr. lttn. N. Sokolovui, *ibid.*, ap. 31, b. 6, l. 18.

⁷⁴ N. Gaškaitė, „Žmonės be Dievo: NKVD agentai smogikai“, p. 131.

⁷⁵ N. Gaškaitė, „MGB veiklos metodai slopinant partizaninį judėjimą“, p. 79; LSSR KGB 4-osios valdybos viršininko mjr. J. Obukauskos 1955 m. kovo 2 d. raštas LSSR KGB Kadru skyriaus Ypatingosios inspekcijos viršininkui mjr. Timonovui, LYA, f. 3, ap. 66, b. 3, l. 11.

⁷⁶ LSSR MGB 2-N valdybos 2-ojo skyriaus 5-ojo poskyrio operatyvinio įgaliotinio Guževičiaus 1952 m. liepos 1 d. pažyma, LYA, f. 3, ap. 33, b. 13, l. 65.

⁷⁷ N. Gaškaitė, „Žmonės be Dievo: NKVD agentai smogikai“, p. 131.

⁷⁸ LSSR KGB pirmininko gen. mjr. K. Liaudžio 1956 m. gruodžio mėn. raštas SSRS KGB pirmininkui armijos generolui I. Serovui, LYA, f. 3, ap. 68, b. 51, l. 116–118.

⁷⁹ N. Gaškaitė, „Žmonės be Dievo: NKVD agentai smogikai“, p. 130.

⁸⁰ J. Starkauskas, „Agentas Kirvis [...]“, p. 214–225; LSSR MVD 2-N valdybos viršininko pplk. Župikovo 1953 m. gegužės 15 d. pažyma apie LSSR MVD 2-N valdybos spec. agentą Kirvį, LYA, f. 3, ap. 60, b. 7, l. 80–81.

⁸¹ LSSR MVD 2-N valdybos viršininko pplk. Župikovo 1953 m. gegužės 15 d. pažyma apie LSSR MVD 2-N valdybos spec. agentą Šturmą, LYA, f. 3, ap. 60, b. 7, l. 69–71.

⁸² LSSR MVD 2-N valdybos viršininko pplk. Župikovo 1953 m. gegužės 15 d. pažyma apie LSSR MVD 2-N valdybos spec. agentą Aušrą, *ibid.*, l. 77–79.

⁸³ A. Anušauskas, *op. cit.*, p. 307; LSSR, MVD 2-N valdybos viršininko pplk. Župikovo 1953 m. gegužės 15 d. pažyma apie LSSR MVD 2-N valdybos spec. agentą Matrosą, LYA, f. 3, ap. 60, b. 7, l. 82–83.

⁸⁴ LSSR MVD 2-N valdybos viršininko pplk. Župikovo 1953 m. gegužės 15 d. pažyma apie agentus, užverbuotus iš suimtų banditų vadeivų, LYA, f. 3, ap. 60, b. 7, l. 43–49; LSSR MVD 2-N valdybos viršininko pplk. Župikovo 1953 m. gegužės 15 d. pažyma apie suimtus ir operatyviai naudojamus lietuviškojo nacionalistinio pagrindžio dalyvius, *ibid.*, l. 50–54.

⁸⁵ LSSR MGB 5-ojo skyriaus viršininko plk. Špilevo 1952 m. spalio 10 d. raportas LSSR valstybės saugumo ministrui gen. mjr. P. Kondakovui, *ibid.*, f. 6, ap. 26, b. 91, l. 3–4.

⁸⁶ A. Anušauskas, *op. cit.*, p. 305; LSSR valstybės saugumo ministro gen. mjr. P. Kapralovo 1952 m. sausio mėn. raštas SSRS valstybės saugumo ministrui S. Ignatjevui ir SSRS valstybės saugumo ministro pavaduotojui gen. lt. L. Canavai, LYA, f. 3, ap. 56, b. 28, l. 18.

⁸⁷ KGB 2-N valdybos 2-ojo skyriaus 3-iojo poskyrio viršininko kpt. N. Sokolovo 1951 m. gruodžio 27 d. raportas LSSR valstybės saugumo ministrui P. Kapralovui, *ibid.*, f. 3, ap. 33, b. 13, l. 56–60.

⁸⁸ LSSR MGB 2-N valdybos 2-ojo skyriaus viršininko Figurino 1947 m. birželio 8 d. pažyma, *ibid.*, ap. 31, b. 6, l. 6.

⁸⁹ Mjr. A. Sokolovo 1946 m. rugpjūčio 25 d. raportas LSSR MVD UBB viršininko pavaduotojui plk. J. Sinicynui, *ibid.*, ap. 22, b. 6, l. 28.

⁹⁰ LSSR vidaus reikalų ministro gen. mjr. J. Bartašiūno 1946 m. spalio 9 d. spec. pranešimas SSRS vidaus reikalų ministro pavaduotojui gen. lt. V. Riasnojui ir SSRS MVD Vyriausiosios kovos su banditizmu valdybos viršininkui gen. lt. A. Leontjevui apie „Geležinio Vilko“ gaujos vado J. Dambrausko-Siaubo ir jo štabo likvidavimą, *ibid.*, b. 9, l. 2.

⁹¹ Mjr. A. Sokolovo 1946 m. rugsėjo 2 d. raportas LSSR vidaus reikalų ministrui J. Bartašiūnui, *ibid.*, b. 6, l. 54–56.

⁹² Koršuno 1946 m. rugpjūčio 14 d. raportas ypatingojo būrio vadui mjr. A. Sokolovui, *ibid.*, l. 25.

⁹³ N. Gaškaitė, „Žmonės be Dievo: NKVD agentai smogikai“, p. 134; MVD BB Telšių apskrities skyriaus vyresniojo operatyvinio įgaliotinio lt. Čeliubejevo 1946 m. lapkričio 5 d. tarnybinis raportas LSSR vidaus reikalų ministrui gen. mjr. J. Bartašiūnui, LYA, f. 3, ap. 22, b. 4, l. 121.

⁹⁴ LSSR MVD 2-N valdybos viršininko pplk. Župikovo 1953 m. gegužės 15 d. pažyma apie Kęstučio apygardą, LYA, f. 3, ap. 60, b. 7, l. 20; LSSR valstybės saugumo ministro gen. mjr. P. Kondakovo 1952 m. birželio 4 d. tarnybinis raštas MGB Kauno srities valdybos viršininkui plk. J. Sinicynui, MGB Šiaulių srities valdybos viršininkui plk. Jarockiui, MGB Vilniaus srities valdybos viršininkui plk. Jakovlevui, MGB Klaipėdos srities valdybos viršininkui plk. Seninui, *ibid.*, f. 16, ap. 210, b. 15, l. 6.

⁹⁵ LSSR valstybės saugumo ministro P. Kapralovo 1952 m. kovo 3 d. operatyvinė suvestinė Nr. 61 SSRS valstybės saugumo ministrui S. Ignatjevui, *ibid.*, f. 3, ap. 56, b. 32, t. 1, l. 136.

⁹⁶ LSSR MVD 2-N valdybos viršininko pplk. Župikovo 1953 m. gegužės 15 d. pažyma apie Žemaičių apygardą, *ibid.*, ap. 60, b. 7, l. 26.

⁹⁷ LSSR valstybės saugumo ministro pavaduotojo I. Počkajaus 1953 m. kovo 5–6 d. operatyvinė suvestinė SSRS valstybės saugumo ministrui S. Ignatjevui, *ibid.*, ap. 56, b. 46, l. 131.

⁹⁸ LSSR vidaus reikalų ministro Vildžiūno 1953 m. liepos 17 d. operatyvinė suvestinė SSRS MVD 4-osios valdybos viršininkui gen. lt. N. Sazykinui apie LSSR MVD darbo rezultatus likviduojant ginkluotąjį nacionalistinį pagrindį 1953 m. liepos 1–10 d., *ibid.*, b. 43, t. 1, l. 189; LSSR vidaus reikalų ministro pplk. Vildžiūno 1953 m. liepos 8 d. operatyvinė suvestinė SSRS MVD 4-osios valdybos viršininkui gen. lt. N. Sazykinui, *ibid.*, b. 46, l. 250.

⁹⁹ LSSR valstybės saugumo ministro gen. mjr. P. Kondakovo 1952 m. birželio 4 d. tarnybinis raštas MGB Kauno srities valdybos viršininkui plk. Sinicynui, MGB Šiaulių srities valdybos viršininkui plk. Jarockiui, MGB Vilniaus srities valdybos viršininkui plk. Jakovlevui, MGB Klaipėdos srities valdybos viršininkui plk. Seninui, *ibid.*, f. 16, ap. 210, b. 15, l. 6–9.

¹⁰⁰ LSSR vidaus reikalų ministro Vildžiūno 1953 m. gegužės 23 d. spec. pranešimas SSRS vidaus reikalų ministro pavaduotojui Kruglovui, *ibid.*, f. 3, ap. 56, b. 43, t. 1, l. 80.

¹⁰¹ LSSR vidaus reikalų ministro pplk. Vildžiūno 1953 m. spalio 28 d. operatyvinė suvestinė SSRS MVD 4-osios valdybos viršininkui gen. lt. Charitonovui, *ibid.*, b. 46, l. 294–295.

¹⁰² LSSR KGB 4-osios valdybos 2-ojo skyriaus viršininko operatyvinio įgaliotinio vyr. lt. Martinkevičiaus pažyma (be datos), *ibid.*, ap. 68, b. 51, l. 79–80; N. Gaškaitė, „MGB veiklos metodai slopinant partizaninį judėjimą“, p. 78.

¹⁰³ LSSR valstybės saugumo ministro P. Kondakovo 1952 m. gegužės 15 d. pažyma, LYA, f. 3, ap. 68, b. 51, l. 89–97; MGB Šiaulių srities valdybos viršininko plk. V. Jarockio 1952 m. spalio 13 d. spec. pranešimas LSSR valstybės saugumo ministrui gen. mjr. P. Kondakovui, *ibid.*, f. 16, ap. 221, b. 26, l. 109.

¹⁰⁴ LSSR KGB 4-osios valdybos viršininko pplk. P. Raslano 1954 m. gegužės 20 d. raštas SSRS KGB 4-osios valdybos 3-iojo skyriaus viršininkui I. Počkajui, *ibid.*, f. 3, ap. 55, b. 1, l. 55; LSSR valstybės saugumo ministro plk. K. Liaudžio 1954 m. lapkričio 29 d. raštas SSRS KGB 4-osios valdybos 3-iojo skyriaus viršininkui plk. I. Počkajui, *ibid.*, l. 119; Baudžiamųjų bylų fondas, byla Nr. 34146/3.

¹⁰⁵ A. Anušauskas, *op. cit.*, p. 292–294, 403.

¹⁰⁶ D. Kuodytė, „Lietuvos rezistencijos centralizacijos klausimu“, *Laisvės kovų archyvas*, Kaunas, 1993, Nr. 7, p. 64–65.

¹⁰⁷ N. Gaškaitė, „Partizanų vadas Jonas Žemaitis“, *Laisvės kovų archyvas*, Kaunas, 1995, Nr. 13, p. 179.

Mindaugas Pocius

SPECIAL MVD-MGB TROOPS IN LITHUANIA (1945–1959)

Summary

Special MVD-MGB troops were formed in Lithuania for military operations against armed resistance movement and were responsible for the execution of the most complicated KGB tactical tasks. Great death losses of Lithuania's Freedom Fighters and peaceful population, ruined lives and physical and moral health, tortures, horrible experiences was the result of the doings of these shock troops.

Special troops – the principal KGB measure – during the period of 1950–1953 liquidated the last existing regional and district combined headquarters. This fact determined the annihilation of the Movement of Lithuania's Freedom Fighters the leading organisation of the movement. Fictitious district headquarters, mainly formed from MGB secret agents helped the repressive organs to finally break down organised resistance. In operations against National partisans in 1952–1953 MGB military units as well as quislings (*istrebiteli*) were little involved and the activities of secret agents and operations of special troops became principal axis of KGB activities. During the period of 1950–1953 special troops had been most actively and effectively used by MGB (armed resistance would have lasted at least two more years unless the secret agents activities).

From the material investigated it can be ascertained that during the period of 1945–1950 special troops killed 500 partisans and about 220 partisans were

taken prisoners. About 700 resistance participants had been insidiously interrogated. It made possible for KGB to expose and arrest about 4900 resistance movement supporters, signallers and reservist. On the basis of documents it can be ascertained that up to 60 supporters and civilians were killed by special troops. These are well known and based facts, but in fact the number of peaceful civilians who perished could be several times greater. Many of such victims were ascribed by MGB to be „bandits“.

It can be firmly maintained, that shock troops of secret agents:

1. physically and morally tortured armed resistance fighters and people who did not participate in the resistance movement (women, old people, children);
2. killed peaceful civilians, rezervers of partisans, signallers and supporters;
3. pillaged the property of peaceful civilians and resistance fighters.

Neither shock toopers nor their leaders/commanders followed any laws. It should be noted that the responsibility for genocide and criminal crimes executed by special troops against Lithuanians has also to be assumed by the supreme government of Lithuanian SSR and the chief commanders of the MVD-MGB of the Soviet Union, the initiators of the formation of terrorist special troops and their controllers.

Frontų užnugario apsaugos NKVD kariuomenės veikla Lietuvoje (1944–1945)

Šis straipsnis apie III Baltarusijos fronto užnugario apsaugos NKVD kariuomenę yra fragmentas darbo apie tas sovietinių okupantų karines pajėgas (šaulių pulkus, pasienio pulkus ir būrius, iš kolaborantų sudarytus sribų būrius), kurios partizaninio karo metais (1944–1953) kovojo su mūsų partizanais ir Lietuvoje įtvirtino okupantų valdžią.

Sovietiniai okupantai, susidūrę su beprecedenčiu mūsų tautos pasipriešinimu, į Lietuvą metė gausius kariuomenės dalinius. 1945 m. kai kuriais mėnesiais Lietuvą siaubdavo per 20 įvairaus pobūdžio NKVD kariuomenės pulkų, t.y. apie 20 tūkst. rinktinių karių, neskaičiuojant daugybės Raudonosios armijos (RA) dalinių, retsykais padėdavusių enkavedistams (1946 m. pradžioje Lietuvoje buvo dislokuota ne mažiau kaip devynios RA divizijos, neskaičiuojant lakūnų ir jūreivių), apie 8–10 tūkst. sribų, apie 4 tūkst. milicininkų ir apie 3–4 tūkst. ginkluotų vadinamųjų aktyvistų.

1944–1945 m., ko gero, buvo vieni traagiškiausių mūsų tautai. Oficialiai 1953 m. sudarytoje MVD suvestinėje nurodoma, kad iki to laiko, t.y. iki 1953 m., per partizaninį karą žuvo daugiau kaip 20 tūkst. Lietuvos vyrų (iš jų 1944 m. – 2436, 1945 m. – 9777), gyvų į nelaisvę paimta 17,9 tūkst. (iš jų 1944 m. – 2079, 1945 m. – 7747)¹. Taigi ir žuvo per tuos beveik pusantrų metų (į Lietuvą rusai įsiveržė 1944 m. liepos pradžioje), ir buvo paimta gyvų gerokai daugiau negu pusė visų per devynerius partizaninio karo metus žuvusių ir į čekistų rankas gyvų patekusių partizanų.

Tiek daug aukų buvo dėl keleto priežasčių. Pirma, okupacijos pradžioje lietuviai buvo itin nusiteikę priešintis, tauta dar nebuvo suėmimų ir trėmimų nualinta. Nuširdžiai tikėta, kad Vakarų valstybės įsikiš į mūsų reikalus. Antra, mūsų partizanams pradžioje daugiausia vadovavę karininkai nenusimanė apie partizaninio karo taktiką, daugelis mūsų tuo metu vyko taikant vadinamojo pozicinio karo taktiką, kai buvo kovojama išsikopus apkasus, blindazus ir t.t. Gausesnė ir judresnė čekistinė kariuomenė, nepaisant nuostolių, tokius mūsų visuomet laimėdavo. Trečia, okupantų vadai skubėjo „įvesti tvarką“, jie nuolat skelbdavo datas, iki kurių mūsų žmonių ginkluotasis pasipriešinimas turėtų būti sutriuškintas. Daugelis tų datų buvo utopinės („per dvi tris savaites“, „per du mėnesius“ ir pan.), bet jos vertė kariuomenės vadus skubėti ir nesiskaityti su priemonėmis. Ketvirta, aukų, ypač nekaltų, gausą lėmė NKVD kariuomenės brutalumas, itin pasireiškęs karo metais. Tai iš tikro buvo banditų daliniai, šaudydavę į visa, kas tik gyva. Pagaliau, penkta, prie partizanų, be abejo, buvo priskirti tie nušauti mūsų vaikinai, kurie ne partizanavo, o tik slapstėsi nuo ėmimo į okupacinę kariuomenę.

Be III Baltarusijos fronto užnugario apsaugos NKVD kariuomenės, apie kurią bus rašoma toliau, į Lietuvą buvo atsiųstos dar trijų frontų – I Pabaltijo, Leningrado ir I Ukrainos – analogiškos grupuotės.

I Pabaltijo fronto kariai pirmieji 1944 m. liepos 4 d. ties Daugpiliu pasiekė Lietuvos sieną, o III Baltarusijos fronto ka-

riai prie Lietuvos priartėjo keliomis dienomis vėliau – liepos 7-ąją. Šių dviejų frontų divizijos ir „vadavo“ Lietuvą iki 1945 m. sausio 28 d., kai buvo paimtas paskutinis vokiečių atramos taškas Lietuvoje – Klaipėda. I Pabaltijo fronto kariuomenė traukė per Lietuvos šiaurinę, III Baltarusijos – per pietinę dalį.

Paskui I Pabaltijo fronto karius turėjo traukti ir NKVD užnugario apsaugos daliniai, bet pirmas KGB archyve rastas šio NKVD junginio laikinai ėjusio vado pareigas plk. Romanovo pranešimas rašytas tik 1944 m. gruodžio 9 d. Šio fronto užnugario apsaugos daliniai buvo sudaryti kartu su frontu – 1943 m. spalio mėn.² ir, be abejo, turėjo paskui jį sekti. Šią NKVD kariuomenės grupotę sudarė 216-asis, 31-asis ir 33-iasis pasienio būriai (PB). Jie siautėjo Žemaitijoje, štabas buvo įsikūręs Alsėdžiuose. Su visais Lietuvoje buvusiais pasienio pulkais (PP), išskyrus 220-ąjį, ši grupotė 1945 m. vasario mėn. buvo nusiųsta į Rytprūsius. Ten ji įvedė tokią sovietinę tvarką, kad tas klestintis kraštas virto dykyne. 1945 m. birželio viduryje ši NKVD kariuomenės grupotė buvo gražinta į Lietuvą ir siautėjo Rytų bei Pietų Lietuvoje. Tuomet 217-asis PP buvo perduotas Leningrado fronto užnugario apsaugos NKVD grupotei, o I Pabaltijo fronto grupotei priskirtas 220-asis PP – vienintelis iš PP, taip ir nepajudėjęs iš Alytaus apskrities ir nebuvęs Rytprūsiuose. 1945 m. rugpjūčio 18 d. ši trijų pulkų grupotė iš Vilniaus operatyvinio sektoriaus buvo perdislokuota į Kauno operatyvinį sektorių (vėl išskyrus 220-ąjį PP, kuris liko Alytaus apskrityje) ir buvo pakeistas jos pavaldumas. Nuo rugpjūčio 19 d. ji tapo I Ukrainos fronto užnugario apsaugos NKVD kariuomene. Ir toliau šiam junginiui vadovavo vis dar laikinai viršininko pareigas ėjęs plk. Romanovas. Be minėtų trijų pulkų grupotėje buvo 104-oji ir 108-oji OMG (*otdel'naja manevrennaja gruppa* – „atskiroji manevrinė grupė“; karo metu tai buvo *otdel'naja motorizirovannaja gruppa* – „atskiroji motorizuota grupė“; viena tokia

grupė turėjo apie 200 karių, ir ji dažniausiai buvo junginio vado rezervas). Rugsėjo mėn. 33-ąjį PP pakeitė 134-asis PP. Grupotė, kaip ir kitos šio pobūdžio formuotės, tuo metu buvusios Lietuvoje, išformuota 1945 m. spalio mėn. (kitos šio pobūdžio formuotės, nebuvusios Lietuvoje, išformuotos ar performuotos 1945 m. balandžio–liepos mėn.).

Leningrado fronto užnugario apsaugos NKVD kariuomenės daliniai į Lietuvą buvo perkelti 1945 m. birželio mėn. iš Latvijos, kur iki pat Vokietijos kapituliacijos vadinamajame Kuršo katile buvo vokiečių Šiaurės kariuomenės grupotė. Ją sudarė du pulkai – 12-asis ir 130-asis. Jiems atvykus į Utenos operatyvinį sektorių, prie jų buvo prijungtas 217-asis PP, atkeltas iš I Pabaltijo fronto grupotės. Šiai NKVD kariuomenės grupotei vadovavo gen. mjr. Abizovas, o nuo 1945 m. rugpjūčio mėn. jį pakeitė plk. Malas. Rugpjūčio 18 d. grupotė perkeliama į Šiaulius, o nuo rugsėjo 19 d. – į Panevėžio operatyvinį sektorių. Išformuota ji buvo spalio mėn.

Be frontų užnugario apsaugos kariuomenės pasienio pulkų, tuo mus dominančiu laikotarpiu (1944 m. liepa–1945 m. spalio) Lietuvoje su partizanais nuolat kovojo 4-osios šaulių divizijos (ŠD), vadovaujamos gen. mjr. P. Vetrovo, 4–5 šaulių pulkai (ŠP), į Lietuvą iš Krymo atvykę 1944 m. rugpjūčio 1 d., ir pasienio būriai – 23-iasis, 94-asis, 95-asis ir 97-asis. Nors 97-asis PB nuo 1945 m. vasario 2 d. saugojo Lietuvos–Rytprūsių sieną, o nuo vasario 15 d. ir 94-asis bei 95-asis PB – Lietuvos–Lenkijos sieną, tačiau jie, dažnai visos sudėties, o neretai ir sudarydami jungtinius būrius, kovėsi su partizanais. Be šių keturių pasienio būrių, Lietuvoje ilgiau ar trumpiau vien su partizanais, nesaugodami sienų, kovėsi dar keli būriai: 113-asis, 115-asis ir 116-asis.

Be šių NKVD dalinių, kurių tiesioginė paskirtis buvo kovoti su partizanais, Lietuvoje buvo dislokuota dar keletas NKVD specialiosios paskirties pulkų, taip pat neretai kovojusių su partizanais. Iš Pabaltijyje

dislokuotos NKVD 14-osios geležinkelių apsaugos divizijos vienas 1,5–2 tūkst. karių pulkas, 211-asis, buvo dislokuotas Lietuvoje. Tuo metu su štabu Vilniuje buvo dislokuota 240-asis, o su štabu Kaune – 223-iasis konvojiniai pulkai, turėję maždaug po 1,5 tūkst. karių. Šie pulkai saugodavo, lydėdavo suimtuosius, nuteistuosius, vokiečių belaisvius.

Taigi 1944–1945 m. ne liūdnai pagarsėjusi gen. mjr. P. Vetrovo vadovaujama NKVD divizija, kovojusi su mūsų partizanais ir apskritai Lietuvos žmonėmis, vaidino lemiamą vaidmenį, nors jos pulkai ir labai įnirtingai kovojo. Po to, kai 1945 m. spalio mėn. frontų užnugario apsaugos pulkai buvo išformuoti, partizanai labai suaktyvėjo. Komunistų partijos įvairaus lygio provincijos sekretoriai užvertė LSSR CK prašymais ką nors daryti, nes partizanai vėl pradėjo spausinti valsčių centrus. Buvo priimtas sprendimas 1946 m. kovo mėn. valsčių centruose įkurdinti nuolatinės NKVD kariuomenės įgulas, 4-ąją ŠD padidinus iki devynių pulkų. Išformavus pasienio pulkus, pagrindine okupantų karine jėga, kovojusia su Lietuvos partizanais ir įvedinėjusia sovietų valdžią, tapo gen. mjr. P. Vetrovo vadovaujama 4-oji ŠD.

Kadangi Lietuvoje žmonių pasipriešinimas okupantams buvo itin smarkus, jam palaužti, ypač 1945 m., dažnai buvo pasitelkiami ir kaimyninėse šalyse dislokuotų NKVD divizijų (Latvijoje dislokuotos 5-osios, Baltarusijoje – 6-osios bei 10-osios ir net Estijoje dislokuotos 63-iosios) daliniai ir padaliniai.

Užnugario apsaugos NKVD kariuomenės dalinių struktūra – savotiškas hibridas. NKVD šaulių pulkai susidėjo iš trijų batalionų, kiekvienas batalionas – iš trijų kuopų, kuopa – iš trijų būrių, o pasienio pulkai susidėjo iš trijų batalionų, šie – iš penkių užkardų ir dar vienos atsarginės užkardos. Savo ruožtu tikri pasienio būriai paprastai susidėjo iš penkių komendantūrų, o šios – kiekviena iš penkių vadinamųjų linijinių užkardų ir dar vienos rezervi-

nės, vadinamosios karinio laidavimo užkardos. Tiek šaulių pulke, tiek pasienio pulke, tiek pasienio būryje būdavo apie 1 tūkst. karių (jų skaičius svyravo nuo 700 iki 2 tūkst.).

Frontų užnugario apsaugos NKVD kariuomenė, pradėta formuoti 1943 m. gegužės mėn., buvo sukurta kovai su dezertyrais, vengiančiais tarnauti RA, vokiečių diversantais, šnipais, nuo fronto atsilikusiais kariais ir t.t. Ši kariuomenė turėjo slinkti paskui frontininkus ir įvedinėti sovietinę tvarką suiminėdama ar net šaudydama jos priešus. Iš tikro, be šių tikslų, ši NKVD kariuomenė turėjo dar vieną jai svarbų tikslą, perimtą iš NKVD divizijų, dėl kurio, kai kurių tyrinėtojų nuomone, ir buvo pasiektas persilaužimas Vokietijos–SSRS kare 1942 m. žiemą, ypač prie Stalingrado. Šiame Stalingrado mūšyje garsioji NKVD 10-oji divizija neleido rusų kariams trauktis, o jei kas nors bandydavo tai daryti, tuos šaudydavo. Dėl beatodairiško staliniečių žiaurumo rusų frontininkams tebuvo dvi galimybės: jei trauksiesi, tikrai būsi savųjų sušaudytas, o jei laikysies ar puls, tai dar yra vilties likti gyvam. Labai įdomi tokia detalė. Šešiatomyje leidinyje „Istorija Velikoj Otečestvennoj vojny“ („Didžiojo tėvynės karo istorija“) minima tūkstančiai įvairių kariuomenės darinių ir dalinių, bet tarp jų minima tik viena NKVD 10-oji divizija, kuri 1942 m. rudenį buvo užėmusi Stalingrado „gynybos apvadą“, o jos 282-asis pulkas net gynė traktorių gamyklą (p. 436). Matyt, tik tuo enkavėdistai ir prisidėjo prie tiesioginių mūšių su vokiečiais.

Trumpai apie tai, kaip buvo pasiektas, kad pasienio dalys ir apskritai NKVD kariuomenė taip nuožmiai, negailestingai kariautų Lietuvoje. Viena iš pagrindinių priežasčių dar vykstant karui buvo baimė būti pasiųstam į frontą. Iš visų Lietuvos teritorijoje buvusių NKVD dalinių per visą tą laiką, kol frontas ėjo per Lietuvą, t.y. nuo 1944 m. liepos iki 1945 m. sausio pabaigos, tik vienas 23-iasis PB apie du mėnesius (rugpjūčio ir rugsėjo) kovėsi fronte.

Nemažai reikšmės turėjo ir karių parinkimas į NKVD dalinius. Dalis juose tarnavusiųjų buvo fanatikai komunistai, panašūs į 137-ojo ŠP štabo viršininką K. Vlasovą, 1947 m. rugsėjo mėn. rašiusį Stalinui laišką apie tai, kaip sutriuškinti mūsų pogrindį (laiškas yra išspausdintas knygoje „Lietuvos partizanų kovos ir jų slopinimas MVD–MGB dokumentuose“. Dar kita jų dalis – beširdžiai galvažudžiai, kurie tarnaudami tokioje kariuomenėje galėjo tenkinti savo sadistinius polinkius. Ir vienus, ir kitų daugiausia buvo tarp karininkų ir seržantų (pastarųjų reikšmė to laiko NKVD kariuomenėje buvo didelė; būtent jie vadovavo daugeliui mažesnių tarnybinių būrių – RPG (*razvedyvatel'no-poiskovaja gruppa* – „žvalgybinė paieškų grupė“), pasaloms, sekretams ir pan.). O dauguma karių, be abejo, buvo užguiti, mažaraščiai, nemažai jų buvo kilę iš imperijos pakraščių, ir jie nuolankiai vykdavo kad ir žvėriškiausius savo vadų įsakymus.

Neaišku, kaip tuo metu buvo skatinama už partizanų nukovimą ar paėmimą (duomenų apie tai yra tik iš vėlesnio laikotarpio, kai už nušautą ar paimtą partizaną tiek karininkai, tiek kareiviai gaudavo pinigines premijas). Viena aišku, kad vienodai vertindavo tiek gyvą, tiek nušautą partizaną, nes labai dažnai įvairiuose dokumentuose būdavo rašoma: „[...] buvo nušautas, kai bandė pabėgti“. Į tai kelis kartus buvo atkreipusi dėmesį net čekistų vadovybė, nes jai gyvas partizanas vertingesnis: jį iškvotus galima dar šį tą sužinoti, o pasisekus, kai neišlaiko kankinimų ar kitaip palaužiamas, – ir gerokai žinių pasisemti.

1945 m. gegužės 9 d. pasibaigus karui, pagrindinio stimulo – baimės būti pasiųstam į frontą nebeliko, reikėjo naujų. Tiesa, buvo likęs vienas senasis – mygimas raštais grasinant pažeminti pareigas ir atimti laipsnį ar net perduoti karo tribunolui. Suprasdama, kad čekistų darbui reikia papildomų paskatų, gen. plk. A. Apolonovas Vilniuje

parašė įsakymą Nr. 7/001665, kad NKVD kariuomenė nuo birželio 10 d., kol įvykdys užduotis, turi būti aprūpinama I kategorijos maisto produktais. Karininkams ir operatyvininkams turėjo būti nemokamai išduoti I kategorijos daviniai su karininkų priedais nemokamai³. Liko ir komunistiškai rusiškas fanatizmas bei poreikis tenkinti savo sadistinius polinkius.

Mygimas raštais buvo tiesiog karštligiškas. Čekistiniai vadai, kėlę neįvykdomus uždavinius, kaip įmanydami spaudė savo valdinius. Matyt, apsvaigę nuo pergalės prieš galingą Vokietijos kariuomenę, jie manė, kad valingais sprendimais – kariuomenės kišimusi, žudynėmis, verbavimu ir visu tuo, ką vadino operatyvinėmis-agentūrinėmis ir čekistinėmis-karinėmis priemonėmis, – įstengs labai greitai palaužti mūsų žmonių ginkluotąjį pasipriešinimą. Štai kaip tą išskirtinę užduotį suformulavo B. Kobulovas ir A. Apolonovas: „SSRS Vidaus Reikalų Liaudies Komisarai, Valstybės Saugumo Generalinis Komisarai drg. Berija iškėlė užduotį per 2–3 savaites sutriuškinti Lietuvos ban[ditų] formuotes, atskleisti ir likviduoti nacionalistinius vadovaujančius centrus ir išvalyti Lietuvą nuo nacionalistinio pogrindžio“⁴. Čekistiniai vadai elgėsi tarsi mažvaikiai, jie visiškai nepaisė partizaninio karo specifikos. Jei tūkstantiniai partizanų būriai su NKVD kariuomene būtų stoję į atvirus mūšius (taip vyko 1944 m. ir 1945 m. pirmoje pusėje, kai šimtų partizanų būriai kovėsi su tūkstančiais enkavedistų), jie būtų buvę sutriuškinti. Bet laikantis partizaninio karo taktikos, kai veikiama nedidelėmis grupėmis, o sudavus smūgį greitai atsitraukiama, ir, svarbiausia, kai yra pasiryžusių aukotis dėl savo šalies laisvės drąsių vyrų, kuriuos palaiko tautos dauguma, toks karas gali tęstis daugelį metų. Taip Lietuvoje ir įvyko: partizaninis karas dėl savo šalies Nepriklausomybės truko beveik dešimtmetį.

Vadovavimas NKVD kariuomenės dalimis buvo daugiapakopis. Visiems represi-

niams organams Lietuvoje vadovavo SSRS NKVD–NKGB įgaliotinis Lietuvoje gen. ltn. I. Tkačenka (Lietuvoje buvo 1944 m. lapkričio–1947 m. kovo mėn.). Tai buvo tikras buidelis, bet labai dažnai į Lietuvą atvykdavo – iš jų Vilniuje pasirašytų raštų atrodytų, kad jie čia nuolat gyveno, – dar baisesni du vyriausieji čekistai – vidaus reikalų liaudies komisaro pavaduotojas gen. plk. A. Apolonovas (beje, 1953 m. pačių komunistų sušaudytas už beprotišką net savų žmonių žudymą) ir valstybės saugumo liaudies komisaro pavaduotojas B. Kobulovas (tais pačiais metais už tokius pat darbus taip pat sušaudytas). Šių dviejų generolų įsakymai ir nurodymai NKVD kariuomenei buvo privalomi. Rygoje buvo Pabaltijo apygardos NKVD kariuomenės valdyba, jos viršininkas – gen. mjr. Golovka (ši valdyba veikė 1944 m. gruodžio–1946 m. gegužės mėn., tuo tarpu SSRS NKVD–MVD vidaus kariuomenės vyriausioji valdyba veikė 1942 m. balandžio–1951 m. gegužės mėn.⁵). Kai kuriais atvejais NKVD kariuomenės veiklą koordinavo ir LSSR vidaus reikalų liaudies komisaras J. Bartašiūnas. Į operacijas įtraukus pasienio būrius, darbas būdavo koordinuojamas su Lietuvos pasienio apygardos viršininku gen. mjr. M. Byčkovskiu, kurio rezidencija buvo Kaune. 1945 m. nemažą vaidmenį organizuojant kovą su partizanais vaidino operatyviniai sektoriai, jų vadovai (tokių sektorių buvo septyni, jie veikė iki 1946 m. kovo mėn.). Mažesnes operacijas ir vadinamuosius tarnybinius būrius organizuodavo įvairaus lygio dalinių ir padalinių vadai iki būrio vado imtinai.

Didesnėms operacijoms vadovavo štabai, kurių šio tipo NKVD kariuomenėje buvo trijų pakopų: vyriausias – junginio, toliau – pulko, dar žemiau – batalionų. Pastarieji du turėjo savo žvalgybos skyrius, kurie verbuodavo agentus ir informatorius, dalį jų gaudavo ir iš NKVD. Išvykdami į naujas dislokacijos vietas, agentus, taip pat ir suimtuosius perduodavo NKVD–NKGB organams.

Junginio, pulko ir bataliono štabai persikėlus į naują vietą ilgiau išsilaikydavo vienoje vietoje, o užkardos būdavo be perstojo kilnojamos iš vienos vietos į kitą, manant ar norint sudaryti įspūdį, kad toje vietoje partizanai jau sunaikinti.

Buvo taikomi dar Rusijoje įprasti kovos metodai (čekistinė kariuomenė naujus kovos metodus, daugiausia paremtus pagausėjusiais agentūriniais duomenimis, pradėjo taikyti tik nuo 1948 m., o ypač – nuo 1949 m.). Tuo metu pagrindiniai kovos metodai buvo užtvaros, operacijos, RPG, sekretai ir pasalos.

Užtvaros 1944–1945 m., ypač vykstant karui, buvo labai paplitusios ir taip buvo sugauta iki 70 proc. tuo metu suimtų žmonių. Užtvaras sudarė patogioje vietoje (pamiškėje, pakelėje ir pan.) išdėstytos karių grandinės, o link jų judantys žmonės tarsi papuldavo į tinklą. Karui pasibaigus, užtvarų reikšmė mažėjo, ir jos per visą partizaninio karo laikotarpį buvo taikomos operacijų metu apsupant kurį nors šukuojamą vietovę, kad iš jos negalėtų pasitraukti partizanai.

Operacijos buvo vykdomos per visą partizaninio karo laikotarpį. 1944–1945 m. operacijomis dažnai buvo vadinami ir įvairūs kovos metodai – RPG, užtvaros ir pan., tad jų per mėnesį Lietuvoje buvo suskaičiuojama tūkstančiai. Vėliau operacija pradėta vadinti tik gausių jėgų – šimtų ir tūkstančių karių vykdomas šukavimo, valymo, paieškų operacijas.

RPG taip pat veikė per visą partizaninio karo laikotarpį. Jas dažniausiai sudarydavo 10–15 karių, kurie, per visą dieną nueidami 10–20 km, žvalgydavo vietovę ir ieškodavo partizanų buvimo ženklų.

Sekretas – nejudrios kovos būdas, kai tikėtinosiose partizanų lankymosi vietose (dažniausiai pamiškėse, pakaimėse) būdavo įrengiama kažkas panašaus į 7–15 karių pasalą. Dažniausiai partizanai, kariam išsidėsčius puslankiu, būdavo įsileidžiami į vidų ir iššaudomi.

Pasala būdavo organizuojama dalyvaujant nedideliame patyrusių čekistų pulkeliui

ir dažniausiai tada, kai būdavo norima partizanus paimti gyvus. Šis metodas čekistų dažnai taikytas vėlesniais kovos metais. Apie partizanų atvykimą į vieną ar kitą vietą (dažniausiai sodybą) pranešdavo agentai, toje vietoje ir būdavo surengiama pasala.

Neaišku, kiek Lietuvoje žuvo frontų užnugario apsaugos NKVD kariuomenės karių. Pagal čekistų duomenis išeitų, kad partizanų žūdavo 5–10 ir net 15 kartų daugiau negu jų priešų – čekistų operatyvininkų ir kariškių, sribų bei ginkluotų aktyvistų. Įvertinkime kai kurių garsesnių mūšių duomenis ir tuomet suabejosime tokiais jų pateiktais duomenimis. Antai Kalniškės mūšyje, įvykusiame 1945 m. gegužės 17 d. netoli Simno, kuriame apie 100 partizanų kovėsi su 220-ojo PP kariais, čekistų teigimu, jų žuvo tik keturi. Tuo tarpu partizanai buvo gerai įsitvirtinę kalvos viršūnėje, turėjo kulkosvaidžių ir granatų. Mūsų žmonės tvirtina, kad tame mūšyje žuvo keli šimtai rusų, kai kas teigia, kad net 700. Kad rusų nuostoliai turėjo būti didžiuliai, rodo ir tai, kad jie kalvos, kurioje buvo įsitvirtinę partizanai, taip ir nebuvo paėmę. Bet štai dokumentuose rašoma, kad žuvo tik keturi okupantų kariai. Tuomet abejonių ima kelti ir visi kiti čekistiniai dokumentai.

III BALTARUSIJOS FRONTO UŽNUGARIO APSAUGOS NKVD KARIUOMENĖ

Šio fronto NKVD kariuomenės junginys Lietuvoje padarė bene daugiausia nuostolių. Ir ne vien dėl to, kad 1944 m. liepos–1945 m. vasario mėn. jame buvo net penki pasienio pulkai (13-asis, 86-asis, 132-asis, 217-asis, 331-asis), t.y. jis buvo didžiausias, palyginti su kitais panašiais Lietuvoje veikusiais NKVD kariuomenės junginiais. Daug lėmė ir tų pulkų čekistinis pasirengimas. Kai trys šio junginio pulkai 1945 m. birželio 15 d. iš Rytprūsių buvo gražinti į Lietuvą, visi jie turėjo vadinamuosius gar-

bės vardus: 132-asis PP nuo 1944 m. liepos 4 d. – Minsko, 13-asis PP, minimas nuo rugpjūčio 3 d. – Vilniaus, 86-asis PP – Kennigsbergo. Be to, 132-asis PP buvo apdovanojamas Raudonosios žvaigždės ordinu, o 13-asis PP – A. Nevskio ordinu. NKVD dalys, nedalyvavusios karo mūšiuose, tokiais vardais ir ordinais buvo apdovanojamos ne už drąsą mūšio lauke, o už beatodairišką įsakymų vykdymą, žiaurumą, nuožmumą, klastingumą.

III Baltarusijos fronto užnugario apsaugos NKVD kariuomenės valdyba buvo įkurta 1944 m. balandžio mėn., o išformuota, kaip minėta, 1945 m. spalio mėn.⁶ Taigi šio fronto užnugario apsaugos kariuomenė buvo suformuota kartu su III Baltarusijos frontu, sudarytu 1944 m. balandžio 24 d., Vakarų frontą padalijus į II ir III Baltarusijos frontus⁷. III Baltarusijos frontas buvo išformuotas 1945 m. liepos 15 d., taigi jo užnugario NKVD daliniai po to Lietuvoje dar kovojo 2,5–3 mėnesius.

Įkūrus valdybą, tuoj pat buvo pradėti formuoti ir šį NKVD kariuomenės junginį sudarę pasienio pulkai, bet, matyt, ne vienu metu. Žinoma, kad 217-asis PP buvo suformuotas 1944 m. gegužės mėn.⁸, o 331-asis – tik spalio mėn.⁹ Pastarasis pulkas Lietuvoje tikrai veikė 1944 m. lapkričio mėn. Kiti pulkai – 13-asis, 86-asis, 132-asis – Lietuvoje ar jos prieigose veikė nuo liepos vidurio.

Junginio veikimo vietos. Pirmasis šio junginio pranešimas – „Lietuvos SSR vidaus reikalų liaudies komisarui“ – tai žvalgybinė suvestinė Nr. 195, rašyta 1944 m. liepos 14 d. ir gauta dar iš Baltarusijos Molodečno, Borisovo rajonų¹⁰ (matyt, ankstesni pranešimai buvo siųsti Baltarusijos vidaus reikalų liaudies komisarui). Kitą dieną, liepos 15-ąją, jau buvo pranešama apie suėmimus Trakų apskrityje, kur veikė 13-asis pasienio pulkas, o Vilniaus apskrityje tuo metu veikė 132-asis pulkas.

Iš daugybės pranešimų galima nustatyti, kuriose vietovėse šie pulkai veikė:

Data	13-asis PP	86-asis PP	132-asis PP	217-asis PP	331-asis PP	105-oji OMG
1944 07 14	Borisovas	Molodečnas				
15	Trakų aps.		Vilniaus aps.			
21		Borisovas	Lydos r.	Lyda		
23	Vilniaus aps.		Alytaus aps.			
31	Kaišiadorys		Alytaus aps.	Gardino sr.		
08 03			Marijampolės aps.	Gardino sr.		
13		Merkinė				
14			Marijampolės aps.			
09 06			Marijampolės aps.	Lazdijų aps.		
12 08		Alytaus aps.			Lazdijų aps.	Marijampolės aps.
11–31		Merkinė			Alytaus aps.	
12–24	Kauno aps.					

Ataskaitos J. Bartašiūnui ir SSRS vidaus reikalų komisaro pavaduotojui S. Kruglovui rodo, kad 1944 m. lapkričio 18–24 d. 13-asis, 86-asis, 12-asis, 217-asis, 331-asis PP veikė Kauno, Šakių, Vilkaviškio, Marijampolės apskrityse. Kaip matyti iš lentelės, be šių pulkų, junginiui priklausė 105-oji OMG, turėjusi apie 200 karių. Gruodžio 1–16 d. pulkai veikė Kauno, Šakių, Marijampolės, Alytaus, Kėdainių, Lazdijų apskrityse, 6–12 d. – Kauno, Šakių, Kėdainių, Alytaus, Raseinių, Vilkaviškio, Marijampolės, Lazdijų apskrityse, 18–24 d. – Kauno, Šakių, Marijampolės, Vilkaviškio, Lazdijų, Alytaus apskrityse. Taigi ši kariuomenė visą laiką daugiausia niokojo Pietų Lietuvą, kuri dėl įvairių priežasčių čekistams rūpėjo labiausiai iš visų Lietuvos regionų.

1944 m. gruodžio 8 d. koviniu įsakymu Nr. 22, rašytu Marijampolėje, jau pakeltas generolu leitenantu šio junginio vadas I. Liubas pulkams įsakė taip išsidėstyti: 31-ajam PP – Siesikai, Kėdainiai, Jurbarkas, Insterburgas. Į kairę nuo 31-ojo PP išsidėstė 217-asis PP, užėmęs Vosiliškį (?), Sapockiną, Augustavą, Dutteken (?), Likk (?); jo pietinis pakraštys – Krosna. 13-asis PP dešinėje ribojosi su 31-uoju PP, į kairę nuo jo buvo Kaunas, o užėmė jis padėtį į vakarus, iki Šešupės, Naumiesčio, Drusken (?), Liuciken (?). Jo užnugaris – Kėdainiai, Kaunas, Šakių apkritys. 86-asis PP išsidėstė Lazdijų, 331-asis PP – Alytaus, o 105-oji OMG – Marijampolės apskrityje¹¹.

Apie vėlesnį šios kariuomenės dislokavimą iki išvykimo į Rytprūsius nežinoma,

nes nepavyko rasti to laikotarpio dokumentų (tikėtina, kad jų Lietuvoje ir nėra). Birželio viduryje šis junginys vėl buvo mestas kovoti Lietuvoje. Iš Vilniaus operatyvinio sektoriaus vadovo plk. Rudykos 1945 m. birželio 5–15 d. ataskaitos I. Tkačenkai matyti, kad į jo vadovaujamą sektorių birželio 14 d. atvyko du pasienio pulkai, o jo sektoriuje buvęs 220-asis PP iš Alytaus net nebuvo išvykęs ir visą laiką kovėsi su Dzūkijos partizanais. Jau birželio 15 d. (tai čekistinis uolumas – po persikėlimo neleidžiama nė dienos pailsėti!) svarbiausiose vietose buvo pradėtos vykdyti operacijos¹². Tačiau pirmas žinomas šios kariuomenės pranešimas yra rugpjūčio 21 d. raštas – žvalgybinė suvestinė Nr. 217, kurioje pranešama apie priešo (t.y. vokiečių) agentūros demaskavimą, kovos su partizanais ir filtravimo rezultatus. Šioje suvestinėje nurodoma, kad 86-asis ir 132-asis PP veikia Alytaus, o 13-asis PP – Trakų apskrityje¹³. Bet jau iš rugsėjo 7 d. žvalgybos skyriaus pranešimo Nr. 229 I. Tkačenkai matyti, kad 132-asis PP išsidėstęs Marijampolės, 86-asis PP – Lazdijų, 13-asis PP – Šakių apskrityje¹⁴, t.y. jie išsidėstę visame Lietuvos–Lenkijos pasienyje. Ten tie pulkai stovėjo ir spalio 1 d.¹⁵ Matyt, ten jie buvo išformuoti.

I. Tkačenkos rugsėjo 21 d. pasirašytas raštas rodo, kad iki pat paskutinės šios kariuomenės gyvavimo minutės buvo stengiamasi ją kuo daugiau išnaudoti, perduodant dalinį net kito junginio priklausomybei:

PRANEŠIMAS PER „VČ“

Visiškai slaptai

3-iosios Baltarusijos fronto užnugario apsaugos NKVD kariuomenės
viršininkui gen. ltn. drg. Liubui. Marijampolė.

Šiaulių oper. sektoriaus viršininkui gvardijos pulkininkui
drg. Kurovui. Šiauliai.

Leningrado fronto užnugario apsaugos NKVD kariuomenės viršininkui
pulkininkui drg. Malui. Panevėžys.

Sutinkamai su vidaus reikalų liaudies komisaro pavaduotojo drg. Apolonovo nurodymu 102-ąją OMG, pavaldžią drg. Liubui, perduoti Malo pavaldumui ir skubiai permesti į Joniškį pulkininko Kurovo žinion. Apie įvykdymą pranešti.

1945 m. rugsėjo 21 d., Nr. 53

Tkačenka¹⁶

Taigi tuo metu, prieš pat išformavimą, šis junginys turėjo dvi OMG: 105-ąją ir jau minėtą 102-ąją.

Pirmasis junginio veiklos laikotarpis (1944 m. liepa–1945 m. vasaris). Lietuvoje ši NKVD užnugario apsaugos kariuomenė darė tai, ką ir Baltarusijoje: gaudė, filtravo* ir šaudė savo kariuomenės dezertyrus, vengiančius tarnauti RA, buvusius vokiečių nelaisvėje rusų karius, į apsuptį patekusius vokiečių karius, su vokiečiais bendradarbiavusiuosius ir pan. Lietuvoje svarbiausiu jų darbu tapo kova su mūsų tautiniu (Vilniaus krašte – ir su lenkų) judėjimu, kuris greitai peraugo į partizaninį karą, remiamą tautos daugumos. Štai kaip ta kariuomenės veikla atsiskleidžia pačių enkavėdistų ataskaitose, pranešimuose, suvestinėse. (Viena visa šios kariuomenės suvestinė, 1944 m. gruodžio 19 d. nusiųsta SSRS saugumo liaudies komisaro pavaduotojui S. Kruglovui, yra išspausdinta leidinyje „Lietuvos partizanų kovos ir jų slopinimas MVD–MGB dokumentuose“ (p. 265–271). Iš jos matyti ne tik enkavėdistų darbo apimtis, bet ir jų gebėjimas gražbyliauti. Beje, šios grupuotės štabas rašydavo labai ilgas detalias ataskaitas.)

Pirmoje žvalgybinėje suvestinėje, J. Bartaiūnui rašytoje 1944 m. liepos 14 d. (tuo metu dalis pulkų dar buvo Baltarusijoje), pažymima, kad pulkų ir batalionų žvalgybos skyriai išfiltravo 29 asmenis, iš kurių 5 buvo suimti gavus agentų pranešimus, o 24 sulaikė užtvaramis¹⁷. Rugsėjo 10 d. Lie-

tuvoje jau išfiltruoti 56 asmenys, iš jų 4 suimti agentams įskundus, 8 – pagal kitus žvalgybinius duomenis, 44 pateko į užtvaras. Iš šių suimtųjų 49 buvo atiduoti „Smeršui“, vienas pasiųstas į RA formavimo punktą¹⁸. Lietuvoje veikla vis aktyvėjo. Rugsėjo 5 d. pulkų ir batalionų žvalgybos skyriai išfiltravo 142 žmones, iš jų 36 buvo suimti remiantis agentų duomenimis, 39 – kitais žvalgybiniais duomenimis, 67 pateko į užtvaras. Iš pastarųjų 2 buvo vokiečių kontržvalgybos agentai, 6 – išdavikai, 6 – policininkai ir baudėjai, 4 – šauliai, 45 – dezertyrai, 66 – vengiantys tarnybos RA, 1 – marodierius, 7 – įtartini nenustatyti asmenys, 5 – paleisti. Perduota: 64 – NKVD, 4 – NKGB, 63 – „Smeršui“, 3 – įgulų viršininkams, 3 – RA formavimo punktams¹⁹. Apibendrinant kelių mėnesių veiklą rašoma, kad 1944 m. rugsėjo–spalio mėn. buvo sunaikinta 19 partizanų grupių (85 žmonės). Dar buvo nukauta 12 pavienių partizanų ir 94 įvairių pagrindžio organizacijų nariai, suimti 1038 dezertyrai ir 1784 besislapsčiusieji nuo tarnavimo kariuomenėje.

1944 m. gruodžio 1–6 d. Kauno, Šakių, Marijampolės, Alytaus, Kėdainių, Lazdijų apskrityse buvo nušauti 4 partizanai, 28 paimti gyvi ir perduoti NKVD organams, suimti 3 rėmėjai, 27 dezertyrai, 274 besislapsčiusieji nuo kariuomenės, 10 vokiečių agentų, nušauti 5 vokiečiai. Per tą patį laiką partizanai nukovė 2 enkavėdistus, 8 aktyvistus ir, kaip rašo enkavėdistai, „vieną

* Filtracija čekistų kalba – tai žmogaus tapatybės nustatymas, jo veiklos atskleidimas. Tuo tikslu žmogus būdavo tardomas, jo dokumentai tikrinami pasitelkus šnipus, liudininkus ir t.t.

pilieti“. Tuo metu šis NKVD junginys turėjo 40 maršrutinių agentų*, 2 vidaus agentus**, 129 informatorius²⁰. Beje, gen. I. Liubas S. Kruglovui rašė, kad jų „veiklos rezultatai“ Šakių, Vilkaviškio, Marijampolės apskrityse yra prasti, nes trūksta operatyvinių darbuotojų ir agentūros²¹. Šio junginio penki pulkai 1944 m. vasario 7 d. išfiltravo 307 žmones, iš jų 60 suėmė turėdami agentų pranešimus, 26 – kitų žvalgybinių duomenų, 221 – užtvaromis. 213 šių žmonių buvo perduota NKVD organams, 6 – NKGB, 9 – „Smeršui“, 9 – įgulų viršininkams, 36 buvo nusiųsti į RA formavimo punktus²². 1944 m. gruodžio 18–24 d. šie pulkai nukovė 77 partizanus, 88 paėmė gyvus, sulaikė 317 besislapsčiusių nuo mobilizacijos, suėmė 20 vokiečių agentų²³.

Susumavus anksčiau pateiktus ir kitus duomenis išeity, kad ši NKVD kariuomenės grupuotė kasdien nušaudavo vidutiniškai po 3–4 partizanus, apie 10 jų paimdavo gyvų. Suimdavo per dieną apie 50–55 žmones, bet apie 40 proc. jų buvo ne iš mūsų pasipriešinimo gretų, o buvę vokiečių kariai, su jais bendradarbiavusieji ir t.t., o daugiausia – rusų kariuomenės dezertyrų (tarp dezertyrų daugėjo lietuvių, nes vis dažniau jie gražumu ar prievarta buvo paimami į RA; dezertyrų buvo laikomas tas, kuris pasitraukė iš kariuomenės po to, kai jau buvo davęs karinę priesaiką). Tarp sulaikytųjų buvo ir kriminalinių nusikaltėlių (beje, kai kurie savo 1944–1945 m. ataskaitose čekistai painiojosi, nes banditais vadino ir tikrus plėšikus, ir mūsų partizanus).

Pirmuoju savo buvimo Lietuvoje laikotarpiu (1944 m. liepos vidury–1945 m. vasario 10 d.) III Baltarusijos fronto užnugario apsaugos NKVD kariuomenė siautėjo 7 mėnesius, t.y. apie 210 dienų, tad išeity, kad tuomet jos kariai nukovė apie 600–800 partizanų, apie 2 tūkst. (?) jų suėmė, o šiaip žmonių suėmė ir išfiltravo apie 10 tūkst. Aiš-

ku, tai nereiškia, kad iš tikro taip buvo, nes čekistiniai apskaičiavimai tik apytiksliai.

Didieji šukavimai kartu su RA dalimis. Dokumentuose yra aprašyti du dideli – tiek kariuomenės skaičiumi, tiek teritorijos plotu, tiek laiko trukme – šukavimai. Pirmasis vyko 1944 m. rugsėjo 1–6 d., antrasis – 1944 m. gruodžio 1–10 d. Pirmojo planą pasirašęs gen. mjr. Sladkevičius nurodė, kad nuo fronto linijos (ji tuo metu buvo keliems mėnesiams stabtelėjusi Žemaitijoje, į vakarus nuo Dubysos) turėjo būti slenkama iš vakarų į rytus, kratant miškus, sodybas, stotis ir kt., sulaikant ar sunaikinant vokiečių karius, diversantus, jų statytinius ir rėmėjus, dezertyrus, mūsų partizanus ir, pasak enkavedistų, „kitą nusikalstamą elementą“. Šioje grandiozinėje operacijoje dalyvavo RA dalys, III Baltarusijos fronto užnugario apsaugos kariuomenė, pasienio būriai, kita vidaus kariuomenė, NKVD ir NKGB teritoriniai organai. RA daliniai turėjo veikti nuo fronto iki Lekėčių, Kazlų Rūdos, Sopackino. Toliau nuo RA pasiektų vietų iki Siesikų, Kaišiadorių, Varėnos turėjo valyti III Baltarusijos fronto NKVD dalys. Pasieniečiai, kita vidaus kariuomenė turėjo valyti iki Ašmenos, Trobių, taigi išeiti net už Lietuvos ribų. Buvo numatytos užduotys kiekvienam pulkui ir būriui. Šį planą tvirtino vidaus reikalų liaudies komisaro pavaduotojas I. Serovas²⁴. Gen. ltn. I. Liubas, kaip operacijos vadas, išsiuntinėjo gana detalių operacijos planą, kuriame nurodė, kas, kur, iki kurios vietos turi šukuoti kraštą, kur siųsti suimtuosius. Planas buvo nusiųstas LSSR valstybės saugumo liaudies komisarui A. Guzevičiui, vidaus reikalų liaudies komisarui J. Bartašiūnui, Lietuvos pasienio apygardos viršininkui plk. M. Byčkovskiui, 4-osios ŠD vadui gen. mjr. P. Vetroviui, 13-ojo, 86-ojo, 132-ojo ir 217-ojo PP vadams (priklausė III Baltarusijos fronto NKVD daliniams), 94-ojo ir 97-ojo PB va-

* *Maršrutinis agentas* – agentas, šnipinėjęs lankydamas čekistus dominančias vietas. Šie agentai, vaikštinėdami pamiškėse, kaimuose, dažnai apsimesdavo elgetomis, pavargėliais ir pan.

** *Vidaus agentas* – agentas, čekistų infiltruotas į pasipriešinimo organizaciją.

dams (pasienio apygarda), 25-ojo, 173-iojo ir 198-ojo ŠP vadams (4-oji ŠD)²⁵.

Antras didysis šukavimas įvyko, kaip jau minėta, 1944 m. gruodžio 1–10 d., vykdamas III Baltarusijos fronto karo tarybos direktyvą Nr. 0087. Tuo metu vokiečiai Lietuvos teritorijoje laikėsi tik prie Klaipėdos. Naršoma, kratoma buvo viskas – miškai, kaimai, viensėdžiai ir kt. Šias operacijas taip pat vykdė visi NKVD junginiai bei daliniai, talkinami RA dalių, tarp jų ir lakūnų. Operacija vėl buvo vykdoma beveik visoje Lietuvos teritorijoje – iki Kėdainių, Kauno, Prienų, nuo ten toliau – vakarine Nemuno pakrante. Šios operacijos metu buvo suimta 533 rusų kariškiai, 1708 civiliai gyventojai, iš jų 1395 besislapsčiusieji nuo tarnavimo RA, 187 neturėjusieji dokumentų, 4 režimo pažeidėjai, 122 įtartini asmenys. Buvo nukauti 25 partizanai, 3 sužeisti²⁶.

Klepočių ir kitų Panemunės dzūkų tragedija. Ji įvyko 1944 m. gruodžio 23–24 d., t.y. Kalėdų išvakarėse, prieš Kūčias ir Kūčių dieną. Lietuvą okupavus rusams, panašaus pobūdžio baudžiamosios operacijos, kai puolant partizanus ar tik prisidengus partizanų puolimu būdavo deginamos sodybos, žudomi jų šeimininkai, buvo dažnos, ypač 1944–1945 m. (Rusijos valstybiniame karo archyve dr. A. Anušausko rasti dokumentai rodo, kad sodybų deginimas nebuvo čia veikusių čekistinių karių savavaliavimas: tai sankcionavo jų vadovybės instrukcijos). Tą patį mėnesį, tik Raseinių apskrityje, Juodaičiuose, 13-ojo PP 3-iosios užkardos ir minosvaidžių manevrinė grupė užpuolė 50 partizanų ir sudegino 7 sodybas, kuriose neva slėpėsi partizanai. Tame mūšyje buvo nukauta 14 partizanų, 12 paimta gyvų²⁷.

Dar nuožmesnis čekistinės kariuomenės puolimas įvyko Kauno apskrities Čekiškės valsčiuje, kur 1944 m. gruodžio 16–21 d., kaip aiškėja iš pranešimo SSRS valstybės saugumo liaudies komisarui V. Merkulovui ir vidaus reikalų liaudies komisaro pavaduotojui S. Kruglovui, buvo „sudeginti 46 banditų vienkiemiai“, nukauti 56 partizanai. Žuvo ir 5 baudėjai: po vieną NKVD,

„Smeršo“ operatyvininką ir stribą bei du milicininkai. Buvo sužeisti du NKVD kariai ir 5 milicininkai²⁸.

Tame pačiame pranešime rašoma, kad gruodžio 22 d. Vilkijos valsčiuje 13-ojo PP kariai per susišaudymą su partizanais 16 jų nukovė, 4 sudegino kartu su namais, o iš viso sudegino 9 sodybas.

Gen. ltn. I. Liubas S. Kruglovui savo 1944 m. gruodžio 20 d. pranešime rašė apie kelis atvejus, kai 13-ojo PP kariai, susidūrę su partizanais, degino sodybas. Joteikių apylinkėse 1944 m. gruodžio 17 d. jie nukovė 17 partizanų, sudegino 15 sodybų²⁹. Kitą dieną, kaip minėta, to paties pulko kariai nukovė 14 partizanų, sudegino 7 sodybas.

Taip čekistiniai kareivos elgėsi keliais sumetimais. Pirma, nerizikuodami savo galvomis, sunaikindavo partizanus (šie apsupdame name ar pastate sudegdavo arba, jei išbėgdavo iš degančio pastato, bet kuriuo paros metu baudėjams būdavo puikus taikiny). Antra, sunaikindami partizanus priglaudusių žmonių turtą, o dažnai ir juos nušaudami kartu su partizanais, bandydavo kitus atgrasinti nuo partizanų rėmimo. Pagaliau, trečia, kiekvieną apdegusią lavoną buvo galima laikyti partizanu.

Tačiau tokių barbariškų akcijų ir tokios gausybės aukų kaip Panemunės Dzūkijoje Lietuvoje vienoje vietoje, ko gero, mažai kur buvo. Sovietai elgėsi savaip apdairiai: daug žudė, degino, tačiau tai darė ne vienu metu ir ne vienoje vietoje. Žmones visuomet sukrečia aukų gausumas, o kai žudoma dideliame plote, neatrodo, kad kas nors baisaus būtų įvykę. Dzūkai itin narsiai ir organizuotai sukilo ginti savo krašto, ignoravo okupantų nurodymus. Matyt, tai čekistus ir įsiutino, nes jie puolė naikinti ištisų kaimų. Tuo pačiu metu panaši egzekucija buvo įvykdyta ir kitoje Alytaus apskrities vietoje – Alovės valsčiaus Dubių ir Vabalių kaimuose³⁰.

1945 m. sausio pradžioje J. Bartašiūnui ir A. Gusevui (Lietuvos NKVD Kovos su banditizmu skyriaus viršininkas) rašytame pranešime trys Alytaus apskrities vyriausieji

čekistai – NKVD–NKGB įgaliotinis Alytaus apskrityje pplk. Sabitovas, NKVD viršininkas mjr. Černyšėvas, NKGB viršininkas v/s kpt. Rogožinas gyrėsi, kad kartu su 331-u-oju PP jie gruodžio 20–31 d. nemažai nuveikė. Pateikė tokius skaičius: per tą laiką jie įvykdė 13 karinių čekistinių operacijų gyvenvietėse ir miškuose, kurių metu nukovė 94 partizanus, 110 jų paėmė gyvus, suėmė 47 partizanų rėmėjus, 234 vengiančiuosius tarnybos RA ir 40 „kitokio įtartinio elemento“, paėmė 8 kulkosvaidžius, 19 automatų, 37 šautuvus. Be to, „sudegino 55 pastatus, priklausiusius aktyviems bandų dalyviams ir jų rėmėjams“³¹.

Mjr. Černyšėvo pasakojimas savo tiesioginiam viršininkui J. Bartašiūnui apie Panemunės dzūkų kaimų sunaikinimą išdėstytas keliuose puslapiuose. Pasak jo, partizanai (kaip jis vadino, „banditai“) Alytaus apskrityje nedavė ramybės sovietiniam partiniam aktyvui, patiems čekistams, todėl į šią apskritį buvo atsiųsta LSSR NKVD ir NKGB darbuotojų grupė, kuri su vietiniais čekistais sudarinėjo partizanų naikavimo planus. Kad būtų veiksmingiau, ta čekistų grupė išsiskirstė į valsčius mažesnėmis grupėmis, kurioms vadovauti buvo paskirti „labiausiai patyrę operatyviniai čekistiniai darbuotojai“. Vietoje dirbant su agentais, per trumpą laiką „buvo patikslinta banditų grupių dalyvių sudėtis, jų apsiginklavimas, jų veikla ir jų bazavimosi vieta“. Taip „šauiniai“ padirbėjus, operatyvinei grupei buvo atsiųstas III Baltarusijos fronto karinis junginys, susidėjęs iš 86-ojo PP manevrinio bataliono ir 331-ojo PP. Per mėnesį buvo įvykdytos 29 operatyvinės karinės čekistinės operacijos, kurios, jo nuomone, ypač pasisekė Merkinės ir Simno valsčiuose. Merkinės valsčiuje buvo įvykdytos 9 operacijos, kurių metu nukauta ir bunkeriuose sudeginta 62; gyvų paimta 46 partizanai, paimta 20 įvairių ginklų, susprogdinti likviduojant pasipriešinimo židinius partizanų ir jų rėmėjų namai, 3 ginklų sandėliai. Iš viso Merkinės valsčiuje suimti 208 žmonės, iš jų 50 pavienių partizanų, 30 rėmėjų, 99 vengusieji tar-

nybos RA, 29 įtartiniai asmenys, iš partizanų ir gyventojų paimti 39 ginklai. Per mėnesį Alytaus apskrityje buvo nukauta 133 partizanai, 202 paimti gyvi, suimti 63 rėmėjai, 20 dezertyrų, 496 vengusieji tarnybos RA, 15 vokiečių statytinių ir rėmėjų³².

Gen. lttn. I. Liubas gruodžio 24 d. per „VČ“ SSRS vidaus reikalų liaudies komisaro pavaduotojui S. Kruglovui perduotame trumpame pranešime apie tas žudynes rašė: „44.XII.23 d. Alytaus aps. (1206), Klepočiuose (1204), Ryliškėse (1206), Savilionyse (1000) 331-ojo pasienio pulko 3-iojo ŠB[šaulių bataliono] padaliniai, operacijoje likviduodami banditų grupę, nukovė 18, paėmė 23 banditus. Be to, sulaikyti 2 banditų rėmėjai. Paimta: 1 prieštankinis šautuvas, 1 karabinas, 1 pistoletas. Sudeginti trys ginklų sandėliai ir 15 vienkiemių, kuriuose slėpėsi banditai. Mes nuostolių neturime. Banditų grupės likvidavimui vadovavo kariuomenės valdybos ž[valgybos] s[kyriaus] I skyr. virš[ininkas] papulkininkis Sutovas ir 331-ojo PP 3-iojo ŠB vadas kapitonas Konesenkovas. Banditų paieškas tame rajone tęsia 331-ojo PP padaliniai“³³.

Kitą dieną tas pats I. Liubas bendrame pranešime S. Kruglovui ir J. Bartašiūnui apie tą operaciją rašė:

„1944 m. gruodžio 23 d. Alytaus aps. Klepočių 1204, Ryliškių 1206, Lizdų 1094, Taručionių 1206, Nizomči(?) 0804, Živulnički(?) 0892 331-ojo PP 3-iajam ŠB ir 86-ojo PP 1-ajam ŠB padaliniams toliau vykstant banditų grupės likvidavimo operaciją nukauti 25 banditai, 7 sudegė namuose, 81 įtariamasis banditizmu asmuo sulaikytas.“

Paimtas vienas rankinis kulkosvaidis, 1 automatas, 1 prieštankinis šautuvas, 1 granata, 500 įvairių šovinių, sudegė 1 sunkusis kulkosvaidis, 4 automatai, 3 šautuvai. Sudeginta 13 namų ir 3 miške įrengtos žeminės (1292), kuriose slėpėsi banditai.

Trijuose degančiuose namuose pastebėti šaudmenų sprogimai. 331-ojo PP vado duomenimis, du gaujos vadeivos pasislėpė iki operacijos pradžios, jų buvimo vieta nustatoma agentūrinėmis priemonėmis.

Mes nuostolių neturime. Tame pačiame rajone banditų ieško 331-ojo PP 3-iasis ŠB ir 86-ojo PP 1-asis ŠB³⁴.

Taigi iš šiuose keturiuose pranešimuose, kurių du pasirašė NKVD Alytaus apskrities skyriaus viršininkas Černyševs, du – gen. I. Liubas, pateiktų skaičių sunku ką nors suprasti. Visur kalbama apie skirtingas vietas ir laiką. Tai tipiška čekistinė rašymo maniera, atsiradusi ir dėl informacijos įvairovės karo sąlygomis, bet taip buvo rašoma ir vėliau. Matyt, tarp jų dar ilgai gyvavo įprotis prasimanymais savo darbą sureikšminti, o antra, dėl tokių neapibrėžtumų būdavo lengviau manipuliuoti skaičiais: kai reikia – juos didinti, o kai nereikia – mažinti.

Tik kelis dalykus galima tvirtinti. Pirma, didžiosios žudynės vyko ne Kūčių dieną, gruodžio 24-ąją, o jų išvakarėse – 23 d. Kadangi baudėjai liko tose pačiose vietose, žmonių atmintyje, matyt, įstrigo, tarsi žudyta buvo Kūčių vakarą. (Čekistai turbūt manė taip: lietuvių šeimose svarbiausias religines šventes, ypač Kūčias, susirinkdavo švęsti visi gyvi šeimos nariai, todėl tuo metu namuose buvo galima užtikti ir partizanus. Tokios taktikos – siaubti per didžiąsias religines šventes – čekistai laikėsi per visą partizaninio karo laikotarpį.) Antra, žudikai buvo ne vadinamieji vetrovininkai, t.y. 4-osios ŠD kariai, o III Baltarusijos fronto užnugario apsaugos NKVD kariuomenės 331-ojo PP 3-iojo ŠB ir 86-ojo PP 1-ojo ŠB kariai (jeigu tik NKVD kariuomenės kareivas galima vadinti kariais). Ir trečia, galima tvirtinti, kad daugelis nužudytųjų tikrai nebuvo partizanai, dalis jų net nebuvo neginkluoti nuo tarnavimo RA besislapstę vyrai. Matyt, nemaža dalis nužudytųjų buvo tų sudegintų sodybų šeimininkai. Kiek buvo nužudyta ne partizanų? Tai galima apytiksliai sužinoti suskaičiavus čekistų nušautus ir paimtus gyvus vadinamuosius partizanus ir tą skaičių palyginus su paimtų ginklų kiekiu. Tikras partizanas su ginklu nesiskirdavo, ir be jo buvo galima užklupti tik vieną kitą. Prisiminkime, kad legendinis partizanas

J. Lukša-Daumantas-Skirmantas partizanų ginklus vadino „mūsų meilužėmis“, nes neretai partizanai ir miegodavo juos apsikabinę. Be to, kalbant apie paimtų ginklų kiekį reikia žinoti, kad pokario metais jų mėtėsi beveik visur ir juos priglausdavo ne tik paaugliai, bet ir suaugę vyrai. Darant kratas, ginklų buvo galima prisiurinti ne tik iš partizanavusiųjų. Taigi pirmame minėtame mjr. Černyševs pranešime rašoma, kad partizanų buvo nušauta ir paimta 204, o įvairių ginklų – 64. Galima teigti, kad daugiau kaip pusė tų žmonių tikrai nebuvo partizanai. Antrame Černyševs pranešime pateikta daug skaičių. Pasak jo, Merkinės valsčiuje devynių operacijų metu nukauta ir bunkečiuose sudeginta 62, o gyvų paimta 46 partizanai, tad iš viso 108 partizanai, o ginklų – tik 20. Liubo skaičiai kiti: nukauta 18, paimta 23, tad iš viso 41, o ginklų – tik trys. Matyt, suvokdami savo duomenų neįtikinamumą, čekistai savo viršininkams (kurie kartais užpykę sakydavo, kad kovos su mūsų partizanais esančios tik imituojamos) nurodė, kad susprogdino ir tris ginklų sandėlius, apie ką antrame Liubo pranešime taip pasakyta: „Trijuose degančiuose namuose pastebėti šaudmenų sprogimai.“ Pokario metais tokie šaudmenų sprogimai, ko gero, galėjo būti girdimi kas antroje ar trečioje deginamoje sodyboje, nes vaikai ir paaugliai sprogmenų prisiurkdavo ir be suaugusiųjų žinios. Tarkime, kad ten iš tikro buvo partizanų ginklų sandėliai, bet partizanai ginklus nešiodavosi, o sandėliuose gulėjo nenaudojami ginklai ir šovinių atsargos.

Tvirtinimą, kad Panemunės dzūkų kaimuose buvo iššaudyti taikūs gyventojai, paremia ir tai, kad, čekistų teigimu, jų kariuomenėje nebuvo nė vienas. Taip būna tik tada, kai niekas nesipriešina, o šaudoma į beginklius.

Siuto čekistai, susidūrę su jiems netikėtu Lietuvos gyventojų pasipriešinimu, okupantų valdžios nepripažinimu, tad dažnai ir išliedavo savo pyktį taikiems gyventojams.

Pačių žmonių atsiminimais, paskelbtais 1989 m., vien Klepočių kaime per 1944 m.

Kūčias ir Kalėdas buvo sudeginta 21 sodyba, sušaudyta ar gyvų sudeginta 12 šio kaimo gyventojų³⁵.

Pirmuoju III Baltarusijos fronto NKVD junginio buvimo Lietuvoje laikotarpiu, kai dar nebuvo pasibaigęs karas, tarp gaudytų ir šaudytų žmonių būta nemažai *vokiečių*. Pagauti diversantai pasakodavo apie diversantų mokyklas, suimti nuo fronto atsilikę, apsuptyje buvę kariai, – apie savo slapstymąsi ir t.t. Štai kokios įdomesnės čekistų užfiksuotos žinios apie vokiečius.

1944 m. rugpjūčio 22 d. 13-asis PP pranešė apie vokiečių žvalgybos mokyklą Jurbarko, 23 d. buvo pranešta apie diversantų mokyklą netoli Rygos, 10 mokytojų ir 21 mokinio pavardės (daugelis mokinių – rusai)³⁶. Tos pačios bylos 471-ame lape yra duomenų apie vokiečių žvalgybos mokyklą Suvalkuose.

13 d. 86-ojo PP kariai 12 km į pietvakarius nuo Merkinės iššaudė grupę vokiečių, tarp kurių buvo ir 267-osios pėstininkų divizijos vadas gen. ltn. Otas Drešneris³⁷.

Įdomūs vokiečių belaisvių pasakojimai. Daugelis jų rusų žvalgybininkams pasakojo, kad Vakarų Baltarusijos ir Lietuvos žmonės noriai padėjo vokiečiams, patekusiems į apsupimą. Unteroficierius Gicnau sakė: „Baltarusijos gyventojai su mumis elgėsi prastai, mažai duodavo duonos, nenoriai atsakydavo į klausimus ar visai neatsakydavo. Vakarų Baltarusijoje su mumis elgėsi geriau, Lietuvoje – visiškai gerai. Pavyzdžiui, mes prašome duonos ir pieno, o mums duoda duonos, pieno, lašinių, kiaušinių, sviesto. Vakarų Baltarusijos ir Lietuvos vietiniai žmonės mums noriai rodydavo nepavojingus maršrutus, kviesdavo į namus, į kelią duodavo maisto. Leitenantas Biurkė pasakojo, kad lietuviai visur aprūpindavo maistu, – jis savaitę slapstėsi su vengusiais tarnybos RA.“ Tokių ir panašių atvejų Lietuvoje daug. Taip J. Bartašiūnui rašė III Baltarusijos fronto „Smeršo“ valdybos viršininkas gen. ltn. Zeleninas³⁸.

Matyt, lietuviai su vokiečiais taip elgėsi dėl kelių priežasčių. Visų pirma žmonės yra

linkę užjausti vargstančiuosius ir į pavojų patekusiuosius. Pagaliau, nors lietuviai ir iš vokiečių visko patyrė, tačiau jie iš 1940–1941 m. patirties žinojo, kad rusai bus dar nuožmesni.

Žiaurumas buvo būdingas visiems pasienio pulkams ir būriams. 1944 m. gruodžio 14 d. prie Alytaus apskrities Vėžančių (Vėžionių?) kaimo 331-ojo PP 6-osios užkardos 9 karius, lydėjusius 9 suimtuosius, užpuolė, čekistų teigimu, 40 partizanų. Kai suimtieji, tų pačių čekistų teigimu, bandė bėgti, jie buvo iššaudyti³⁹.

Čekistų dokumentuose skaitant apie nušautus pabėgti bandžiusius suimtuosius dažnai kyla mintis, kad dalis jų tikrai buvo tyčia sušaudyti. Sužvėrėjusiems, įsiutusiems, nuovargio ir alkio iškankintiems, ideologiškai nuteiktiems, kad aplinkui vieni banditai, kuriuos reikia šaudyti, nes kitaip jie tave nušaus, čekistinės kariuomenės kareivoms, matyt, atrodė daug paprasčiau turėti lavoną – nei jo saugoti, nei jo maitinti. III Baltarusijos fronto grupuotės kariai iš penkių 1944 m. gruodžio 14–17 d. suimtų pavienių žmonių tris nušovė. Gruodžio 14 d. Alytaus apskrities Česukų kaime suimtą partizaną, neva bandžiusį pabėgti, nušovė 331-ojo PP 1-osios užkardos būrys, vadovaujamas vyr. seržanto Semionovo. Gruodžio 15 d. to paties pulko 12-osios užkardos žvalgų grupė, vadovaujama vyr. ltn. Syčo, Miroslave sulaukė buvusį Alytaus kalėjimo viršininką, kuris neva bandė bėgti ir buvo nušautas. To paties pulko 9-osios užkardos trys kariai Nemuno pakrantėje ties Staniavų kaimu nušovė valtimi plaukusį žmogų, kuris nesustojo ir kuris, čekistų teigimu, „buvo banditas“⁴⁰. Beje, toks beatodairiškas šaudymas buvo būdingas visiems NKVD daliniams, o ypač pasieniečiams. Antai vien 1945 m. rugpjūčio 25 d. Leningrado fronto grupuotės pasieniečiai kaip neva bandžiusius pabėgti nušovė net dešimt žmonių (apie tai plačiau – kitame straipsnyje).

Antrasis junginio veiklos laikotarpis (1945 m. birželio 15 d.–spalio mėn.). Antrajam III Baltarusijos fronto užnugario ap-

saugos NKVD kariuomenės veikimo Lietuvoje laikotarpiui būdinga keletas savitumų. Pirmia, iš į Rytprūsius nuvykusių penkių pulkų į Lietuvą buvo grąžinti tik trys: 13-asis, 86-asis, ir 132-asis. Žinoma, kad 217-asis PP 1945 m. birželio mėn. buvo išformuotas⁴¹, o 331-asis PP kurį laiką buvo Vokietijoje, paskui – iki 1951 m. rugsėjo – Kolomice (Ukraina), kur buvo performuotas į 16-ąją vidaus apsaugos būrį, galutinai išformuotą 1954 m.⁴² Antra, jau nebuvo vokiečių karių, jų diversantų ir pan., išskyrus vieną kitą įtariamą su jais bendradarbiavusį asmenį. Nedaug buvo likę ir rusų dezertyrų. Tad visos šios grupuotės jėga buvo nukreipta prieš mūsų partizanus ir jų rėmėjus. Trečia, keitėsi enkavedistų kovos priemonės. Pirmajame laikotarpyje daugiausia žmonių (50–70 proc.) būdavo sugaudoma išdėscius vadinamąsias užtvartas, o šiuo laikotarpiu jos beveik neminimos ir daugiausia suimama gavus duomenų iš agentų (karui pasibaigus rusų pergale, su enkavedistais noriau pradėjo bendradarbiauti vadinamieji „sicilikuojantys“, liumpenizuoti gyventojų sluoksniai, pagaliau įtraukti šiek

ties žmonių į savo tinklus čekistai sugebėjo ir išradingai griebdamiesi provokacijų bei šantažo).

Kaip jau minėta, Vilniaus operatyvinio sektoriaus viršininkas plk. I. Rudyka savo pranešime I. Tkačenkai nurodė, kad birželio 14 d. į jo operatyvinį sektorių atvyko du pasienio pulkai (tik nenurodė, kurie iš trijų), kurie ten rado 220-ąją PP (rašoma, kad šis pulkas buvo nespėjęs išvykti iš Alytaus apskrities; matyt, dzūkų partizanai buvo okupantus ir jų pakalikus gerokai prispaudę, ir šie nedrįso likti be šio pulko priedangos) ir 4-osios ŠD 266-ąją ŠP, jau birželio 15 d. „pradėjusius kovos operacijas“. O prieš jiems atvykstant birželio 5–15 d. lietuvių partizanai buvo puolę 16 kartų, lenkų – 3. „Lietuvių gaujos daugeliu atvejų reikėsi smarkiai“, – rašė Rudyka. Per vieną iš puolimų partizanai nukovė keturis NKVD kareivius⁴³.

Vienoje iš bylų yra likę keli pranešimai I. Tkačenkai ir NKVD Pabaltijo apygardos viršininkui Golovkai, iš kurių atsiskleidžia šios grupuotės veikla rugpjūčio viduryje. Štai koks buvo antras pranešimas:

PRANEŠIMAS NR. 2

13-asis PP pagal planą šukavimą baigė 45 08 11 d. 19.00 ir sustojo įgulomis.

Kitos kariuomenės dalys ieško banditų įgulų dislokacijos rajonuose.

Operacijų rezultatai:

nukauta banditų – 5,
sulaikyta įtartino elemento – 22.

Paimta ginklų:

automatų – 1,
pistoletų – 1,
granatų – 1,
įvairių šovinių – 160.

Mūsų nuostoliai:

220-ojo PP nukautas 1 raudonarmietis ir sužeistas 1 seržantas.

Partizanų puolimų praėjusią parą Alytaus aps. neužfiksuota.

NKVD Rudnios valsčiaus skyriaus [turėtų būti „poskyrio“ – J. S.] duomenimis, į Kašėtų (9040), Lynežerio (49040) ir Kriokšlio kaimus atėjo 100 žmonių gauja.

Gaujos buvimo rajoną supa ir jos likvidavimas vykdomas 86-ojo PP 1-ojo, 2-ojo ŠB ir MG* jėgomis.

Pranešimą pasirašė III Baltarusijos fronto užnugario apsaugos NKVD kariuomenės viršininkas gen. lttn. I. Liubas ir Vilniaus operatyvinio sektoriaus viršininkas plk. Rudyka⁴⁴.

Rugpjūčio 13 d. pranešime rašoma, kad tų minėtų 100 partizanų nebuvo, praneši-

mas buvęs klaidingas, o pro Lynežerio kaimą buvo praėję tik 7 partizanai⁴⁵. Beje, taip dažnai atsitikdavo. Vietinių operatyvininkų čekistų baimės akys buvo plačios, be to, išpūsdami skaičius, jie jausdavosi esą reikšmingesni. Dezinformuodavo če-

* MG – manevrinė grupė, greitojo reagavimo padalinys.

kistus ir valstiečiai, kurių dauguma norėdavo, kad mūsų partizanų būtų daug ir stiprių.

Ketvirtame pranešime rašoma, kad „13-asis, 86-asis, 132-asis, 220-asis PP ir NKVD V[idaus] K[ariuomenės] 266-oji ir 105-oji OMG vykdė operacijas Alytaus ap-

skrityje ieškodami ir suimdami banditinį elementą“. 13-asis PP veikė Onuškio, 86-asis PP – Merkinės valsčiuje, 132-asis PP – Stakliškėse, Jiezne, Butrimonyse, 220-asis PP – Varėnos ir Daugų, 102-oji OMG – Merkinės valsčiuje, 105-oji OMG – Varanovo apylinkėse (Baltarusijoje). Per parą sulaikyta:

	ŠP					OMG		Iš viso
	13-asis	86-asis	132-asis	220-asis	266-asis	102-oji	105-oji	
Partizanų	1	–	–	2	6	1	3	13
Rėmėjų	3	–	–	2	–	–	5	10
Įtartinų asmenų	3	25	19	5	41	7	–	100
Iš viso	7	25	19	9	47	8	8	123

Be to, buvo nukauti du neginkluoti vokiečių kareiviai⁴⁶. Beje, jokioje kitoje apskrityje tokios kariuomenės koncentracijos nebuvo. Penki pasienio ir šaulių pulkai, dvi OMG siaubė vieną apskritį. Apie 5 tūkst. enkavėdistų niokojo dzūkų kaimus ir miškus. Ir vis dėlto ten per visą partizaninio karo laikotarpį buvo stipriausi ginkluotojo pasipriešinimo židiniai. Kad ir būdami tokioje apsuptyje, partizanai įstengė veikti ir parodyti, jog jie yra padėties viešpačiai. 1945 m. naktį iš rugpjūčio 4-osios į 5-ąją Onuškio valsčiuje, veikdami po 8–10, jie per naktį 17-oje šeimų įvykdė 29 mirties nuosprendžius ir 2 žmones nusivedė į mišką⁴⁷. Beje, net toks įžvalgus partizaninio karo tyrinėtojas kaip K. Girnius tokias vadinamąsias Baltramiejaus naktis laikė nereikalingu žiaurumu. Iš tikro taip elgtis ir per vieną naktį nemažoje teritorijoje įvykdyti išdavikams kelis ar keliolika mirties nuosprendžių partizanų vertė būtinybė. Čekistai labiau už savo kareivius saugojo jiems ar atviroms okupantų struktūroms dirbančius išdavikus, ir kuriam nors iš jų įvykdžius mirties nuosprendį, į tą vietą jie mesdavo didžiules jėgas, kurioms būdavo įsakoma žūt būt surasti partizanų. Įvykdžius mirties nuosprendį keliose vietose, čekistai sutrikdavo, nebežinodavo, į kurią pusę pulti. Partizanų teismai, paskelbę mirties nuosprendžius, kurį laiką jų nevykdėdavo, laukdavo patogaus momento.

Nepavyko rasti dokumentų, iš kurių būtų galima nustatyti, kur ši NKVD kariuomenė

„darbavosi“ liepos mėn. Tikėtina, kad ji siaubė Pietų Lietuvą. Kaip minėta, Dzūkiją ir Suvalkiją įvairi NKVD kariuomenė ypač aršiai buvo užgriuvusi ne vien dėl to, kad šiose Lietuvos srityse okupacijai buvo priešinamasi smarkiai ir organizuotai, bet ir dėl to, kad buvo siekiama partizanų atkirsti nuo pasienio, per kurįėjo ryšių kanalas į užsienį. Savo ruožtu dėl žiaurių NKVD kariuomenės išpuolių atkaklėjo to regiono žmonių pasipriešinimas.

Yra išlikęs žvalgybos skyriaus 1945 m. rugpjūčio 15 d. pranešimas Nr. 9-00708 Vilniaus operatyvinio sektoriaus vadovui plk. Rudykai (jis bent jau rugpjūčio 12–29 d. buvo Alytuje, nes jo apskrityje vyko pagrindinės šio sektoriaus kovos su partizanais; Vilniaus–Trakų apskrityje veikė lenkų Armijos krajos kariai tuo metu jau buvo arba pasitraukę į Lenkiją, arba gerokai apnaukinti), pasirašytas gen. I. Liubo ir jo pavaduotojo žvalgybos reikalams plk. Lizino. Iš jo matyti, kad 14 d. 86-asis PP veikė Merkinės, o 132-asis – Simno apylinkėse. Per parą ši grupuotė nukovė 5 partizanų, išfiltravo 26 žmones, iš jų 2 buvo sulaikyti užtvaromis, 11 – remiantis agentūriniais duomenimis, 13 – kitais žvalgybiniais duomenimis⁴⁸.

Iš ankstesnio rugpjūčio 13 d. pranešimo matyti, kad 105-oji OMG veikė Alytaus apskrityje, 132-asis PP siaubė Jiezno, 86-asis – Merkinės valsčius, o 13-asis PP – Trakų apskrities Onuškio valsčių. 15 d. pulkų ir batalionų žvalgybų skyriai per parą išfiltravo

24 žmones, iš jų 9 buvo suimti agentams įskundus, 10 – remiantis kitais žvalgybiniais duomenimis, 5 pateko į užtvaras. Nustatyta, kad 10 jų buvo partizanai, 10 – partizanų rėmėjai, 2 vengė tarnybos RA, 1 buvo paleistas ir 1 perduotas tolesniam tyrimui. Visi suimtieji buvo perduoti NKVD⁴⁹.

Iš 1945 m. liepos 10–16 d. nušautų, suimtų partizanų ir jų rėmėjų sąrašo matyti, kad 10 partizanų buvo identifikuoti (3 buvo kilę iš Merkinės, 2 – iš Jiezno, po vieną – iš Onušio, Stakliškių, Butrimonių, Daugų, Varėnos valsčių), o keturi – ne. Paėmė gyvus neva 46 partizanus ir 43 jų rėmėjus. Per tą laiką 15 žmonių jų veikimo zonoje legalizavosi⁵⁰.

Liepos 12–18 d. ši karinė grupuotė nuveikė tokius juodus darbus: 16 partizanų nukovė, išfiltravo 156 žmones (12 d. – 5 ir 26, 13 d. – 4 ir 47, 14 d. – 4 ir 8, 15 d. – 0 ir 24, 16 d. – 1 ir 30, 17 d. – 1 ir 8, 18 d. – 1 ir 13). Matyt, „darbo rezultatai“ tokie skirtingi (15 d. nenušautas nė vienas, suimta 24, o 13 d. – 4 žmonės nukauti, 47 suimti) dėl įvairių priežasčių: operacijų pradžios, tęsinio ir pabaigos, kėlimosi į kitą vietą, partizanų klaidų ir puolimų, agentūros veiksmingumo, kaip sugebėta iš suimtųjų išpešti žinias ir t.t.

Vėliausia III Baltarusijos fronto užnugario apsaugos NKVD kariuomenės žvalgybinė suvestinė, rasta KGB byloje, – 1945 m. rugpjūčio 17 d. Nr. 243⁵¹, nors iš kitų dokumentų žinoma, kad ši ir kitos užfrontės NKVD grupuotės veikė dar ir spalio mėn.

Žvalgybinis-agentūrinis darbas. Jo apimtis atsiskleidžia iš ataskaitų ir įvairių suves-

tinių. Kaip sakyta, antruoju savo veiklos Lietuvoje laikotarpiu užnugario apsaugos NKVD kariuomenė, kovodama su partizaniniu judėjimu ir pogrindžiu, vis labiau rėmėsi iš agentų gautais duomenimis. „Kiti žvalgybiniai duomenys“ – tai daugiausia žinios, išpeštos tardant.

Taigi 1945 m. rugsėjo 1 d. ši NKVD kariuomenės grupuotė turėjo 82 agentus ir 60 informatorių. Rugpjūčio mėn. NKVD vietiniams organams buvo perdavusi 150 agentų ir 140 informatorių⁵². Tai padaryta todėl, kad daliniams ir padaliniams keičiant dislokacijos vietas iš tų teritorijų, kur gyveno užverbuotieji, reikėdavo pasitraukti. Rugpjūčio mėnesį remiantis agentūriniais duomenimis, t.y. šnipams įskundus, buvo sulaikyti 296 žmonės, kuriuos filtruojant nustatyta, kad 133 jų yra partizanai (?), 90 – rėmėjai, 10 – kontrrevoliucinių organizacijų agentai (?), 3 – išdavikai, 4 – policininkai ir baudėjai, 1 – vokiečių statytinis, 3 – dezertyrai, 41 – besislapstantieji nuo tarnavimo RA, 11 – antisovietiniai elementai. Liepos mėn. buvo sulaikyta 209 žmonės, iš kurių 201 buvo „nusikaltėlis“⁵³. Beje, šios formuotės ataskaitose (panašios buvo ir kitų formuočių) buvo šie skyriai: 1) operatyvinė padėtis; 2) agentūrinio informatorių tinklo būklė; 3) agentūrinio darbo rezultatai; 4) filtracijos ir kovos su banditizmu rezultatai.

Žvalgybinio-agentūrinio darbo apimtis geriausiai matyti iš toliau pateikiamų šios grupuotės žvalgybos skyriaus parengtų duomenų apie agentūrinį tinklą⁵⁴.

1945 m. spalio 1 d. duomenys apie agentūrinio informatorių tinklo padėtį

	Žvalgybos skyriaus pavadinimas			Iš viso
	13-ojo pulko ŽS*	86-ojo pulko ŽS	132-ojo pulko ŽS	
1	2	3	4	5
Buvo 1945 m. rugsėjo 1 d.	6	11	125	142
Pasipildė				
Užverbuota:				
Rezidentų	–	–	–	–
Agentų	22	44	48	114
Informatorių	45	32	41	118
Iš viso	67	76	89	232

* ŽS – žvalgybos skyrius.

1	2	3	4	5
Perimta iš NKVD, NKGB organų:				
Rezidentų	–	–	–	–
Agentų	7	1	2	10
Informatorių	10	8	2	20
Iš viso	17	9	4	30
<i>Iš viso pasipildė</i>	84	85	93	262
Sumažėjo				
Pašalinta dėl įvairių priežasčių:				
Rezidentų	–	–	–	–
Agentų	–	–	8	8
Informatorių	–	–	16	16
Iš viso	–	–	24	24
Perduota NKVD, NKGB organams:				
Rezidentų	–	–	–	–
Agentų	31	4	4	39
Informatorių	59	7	8	74
Iš viso	90	11	12	113
<i>Iš viso sumažėjo</i>	90	11	36	137
Yra 1945 m. spalio 1 d.				
Rezidentų	–	–	–	–
Agentų	–	45	114	159
Informatorių	–	40	68	108
Iš viso	–	85	182	267
Tinklo pasiskirstymas				
Pulkų vadai	–	–	–	–
Batalionų vadai	–	–	–	–
ŽS pulkų ir batalionų viršininkai	–	4/10*	4/18	8/28
Pulkų ŽS viršininkų pavad.	–	1/4	1/5	2/9
Pulkų ir batalionų ŽS viršin. vyr. padėjėjai	–	6/37	12/103	18/140
Pulkų ir batalionų ŽS viršin. jaun. padėjėjai	–	6/24	4/23	10/47
Užkardų viršininkai	–	4/10	9/28	13/38
Kitų tarnybų karininkai	–	–	1/5	1/5
Iš viso	–	21/85	31/182	52/267
Užplanuota ir sužlugdyta susitikimų				
Su rezidentais	–	–	–	–
Su agentais	95/2	152/7	333/9	580/18
Su informatoriais	123/7	131/16	204/6	458/29
Iš viso	218/9	283/23	537/15	1038/47

1945 m. spalio 6 d.

3 Baltarusijos fronto U[žnugario] A[psaugos] NKVD UV
Ž[valgybos] S[kyriaus] I poskyrio viršininkas pplk. [Sudov] (parašas)

Taigi, kaip matyti, spalio 1 d. pulkų ir batalionų žvalgybos skyriai turėjo 267 šnipus (142 buvo likę nuo rugpjūčio, prisidėjo 262 nauji, 137 buvo perduoti NKVD ir NKGB organams), tuo tarpu rugsėjo 1 d. – tik 142 (163, dar 274 nauji ir 295 perduotieji)⁵⁵. Taip gausiai verbuoti (rugpjūčio

mėn. – 235, rugsėjo mėn. – 262) šnipus galėjo tik labai intensyviai dirbantieji ir nevengiantieji jokių priemonių. Rugpjūčio mėn. NKVD ir NKGB organams buvo perduoti net 295 šnipai, o tai rodo, kad tą mėnesį daugelis užkardų kilnojosi iš vienos vietos į kitą. 13-asis PP spalio mėn. netu-

* Pirmas skaičius – čekistų, antras – agentų. 4/10 reiškia, kad 4 viršininkai dirbo su 10 agentų.

rėjo šnipų, o tai reiškė, kad jis buvo persikėlęs į naują vietą. Įdomu tai, kad NKVD–NKGB organams šis junginys perduodavo kur kas daugiau agentų (rugsėjo mėn. – 113) negu iš jų gaudavo (tą patį mėn. – 30). Tai galėtų reikšti, kad ši grupuotė dirbo intensyviau, vadinasi, ir brutaliau.

Lyginant rugpjūčio⁵⁶ (žr. p. 62) ir rugsėjo mėn. duomenis, apibūdinančius agentūrinio darbo ir filtracijos rezultatus, matyti, kad jie labai skiriasi. Rugpjūčio mėn. buvo išfiltruota 578 žmonės ir nukauta 74 partizanai, o rugsėjį – atitinkamai tik 313 ir 19⁵⁷, taigi suimta buvo beveik du kartus, o nukauta partizanų – beveik 4 kartus mažiau. Kodėl mūsų partizanai tuomet buvo ne taip aktyviai puolami ir ne taip energingai suiminėjami, galima tik spėlioti. Gal tai buvo susiję su užkardų kilnojimusi, gal jau buvo sužinota apie šios grupuotės išformavimą spalio mėn., gal dar kas nors veikė čekistinių kareivių elgesį. Įdomūs šių dokumentų duomenys, nurodantys, koku pagrindu žmonės buvo sulaikyti. Rugsėjo mėn. iš 318 sulaikytųjų remiantis agentų pranešimais sulaikyti 159 žmonės, arba 50 proc., turint kitų žvalgybinių duomenų (daugiausia išgautų tardant) – 126, arba 40 proc., užtvaromis – 33, arba 10 proc., o rugpjūčio mėn. iš 578 sulaikytųjų atitinkamai buvo 296, arba 51 proc., 209, arba 36 proc., 73, arba 13 proc. Vadinasi, jau apie 50 proc. sulaikytųjų buvo suimta įskundus agentams informatoriams, o užtvaromis, į kurias žmonės pakliūdavo atsitiktinai, – tik apie 10–13 proc. Tuo tarpu pirmajame buvimo Lietuvoje laikotarpyje užtvaromis būdavo sulaikoma iki 40–70 proc. visų suimtųjų. Tai rodo, kad čekistų darbe atsitiktinumų vis mažėjo.

Bendradarbiavimas su kitomis NKVD grupuotėmis. Su jomis buvo bendradarbiaujama dažnai, kai vadinamosioms operacijoms reikėdavo daug karių, nors visą laiką, net tuomet, kai pasienio pulkų ir būrių užkardos nuolat kilnodavosi iš vienos

vietos į kitą, atskiri daliniai buvo pasiskirstę teritorijas. Tai buvo daroma jau vien dėl to, kad savi daliniai nesusišaudytų, ypač per naktines operacijas. Ši pasiskirstymą partizanai greitai perprato ir stengdavosi, jei tik leisdavo aplinkybės, atsidurti tarp dviejų čekistinės kariuomenės dalinių ar padalinių. Operacijų metu tos ribos tarp dalinių persistumdavo, ir jei partizanai būdavo užklumpami netikėtai, jie visur galėdavo susidurti su siaučiančia kariuomene. Operacijų metu kuris nors vietovės plotas, dažniausiai miškas, būdavo apsupamas iš stačius vadinamąsias užtvaras, o vadinamosios valymo grandinės – karys prie kario (intervalai būdavo įvairūs priklausomai nuo to, kiek dalyvaudavo karių), kartais ir karių grupės, nesudarančios ištisos grandinės, pereidavo tą kratomą plotą kartą, kai kada ir keletą kartų jau kita kryptimi. Neretai po kelių dienų vėl valydavo, o miškas apsuptas būdavo ir keletą dienų, net savaitę. Kartais partizanai būdavo varomi – stumiami kaip medžiojami žvėrys iki tam tikros ribos (dažniausiai tai būdavo palaukė arba upės, ežero pakrantė), kur jų laukdavo vadinamosios užtvaros.

Kaip tik tokia varant iki Nemuno operacija buvo vykdyta 1945 m. rugpjūčio 6 d. didelėje dabartinės Prienų rajono teritorijos dalyje. Šioje operacijoje, kurios planą rugpjūčio 4 d. patvirtino Marijampolės operatyvinio sektoriaus vadas gen. mjr. M. Byčkovskis ir III Baltarusijos fronto užnugario apsaugos NKVD kariuomenės vadas gen. lttn. I. Liubas, dalyvavo 2350 NKVD karių ir apie 300 užtvaras sudariusio Prienuose stovėjusio RA 22-ojo pulko karių. 550 NKVD karių buvo iš jungtinio pasienio būrio, priklausiusio Lietuvos pasienio apygardai.

Geriau suprasti to laiko čekistinių kareivių mąstyseną ir tai, kaip atskiri kariuomenės junginiai bendradarbiavo, padės čia pateikiamas planas. Kadangi jis yra labai ilgas, toliau bus atpasakota tik jo dalis „Dalinių užduotys“. Taigi plane rašoma⁵⁸:

I. Padėtis

Pastaruoju metu Marijampolės apskrityje buvo banditų puolimų, kurių metu iš pasalų nušaudami pasieniečiai, sovietinis partinis aktyvas ir plėšiami vietos gyventojai.

Aktyviausios yra šios gaujos:

1. „Dragnis“, kuriai vadovauja Degutis Kazys, veikianti Būdos miške (4880). Gaujoje iki 50 žmonių. Ginkluota r[ankiniais] k[ulkosvaidžiais], automatais, šautuvais.

2. Gauja, vadovaujama Daukanto, veikia Prienų miškuose. Gauja susideda iš kelių grupių, vadinamų „Sakalai“, „Žalias Velnias“, „Viesulas“. Gaujoje – iki 50 žmonių. Ginkluota šautuvais ir automatais.

3. Gauja „Geležinis Vilkas“ veikia Šilavoto valsčiuje. Gauja susideda iš dviejų grupių, vienai vadovauja Dražys, kitai – Mikalauskas Stasys. Slapstosi miške (6676).

Operacijos užduotis:

Dviejų pasienio pulkų ir dviejų OMG jėgomis kartu su jungtiniu keturių komendantūrų PB ieškoti nurodytų gaujų ir likviduoti, todėl: Prienų DVRA pulkui apsupti Nemuno kairįjį krantą, Čiudiškes, Mačiūnus ir pradėti šukavimą iš PV į ŠR Būdos, Palių miškynus, Prienų miškus. J[ungtinis] PB tuo pačiu metu iš Š į P Liepų Būdos (6878), Tyliosios Būdos (6676) miškus. Be to, šukuojant sulaikomi vengiantieji tarnybos ir RA dezertyrai bei kitas nusikalstamas elementas.

III. Pajėgos ir priemonės

1.	86 PP	aktyvių durtuvų	iki 700 žmonių
2.	132 PP	"	700 žmonių
3.	102 OMG	"	200 "
4.	105 OMG	"	200 "
5.	JPB	"	550 "
Iš viso			2350 "

[Čia praleidžiamos atskirų dalinių užduotys – J. S.]

2. Operaciją pradėti 45 08 06 d. 6.00, operacijos pabaiga – išėjus prie Nemuno ir užtvarų linijos.

3. Operacijos pradžioje K[omandiniai] P[unktai] turi būti: 86 PP – Žiūronys, 132 OMG – Igliauka, 105 OMG – kelių sankryžoje (5472). Vėliau – KP vadų nuožiūra.

4. Savųjų atpažinimo ir sąveikos signalus palikti senus.

5. Kariuomenės valdybos KP – Marijampolė. Ryšys radiju. Pranešti operacijos pradžioje, dienos rezultatus – 22.00, skubiai – susidūrus su gauja.

6. Filtracijos punktus organizuoti prie dalinių. Visus sulaikytus po filtracijos pasiųsti į Marijampolės NKVD A[pskrities] S[kyrių]

Marijampolės oper. sektoriaus pavaduotojas kariuomenės reikalams plk. [Sedovnych] (parašas)

Trumpai apie tą šukavimą. Visi keturi III Baltarusijos fronto NKVD daliniai judėjo viena kryptimi – iš pietvakarių į šiaur-

ryčius, varydami link Prienų ir Nemuno. Mačiūnų–Nemuno (Prienai–Balbieriškis)–Mockų ruožą turėjo dengti Prienuose stovėjusio RA 22-ojo pulko vienas batalionas (apie 300 karių). Numatytos užtvaros ruožo ilgis – apie 30 km, taigi ta užtvarų grandinė negalėjo būti labai tanki. Todėl plane nurodomos vietos, kurias reikėjo ypač saugoti, kur buvo didžiausia tikimybė, kad pasirodys partizanai, t.y. Naravų, Naudžiūnų, Uosos, Ažuolijos, Mockų kaimai. Tuo tarpu šukuojantieji (tarkime, 86-ojo PP 700 karių užėmė ruožą tarp Mockų ir Vozniškio kaimų ir tokio ploto ruožuėjo iki Prienų) turėjo išsidėstyti grandine maždaug po 100 karių kilometre, t.y. karys šalia karioėjo kas 10 metrų. Nueiti per dieną šukuodami vietovę (nuo 6.00 val. iki 20.00 val., nes jau 22.00 val. reikėjo pranešti valdybai šukavimo rezultatus) turėjo po 15–25 km. Einant be kelio, tiesiai miškais ir laukais, tai nemenkas nuotolis.

Kitos šios kariuomenės įdomybės. Nors sovietinėje valstybėje represiniam aparatui buvo skiriamas prioritetas dėmesys, kai kuriais atvejais ir čekistinei kariuomenei nebuvo lengva, reikėdavo prasiveržti. 1945 m. rugpjūčio 30 d. I. Tkačenka rašo Vilniaus operatyvinio sektoriaus viršininkui Rudykai ir nurodo benzina skirti tik kroviniams mašinoms, vykstančioms į operacijas. Perdislokuoti kariuomenę reikia pėsčiomis, traukiniais ir arkliniu transportu. Benzina skirti tik operatyvinių sektorių ir kariuomenės viršininkų bei pulkų vadų lengvosios mašinoms⁵⁹. Pokario sunkumai bei sovietinė netvarka ir čekistus vertė paprakaituoti.

Įdomus yra I. Tkačenkos 1945 m. rugsėjo 21 d. I. Liubui ir Klaipėdos operatyvinio sektoriaus viršininkui Medvedevui rašytas raštas. Iš jo matyti, kad I. Liubo kariuomenė retsykais buvo permetama į įvairias Lietuvos vietas, kur susiburdavo didesni partizanų junginiai. Klaipėdos operatyviniame sektoriuje vieno veikiančio 4-osios ŠD pulko, matyt, neužteko partizanams suvaldyti. Beje, partizanai, įprastose jų buvimo vietose siaučiant dideliems NKVD daliniams (o vi-

1945 m. rugpjūčio mėn. agentūrinio darbo, filtracijos ir išankstinio tardymo rezultatų duomenys

	13-asis pulkas				86-asis pulkas				132-asis pulkas				Iš viso			
	Agentų duom.	Kitais žvalg. duom.	Užtv. romis	Iš viso	Agentų duom.	Kitais žvalg. duom.	Užtv. romis	Iš viso	Agentų duom.	Kitais žvalg. duom.	Užtv. romis	Iš viso	Agentų duom.	Kitais žvalg. duom.	Užtv. romis	Iš viso
Pulkų ir batal. žvalgybos skyriuose išfiltruotųjų skaičius	76	52	20	58	103	49	27	179	117	98	26	241	296	209	73	578
Iš jų demaskuota:																
Agentų ir diversantų	-	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1
Kontržvalgybos agentų	-	-	-	-	7	4	-	11	3	1	-	4	10	5	-	15
Išdavikų	1	-	-	1	2	1	-	3	-	-	-	-	3	1	-	4
Policininkų ir baudėjų	-	1	-	1	3	-	1	4	1	-	-	1	4	1	1	6
Statylinių ir rėmėjų	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1	1	-	-	1
Banditų	52	30	-	82	37	16	5	58	44	40	2	86	133	86	7	226
Banditų rėmėjų	20	28	4	52	14	23	7	44	56	27	6	89	90	78	17	185
Raud. armijos dezertyrų	-	2	1	3	1	-	4	5	2	5	-	7	3	7	5	15
Vengiančių tarnybos																
Raud. armijoje	3	-	2	5	35	1	4	40	3	-	-	3	41	1	6	48
Antisovietinio elemento	-	-	-	-	4	4	-	8	7	7	2	16	11	11	2	24
Iš viso demaskuota	76	62	7	145	103	49	24	176	117	80	10	207	296	191	41	528
Turi būti perduoti NKVD, NKGB organams ir formavimo punktams																
Paleista	-	-	-	-	-	-	3	3	-	-	-	-	-	-	3	3
Perduota NKVD teritoriniams organams	-	-	-	158	-	-	-	176	-	-	-	241	-	-	-	575
Perduota NKGB teritoriniams organams	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Iš viso	-	-	-	158	-	-	-	176	-	-	-	241	-	-	-	575

Pastaba: Be to, 102 ir 105 atskiros man. grupės sulaukė 22 banditus, 17 jų rėmėjų. Nukauta vykdamat operatyvines kariuomenės priemones 74 banditai.

1945 m. rugsėjo 7 d. 3-iojo Baltarusijos fronto Užnugario apsaugos NKVD žvalgybos skyriaus 2-ojo poskyrio viršininkas kapitonas [Poliščuk] (parašas)

sa Suvalkija ir Dzūkija, kaip jau minėta, dėl įvairių priežasčių čekistų buvo ypač „glo-

bojamos“), dažnai pasitraukdavo į gretimas vietas. Štai tas raštas⁶⁰:

Klaipėdos oper. sektoriaus viršininkui plk.
drg. Medvedevui. Tauragė
III Baltarusijos fronto užnugario apsaugos
NKVD kariuomenės viršininkui gen. ltn. Liubui.
Marijampolė

Nustatyta, kad į vakarus nuo Jurbarko miškuose veikia Potiuso gauja, turinti 150–200 žmonių, kurios 70% susideda iš Šakių apskrities gyventojų, persikėlusių per Nemuną į Jurbarko miškus.

Asmeniškai atsakyti už nurodytos gaujos paieškas ir likvidavimą pavedame gen. ltn. drg. Liubui ir plk. drg. Skorodumovui.

Drg. Liubui pasiūsti į gaujos veikimo rajoną reikiamą kariuomenės ir žvalgų skaičių, kurie sudaro planą ir veikia kartu su Klaipėdos oper. sektoriaus jungtinio būrio kariuomene. Drg. Liubui uždengti patruliai kairįjį Nemuno krantą, atkertant banditams kelią persikelti į Šakių apskritį.

Paieškų ir operacijos rezultatus pranešti.

1945 m. rugsėjo 21 d. Nr. 54

Tkačenka

Su III Baltarusijos fronto kariuomene (ne vien su jos NKVD dalimis) yra susijęs toks įdomus 1945 m. rugsėjo 25 d. raštas, kurį šio fronto tiekėjai majorai Gavrilovas ir Kuznecovas nusiuntė LKP(b) CK sekretoriui V. Niunkai. Jame jie rašo, kad LSSR paruošų ministras Banys trukdo paruošoms. Jis neva trukdė gauti 1 tūkst. tonų bulvių. Banys, tų majorų teigimu, neva pasakęs: „Jūsų frontas marodieriauja, jūs apiplėšiate gyventojus, plečiate banditizmą“⁶¹. Be abejo, tas sovietinis veikėjas buvo savaip teisus: viena iš priežasčių, vertusių taikius gyventojus imtis ginklo, buvo noras apsiginti nuo barbariškų rusų kareivių, ypač NKVD kariuomenės, siautėjimo.

Kokią žalą Lietuvai padarė šio fronto NKVD baudėjai? Deja, kol kas į šį klausimą galima atsakyti tik apytiksliai, apskaičiuojant jų veiklos „rezultatų“ vidurkį ir dauginant iš Lietuvoje siautėtų dienų.

Iš įvairių anksčiau minėtų duomenų galima daryti išvadą, kad antrajame buvimo Lietuvoje laikotarpyje buvo suiminėjama mažiau – tik maždaug 20–25 žmonės per dieną, partizanų žūdavo po 2–3, gyvų kasdien paimdavo maždaug po 6–7 partizanus. Tokį „darbo apimtį“ sumažėjimą (suimtųjų sumažėjo 2–3 kartus), palyginti su pirmuoju šio junginio buvimo Lietuvoje laikotarpiu, galima paaiškinti keliomis priežastimis. Pirmą, pirmajame laikotarpyje vengusiųjų tar-

nauti RA ir dezertyrų buvo pilni Lietuvos miškai ir kaimai, nemažai buvo ir su vokiečiais susijusių žmonių, o pasibaigus karui tiek vienu, tiek antrą gerokai sumažėjo. Antra, partizanai pradėjo keisti savo kovos taktiką, vis dažniau pereidavo prie partizaninio karo taktikos, atsisakydavo pozicinio kariavimo, pradėjo veikti nedidelėmis grupelėmis, po susišaudymo greitai atsitraukdavo ir neleisdavo savęs apsupti. Trečia, nebebuvo ir svarbiausio čekistinės kariuomenės stimulo – baimės būti pasiūstam į frontą. Be to, per daug aktyviai veikiant buvo galima susilaukti kulkos jau karui pasibaigus ir tikintis demobilizacijos. Pagaliau, ketvirta, į Lietuvą iš penkių pulkų, buvusių pirmajame laikotarpyje, iš Rytprūsių grįžo tik trys, nors, matyt, patys nuožmiausi. Ir vis dėlto per antrąjį savo buvimo Lietuvoje laikotarpį (1945 m. birželio 15 d. – spalio mėn.) šis čekistinės kariuomenės junginys nužudė apie 250–300 partizanų, gyvų paėmė apie 600–700, suėmė apie 2 tūkst. žmonių.

Taigi siautėdama Lietuvoje III Baltarusijos fronto užnugario apsaugos NKVD kariuomenė iš viso nušovė apie 1000–1200 partizanų (pirmajame laikotarpyje – 600–800, antrajame – 250–300), apie 2500–2700 jų suėmė (?). Taip pat perfiltravo, t.y. suėmė, apie 12 tūkst. žmonių, kurių dalis nebuvo mūsų pasipriešinimo dalyviai.

IŠVADOS

1. Čekistinė įvairaus lygio vadovybė daug ką darė, norėdama įvykdyti vyriausiojo čekisto – SSRS vidaus reikalų liaudies komisaro L. Berijos nurodymą kuo greičiau Lietuvoje (net „per dvi tris savaites“) sunaikinti ginkluotąjį pasipriešinimą okupantams. Buvo stengiamasi tiek fiziškai sunaikinti besipriešinančiuosius, tiek teroru, kariuomenės gausumu, nesiskaitymu su priemonėmis išgašdinti ir palaužti visą tautą.

2. To siekiant 1944–1945 m. Lietuvoje buvo naudojama visų tipų NKVD kariuomenė: pasienio būriai (4–6), šaulių pulkai (4–5), užnugario apsaugos NKVD kariuomenės pasienio pulkai (8–9), pagalbiniai specializuotieji šaulių pulkai (3–4). Dažnai buvo pasitelkiami ir kaimyninėse šalyse dislokuotų NKVD divizijų daliniai – 5-osios (Latvijoje), 63-iosios (Estijoje), 6-osios ir 10-osios (Baltarusijoje). Karo metu buvo pasitelkiami ir RA daliniai.

3. Svarbus vaidmuo toje 1944–1945 m. teroro bangoje teko frontų užnugario apsaugos NKVD daliniams – pasienio būrių

junginiams. Be frontų – I Pabaltijo ir III Baltarusijos, kurie dalyvavo užimant Lietuvą, – užnugario apsaugos NKVD dalinių, Lietuvoje po kelis mėnesius siautėjo ir Leningrado bei I Ukrainos frontų analogiški daliniai, nors šie frontai Lietuvoje nekariavo. Po to, kai kitų frontų NKVD kariuomenė 1945 m. balandžio–liepos mėn. buvo išformuota, birželio mėn. iš Rytprūsių buvo grąžinti III Baltarusijos ir I Pabaltijo frontų, o iš Latvijos perkelta Leningrado fronto užnugario apsaugos kariuomenė; jos Lietuvą siaubė dar apie 2,5–3 mėn.

4. Tarp užnugario apsaugos junginių tiek savo gausa (3–5 pulkai), tiek čekistine partitimi (visi trys į Lietuvą grąžinti pulkai turėjo garbės vardus, du dar buvo apdovanojami ir ordinais) išsiskyrė III Baltarusijos fronto užnugario apsaugos kariuomenė. Grupotė dažniausiai siautėjo Pietų Lietuvoje, kur partizaninis judėjimas buvo labiausiai organizuotas ir per kurią ėjo keliai į užsienį. Tai šios grupuotės kareivės Merkinės, Čekiškės, Vilkijos ir kituose valsčiuose surengė didžiąsias žudynes ir sodybų deginimą.

Nuorodos

¹ A. Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais*, Vilnius, 1996, p. 450–451.

² Visos Rusijos ypatingosios komisijos (VČK) – Jungtinės politinės valdybos (OGPU)–NKVD–MVD–Viešosios tvarkos apsaugos ministerijos (MOOP) vyriausiųjų valdybų, valdybų, štabų, junginių ir kitų dalinių 1918–1960 metų archyvinių fondų sąrašas (toliau – 1918–1960 metų archyvinių fondų sąrašas), Rusijos valstybinis karo archyvas (toliau – RVKA), 788 p.

³ Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. K-1, ap. 18, b. 4, l. 52.

⁴ Ibid., l. 28–34.

⁵ RVKA, 1918–1960 metų archyvinių fondų sąrašas.

⁶ Ibid.

⁷ *Lietuviškoji tarybinė enciklopedija*, Vilnius, 1978, t. 4, p. 339.

⁸ RVKA, 1918–1960 metų archyvinių fondų sąrašas.

⁹ Ibid.

¹⁰ LYA, f. K-1, ap. 3, b. 799, l. 1A.

¹¹ Ibid., b. 801, l. 181.

¹² Ibid., ap. 18, b. 71, l. 111.

¹³ Ibid., ap. 3, b. 812, l. 67.

¹⁴ Ibid., b. 814, l. 2.

¹⁵ Ibid., b. 815, l. 128.

¹⁶ Ibid., ap. 18, b. 1, l. 44.

¹⁷ Ibid., b. 799, l. 1A.

¹⁸ Ibid., l. 90.

¹⁹ Ibid., l. 162.

²⁰ Ibid., b. 801, l. 310.

²¹ Ibid., l. 176.

²² Ibid., l. 55.

²³ Ibid., l. 238.

²⁴ Ibid., b. 799, l. 289–292.

²⁵ Ibid., l. 293–294.

²⁶ Ibid., b. 801, l. 92.

²⁷ Ibid., l. 118.

²⁸ A. Anušauskas, op. cit., p. 432.

²⁹ Ibid., p. 430.

³⁰ N. Gaškaitė, D. Kuodytė, A. Kašėta, B. Ulevičius, *Lietuvos partizanai 1944–1953 m.*, Kaunas, 1996, p. 216.

- ³¹ LYA, f. K-1, ap. 3, b. 1010.
³² Ibid., l. 9–10.
³³ Ibid., b. 801, l. 165.
³⁴ Ibid., l. 166.
³⁵ *Laisvės kovų archyvas*, Kaunas, 1996, Nr. 17, p. 13.
³⁶ LYA, f. K-1, ap. 3, b. 799, l. 127–132.
³⁷ Ibid., l. 87.
³⁸ Ibid., l. 209–219.
³⁹ Ibid., b. 801, l. 166.
⁴⁰ N. Gaškaitė, D. Kuodytė, A. Kašėta, B. Ulevičius, op. cit., p. 270.
⁴¹ RVKA, 1918–1960 metų archyvinių fondų sąrašas.
⁴² Ibid.
⁴³ LYA, f. K-1, ap. 18, b. 71, l. 111.
⁴⁴ Ibid., b. 71, l. 1.
⁴⁵ Ibid., l. 2.

- ⁴⁶ Ibid., l. 3.
⁴⁷ Ibid., l. 74.
⁴⁸ Ibid., ap. 18, b. 97, l. 8–10.
⁴⁹ Ibid., b. 97, l. 25.
⁵⁰ Ibid., l. 35–43.
⁵¹ Ibid., ap. 3, b. 814, l. 40.
⁵² Ibid., b. 815, l. 193.
⁵³ Ibid., l. 184.
⁵⁴ Ibid., l. 303.
⁵⁵ Ibid., l. 193.
⁵⁶ Ibid., l. 192.
⁵⁷ Ibid., l. 302.
⁵⁸ Ibid., b. 2134, l. 206.
⁵⁹ Ibid., ap. 18, b. 71, l. 49.
⁶⁰ Ibid., ap. 10, b. 1, l. 45.
⁶¹ Lietuvos visuomenės organizacijų archyvas, f. 1771, b. 7/107, l. 8.

Juozas Starkauskas

THE ACTIVITIES OF NKVD FORCES OF REAR DEFENCE FRONTS IN LITHUANIA (1944–1945)

Summary

During the years of the Word War II Soviet and Nazi occupants replaced one another (the first Russian army troops reached state borders of Lithuania in 1944 07 04, and Klaipėda was seized/taken in 1945 01 28). Lithuanians experienced great tortures inflicted both by front army actions and by the atrocities of various NKVD army formations following front army – such as infantry regiments and frontier regiments.

Many Lithuanians in the hope of support from the West resisted the occupants – many of them participated in active armed resistance forming numerous partisan detachments (in spring of 1945 the partisans of the detachments numbered from about 30 to 40 thousand men), others resisted passively – by evading forceful enlisting into the Red Army or avoiding to execute various directions of new occupants. To break down the resistance in Lithuania in 1945 there were concentrated elite NKVD forces numbering up to 20 thousand. The effectualness of the forces can be accounted not only for their quantity but their mobility too – using American „Stuttbekers“ they swiftly moved from one locality to another. These forces in 1944 shot 2436 and in 1945 – 9777 people at least 1/3 of whom were not partisans but peaceful civilians. The atrocities increased the resolution to fight and armed resistance in Lithuania lasted as long as 1953 when the last resistance movement headquarters commanding the movement were routed.

Among different NKVD army formations devastating Lithuania in 1945 the so called NKVD army front rear defence regiments played an exceptional role. Lithuania was occupied by two fronts – the 1st Baltic Front and the 3rd Byelorussian Front. Besides NKVD rear defence units of these two fronts Lithuania experienced the atrocities of a similar type NKVD army of Leningrad and the 1st Ukrainian Fronts. It should be noted that two campaigns had been executed by this army in Lithuania – in 02.1944–02.1945 and in 06–10.1945 (in 02–06.1945 the army „was establishing“ Soviet Power in East Prussia) whereas NKVD forces of other fronts just after the War were demobilised and re-reformed.

Especially notorious was the group of NKVD forces of the 3rd Byelorussian front (commander General Lieutenant Liubij) which during its first Lithuanian campaign consisted of 5 and during the second campaign of 3 regiments (1–1,5 thousand soldiers made a regiment). All the regiments of the Front that had been sent again to Lithuania in June 1945 had been awarded with Honoured titles or orders and operated extremely brutally. As a rule the farmsteads suspected of supporting partisans were burnt down. This resulted in hundreds of farmstead being burnt down in rural districts of Lithuania. Rural districts of Panemunės dzūkų and Čekiskės in the district of Kaunas had suffered most. Here entire village were burnt down and their inhabitants were killed.

Sovietinio saugumo struktūra ir funkcijos Lietuvoje (1941–1954)

Valstybės saugumo organų veiklos, struktūrų raidos istorija yra viena įdomiausių ir reikšmingiausių valstybės politinės istorijos sričių. Nagrinėjant valstybės saugumo organų, dar kitaip vadinamų slaptąja policija, veiklą nuodugniau atskleidžiami įvairūs valstybės vidaus ir užsienio politikos aspektai, geriau nušviečiamos jos kryptys. Ypatinga reikšmė slaptajai policijai buvo skirta Sovietų Sąjungoje, kur saugumo organai buvo vieni svarbiausių įrankių represinei totalitarinės valstybės politikai vykdyti. Būtent saugumo įstaigų labirintuose buvo lemiami tūkstančių žmonių likimai, sudarinėjami ir įgyvendinami tų, kurie išdrįsdavo bent žodžiu pasipriešinti sovietinei santvarkai, naikavimo planai. Tiriant Lietuvos istorijos sovietmečio problemas neišvengiamai susiduriama su sovietinio saugumo organų veikla, krašte jų vykdyta okupacine politika. Lietuvoje turbūt neatsirastų žmogaus, kurio per penkiasdešimt sovietinės okupacijos metų vienaip ar kitaip nebūtų palietusi ši represinė mašina. Jos poveikis ir vykdytos politikos padariniai jaučiami dar ir šiandien. Ištirti sovietinės valstybės saugumo organų veiklą Lietuvoje ypač aktualu, nes dabartiniame mūsų valstybės politiniame gyvenime nesunku rasti sąsajų su netolima praeimi, juolab kad Rusijos – „didžiosios“ mūsų valstybės kaimynės reikšmė politiniame ir ekonominiame gyvenime tebėra didelė.

Straipsnio tema – Lietuvos SSR valstybės saugumo organų struktūra ir funkcijos 1941–1954 m. – yra neatsiejama problemos tyrimo dalis. Sovietų Sąjungos valstybės saugumo organai turėjo griežtą vidaus struktūrą, kiekvienas padalinys vykdė kon-

krečiai nustatytas funkcijas. Padalinių funkcijų kaita atspindi ir valstybės vidaus politikos aktualijas. Pavyzdžiui, pokario Lietuvoje vienas svarbiausių saugumo padalinių buvo Kovos su banditizmu skyrius (*Otdel bor'by s banditizmom, OBB*), nuo 1946 m. reorganizuotas į valdybą, veikęs iki 1954 m., kai buvo nuslopintas partizaninis pasipriešinimo sąjūdis. Žinant, kokia buvo valstybės saugumo organų įtaka ir reikšmė šalies vidaus ir užsienio politikos gyvenime, jų struktūros ir funkcijų tyrimas išauga iš gana siauros įstaigų istorijos problematikos.

Straipsnyje bus aptarta LSSR valstybės saugumo organų struktūros ir funkcijų kaita minėtuju laikotarpiu. Lietuvoje veikusią sovietų valdžios saugumo organų, kurie buvo centrinių organų satelitai ir jų tiesioginės politikos vykdytojai, struktūrinę kaitą (išskyrus kai kuriuos aspektus) susijusi su visoje Sovietų Sąjungoje vykdytomis permainomis. 1940 m. birželio mėn. sovietams okupavus Lietuvą, iki jos inkorporavimo į Sovietų Sąjungą okupacinė valdžia pasinaudojo iki tol veikusią Lietuvos valstybinių įstaigų iškabomis. Būsimojo represinio organo branduolys buvo sutelktas prie Lietuvos vidaus reikalų ministerijos veikusiame Valstybės saugumo departamente, kuris 1940 m. rugsėjo 3 d. oficialiai pavadintas Vidaus reikalų liaudies komisariatu (*Narodnyj komissariat vnutrennich del, NKVD*). Iki 1941 m. balandžio mėn. veikė NKVD priklausiusi Valstybės saugumo valdyba (*Upravlenije gosudarstvennoj bezopasnosti, UGB*), kurios pagrindu 1941 m. SSRS Aukščiausiosios Tarybos prezidiumo įsaku buvo įsteigtas Valstybės saugumo liaudies komi-

sariatas (*Narodnyj komissariat gosudarstvennoj bezopasnosti, NKGB*). Prasidėjus Vokietijos–SSRS karui, 1941 m. liepos 20 d. NKVD ir NKGB buvo sujungti į vieną Vidaus reikalų liaudies komisariatą (NKVD). 1943 m. balandžio 14 d. SSRS Aukščiausiosios Tarybos prezidiumo įsaku NKVD vėl buvo padalytas į du atskirus liaudies komisariatus – Vidaus reikalų (NKVD) ir Valstybės saugumo (NKGB) (SSRS Aukščiausiosios Tarybos 1946 m. kovo 15 d. nutarimu liaudies komisariatai buvo pavadinti ministerijomis). Valstybės saugumo organai atskirai veikė iki 1953 m. kovo 15 d., kai po Stalino mirties Maskvoje prasidėjus kovai dėl valdžios MGB ir MVD buvo sujungtos į vieną ministeriją (MVD). Bet 1954 m. kovo 15 d. valstybės saugumo organai vėl tapo savarankiški – buvo įsteigtas Valstybės saugumo komitetas (*Komitet gosudarstvennoj bezopasnosti, KGB*) prie SSRS Ministrų Tarybos. Kaip savarankiškas padalinys, jis veikė iki 1991 m. rugpjūčio mėn.¹ Atitinkamos permainos vyko ir Lietuvoje. Šiame straipsnyje į atskirą dalį yra išskirtas sričių periodas (1950 m. liepos–1953 m. birželio mėn.), kai pakeitus Lietuvos administracinę teritorinę padalijimą ir įsteigus keturias sritis (Vilniaus, Kauno, Klaipėdos ir Šiaulių) kiekvienoje jų buvo įkurtos MVD ir MGB apskričių valdybos. Represiniai organai buvo išplėsti prieš suduodant lemiamą smūgį Lietuvoje vykusiam antisovietiniam ginkluotajam pasipriešinimui.

Lietuvoje veikė ir sąjunginio pavaldumo valstybės saugumo padaliniai: SSRS NKVD–MVD–MGB vidaus ir pasienio kariuomenės dalys, SSRS NKGB–MGB transporto (geležinkelių ir Lietuvos vandens baseino) apsaugos skyriai, iki 1946 m. gegužės mėn. kariniuose daliniuose veikė SSRS NKVD kontržvalgybos „Smerš“ skyriai, vėliau – ypatingieji skyriai.

Pagrindinis nagrinėjamos temos šaltinis – buvusio SSRS KGB padalinio Lietuvoje archyviniai dokumentai, šiuo metu sudarantys Lietuvos ypatingojo archyvo fondą Nr. K-1. Šio fondo apyrašai – tai buvę LSSR

KGB archyvo fondai. LSSR KGB archyvas buvo kaupiamas tik komiteto vidaus reikmėms. Tie dokumentai (bylos), kurie nebeturėjo operatyvinės reikšmės, t.y. juose buvusi informacija nebepraversdavo operatyviniame darbe, buvo kaupiami NKGB–MGB–KGB vidaus archyve, o pasibaigus saugojimo laikui – sunaikinami. LSSR KGB archyvas smarkiai nukentėjo 1990–1991 m., kai buvo skubiai naikinami ar išvežami į Rusiją ištisi fondai. Dalis buvusių 26-ių slaptosios raštvedybos fondų yra visai arba iš dalies sunaikinta. LSSR NKVD–NKGB–MGB–KGB įstatymų, direktyvų, nurodymų fondas 1990 m. kovo pabaigoje buvo išvežtas į Omsko srities KGB valdybos archyvą. Į Rusiją išvežtos KGB darbuotojų asmens bylos, sribų asmens bylos, agentų asmens ir darbo bylos, dalis agentūrinio-operatyvinio darbo bylų². Archyve yra išlikę dokumentų apie LSSR NKVD–NKGB–MGB–KGB agentūrinį-operatyvinį darbą, kovą su tautiniu lietuvių pagrindžiu, partizanų junginiais, kontržvalgybinio ir tardomojo darbo ataskaitos, susirašinėjimas su centriniais SSRS organais įvairiais darbo klausimais. Nagrinėjamai temai (saugumo organų struktūra ir funkcijos) šaltinių bazė nėra pakankama, kartais vieno ar kito struktūrinio padalinio funkcijoms, jų kaitos chronologinėms riboms, net padalinio egzistavimo laikotarpiui nustatyti reikėjo peržvelgti dešimtis dokumentų. Šiame darbe labai pagelbėjo Rusijos istorikų A. Kokurino ir N. Petrovo parengtas (tačiau dar nepublikuotas) trumpas SSRS NKVD–NKGB–MVD–MGB–KGB centrinio aparato struktūros žinynas³, Lietuvos istorikų D. Kuodytės, N. Gaškaitės ir A. Kašėtos parengtas dokumentų rinkinys „Lietuvos partizanų kovos ir jų slopinimas MVD–MGB dokumentuose 1944–1953 metais“ (Vilnius, 1996). Išsamiau saugumo organų sistema ir specifinės jos veiklos sąlygos nagrinėtos A. Anušausko knygoje „Lietuvos slaptosios tarnybos“ (Vilnius, 1993), kurioje apžvelgtas pirmųjų sovietinių struktūrų įsteigimas ir veikla 1940 m. vasarą. Kitoje A. Anušausko knygoje „Lietuvių tau-

tos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais“ (Vilnius, 1996) pateikiama duomenų apie atskiras saugumo organų struktūras, tiesiogiai prisidėjusias prie Lietuvos gyventojų naikinimo.

Lietuvos istoriografijoje išsamios studijos apie SSRS saugumo organų padalinius, kurie buvo „tituluojami“ kaip LSSR vidaus reikalų ir Valstybės saugumo liaudies komisariatai arba ministerijos, vėliau – Valstybės saugumo komitetas, iki šiol nėra. Autorės nuomone, tyrinėjant sovietų vykdyto lietuvių tautos genocido problemas būtina žinoti, kokia buvo aparato, tiesiogiai vykdžiusio šiuos nusikaltimus, vidaus struktūra, veiklos kryptys, specifika, užmojai ir įtaka krašto gyvenime. Darbo tikslas – atskleisti, kokie NKVD–NKGB–MVD–MGB struktūriniai padaliniai buvo įsteigti Lietuvoje, kokios buvo jų funkcijos, kaip kito struktūros ir jų funkcijos, kokią įtaką tam darė Sovietų Sąjungos politiniai įvykiai ir Lietuvos gyvenimo tendencijos.

LIETUVOS SSR SAUGUMO ORGANAI VOKIETIJOS–SSRS KARO METAIS (1941–1944)

Lietuvos ypatingajame archyve tėra išlikę fragmentai duomenų apie Lietuvos SSR NKVD bei NKGB aparatų, evakuotų į Sovietų Sąjungą, struktūrą karo metais. Prasiėjęs Vokietijos–SSRS karui, 1941 m. birželio mėn. LSSR NKVD ir NKGB aparato dalis buvo evakuota į įvairias SSRS vietas. Lietuvos sektoriaus prie SSRS NKVD 2-ojo skyriaus⁴ 1941 m. lapkričio 4 d. darbo plane nurodoma, kad Gorkyje, Kostromoje ir Penzoje yra 1398 evakuoti LSSR NKVD darbuotojai⁵. SSRS NKVD 4-osios valdybos 2-ojo skyriaus 5-ojo poskyrio (Lietuvos sektorius) viršininko vyr. mjr. A. Guzevičiaus 1942 m. vasario 10 d. raporte SSRS NKVD 4-osios valdybos viršininkui vyr. mjr. P. Sudoplatovui nurodoma, kad iš Lietuvos žmonės evakuoti į šias SSRS vietas: Ivano-vo sr. – 872 žm., Jaroslavlį sr. – 1758 žm.,

Kirovo sr. – 1776 žm., Gorkio sr. – 706 žm., Vologdos sr. – 616 žm., Totorijos ASSR – 1361 žm., Uzbekijos SSR – 2000 žm.⁶

Be to, iš Lietuvos žmonės buvo evakuoti į Čkalovo, Sverdlovsko, Novosibirsko, Kuibyševio sritis, Altajaus, Krasnojarsko kraštus, Kazachijos, Turkmėnijos SSR, Komijos, Baškirijos ASSR⁷. Į Vologdos, Gorkio ir Čkalovo sritis buvo išvežti Lietuvos kalėjimuose kalinti asmenys, į Usollagą (Permės sr.), Kraslagą (Krasnojarsko kr.), Sevurallagą (Sverdlovsko sr.) išvežti per „masinę operaciją“, t.y. 1941 m. birželio 14 d., suimti asmenys, o į Altajaus, Krasnojarsko kraštus, Novosibirsko sritį ir Komijos ASSR – per tą pačią „masinę operaciją“ ištremti asmenys⁸.

Į Čkalovo sritį buvo išvežtas operatyvinis LSSR NKVD–NKGB archyvas, į Sverdlovsko sritį – LSSR NKVD ir 29-ajame lietuviškajame teritoriniame šaulių korpuse pradėtos baudžiamosios bylos, į Čeliabinsko sritį – 29-ojo lietuviškojo teritorinio šaulių korpuso operatyvinė medžiaga, per 1000 agentūrinių bylų ir bylų formuliarių⁹, apie 3000 agentų bylų, taip pat vadovaujančiojo personalo bylos¹⁰. Maskvoje (1942 m. kovo mėn. beveik visas SSRS NKVD centrinis aparatas, karo pradžioje evakuotas į įvairias SSRS vietas, buvo grąžintas) veikė LSSR NKVD darbuotojų grupė, iš pradžių buvusi SSRS NKVD 2-ajame skyriuje, nuo 1942 m. sausio 18 d. sudariusi SSRS NKVD įsteigtos 4-osios valdybos (teroras ir diversijos vokiečių užimtoje teritorijoje) 2-ojo skyriaus 5-ąjį poskyrį (viršininkas A. Guzevičius), paskui – 4-osios valdybos 1-ojo skyriaus 3-įjį poskyrį, kuris, 1943 m. balandžio 14 d. vėl atkūrus atskirą Valstybės saugumo liaudies komisariatą (NKGB), tapo SSRS NKGB 4-osios valdybos 2-ojo skyriaus 3-uoju poskyriu. Buvusių LSSR NKVD darbuotojų grupė prie SSRS NKVD karo metais rūpinosi kadrų rezervo telkimu ir rengimu operatyviniam darbui¹¹, žvalgybinio, teroristinio ir diversinio darbo vokiečių okupuotoje Lietuvos teritorijoje organizavimu¹².

1943 m. sausio 3 d. buvo sudarytos Lietuvos, Latvijos ir Estijos SSR operatyvinės-čekistinės grupės, pavaldžios SSRS NKVD¹³. Centrinė operatyvinių grupių vadovybė veikė Maskvoje, o vietose, kur buvo iš Lietuvos evakuotų žmonių, sudarytos atskiros operatyvinės grupės, turėjusios po 2–5 operatyvinius darbuotojus. Centrinę grupės aparatą Maskvoje sudarė: vadovybė (viršininkas A. Guzevičius ir du jo pavaduotojai), operatyvinė dalis (13 žm.), administracinė ūkio dalis (22 žm.). Periferijoje, kaip jau minėta, operatyvinės grupės turėjo 2–5 darbuotojus. Didžiausia LSSR NKVD operatyvinė grupė buvo Čkalovo srityje (5 žm.), jos darbuotojai turėjo prižiūrėti LSSR NKVD–NKGB operatyvinį archyvą. Sudarytos trys (Briansko, Šiaurės vakarų ir 3-iosios smogiamosios armijos) LSSR NKVD operatyvinės grupės, turėjusios po du operatyvinius darbuotojus prie veikiančiojoje armijoje buvusių NKVD ypatingųjų skyrių (*osobyj otdel*, *OO* – kontržvalgybos skyriai armijoje) bei LSSR NKVD operatyvinė-čekistinė grupė prie Baltarusijos SSR NKVD operatyvinės-čekistinės grupės. Iš viso LSSR NKVD operatyvinė-čekistinė grupė sudarė 67 darbuotojai, iš jų 55 buvo operatyviniai darbuotojai, 9 administracinio ir ūkinio aparato darbuotojai ir 3 pagalbiniai darbuotojai¹⁴.

Šios operatyvinės-čekistinės grupės turėjo pasirengti atkurti NKVD aparatus Lietuvoje, Latvijoje ir Estijoje. Tačiau jau 1943 m. pradžioje buvo pradėta sistemingai ruošti naujai sovietinei Baltijos valstybių okupacijai. Operatyvinės grupės turėjo rūpintis kadrų rezervo telkimu, organizuoti žvalgybinį darbą vokiečių okupuotoje Lietuvos teritorijoje, tirti karo pradžioje iš Lietuvos išvežtą archyvinę medžiagą (t.y. atrinkti agentūriniam-operatyviniam darbui reikalingą medžiagą), sekti evakuotus iš Lietuvos žmones, tarp jų ieškoti tinkamų suimtiesiems verbuoti, tardyti¹⁵.

Veikiančiosios armijos operatyvinės grupės turėjo organizuoti agentų ir specialiųjų grupių persiuntimą per fronto liniją į vo-

kiečių okupuotos Lietuvos teritoriją, rinkti medžiagą apie priešo kariuomenės išsidėstymą ir veiklą, sulaikyti ir apklausti iš Lietuvos pabėgusius karo belaisvius¹⁶.

SSRS Aukščiausiosios Tarybos prezidiumo 1943 m. balandžio 14 d. nutarimu SSRS NKVD vėl buvo padalytas į du atskirus komisariatų – NKVD ir NKGB. Lietuvos operatyvinė grupė, SSRS NKVD sudariusi 4-osios valdybos 2-ojo skyriaus 5-ąjį poskyrį, toliau veikė kaip SSRS NKGB 4-osios valdybos 2-ojo skyriaus 3-iasis poskyris (viršininkas A. Guzevičius). 1943 m. lapkričio 1 d. A. Guzevičius buvo paskirtas LSSR NKGB operatyvinės grupės, sudarytos Pavlovo Posade (netoli Maskvos), vadovu¹⁷. Jo pavaduotojais tapo J. Rudakovas ir Kisminas (kadrų reikalams). Ši operatyvinė grupė sudarė būsimąją LSSR NKGB aparatą (oficialiai Vilniuje atkurto 1944 m. liepos 15 d.) branduolį. Pagrindinis jos darbas buvo telkti kadrų rezervą, organizuoti žvalgybines-diversines grupes, turėjusias veikti Lietuvos teritorijoje, ir koordinuoti jų veiklą.

Svarbiausias LSSR NKGB operatyvinės grupės padalinys – 4-asis skyrius (viršininkas pplk. Syrychas) organizavo ir koordinavo žvalgybinių-diversinių grupių, veikusių vokiečių okupuotoje Lietuvos teritorijoje, veiklą. Šioje operatyvinėje grupėje taip pat buvo A grupė (archyvas, iki 1944 m. rugpjūčio 1 d. viršininkas buvo S. Charčenko), pradėtas formuoti 2-asis skyrius (kontržvalgyba), V skyrius (korespondencijos tikrinimas), kadrų grupė, administracinė, ūkio ir finansų grupė.

Frontui artėjant prie Lietuvos, LSSR NKGB operatyvinės grupės veikla suaktyvėjo. 1944 m. gegužės mėn. sudarytos 8 žvalgybinių-diversinių grupės turėjo pasiskirstyti beveik visoje vokiečių okupuotos Lietuvos teritorijoje (iki tol sovietinių partizanų grupės aktyviausiai veikė Rytų Lietuvoje): Žemaitijoje turėjo veikti „Šarūno“, Panevėžyje – „Žalgirio“, Zarasuose ir Utenoje – „Margio“, Biržuose – „Kovos“, Ukmergėje – „Patriotų“, Rokiškyje – „Aro“,

Rūdninkų girioje – „Smelyje“ grupė¹⁸. 1944 m. birželio 17 d. LSSR NKGB operatyvinės grupės vadovas išleido įsakymą, kad šioms grupėms paskirti vadovauti darbuotojai (I. Povilaitis, B. Bieliauskas, G. Blochas, B. Radzevičius, I. Orintas) nuo 1944 m. birželio 20 iki liepos 20 d. siunčiami „į tarnybines komandiruotes vykdyti spec. užduoties“¹⁹.

Šios grupės buvo siunčiamos dar į vokiečių užimtą Lietuvos teritoriją, kur iki Raudonosios armijos atėjimo turėjo:

- 1) sukurti agentūrinį-informacinį tinklą;
- 2) nustatyti lietuvių nacionalinio pagrindinio sudėtį ir vadovybę;
- 3) nustatyti lenkų nacionalinio pagrindinio sudėtį ir vadovybę;
- 4) vykdyti politinę, ekonominę ir karinę žvalgybą;
- 5) nustatyti vokiečių žvalgybos įstaigas ir mokyklas;
- 6) vykdyti diversijas ir teroro aktus²⁰.

1944 m. birželio antroje pusėje buvo sudarytos dar dvi operatyvinės grupės: kpt. M. Čobotovo vadovaujama grupė, siūsta į šiaurinius Lietuvos rajonus, ir lttn. B. Levikovo vadovaujama grupė, siūsta į centrinius Lietuvos rajonus²¹. Šios saugumiečių grupės, vykusios kartu su Raudonosios armijos daliniais, turėjo įsitvirtinti didžiausiose Lietuvos miestuose ir apskričių centruose, perimti vokiečių administracinių, kariuomenės, žvalgybos tarnybų medžiagą, materialines vertybes (radijo stotis, transporto mazgus ir kt.), užmegzti ryšius su Lietuvoje jau veikusiomis saugumiečių grupėmis.

Centriniai NKVD ir NKGB aparatai į Vilnių persikėlė 1944 m. liepos viduryje.

LIETUVOS SSR NKVD–NKGB 1944–1946 m.

Lietuvoje NKVD ir NKGB aparatai jau 1944 m. liepos viduryje pradėjo veikti kaip svetimos valstybės politikos vykdymo įrankiai. Nuo 1944 m. iki 1946 m. pirmos pusės NKVD ir NKGB vykdė bendras represines

akcijas slopindami lietuvių nacionalinį pasipriešinimą okupantams. Abu komisariatų kuravo pats L. Berija (jis iki 1945 m. gruodžio pabaigos buvo SSRS vidaus reikalų liaudies komisaras). Vadovauti NKVD–NKGB aparatų steigimui ir veiklai Lietuvoje paskirti SSRS NKVD–NKGB įgaliotiniai: nuo 1944 m. iki 1945 m. gegužės mėn. Lietuvoje buvo SSRS NKVD–NKGB įgaliotinis gen. mjr. D. Rodionovas, kurį pakeitė gen. mjr. I. Tkačenka.

LSSR NKVD (liaudies komisaras J. Bartašiūnas, pavaduotojai A. Mickevičius (kadru reikalams) ir F. Krastinis (milicijos reikalams)) ir LSSR NKGB (liaudies komisaras A. Guzevičius, nuo 1945 m. rugpjūčio 4 d. – D. Jefimovas, pavaduotojai J. Rudakovas ir Kisminas, nuo 1945 m. sausio 1 d. iki 1947 m. birželio 10 d. – J. Vildžiūnas) sudarė centro skyriai, Vilniaus ir Kauno miestų skyriai bei 22 apskričių skyriai.

Centrinis LSSR NKVD aparatas. LSSR NKVD aparatui priklausė administraciniai-operatyviniai skyriai ir tarnybos: milicija, priešgaisrinė apsauga, vietinė priešlėktuvinė apsauga, Kalėjimų, Pataisos darbų kolonijų, Archyvų skyriai, Tardymo dalis, Kovos su banditizmu skyrius (toliau – OBB)²². Šis skyrius LSSR vidaus reikalų liaudies komisaro J. Bartašiūno (nuo 1944 m. balandžio mėn. jis buvo paskirtas LSSR vidaus reikalų ministru) 1946 m. vasario 15 d. įsakymu reorganizuotas į LSSR MVD Kovos su banditizmu valdybą (toliau – UBB; *Upravlenije bor'by s banditizmom*)²³; LSSR vidaus reikalų ministro J. Bartašiūno ir LSSR valstybės saugumo ministro D. Jefimovo 1947 m. vasario 4 d. įsakymu ji perduota LSSR MGB, kurioje sudaryta LSSR MGB 2-N valdyba²⁴.

OBB buvo skirtas kovai su lietuvių nacionaliniu pagrindžiu. Svarbiausias uždavinys (beje, pokario metais tai buvo viso represinio aparato svarbiausia veiklos kryptis) – per kuo trumpesnę laiką nuslopinti ginkluotąjį lietuvių pasipriešinimą sovietiniams okupantams. OBB sudarė trys poskyriai, operatyvinio ryšio grupė, informacijos ir statistikos

grupė, skyriaus sekretoriatas, žvalgybos ir nustatymo poskyris²⁵. 1-ojo poskyrio paskirtis – nustatyti lietuvių nacionalinio pagrindžio dalyvius bei grupes ir jas sunaikinti, jis vadovavo šiam darbui periferijoje, 2-ojo poskyrio – nustatyti ir sunaikinti lenkų nacionalinio pagrindžio (Armijos krajos) dalyvius. 1944 m. gruodžio mėn. įsteigtas 3-iasis poskyris vadovavo naikintojų (stribų) batalionams²⁶. Žvalgybos ir nustatymo poskyriui priklausė išorinis asmenų sekimas, slaptų susitikimų konspiraciniuose butuose rengimas ir pan. (visi šio poskyrio darbuotojai buvo slapti)²⁷. NKVD apskričių skyriuose veikė BB poskyriai. 1946 m. vasario mėn. vietoje OBB įsteigtą UBB sudarė trys skyriai (kiekviename buvo po keletą poskyrių), informacijos ir statistikos grupė ir valdybos sekretoriatas. Apskirtyse veikė BB skyriai, o valsčiuose – BB poskyriai.

1943 m. gruodžio 16 d. SSRS vidaus reikalų liaudies komisaro pavaduotojas I. Serovas išleido direktyvą, nurodžiusią, kad „išvalytose nuo grobikų vietovėse turi būti steigiami naikintojų batalionai, kurie turi dalyvauti palaikant vietose revoliucinę tvarką, taip pat padėti NKVD rajonų skyriams išvalyti vietoves nuo antisovietinio elemento“²⁸. 1944 m. liepos 27 d. LSSR vidaus reikalų liaudies komisaro įsakymu sukurti trys profesionalių naikintojų batalionai Vilniuje, Kaune bei Šiauliuose ir 20 apskričių stribų batalionų, o 1944 m. gruodžio mėn. sukurti stribų būriai valsčiuose²⁹. Iki 1944 m. gruodžio pabaigos stribų būriams vadovavo LSSR NKVD naikintojų batalionų štabas (viršininkas plk. I. Glazunovas-Eismončas), kurio pagrindu sudarytas LSSR NKVD OBB 3-iasis poskyris³⁰. Stribų būriai buvo atskiri sukarinti daliniai (nuo 1945 m. gegužės mėn. stribai buvo pervesti į kareivinių režimą³¹), suformuoti iš vietos gyventojų, skirti „tvarkai“ vietose palaikyti, taip pat svarbesnių objektų (tiltų, pastatų ir kt.) apsaugai. Kaip pagalbinė karinė jėga, dalyvavo ir karinėse-čekistinėse operacijose. 1947 m. sausio mėn. stribai buvo perduoti LSSR MGB žinion. Stribų būrius pradėta

mažinti 1948 m., o 1955 m. pradžioje jie visai panaikinti³².

Milicijos valdybą sudarė sekretoriatas, Kriminalinės paieškos skyrius (*Otdel ugolovnogo rozyska, OUR*), Kovos su socialistinės nuosavybės grobstymu skyrius (*Otdel bor'by s chiščenijem socialističeskoj sobstvennosti, OBChSS*), Operatyvinis, Pasų režimo, Tarnybos ir karinio pasirengimo skyriai, Valstybinė automobilių inspekcija (*Gosudarstvennaja avtomobil'naja inspekcija, GAI*), Vizų ir registracijos, Civilinės metrikacijos skyriai³³. Vietose įsteigti miestų ir apskričių milicijos skyriai bei poskyriai.

Priešgaisrinės apsaugos skyriui (*Otdel protivopozharnoj ochrany, OPO*) priklausė miesto sukarintos priešgaisrinės apsaugos komandos miestuose, apskrityse ir valsčiuose.

Vietinės priešlėktuvinės apsaugos (*Mestnaja protivovozdušnaja oborona, MPVO*) tarnybai (viršininkas Tretjakovas) priklausė keturi miestų (Vilniaus, Kauno, Šiaulių ir Panevėžio) ir apskričių MPVO štabai. Prie štabų veikė miestų ir apskričių MPVO batalionai. Kiekviename miesto štabe buvo komandinis punktas, palaikęs ryšį su vietos MPVO punktais, stebėjimo bokštais, svarbiais pramonės ir transporto objektais, NKVD būstinėmis. MPVO tarnybai taip pat priklausė priešcheminė apsauga (sanitarinės chemijos laboratorijos ir kt.). Be to, MPVO daliniai, kaip ir milicija, buvo naudojami ne tik priešlėktuvinei apsaugai, bet ir organizuojant operatyvines-čekistines operacijas prieš partizanus³⁴.

Kalėjimų skyriaus (viršininkas Čečevas) žinioje buvo dvylika miestų kalėjimų. Skyriaus operatyvinis poskyris užsiėmė jo žinioje buvusių kalėjimų darbuotojų (kalėjimų prižiūrėtojų, apsaugos) tikrinimu, kalinių izoliavimo ir režimo stiprinimu, taip pat kalinių sekimu ir jų verbavimu³⁵.

Pataisos darbų kolonijų skyriui (*Otdel ispravitel'no trudovyh kolonij, OITK*) priklausė Vilniaus pataisos darbų kolonija (*ispravitel'no trudovaja kolonija, ITK*) Nr. 1 ir Pravieniškių pataisos darbų kolonija Nr. 2. Vėlesniais metais MVD sistemoje buvo įsteigta daugiau tokių kolonijų. Jų kaliniai

dirbo pramonės, medžio apdirbimo, durpių kasimo darbus. NKVD OITK priklausęs operatyvinis skyrius sekė ir verbavo kalinius, rinko juos kompromituojančius duomenis ir pan.³⁶

Lietuvoje dislokuotos karo belaisvių stovyklos – Vilniaus Nr. 195 (įkurta 1944 m. liepos 20 d.), sudaryta iš dviejų stovyklos poskyrių, Šiaulių Nr. 294 (įkurta 1944 m. spalio 16 d.) ir Kauno Nr. 296 (įkurta 1944 m. spalio 16 d.) taip pat buvo NKVD žinioje³⁷.

1944 m. rugpjūčio mėn. įkurtas Kovos su beglobiais vaikais skyrius. Kaune ir Šiauliuose įkurtuose vaikų priėmimo ir skirstymo punktuose (*detskije prijomno-raspredeliteli, DPR*) turėjo būti laikomi elgetaujantys, benamiai vaikai³⁸.

Visi Lietuvos archyvai buvo perduoti LSSR NKVD Archyvų skyriaus žiniai. Archyvai buvo „šukuojami“ ieškant juose vokiečių okupacijos metų dokumentų, renkant operatyviniam darbui reikalingus duomenis apie nepriklausomos Lietuvos valstybės bei visuomenės veikėjus, partijų narius ir kitus „antisovietinius elementus“. Surinkti duomenys buvo siunčiami LSSR NKVD bei NKGB organams ir SSRS NKVD Vyriausiajai archyvų valdybai³⁹. LSSR NKVD operatyvinis archyvas buvo kaupiamas 1-ajame specialiajame skyriuje.

Iki 1947 m. gegužės mėn. LSSR NKVD–MVD priklausė vyriausybinių ryšių VČ (*vysočastotnaja sviaz'* – aukštų dažnių ryšys) stotys, įkurtos Vilniaus, Kauno, Tauragės, Panevėžio, Utenos, Marijampolės miestuose⁴⁰. Vėliau vyriausybinių ryšių stočių atsirado ir kituose Lietuvos miestuose.

LSSR NKVD priklausė Tardymo dalis, Administracinis ūkio skyrius, sekretoriatas (viršininkas Dolbnia), Kadro skyrius (skyriaus viršininku buvo LSSR vidaus reikalų liaudies komisaro pavaduotojas kadro reikalams A. Mickevičius), Kadro skyriaus ypatingoji inspekcija (viršininkas Belovas), tikrinusi LSSR NKVD centrinio aparato ir miestų bei apskričių skyrių vadovaujančius ir operatyvinius darbuotojus, Ūkio skyrius (viršininkas Sokolovas), Finansų skyrius

(viršininkas Malyškinas(?), nuo 1945 m. sausio – I. Bezgulovas), dvi mokyklos – Kauno milicijos mokykla ir Vilniaus NKVD mokykla.

1945 m. sausio 1 d. duomenimis, LSSR NKVD aparate buvo numatyta 9416 etatų, iš jų užimti 4965: centriniame aparate ir kablėjimuose – 2761 (trūko 1184 darbuotojų), milicijoje – 5810 (trūko 3218), miesto sukarintoje priešgaisrinėje apsaugoje – 847 (trūko 51). Labiausiai darbuotojų trūko NKVD valsčių poskyriuose, kurie 1945 m. pradžioje buvo dar tik kuriami. Antai iš valsčių poskyriams numatytų 2667 etatų 1945 m. sausio 1 d. trūko 2667 darbuotojų, iš jų valsčių poskyrių viršininkų – 174 (numatyta 255). Iš numatytų LSSR NKVD 4963 etatų 1936 darbuotojus į Lietuvą buvo atsiuntę SSRS NKVD Kadro skyrius⁴¹. Taigi paskaičiavus gaunama, kad 1945 m. sausio 1 d. iš 4965 etatų 1963 etatus užėmė iš Sovietų Sąjungos atsiųsti darbuotojai. Tai sudarytų 39 proc. visų LSSR NKVD sistemos darbuotojų. Turint omeny tai, kad į Lietuvą iš SSRS buvo atsiunčiami operatyviniai darbuotojai, skirti vadovaujančiam darbui, matome, kad beveik pusę NKVD represinio aparato sudarė iš SSRS atvykę enkavedistai.

Centrinis LSSR NKGB aparatas. LSSR NKGB aparatą sudarė operatyviniai-čekistiniai (1-asis, 2-asis, 5-asis, operatyvinis, A, B, V skyriai, 6-asis poskyris) ir administraciniai ūkio skyriai (sekretoriatas, Kadro skyrius, Kadro skyriaus ypatingoji inspekcija, Administracinis, ūkio ir finansų skyrius).

1-asis skyrius (žvalgybos) pradėtas formuoti 1945 m. gegužės mėn. Pokario metais svarbiausias žvalgybos objektas buvo lietuvių emigracija Vakarų valstybėse ir jų organizacijos. 1-asis skyrius parengdavo ir siųsdavo savo agentus į užsienio šalis (Vokietiją, Lenkiją, Angliją ir kt.), kur jie turėdavo sekti emigracinių organizacijų narius, įsijungti į šias organizacijas ir Sovietų Sąjungos saugumo organams pranešinėti apie organizacijų veiklą ir ryšius su Lietuva. Buvo renkami duomenys ir apie Lietuvoje veikusias po grindines organizacijas, jų narius. Surinktą

medžiagą saugumo organai naudojo toms organizacijoms atskleisti ir sunaikinti⁴². Taip pat buvo sekami užsienio šalių žvalgybos tarnybų veiksmai, nustatomi jų ryšiai su lietuvių emigrantais bei Lietuva. 1945 m. Berlyne veikė A. Slavino vadovaujama LSSR NKGB operatyvinė grupė, priklausiusi SSRS NKGB Pirmajai vyriausiajai valdybai (*Pervojė glavnoje upravlenije, PGU*), Berlyno aparatui. Ji sekė, suiminėjo ir siuntė į Lietuvos teritoriją Berlyne buvusius lietuvių emigrantus (be abejo, asmenis, kurie domino saugumą)⁴³. Žvalgybiniam darbui buvo verbuojami ir asmenys, išvykstantys gyventi į Lenkiją, Vokietiją, kitas Vakarų šalis⁴⁴.

2-asis skyrius – kontržvalgybos – įkurtas sujungus NKGB Slaptą politinį (*Sekretno-političeskij otdel, SPO*) ir Kontržvalgybos (*Kontrrazvedyvatel'nyj otdel, KRO*) skyrius. Jo žinioje buvo visos kontržvalgybinio darbo sritys: „antisovietinio elemento“ paieška ir atskleidimas, agentūrinis-operatyvinis darbas tarp inteligentų, jaunimo, dvasininkų, „valstybinių nusikaltėlių“ paieška, užsienio šalių žvalgybos agentų, lietuvių pagrindinių organizacijų ryšių su užsienio šalimis nustatymas, agentūrinis-operatyvinis darbas įmonėse ir gamylose, vadovavimas kontržvalgybiniam darbui periferijoje⁴⁵. 2-ojo skyriaus darbuotojai atlikinėjo kratas, suiminėjo ir tardė „antisovietinę veiklą“ įtariamus žmones, taip pat tardė pagrindinių organizacijų narius, kurie legalizavosi, ieškojo anonimiinių laiškų ir antisovietinių raštelių autorių⁴⁶. Vėliau, išskyrus dalį 2-ojo skyriaus funkcijų, buvo sudaryti savarankiški MGB skyriai.

NKGB 5-ąjį skyrių sudarė šifravimo, leidimų išdavimo ir operatyvinė-čekistinė grupės. Šio skyriaus darbuotojai aptarnavo įstaigų slaptuosius skyrius, tikrino darbuotojus, dirbančius su slapta dokumentacija, išduodavo leidimus šiam darbui. Šifravimo grupė šifruodavo siunčiamą ir dešifruodavo gaunamą slaptą korespondenciją. 5-ajame skyriuje taip pat buvo iššifruojami partizanų dokumentai, tikrinami asmenys, įtariamai priklausę pagrindinėms organizacijoms, vedamos tardymo bylos⁴⁷.

1945 m. sausio 1 d. vietoje 2-ojo skyriaus 8-ojo poskyrio įsteigtas NKGB operatyvinis skyrius (areštai, kratos, išorinis stebėjimas)⁴⁸. Operatyvinį skyrių sudarė trys poskyriai: 1-asis poskyris – išorinio stebėjimo, 2-asis – agentūrinio nustatymo, 3-iasis – kratų ir areštų. Šio skyriaus darbuotojai kitų NKGB (taip pat ir NKVD) skyrių nurodymu sekdamas žmones viešose vietose (transporto priemonėse, gatvėse ir t.t.), darydavo kratas ir vykdėdavo areštus, pagal surinktus duomenis nustatinėdavo įtariamų asmenų tapatumą⁴⁹.

NKGB A skyrius – apskaitos ir archyvų (1946 m. sausis–1950 m. rugpjūtis, viršininkas P. Grišinas) pradėtas formuoti dar Pavlovo Posade veikusioje LSSR NKGB operatyvinėje grupėje. LSSR NKGB A skyrius, kurį sudarė 4 poskyriai ir skyriaus sekretoriatas, tvarkė (t.y. tikrino ir atrinkinėjo kitų NKGB skyrių operatyviniam darbui reikalingą medžiagą) iš Čkalovo pargabentą archyvą, taip pat 1945 m. pradėtą formuoti LSSR NKGB archyvą⁵⁰.

NKGB B skyrių – operatyvinės technikos – sudarė literos M (telefonai) ir literos N (mikrofonai) grupės, baigtos formuoti 1945 m. rugpjūčio mėn.⁵¹ Šis skyrius įrengdavo pasiklausymo ir kitokią sekimo aparatūrą NKGB operatyvinių skyrių sekamuose objektuose (įstaigų kabinetuose, kalėjimų kameroose ir kt.). B skyriuje iki 1949 m. buvo atliekama grafinė ir daktiloskopinė ekspertizė⁵².

NKGB V skyrius – korespondencijos cenzūra – slapta tikrino tarptautinę ir vidaus pašto bei telegrafo korespondenciją, kurioje ieškojo duomenų apie užsienio šalių žvalgybų ryšius su lietuvių nacionaliniu pagrindžiu, antisovietinių provokacinių pasisakymų, karinių ir valstybės paslapčių paskelbimo. Korespondencija buvo tikrinama ir siekiant sužinoti įvairių gyventojų sluoksnių požiūrį į šalies vidaus ir užsienio politikos įvykius. Surinktus duomenis skyrius perduodavo kitiems operatyviniams NKGB skyriams, kurie jas naudojo kaip kompromituojančią medžiagą prieš atskirus asme-

nis, ypač prieš tuos, kuriuos jau sekė NKVD–KGB⁵³. Laiškus su negalima skleisti informacija iš dalies arba visiškai sunaikindavo. Didesniuose miestuose ir apskričių centruose korespondencijos tikrinimui buvo įsteigti vidaus cenzūros (*vnutrenniaja cenzura, VC*) punktai⁵⁴.

6-asis poskyris iki 1946 m. gruodžio mėn. buvo vyriausybės ir partinės apsaugos padalinys. Jo pagrindu 1946 m. gruodžio mėn. suformuotas LSSR MGB Apsaugos skyrius.

LSSR NKGB dar priklausė Tardymo skyrius (viršininkas E. Rozauskas), sekretoriatas, Administracinis, ūkio ir finansų skyrius (viršininkas M. Volokitinas, vėliau C. Gamzė, M. Bidinskis), Kadro skyrius (viršininkas A. Babskis), Kadro skyriaus ypatingoji inspekcija (1944 m. rugpjūčio 1–1949 m. rugsėjo 1 d., viršininkas A. Gužauskas).

Be LSSR NKVD ir NKGB aparatų, SSRS NKVD kariuomenės dalių, Lietuvoje veikė tiesiogiai Maskvai pavaldūs transporto padaliniai – SSRS NKGB (MGB) Lietuvos vandens baseino skyrius (viršininkas Puryševas), ir SSRS NKGB (MGB) Lietuvos geležinkelio transporto skyrius (viršininkas P. Salminas). SSRS MGB Lietuvos vandens baseino skyriaus centrai buvo Kaune ir Klaipėdoje (nuo 1945 m. vasario mėn.). Skyriui priklausė Klaipėdos ir Karaliaučiaus poskyriai (pradėjo veikti nuo 1945 m. lapkričio mėn.), Šventosios, Gardino, Jurbarko, Tilžės, Vilniaus operatyviniai punktai bei agentūrinis poskyris Kaune⁵⁵. 1947 m. rugpjūčio mėn. SSRS MGB Lietuvos vandens baseino skyrius perorganizuotas į SSRS MGB Lietuvos baseino apsaugos skyrių⁵⁶. SSRS NKGB (MGB) Lietuvos geležinkelio transporto skyriui priklausė transporto poskyriai Vilniaus, Kauno, Klaipėdos, Karaliaučiaus, Šiaulių, Panevėžio stotyse bei operatyviniai punktai Švenčionėlių, Kaišiadorių, Pagėgių, Virbalio, Radviliškio ir kitose stotyse. Skyrių operatyviniai darbuotojai dirbo agentūrinį-operatyvinį darbą: tikrino transporto įmonių (žvejybos uostų, geležinkelio įstaigų) darbuotojus, ieškojo „valstybinių nusikaltėlių“, „antisovietiskai“ nusi-

teikusių asmenų, verbavo agentus, taip pat turėjo teisę suiminti ir tardyti žmones. Lietuvoje veikė SSRS transporto teismai: Lietuvos geležinkelio karo tribunolas Vilniuje, nuo 1946 m. – Lietuvos geležinkelio linijinis teismas su nuolatinėmis sesijomis Vilniuje, Šiauliuose ir Kaliningrade. Nemuno baseino vandens tribunolas, nuo 1946 m. – Nemuno linijinis teismas veikė Vilniuje⁵⁷.

1945 m. rugpjūčio 1 d. LSSR NKGB aparate buvo 1770 etatų, užimti – 1402 etatai, iš jų operatyvinių darbuotojų – 1019 (nenurodyta, kiek užimta), slaptųjų darbuotojų – 141 (85), kalėjimų darbuotojų (LSSR MGB vidaus kalėjimų) – 119 (102), cenzorių – 181 (164), administracijos ir techninių darbuotojų – 310 (230)⁵⁸. Palyginus su LSSR NKVD darbuotojų skaičiumi (LSSR NKVD buvo numatyti 9416 etatų, užimti 4965) matyti akivaizdus skirtumas. Toks etatų skaičių skirtumas leidžia daryti išvadą, kad Lietuvos SSR NKGB organai 1944–1946 m. tokios svarbos kaip NKVD neturėjo. Viena svarbiausių LSSR NKGB aparato darbo krypčių buvo dalyvavimas jungtinėse operacijose prieš partizanus, vadovavimas periferiniams NKGB organams, kolaboravusių su vokiečių okupacine valdžia asmenų nustatymas ir paieška, lietuvių ir lenkų pagrindinių organizacijų naikinimas.

SOVIETINIS SAUGUMAS 1946–1950 m.

Saugumo struktūrų pokyčius nuo 1946 m. lėmė tai, kad buvo pradėta stiprinti valstybės saugumo organų įtaka valstybės valdymo srityje. 1945 m. gruodžio 29 d. SSRS vidaus reikalų liaudies komisaras L. Berija buvo atleistas iš pareigų ryšium su perėjimu dirbti SSRS Liaudies Komisarų Tarybos pirmininko pavaduotoju. Vietoje jo SSRS vidaus reikalų liaudies komisaru (nuo 1946 m. kovo mėn. – ministru) buvo paskirtas S. Kruglovas (jis nuo 1943 m. balandžio 26 d. buvo L. Berijos pirmasis pavaduotojas). 1946 m. gegužės 4 d. SSRS valstybės saugumo ministru vietoj V. Merkulo-

vo buvo paskirtas I. Abakumovas, nuo 1943 m. vadovavęs SSRS gynybos liaudies komissariato Vyriausiajai kontržvalgybos „Smerš“ valdybai⁵⁹. Vadovaujant I. Abakumovui (ministru jis dirbo iki 1951 m., kai buvo suimtas) MGB tapo stipriausia ir įtakingiausia Sovietų Sąjungos ministerija.

Lietuvos SSR MGB–MVD penktojo dešimtmečio antroje pusėje svarbiausias uždavinys ir toliau buvo kuo greičiau nuslopinti nacionalinį pagrindį, taip pat persekioti ir represuoti inteligentiją (pagal „garsiąją“ A. Ždanovo socialistinio realizmo kultūrinę ideologiją) bei dvasininkiją. 1946–1950 m. valstybės saugumo ministerijos aparatas išsiplėtė, jo žinion iš MVD buvo perduotos svarbiausios represijų organizavimo ir vykdymo struktūros, sutelktos kovos su pagrindiniu judėjimu pajėgos, taip pat perduotos įvairios krašto administravimo tarnybos.

LSSR vidaus reikalų ir valstybės saugumo ministrų 1947 m. vasario 4 d. įsakymu Nr. 0018/003 dalis MVD BB valdybos buvo perduota MGB žinion ir jos pagrindu buvo sudaryta LSSR MGB 2-N valdyba⁶⁰, kuri egzistavo iki 1953 m. balandžio mėn., kai sujungus MVD ir MGB į vieną ministeriją, MVD, vietoje 2-N valdybos buvo sudaryta 4-oji valdyba⁶¹.

2-N valdybą sudarė trys skyriai, valdybos sekretoriatas, įskaitos ir informacijos, operatyvinės technikos poskyriai⁶². 1-asis skyrius sekė lietuvių nacionalinio pagrindžio vadovybę. Pavyzdžiui, valdybos viršininkas I. Počkajus, 1-ojo skyriaus viršininkas Odincovas ir 1-ojo skyriaus 1-ojo poskyrio viršininkas Malcevas vedė agentūrinę bylą⁶³ „Taim“, skirtą Lietuvos laisvės armijos (LLA) centro štabo vadovybei, Vakarų srities štabui buvo vedama agentūrinė byla „Top“, Šiaurės rytų srities štabui – „Nord-Ost“⁶⁴. Kiekvienos partizanų apygardos vadovybei taip pat buvo vedamos atskiros agentūrinės bylos. 1-ojo skyriaus poskyriai sekė atskirų Lietuvos teritorijų partizanų junginių vadovybę: 1-asis – centrinę partizaninio sąjūdžio vadovybę, 3-iasis – Dzūki-

jos ir Užnemunės partizanų apygardų vadovybę, 4-asis – Vakarų sričiai priklausiusių Kėstučio, Žemaičių, Prisikėlimo apygardų vadovybę, 5-asis – Šiaurės rytų sričiai priklausiusių Vytauto, Algimanto apygardų vadovybę, 6-asis – Centro ir Rytų sričiai priklausiusių Didžiosios Kovos, Vyčio ir Dariaus ir Girėno (ši apygarda, kurios centras buvo Biržų apskrityje, praktiškai neegzistavo) vadovybę⁶⁵. 6-ajame poskyryje taip pat buvo sudaromos agentų kartotekos, apibendrinami kovos su nacionaliniu pagrindžiu rezultatai.

2-asis skyrius (viršininkas Sokolovas) vadovavo periferinių MGB organų kovos su partizaniniu pagrindžiu darbui, tiesiogiai dalyvavo operacijose prieš partizanus. 2-ojo skyriaus 1-asis poskyris vadovavo Vilniaus ir Kauno apskričių, Dzūkijos ir Užnemunės, 2-asis – Žemaitijos, 3-iasis – Šiaurės rytų Lietuvos, 4-asis – Vidurio ir Šiaurės Lietuvos periferiniams MGB skyriams⁶⁶. 2-ojo skyriaus 5-asis poskyris vadovavo centrinės specialiosios grupės (SG) agentams smogikams.

3-iasis skyrius organizavo MGB centrinio aparato ir periferinių organų radijo ryšį, rengė vadinamąsias specialiąsias priemones (radijo žaidimus)⁶⁷, o nuo 1949 m. šiam skyriui buvo pavesta vadovauti sribų būrių veiklai.

1947 m. sausio 21 d. įsakymu sribų būriai, buvę pavaldūs LSSR MVD, buvo perduoti MGB žinion, jiems vadovauti sudarytas specialus poskyris. Vietose sribų būriams vadovavo MGB apskričių skyrių viršininkai, valsčiuose – MGB valsčių poskyrių viršininkai. Tiesiogiai vadovauti sribų būriams į apskritis buvo nusiųsti MGB vyr. operatyviniai įgaliotiniai, kurie, 1948 m. sausio mėn. įsteigus sribų būrių štabus, tapo tų štabų viršininkais⁶⁸.

Nuo 1946 m. pradžios karinėms operacijoms prieš partizanus vis dažniau naudotos specialios agentų smogikų grupės. Jos buvo organizuojamos iš besilegalizavusių, suimtų, perverbuotų partizanų. 1946 m. gegužės mėn. buvo suformuota centrinė agen-

tų smogikų grupė, vadovaujama A. Sokolovo, pavaldi LSSR MVD UBB. 1947 m. vasario mėn. ji tapo LSSR MGB 2-N valdybos padaliniu, jai vadovavo valdybos 2-ojo skyriaus 5-asis poskyris (viršininkas N. Sokolovas, nuo 1947 m. pabaigos – N. Čiurakovas), vėliau – 2-ojo skyriaus 3-iasis poskyris⁶⁹.

SSRS vidaus reikalų ministro 1949 m. spalio 17 d. įsakymu milicija taip pat buvo perduota MGB žinion. Milicijos valdybas ir skyrius sudarė kriminalinės paieškos, kovos su socialistinio turto grobstymu, operatyvinis bei kontržvalgybos skyriai, mokslinis techninis poskyris ir kitos tarnybos, reglamentavusios visas sovietinio gyvenimo sritis. 1950 m. rugpjūčio mėn. MGB atiteko ir buvęs MVD Operatyvinės paieškos skyrius (*Otdel operativnogo rozyska, OOR*) bei operatyvinė paieškos užkarda (*operativno-rozysknaja zastava, ORZ*)⁷⁰. Operatyvinės paieškos skyrius ieškojo pabėgusiųjų iš lagerių, Raudonosios armijos ir karo belaisvių stovyklų⁷¹. Taigi 1950 m. MGB buvo sutelkta visa totalitarinės valstybės teroro vykdomo jėga.

Tuo laikotarpiu veikęs 1-asis skyrius sekė Vakaruose dirbusias organizacijas: Vyriausiąją Lietuvos išlaisvinimo komitetą (VLIK'ą), Lietuvių rezistencinę santarvę, Lietuvos diplomatų kolegiją, Lietuvos katalikų dvasininkiją Vakarų Vokietijoje ir Vatikane, Klaipėdos lietuvių organizaciją „Mažosios Lietuvos sąjunga“, veikusią Vokietijoje, anglų okupacinėje zonoje, Lietuvos liuteronų organizaciją Vakarų Vokietijoje, Klaipėdos vokiečių organizaciją Vakarų Vokietijoje „Memel Bund“, lietuvių organizacijas Švedijoje, JAV, Anglijoje⁷². MGB agentai sekė minėtų organizacijų narius, verbuodavo agentūriniam darbui, skleisdavo dezinformaciją apie organizacijų vadovybę ir narius. Nuo 1951 m. 1-ajame skyriuje pradėtos vesti atskirų emigracinių centrų agentūrinės bylos (pvz., VLIK'ui buvo užvesta agentūrinė byla „Džiazas“, katalikų dvasininkijai – agentūrinė byla „Kontaktas“ ir kt.)⁷³.

2-ojo skyriaus (viršininkas Slobodskichas) funkcijos buvo siauriamos perduodant kitiems skyriams agentūrinį-operatyvinį darbą tarp jaunimo, inteligentų, dvasininkų, valstybinių nusikaltėlių paiešką. 2-ajame skyriuje buvo sukoncentruotas kontržvalgybinis darbas: anglų, amerikiečių, vokiečių ir kitų Vakarų šalių žvalgybos tarnybų agentų, Vokietijos kontržvalgybos agentų, lietuvių, lenkų, baltųjų emigrantų pagrindinių organizacijų ir jų narių, sionistinių organizacijų narių nustatymas, vokiečių baudėjų, tėvynės išdavikų, teroristų paieška⁷⁴. Skyrius sekė repatriantus, asmenis, susirašinėjančius su užsieniečiais ar turinčius giminaičių užsienyje, taip pat asmenis, apsilankiusius Maskvoje esančiose Vakarų valstybių ambasadose, ir pan. 2-asis ir 1-asis skyriai gan glaudžiai bendradarbiavo rengiant agentūrą, skirtą išvesti į užsienį, renkant duomenis apie lietuvių emigrantus, nustatant lietuvių pagrindinių organizacijų ryšius su Vakarų valstybėmis.

LSSR MGB vadovaujant D. Jefimovui (jis 1945 m. rugpjūčio mėn. buvo paskirtas LSSR valstybės saugumo liaudies komisaru ir LSSR saugumo organams vadovavo iki 1949 m. vasario 25 d.)⁷⁵) dvasininkai buvo dar smarkiau persekiojami, su jais dažniau buvo fiziškai susidorojama. Iki 1946 m. gruodžio mėn. tuo užsiėmė MGB 2-ojo skyriaus 2-asis poskyris, o 1946 m. gruodžio mėn. buvo įkurtas atskiras LSSR MGB O skyrius (viršininkas Borovkovas), kuris užsiėmė visų Lietuvos religinių bendruomenių sekimu. O skyrių sudarė du poskyriai: 1-asis sekė katalikų, 2-asis – kitų bendruomenių dvasininkus. Šis skyrius buvo panaikintas 1950 m. sausio mėn. perdavus jo funkcijas LSSR MGB 5-ajam skyriui⁷⁶.

1950 m. sausio mėn. įsteigtam 7-ajam skyriui buvo perduotos 5-ojo skyriaus agentūrinio sekimo ir nustatymo, kratų ir areštų funkcijos. Šiame skyriuje buvo sekretoriatas ir keturi poskyriai: 1-asis ir 2-asis – agentūrinio nustatymo, 3-iasis – operatyvinio sekimo ir 4-asis – areštų ir kratų⁷⁷.

1946 m. lapkričio mėn. sąjunginei valstybinių nusikaltėlių paieškai vykdyti įsteigtas LSSR MGB 4-asis skyrius. Valstybinių nusikaltėlių kategorijai buvo priskiriami šie asmenys: a) užsienio valstybių žvalgybos tarnybų agentai ir bendradarbiai; b) užsienio šalių kontržvalgybos tarnybų agentai ir bendradarbiai; c) tautinio pagrindžio ir partizanų būrių nariai; d) tuomet vadintieji „tėvynės išdavikais“ asmenys, kolaboravę su vokiečių okupacine valdžia, emigracinių organizacijų nariai; e) iš įkalinimo bei tremties vietų pabėgę asmenys; f) Raudonosios armijos dezertyrai; g) asmenys, besislapstantys nuo saugumo organų. Nuo 1948 m. daugiausia dėmesio skirta anglų ir amerikiečių žvalgybos agentų paieškai. Sąjunginę paiešką skelbdavo SSRS MGB Vyriausioji kontržvalgybos „Smerš“ valdyba (ji nuo 1946 m. gegužės 5 d. buvo perorganizuota į SSRS MGB vyriausiąją 3-iąją valdybą⁷⁸), SSRS MGB 2-oji valdyba, SSRS MVD 1-asis specialusis skyrius. Sąjunginės paieškos sąrašus sudarinėjo SSRS MGB 4-oji valdyba. LSSR MGB 4-asis skyrius sudarinėjo ir siuntė į MGB apskričių skyrius vietinės paieškos sąrašus. Nustačius ieškomo asmens buvimo vietą ar jį suėmus, paieška būdavo nutraukiama. 1953 m. balandžio mėn. „valstybinių nusikaltėlių“ paieška buvo perduota LSSR MVD (vėliau – KGB) 4-ajai valdybai.

1946 m. gruodžio mėn. buvusio NKGB 6-ojo poskyrio (vyriausybės ir partijos vadovybės apsauga) funkcijos perduotos naujam LSSR MGB Apsaugos skyriui, o 6-ajam poskyriui perduotas 5-ojo skyriaus dirbtas šifravimo ir dešifravimo darbas. 1950 m. rugsėjo mėn. 6-ojo poskyrio funkcijos buvo perduotos įsteigtam MGB S poskyriui⁷⁹.

A, B ir V skyrių funkcijos nesikeitė. Prie V skyriaus (tarptautinės ir vietinės korespondencijos tikrinimas ir cenzūra) iki 1949 m. vasario mėn. buvo įsteigta 10 korespondencijos perliustravimo punktų (*perliustracija korespondencii, PK*) Vilniuje, Kaune, Klaipėdoje, Šiauliuose, Panevėžyje, Šilutėje, Tauragėje, Marijampolėje, Alytu-

je, Zarasuose. Šiame skyriuje taip pat buvo vedamos asmenų, susirašinėjančių su užsieniečiais, stebėjimo bylos, sudaryta nuolat susirašinėjančių su užsieniečiais žmonių kartoteka⁸⁰.

D poskyris (viršininkas J. Obukauskas) įkurtas 1949 m. spalio mėn., jis perėmė dalį B skyriaus funkcijų. D poskyryje buvo atliekama grafinė dokumentų ekspertizė, tekstų atkūrimas dokumentuose, pirminė cheminė daiktinių įrodymų analizė, popieriaus ekspertizė, daktiloskopinė ekspertizė, asmenų atpažinimas iš fotonuotraukų. Šiame poskyryje buvo klastojami operatyviniam darbui reikalingi dokumentai⁸¹. 1953 m. balandžio mėn. D poskyrio funkcijos perduotos LSSR MVD 3-iajam specialiajam skyriui.

MGB Tardymo dalies darbuotojai peržiūrėdavo apskričių skyrių vestas bylas ir jų pateiktas kaltinamąsias išvadas (jas Tardymo dalies 3-iojo skyriaus tardytojai savo nuožiūra galėjo pakeisti) ir siūsdavo SSRS Ypatingajam pasitarimui prie SSRS MGB ministro (*Osoboje soveščanije, OSO*), kur būdavo paskelbiamas galutinis nuosprendis⁸².

1946 m. gruodžio mėn. organizuoto LSSR MGB Kalėjimų poskyrio (1947 m. spalio–1950 m. birželio mėn. viršininkas S. Zinovjevas) žinioje buvo MGB vidaus kalėjimai prie MGB miestų bei apskričių skyrių būstinių. 1949 m. MGB Kalėjimų poskyriui priklausė 22 vidaus kalėjimai⁸³.

MGB nuolat plėtėsi. Nuo 1945 m. rugpjūčio 1 d. iki 1949 m. gegužės 1 d. darbuotojų padaugėjo nuo 1402 (numatyta 1770 etatų) iki 3257 (numatyti 3892 etatai). 1949 m. spalio mėn. MGB perdavus iš MVD miliciją ir dalį MVD padalinių darbuotojų, MGB darbuotojų padaugėjo 6082 (numatyta 6656), iš jų milicijos darbuotojų – 5573 (numatyta 6073), kitų MVD padalinių (1-ojo specialiojo, Kadro, Ypatingosios inspekcijos, Kontržvalgybos skyrių, Šifravimo poskyrio, Finansų, Valsčių skyrių viršininkų ir kt.) – 583 (numatyta 509)⁸⁴. 1950 m. pradžioje LSSR MGB iš viso buvo 9339 (numatyta 10547) darbuotojų. Nuo 1945 m. MGB darbuotojų padaugėjo apytikriai 6,5 karto.

SRIČIŲ LAIKOTARPIS (1950–1953)

1950 m. vasarą buvo pakeistas Lietuvos administracinis teritorinis padalijimas: panaikintos apskritys ir valsčiai, vietoj jų įkurti rajonai. Įsteigtos 4 sritys: Vilniaus, Kauno, Klaipėdos bei Šiaulių ir 87 kaimiškieji rajonai. Vilniaus sričiai priklausė 24, Kauno – 23, Klaipėdos – 16 ir Šiaulių – 24 rajonai. Lietuvos teritorija padalyta į sritis buvo iki 1953 m. gegužės 28 d.

Pasikeitus administraciniam Lietuvos teritorijos padalijimui buvo pakeista ir MVD bei MGB struktūra. Be centrinių aparatų, buvo įsteigtos MVD ir MGB sričių valdybos – UMVD (*Upravlenije ministerstva vnutrennich del*) ir UMGB (*Upravlenije ministerstva gosudarstvennojo bezopasnosti*), o rajonuose – MVD ir MGB rajonų skyriai.

Sričių MGB valdybas sudarė:

vadovybė, sekretoriatas, kadro poskyris, 2-N skyrius (kova su „banditizmu“),

2-asis skyrius (kontržvalgyba),

4-asis poskyris („valstybinių nusikaltėlių“ paieška),

5-asis skyrius („ideologinė“ kontržvalgyba),

7-asis skyrius (agentūrinis nustatymas, išorinis stebėjimas, kratos, areštai),

tardymo skyrius,

A skyrius (įskaitos ir archyvo),

B poskyris (operatyvinė pasiklausymo bei radijo technika),

V poskyris (korespondencijos tikrinimas),

vyriausybinių ryšių VČ poskyris,

administracinis ūkio skyrius,

finansų poskyris,

srities vidaus kalėjimas⁸⁵.

Iš šios MGB sričių valdybų struktūros nesunku nustatyti, kokios buvo svarbiausios valstybės saugumo organų veiklos kryptys: pirmiausia – kova su partizaniniu pogrindžiu, žmonių, susijusių su juo, sekimas, taip pat dvasininkijos, jaunimo, inteligentijos persekiojimas ir represijos siekiant užgniaužti aktyvųjį pasipriešinimą sovietiniam stalininiam režimui.

1952 m. balandžio mėn. MGB aparate buvo 4002 etatai, užimti – 3764, iš jų centri-

niame aparate – 935 (užimta 888), Vilniaus MGB valdyboje – 717 (677), Kauno – 880 (842), Klaipėdos – 646 (596), Šiaulių – 824 (761)⁸⁶. 1953 m. gegužės mėn. duomenimis, iš LSSR MGB centrinio aparato skyrių darbuotojų „vietinių kadro“ buvo: 1-ajame – 40 proc., 2-ajame – 20 proc., 5-ajame – 21,5 proc., Tardymo dalyje – 30 proc., B skyriuje – 55 proc., Kadro skyriuje – 14 proc., 2-N valdyboje – 28,4 proc., o S poskyryje, Finansų skyriuje, vyriausybinių ryšių VČ skyriuje, vidaus kalėjime „vietinių kadro“ visai nebuvo⁸⁷. Šie skaičiai akivaizdžiai rodo, kad Sovietų Sąjungos vadovybė kraštui vadovauti stengėsi sutelkti kuo daugiau „patikimų“, patyrusių darbuotojų, kuriuos į Lietuvą siuntė iš visos Sovietų Sąjungos.

Lietuvoje veikusiam MVD Pataisos darbų lagerių skyriui (*Otdel ispravitel'no trudo-vych lagerej, OITL*) priklausė Vilniaus lagerio poskyris Nr. 1, kuriam buvo pavaldūs Rusų lagerio punktas Nr. 1 bei moterų lageris Nr. 2, Pravieniškių ir Šilutės lageriai (pastarajam priklausė Rusnės lagerio punktas Nr. 5), Klaipėdos pataisos darbų kolonija Nr. 4, Akmenės ITL Nr. 9, Vilniaus persiuntimo kalėjimas, Veliuonos vaikų auklėjamoji darbo kolonija, Vilniaus, Kauno, Panevėžio vaikų priėmimo ir skirstymo punktai ir 14 tarp-rajoninių pataisos darbų kolonijų⁸⁸.

1953 m. balandžio mėn. sujungus MVD ir MGB į vieną ministeriją – MVD, buvo sujungtos ir MVD bei MGB sričių valdybos ir rajonų skyriai. Tačiau tai buvo labiau formalus sujungimas, nes skyriai dirbo kaip ir anksčiau. 1953 m. gegužės 28 d. įsakymu panaikinus sritis, panaikintos ir LSSR MVD sričių valdybos, jų vestos bylos perduotos LSSR MVD centriniams, rajonų ir pradėtų steigti miestų (Vilniaus, Kauno, Klaipėdos, Šiaulių, Panevėžio) skyriams.

LIETUVOS SSR MVD 1953–1954 m.

Nuo 1953 m. pavasario iki 1954 m. pavasario Sovietų Sąjungoje vyko kova dėl valdžios, keitėsi sovietinio totalitarinio režimo politika. Mirus J. Stalinui, jau tą pačią die-

na, 1953 m. kovo 3-iają, įvyko SSKP CK plenumo, SSRS Ministrų Tarybos ir SSRS Aukščiausiosios Tarybos prezidiumo posėdis, kuriame buvo nutarta sujungti MVD ir MGB į vieną ministeriją – vidaus reikalų. Tame pačiame posėdyje buvo priimtas nutarimas paskirti L. Beriją SSRS Ministrų Tarybos pirmininko pavaduotoju ir SSRS vidaus reikalų ministru. Įstatymas dėl šių pakeitimų priimtas 1953 m. kovo 15 d.⁸⁹ Taip L. Berija siekė savo rankose sutelkti kuo daugiau valdžios, tačiau jau tų pačių metų birželio mėn. jis buvo suimtas, o gruodžio mėn. – sušaudytas.

Nutarimas apie Lietuvos SSR MVD ir MGB sujungimą priimtas 1953 m. kovo pabaigoje, o balandžio mėn. buvęs LSSR vidaus reikalų ministras J. Bartašiūnas ir buvęs LSSR valstybės saugumo ministras P. Kondakovas pasirašė priėmimo-perdavimo aktą, kuriuo naujam LSSR vidaus reikalų ministrui P. Kondakovui buvo perduotas LSSR MVD aparatas⁹⁰.

Sujungus abi ministerijas, dalis buvusių MGB ir MVD skyrių liko, kiti buvo sujungti arba jų vietoje įsteigti nauji, tačiau veiklos kryptys ar atskirų padalinių funkcijos iš esmės nesikeitė. 2-N valdyba buvo performuota į 4-ąją, kuriai atiteko ne tik kovos su

Lietuvos nepriklausomybės šalininkais funkcijos, bet ir darbas pagal „slaptą politinę“ liniją: buvusių politinių bei visuomeninių partijų ir organizacijų narių nustatymas, agentūrinis-operatyvinis darbas tarp jaunimo, inteligentų ir dvasininkų, „valstybinių nusikaltėlių“ paieška, tardymo darbas. Pasiskeitė 5-ojo skyriaus funkcijos – nuo 1953 m. balandžio mėn. jis rūpinosi saugumo užtikrinimu žemės ūkyje ir pramonės įmonėse. LSSR MGB 1-ajam skyriui buvo perduotas kontržvalgybinis darbas, o 2-ajam – žvalgyba. Archyvų A skyrius sujungtas su MVD 1-uoju specialiuoju skyriumi, MGB 6-asis poskyris ir MVD 2-asis specialusis poskyris sujungti ir sudarė 8-ąjį skyrių (šifravimo ir dešifravimo darbas), B skyriaus funkcijos atiteko 2-ajam specialiajam skyriui, V skyriaus – 6-ajam specialiajam skyriui, D poskyrio – 3-ajam specialiajam skyriui, apsaugos skyriaus – 9-ajam skyriui, vyriausybinių ryšių – S skyriui, MGB vidaus kalėjimai perduoti MVD Kalėjimų skyriaus žinion.

Tokia struktūra gyvavo iki 1954 m. balandžio 1 d., kai buvo įsteigtas Valstybės saugumo komitetas (KGB) ir prasidėjo naujas SSRS politikos etapas – vadinamasis chruščiovinio atšilimo laikotarpis.

Nuorodos

¹ Kratkij spravočnik po strukture central'nogo aparata NKVD–NKGB–MVD–MGB–KGB SSSR (ijul' 1934–aprel' 1960 g.g.) (toliau – Kratkij spravočnik [...]), mašinarštis, iš asmeninio A. Anušausko archyvo.

² A. Bubnys, „Buvęs Lietuvos SSR KGB archyvas: dokumentų sudėtis, kiekis ir tvarkymas“, *Lietuvos archyvai*, Vilnius, 1997, Nr. 8, p.7–15.

³ Kratkij spravočnik [...].

⁴ 1941 m. spalio 3 d. SSRS NKVD žvalgybinėms-diversinėms grupėms, veikusioms vokiečių okupuotoje teritorijoje, vadovauti buvo sudarytas 2-asis skyrius, kuris 1942 m. sausio 18 d. perorganizuotas į 4-ąją valdybą.

⁵ Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. K-1, ap. 3, b. 529, l. 37.

⁶ Ibid., l. 17.

⁷ Ibid., b. 200, l. 149–151.

⁸ Ibid., b. 529, l. 18.

⁹ Byla formuliaras – operatyvinės įskaitos byla, vesta kiekvienam antisovietine veikla įtariamam asmeniui.

¹⁰ LYA, f. K-1, ap. 3, b.200, l. 149–151.

¹¹ A.Guzevičiaus 1942 m. birželio 28 d. raportas SSRS vidaus reikalų liaudies komisaro pavaduotojui Merkulovui, ibid., b. 529, l. 133.

¹² Lietuvos sektoriaus prie SSRS NKVD 2-ojo skyriaus darbo planas, ibid., l. 37.

¹³ Nutarimas dėl Lietuvos, Latvijos ir Estijos operatyvinių-čekistinių grupių įsteigimo, ibid., b. 200, l. 143–146.

¹⁴ Ibid., l. 145–146.

¹⁵ Ibid., l. 142–143.

¹⁶ Ibid., l. 151.

¹⁷ A. Guzevičiaus tarnybinė kortelė, LYA, Buvusių LSSR KGB darbuotojų tarnybinių kortelių kartoteka.

¹⁸ Operatyvinių grupių sudėtis ir veikimo rajonai, ibid., f. K-1, ap. 3, b. 537, l. 29.

¹⁹ LSSR NKGB operatyvinės grupės 4-ojo skyriaus viršininko Syrycho 1944 m. birželio 7 d. raportas, *ibid.*, l. 31.

²⁰ Žvalgybinės-diversinės grupės „Šarūnas“ rezidento užduotis, *ibid.*, b. 544, l. 19–20.

²¹ LSSR NKGB operatyvinės grupės 4-ojo skyriaus viršininko Syrycho 1944 m. birželio 20 d. raportas LSSR NKGB operatyvinės grupės viršininko pavadootojui Rudakovui, *ibid.*, b. 536, l. 13–14.

²² 1941 m. spalio mėn. vietoje buvusio SSRS NKVD Milicijos valdybos Kovos su banditizmu skyriaus buvo įsteigtas SSRS NKVD Kovos su banditizmu skyrius, 1944 m. gruodžio mėn. perorganizuotas į Vyriausiąją valdybą, žr.: *Kratkij spravočnik [...]*, s. 19.

²³ A. Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais*, Vilnius, 1996, p. 268.

²⁴ LYA, f. K-1, ap. 10, b. 41, l. 30.

²⁵ *Ibid.*, ap. 3, b. 685, l. 16, 20.

²⁶ LSSR vidaus reikalų liaudies komisaro J. Bartašiūno raštas LSSR NKVD apskričių skyrių viršininkams, *ibid.*, b. 672, l. 199.

²⁷ Pažyma apie OBB sudėtį ir jo žinioje esantį materialinį turtą, *ibid.*, b. 685, l. 50.

²⁸ Išrašas iš SSRS vidaus reikalų liaudies komisaro pavadootojo 1943 m. gruodžio 16 d. direktyvos Nr. 1612, *ibid.*, l. 24.

²⁹ *Ibid.*, b. 671, l. 30.

³⁰ *Ibid.*, b. 672, l. 199.

³¹ SSRS NKVD–NKGB įgaliotinio Lietuvoje I. Tkačenkos pranešimas SSRS valstybės saugumo liaudies komisaro pavadootojui Kruglovui, *ibid.*, l. 111.

³² KGB prie LSSR MT 4-osios valdybos viršininko J. Obukauskos 1955 m. sausio 4 d. pranešimas, *ibid.*, b. 442, l. 206.

³³ *Kratkij spravočnik [...]*, s. 174.

³⁴ Pranešimas apie Lietuvos SSR vietinės priešlėktuvinės apsaugos organų darbą, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 685, l. 102–107.

³⁵ LSSR NKVD Kalėjimų skyriaus agentūrinio operatyvinio darbo ataskaita, *ibid.*, b. 679, l. 95–97.

³⁶ LSSR NKVD Pataisos darbų kolonijų skyriaus darbo ataskaita, *ibid.*, l. 38–40.

³⁷ Ataskaita apie Lietuvoje dislokuotas karo belaisvių stovyklas, *ibid.*, l. 14–15.

³⁸ Ataskaita apie LSSR NKVD Beglobių vaikų skyrių ir jo darbą, *ibid.*, l. 40–41.

³⁹ LSSR NKVD archyvų organų darbo ataskaita, *ibid.*, l. 107–109.

⁴⁰ 1949 m. vasario 21 d. pažyma apie LSSR MGB Valstybinių ryšių skyriaus darbą, *ibid.*, ap. 10, b. 83, l. 53.

⁴¹ LSSR NKVD darbo 1944 m. rugpjūčio 1–1945 m. sausio 1 d. ataskaita, *ibid.*, l. 116–117.

⁴² LSSR KGB 1-ojo skyriaus istorija, *ibid.*, ap. 49, b. l. 4.

⁴³ SSRS valstybės saugumo liaudies komisaro pavadootojo Kobulovo 1945 m. birželio 16 d. pranešimas, *ibid.*, ap. 3, b. 556, l. 29.

⁴⁴ LSSR valstybės saugumo liaudies komisaro pavadootojo Veselovo 1945 m. gegužės 17 d. pranešimas Nr. 3/27, *ibid.*, ap. 3, b. 204, l. 131; ap. 49, b. 846, l. 21.

⁴⁵ *Ibid.*, ap. 3, b. 571, l. 15–16; ap. 10, b. 9, l. 12; ap. 17, b. 7, l. 29; ap. 10, b. 22, l. 127–128; ap. 3, b. 552, l. 110–146.

⁴⁶ Pažyma apie LSSR NKGB 2-ojo skyriaus tardymo darbą, *ibid.*, ap. 10, b. 22, l. 185.

⁴⁷ LSSR NKGB 5-ojo skyriaus 1945 m. darbo ataskaita, *ibid.*, l. 42–64.

⁴⁸ M. Vorobjovo tarnybinė kortelė, LYA, Buvusių LSSR KGB darbuotojų tarnybinių kortelių kartoteka.

⁴⁹ LSSR NKGB operatyvinio skyriaus 1945 m. darbo ataskaita, *ibid.*, f. K-1, ap. 10, b. 22, l. 32–45.

⁵⁰ Pažyma apie LSSR NKGB A skyriaus darbą, *ibid.*, ap. 6, b. 519, l. 271.

⁵¹ SSRS NKVD–NKGB įgaliotinio Lietuvoje I. Tkačenkos 1945 m. rugpjūčio 6 d. pranešimas Nr. 1/671, *ibid.*, l. 221–222.

⁵² Rašto palyginamojo nustatymo instrukcija, *ibid.*, ap. 3, b. 204, l. 112.

⁵³ Pažyma apie LSSR NKGB V skyriaus darbą, *ibid.*, ap. 10, b. 146, l. 34.

⁵⁴ NKGB LSSR V skyriaus darbo ataskaita, *ibid.*, b. 22, l. 103–111.

⁵⁵ SSRS NKGB Lietuvos vandens baseino skyriaus spec. pranešimas SSRS NKGB 3-iosios valdybos 2-ajam skyriui, *ibid.*, ap. 31, b. 2, l. 1–4.

⁵⁶ SSRS MGB Lietuvos baseino apsaugos skyriaus ataskaitinis pranešimas SSRS MGB Vyriausiajai transporto apsaugos valdybai, *ibid.*, b. 21, l. 96.

⁵⁷ V. Tininis, *Sovietinė Lietuva ir jos veikėjai*, Vilnius, 1994, p. 38.

⁵⁸ LSSR NKGB perdavimo-priėmimo aktas, LYA, f. K-1, ap. 10, b. 35, l. 58–60.

⁵⁹ *Kratkij spravočnik [...]*, s. 22.

⁶⁰ LYA, f. K-1, ap. 10, b. 41, l. 3.

⁶¹ 1953 m. balandžio 22 d. bylų priėmimo-perdavimo aktas, *ibid.*, ap. 3, b. 448, l. 273.

⁶² Lietuvos ypatingojo archyvo fondo Nr. K-1 apyrašo Nr. 3 pratarmė, parengė G. Gečiauskas.

⁶³ *Agentūrinė byla* – operatyvinės įskaitos forma. Agentūrinės bylos buvo vedamos antisovietinėms grupėms arba organizacijoms, taip pat atskiriems asmenims, vadovavusiems antisovietinėms grupėms. 1959 m. šias bylas imta vadinti agentūrinio ištyrimo bylomis, žr.: *Kontrrazvedyvatel'nyj slovar'*, Moskva, 1972, s. 14.

⁶⁴ Nacionalistinio pagrindžio ir jo būrių vadovaujančioms grandims vedamų agentūrinių bylų sąrašas, LYA, f. K-1, ap. 10, b. 84, l. 9–11.

⁶⁵ Ibid.

⁶⁶ Pažyma apie LSSR MGB 2-N valdybos agentūrinį-operatyvinį darbą, *ibid.*, b. 84, l. 10.

⁶⁷ Ibid., l. 9.

⁶⁸ LSSR valstybės saugumo ministro Kapralovo 1948 m. sausio 15 d. pranešimas MGB apskričių skyrių viršininkams, *ibid.*, ap. 3, b. 283, l. 10–15.

⁶⁹ M. Pocius, „MVD–MGB specialiosios grupės Lietuvoje 1945–1959 m.“, *Darbai*, 1996, Nr. 1, p. 54–55.

⁷⁰ OOR ir ORZ 1950 m. rugpjūčio 18 d. perdavimo aktas, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 283, l. 17–18.

⁷¹ Ibid., l. 25.

⁷² Pažyma apie LSSR MGB 1-ojo skyriaus agentūrinį-operatyvinį darbą, *ibid.*, l. 11–12.

⁷³ Ibid., l. 12.

⁷⁴ Pažyma apie LSSR MGB 2-ojo skyriaus agentūrinį-operatyvinį darbą, *ibid.*, l. 23.

⁷⁵ D. Jefimovo tarnybinė kortelė, LYA, Buvusių KGB LSSR darbuotojų tarnybinių kortelių kartoteka.

⁷⁶ Statistinės žinios apie LSSR MGB O skyriaus agentūrinį-operatyvinį tinklą ir operatyvinę įskaitą, *ibid.*, f. K-1, ap. 10, b. 83, l. 23.

⁷⁷ Pažyma apie LSSR MGB 7-ojo skyriaus darbą, *ibid.*, b. 146, l. 123–132.

⁷⁸ *Kratkij spravočnik [...]*, s. 249.

⁷⁹ Pažyma apie LSSR MGB 6-ojo poskyrio darbą, LYA, f. K-1, ap. 10, b. 83, l. 46.

⁸⁰ Pažyma apie LSSR MGB V skyriaus PK punktų skaičių, *ibid.*, l. 38.

⁸¹ Pažyma apie LSSR MGB D poskyrio darbą, *ibid.*, b. 146, l. 163.

⁸² Pažyma apie LSSR MGB Tardymo dalies darbą, *ibid.*, b. 146, l. 135–142.

⁸³ Pažyma apie LSSR MGB vidaus kalėjimų skaičių, *ibid.*, b. 83, l. 49.

⁸⁴ Milicijos organų perdavimo iš MVD MGB aktas, *ibid.*, b. 115, l. 3–4.

⁸⁵ Pažyma apie Vilniaus srities UMGB etatų sudėtį, *ibid.*, b. 138, l. 77–80.

⁸⁶ Pažyma apie LSSR MGB kadrus, *ibid.*, b. 147, l. 6.

⁸⁷ *Lietuvos partizanų kovos ir jų slopinimas MVD–MGB dokumentuose 1944–1953 metais: Dokumentų rinkinys*, Vilnius, 1996, p. 254.

⁸⁸ Ibid., l. 104–108; A. Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais*, p. 338.

⁸⁹ *Kratkij spravočnik [...]*, s. 47.

⁹⁰ LSSR MVD 1953 m. balandžio 8 d. priėmimo-perdavimo aktas, LYA, f. K-1, ap. 10, b. 159, l. 1.

Inga PETRAVIČIŪTĖ

THE STRUCTURE AND FUNCTIONS OF SOVIET SECURITY IN LITHUANIA (1941–1954)

Summary

History of the activities of state secret office and development of structures is one of the most interesting and meaningful research field in the sphere of history of the state policy. Research of the state secret police activities discloses aspects of internal and foreign policy of the state, makes the possibility to lighten the directions of state policy. Great importance was attached to secret police in Soviet Union. The secret police was the main tool realizing the repressive policy of the totalitarian state. Soviet repressive bodies were founded in Lithuania from the very first days of 1940. During the war the repressive body was evacuated to the depth of the Soviet Union and there continued its work and was preparing for the new occupation. After

the War (in the summer of 1944) agency of NKVD (MVD) and NKGB (MGB) of Soviet Lithuania directly took part in the extermination of people in the country, restrained the resistance against the invaders, took repressive action against the progressive part of the society. In 1953 the active resistance of Lithuanians against the Soviet system was broken down, physically and spiritually were exterminated thousands of peaceful Lithuanians. The greatest part responsibility should be given to the Soviet State secret agency that had been working in Lithuania. Research of the development of those structures and their separate subdivisions discloses directions of the activities, methodics, meaning of the country life.

Tragiškų įvykių sukuryje parašytų memuarų savitumai

A. RAMANAUSKO-VANAGO MEMUARŲ RAŠYMO LAIKAS IR APLINKYBĖS

A. Ramanausko-Vanago memuarai buvo pradėti rašyti 1950 m., kai tebevykstant partizaniniam karui jis slapstėsi bunkeryje viename Jiezno rajono ūkyje.

Iš A. Ramanausko tardymo protokolų aiškėja, kad memuarai buvo rašomi ne re-

guliariai, o su pertrūkiais, susidarius palankesnėms sąlygoms. Parašytos dalys būdavo perduodamos saugoti įvairiems asmenims. Kartais, kai grėsdavo rimtas pavojus, A. Ramanauskas sunaikindavo tai, ką jau būdavo parašęs. Jo sekimo byloje yra dokumentas, atskleidžiantis memuarų rašymo aplinkybes, KGB „susidomėjimą“ partizanų vado atsiminimais¹:

PAŽYMA

Apie A. Ramanausko, Liudviko sūnaus, memuarus

Pagal kaltinamojo Ramanausko parodymus 1957 m. sausio mėn. buvo aptikti ir paimti jo memuarai, kuriuose jis aprašo nacionalistinio pogrindžio veiklą Lietuvos TSR pietinėje dalyje. Išliko tik antra ir trečia dalys. Pirmą dalį, pagal Ramanausko parodymus, jis sunaikino vienu iš jam pavojingų momentų. Antroje dalyje Ramanauskas aprašo nacionalistinio pogrindžio veiklą 1946 m. Visi įvykiai, aprašomi šioje ir anoje dalyse, siejami su paties A. Ramanausko veikla. Čia jis aprašo savo susitikimus su kitais vadeivomis, savo „žygius“, taip pat išsako savo požiūrį į tarybų valdžios veiklos priemones bei ginkluotos bandos dalyvių veiklą. Trečioje dalyje, kurią jis pats rašė, tokia pat dvasia, kaip ir antroje dalyje, aprašo 1947 m. įvykius.

KGB Sekimo skyriaus vyr. tardytojas Bašinskas
1957 m. lapkričio 12 d.

Šiame dokumente minima, kad pirmąją memuarų dalį, kurioje aprašomi 1945 m. įvykiai, sunaikino pats A. Ramanauskas, tačiau ši ir kitos dalys yra išlikusios. Taigi iš cituotojo dokumento galima spręsti, kad buvo rašoma ir slepiama po kelis egzempliorius, nes kitaip neaišku, kokius memuarus turėjo KGB.

Aplinkybės, kuriomis autorius rašo savo memuarus, lemia tiek istorinius-faktografinius, tiek ideologinius, tiek struktūrinius ir literatūrinius memuarų savitumus.

Akivaizdaus ir tiesioginio pavojaus grėsmė ne tik pačiam A. Ramanauskui, bet ir jo artimiesiems, kovos draugams vertė jį apie kai kuriuos faktus ar asmenis neužsiminti, juos nutylėti. Dėl laisvės kovos slaptumo, visų tų sąlygų, kurias, autoriaus tei-

gimu, legaliai gyvenančiam žmogui sunku išsivaizduoti, jis pasiryžta „bent labai glaus-tai“ aprašyti tai, ką patyrė: „Atsižvelgdamas į tai, kad visų įvykių aprašymas šiuo metu gali pakenkti kai kurių dar legaliai gyvenančių, suimtų, kalinamų ar ištremtų šeimų narių saugumui, apsiriboju tik tuo, kas, mano manymu, niekam nesukels grėsmės, ir turiu vilties, kad, jeigu Dievo bus skirta sulaukti nepriklausomos Lietuvos gyvenimo, galėsiu nuodugniau ir neskubėdamas rūpestingai aprašyti visa tai, ką apie LLKS žinau. Tiesa, mano aprašymai bus dalimis paslepiami archyvuose, tačiau niekas negali būti tikras, kad jie anksčiau ar vėliau nepateks priešui į rankas, kaip kad, mano giliu įsitikinimu, yra atsitikę bemaž su 9/10 visų LLKS archyvų įvairiose Lietuvos vietovėse“².

Autorius pats patvirtina, kad jo memuarai bus slepiami ir saugomi dalimis. Apsiribodamas tik tuo, kas nėra pavojinga ir nepakenks kitiems, jis pažada sulaukus „nepriklausomos Lietuvos gyvenimo“ parašyti išsamius savo memuarus. Aplinkybės neleido A. Ramanauskui ne tik paminėti daugelio įdomių faktų, bet ir nuodugniau aprašyti paminėtųjų. Štai kaip jis užsimena apie savo vestuves 1945 m.: „1945 metų rudenį mano gyvenime įvyko dar vienas labai svarbus įvykis, kurio čia aprašyti saugumo sumetimais negaliu. Tai pasilieku ateičiai“³.

Rašydamas apie partizanų vadų pasitarimus, jis taip pat mini tik tai, kas, jei memuarai patektų į priešo rankas, nepakenktų kovos draugams ir visai partizanų organizacijai. „Tarnybinio susirašinėjimo, įsakymų, nurodymų, instrukcijų ir kitų raštų, kurie buvo paruošti, kai vadovavau Dainavos apygardai, čia neįmanoma nusakyti. Tuos dokumentus bus galima pamatyti, jeigu tik jie bus išsaugoti archyvuose“⁴.

Tokio pat atsargumo ir slaptumo reikėjo ir aprašant santykius su gyventojais, netgi skaudžias ir opias partizaninio sąjūdžio problemas. Pavyzdžiui, rašydamas apie partizanų įtraukimą į žmonių asmeninių sąskaitų suvedinėjimą, A. Ramanauskas pamini įvykį, kai partizanų būrio vadas Gegutis, surengęs partizanų karo lauko teisimą, priėmė mirties nuosprendį vienam Puvočių ar Mardasavo kaime gyvenančiam ūkininkui už šnipinėjimą ir jį įvykdė. A. Ramanauskui, pamačiusiam bylos protokolą ir labiau pasidomėjus reikalu, kilo įtarimas, kad kaltinimus pateikęs gyventojas norėjo suvesti su nuteistuoju asmenines sąskaitas. Šis žmogus savo namuose Gegučiui leido įsirengti slėptuvę ir įgijo visišką partizanų būrio vado pasitikėjimą. Po kiek laiko jis jau viešai rodė savo priešišumą partizanams. Apie tai A. Ramanauskas pranešė gyventojams, ateičiai palikdamas peržiūrėti neteisingą karo lauko teismo sprendimą: „Dėl savaime suprantamų priežasčių aš čia negaliu pasakyti kai ko svarbaus šiuo klausimu. Tačiau visa tai esu

pranešęs dviem to krašto gyventojams ir prašiau, kad kada nors tai iškeltų aikštėn“⁵. Dėl partizaninio gyvenimo sąlygų autorius negalėjo detaliau aiškinti ir pateikti savo turimų duomenų ir nuomonės apie šį įvykį. Jis pastebėjo nusikaltimą, bet buvo priverstas tik patikėti kitiems žmonėms po kurio laiko jį galutinai atskleisti.

Tačiau pagrindžio ir kovos sąlygos, nuolatiniai pavojai turėjo įtakos memuarams ne tik faktografiniu požiūriu. Kaip teigė pats autorius, sąlygos jį vertė rašyti nereguliariai, bet skubiai. Galbūt todėl buvo pasirinktas chronologinis rašymo būdas ir chronologinė memuarų struktūra.

Dalykiniam įvykių dėstymui memuaruose reikia ilgesnio laiko apmąstymams ir kruopštesnio darbo, o tam A. Ramanauskas neturėjo sąlygų. Chronologiškai dėstyti įvykius patogiau, kai rašoma greitai ir nereguliariai. Chronologinis principas A. Ramanausko memuaruose vyrauja, tačiau jo nesilaikoma labai griežtai. Į nuoseklų įvykių aprašymą įsipina skyriai, skirti atskiriems partizanams, partizaninio sąjūdžio problemoms ir pan. Trečiosios dalies pabaigoje, skyriuje „Civilizacijos gėda“, autorius apibūdina Lietuvos ir jos gyventojų padėtį antrosios sovietinės okupacijos metais, pasakoja apie sovietinių struktūrų siautėjimą Lietuvoje, nekaltų žmonių trėmimus, žudymą ir masinius suėmimus. Šiame skyriuje pažymima, jog partizanai išėjo į miškus tikėdami, kad laisvasis pasaulis sustabdys Sovietų Sąjungos agresiją, padės atkurti teisingumą, tačiau jie buvo apvilti.

Autorius taip pat aprašo priemones, kurių represinės struktūros griebėsi, kad palaužtų partizanų pasipriešinimą: partizanų kankinimus, jų lavonų išniekinimus. Pamini ir tai, kad dėl partizanų pasipriešinimo iki 1950 m. nepavyko įgyvendinti kolektyvizacijos. Šis skyrius išsiskiria iš bendros įvykių chronologijos, tačiau nekontrastuoja memuarų kontekstui. Tikriausiai autorius jame kreipėsi ne vien į Lietuvos žmones, bet ir į laisvąjį pasaulį, kuriam pranešė apie Lietuvos padėtį⁶.

Memuarų rašymas pogrindyje, kai autorius turi slapstyti ir jam nuolat gresia pavojus, veikia ir pačias autoriaus nuostatas aprašomų įvykių ir aprašomos tikrovės atžvilgiu. Įvykių romantizavimas ir čia neišvengiamas, tačiau pats autorius tarsi nenori pastebėti jo įtakos ir pabrėžia, kad viskas, ką jis aprašo, yra autentiška ir anaipol ne romantiška. Taip atsiranda ir A. Ramanausko tvirtinimai, kad jis aprašo tikrus įvykius, jų nepagražindamas ir neperdėdamas. Iš tiesų realizmo jausmas ir kritinis mąstymas A. Ramanausko memuaruose vyrauja, jų nenustelbia romantizavimas, kurio daugiausia esama kovotojų aprašymuose, viso partizaninio sąjūdžio apmąstymuose. Nors A. Ramanauskas pats dalyvavo beveik visuose aprašymuose įvykiuose, jo memuaruose nėra dažnai pasitaikančios tendencijos „nepastebėti“ savo ar viso sąjūdžio klaidų. Jis gana kritiškai žvelgia į daugelį žygių, kuriems vadovavo, vengia perdėtos heroizacijos, spalvingai ir įtikinamai apibūdina partizanų charakterius. Be daug nusipelnusių partizaniniam sąjūdžiui žmonių, paminimi ir tie, kurie savo elgesiu ir veiksmais tikrai neprisidėjo prie šio sąjūdžio gero vardo kūrimo:

„Dzūkas norėjo patekti į Vakarus, tačiau nepavyko. Kurį laiką slapstėsi pas gimines. Ten jis susipažino su partizanu Ūseliu, Tėveliu ir Gegužė. Kaip jau minėjau, šie trys partizanai už nusižengimus vėliau buvo Partizanų karo teismo nuteisti mirties bausme.

[...] Ūselis, Tėvelis ir Gegužė, kurie jau tuomet nepasižymėjo drausmingumu, leidosi gyventojų vaišinami degtine. Taigi dažni pobūveliai, ypač ten, kur buvo merginų, jiems buvo ne naujiena“⁷.

Tokių pastabų A. Ramanausko memuaruose tikrai yra ne viena. Antai vardydamas visus pasižymėjusius puolant Merkinę partizanus pažymi, kad kai kuriuos jų vėliau už nusižengimus partizanų karo lauko teismas nuteisė mirties bausme:

„[...] 35. Jurginas – eilinis kovotojas, kilęs iš Lankininkų k. Žuvo 1947 m. vasarą. Partizanų Karo lauko teismo nuteistas sušaudyti, bet įvykdyti nuosprendį nespėta.

36. Gegužė – eilinis kovotojas, kilęs iš Kampų k. Žuvo 1947 m. vasarą. Kartu su Jurginu Partizanų karo lauko teismo nuteistas sušaudyti už plėšikavimus ir nekaltų gyventojų žudymą. Įvykdyti nuosprendį nespėta. [...]

41. Studentas – eilinis kovotojas, kilęs iš Vabalių k. Partizanų karo lauko teismo nuteistas mirti už plėšikavimą ir nekaltų žmonių žudymą. Mirties bausmė įvykdyta 1949 m.“⁸

Memuarų autorius atvirai aprašo ir partizaninio sąjūdžio organizuotumo problemas, vadovybės nesutarimus, iškilusius dėl kai kurių vadų ambicijų ir tuščio karjerizmo. Aprašomi ir Dainavos apygardos partizanų nesutarimai su Lietuvos laisvės armija (LLA), nesusipratimai tarp partizanų vadų Kazimieraičio ir Ažuolo, kiti Pietų Lietuvos partizanų štabo vadų konfliktai.

AUTORIAUS MENTALITETO BEI IDEOLOGINIŲ PRINCIPŲ YPATUMAI IR JŲ ATSPINDŽIAI MEMUARUOSE

Aplinkos poveikis memuarams yra akivaizdus, tačiau esama dar vieno, pastovesnio ir reikšmingesnio veiksnio – jų autoriaus mentaliteto, ideologinių jo principų. Šis veiksnys ypač svarbus tuo požiūriu, kad jis lemia autoriaus vertybines nuostatas, priklausomai nuo to – aprašomų dalykų atranką, taip pat autoriaus poziciją, memuarų tikslą.

A. Ramanauskas-Vanagas priklauso iš kaimo kilusiai inteligentijai, tiems jos atstovams, kurie gimė nepriklausomybės aušroje ar pirmaisiais jos metais (A. Ramanauskas gimė 1918 m.). Tai buvo apsišvietusių, supratusių mokslo vertę emigrantų, po kurio laiko grįžusių į Lietuvą ir tapusių ūkininkais, sūnus. A. Ramanauskas 1936 m. baigė Lazdijų „Žiburio“ gimnaziją, paskui – Klaipėdos pedagoginį institutą ir Kauno karo mokyklą. Neaišku, kas jį pastūmėjo į karo mokslus – patriotizmas ar to meto Lietuvoje viešpatavęs kariuomenės kultas, tačiau šis gyvenimo etapas neabejotinai padarė nemažą įtaką vertybinėms jo nuostatoms. A. Ramanausko memuaruose atsispindi ir

pedagogo, ir karininko savybės: be pedagogui būdingo takto ir siekio visur, kur tik įmanoma, ieškoti kompromiso, matyti ir karininkui būdingas principingumas, pažiūrų griežtumas. Pedagogo jautrumas ir psichologinis pastabumas derinasi su racionalumu ir kritiškumu. Pedagogo kuklumas dažnai nusveria karininkams neretai būdingą norą pasipuikuoti, pabrėžti savo išskirtinumą. Būdamas religingas, jis nemėgsta perdėto religingumo demonstravimo, labiau vertina santūrumą. Aprašydamas partizanų vadovybės kreipimąsi į kovotojus, kuriame partizanai raginami „daugiau pasninkauti ir melstis, kad Dievas suteiktų ištvermės nugalėti sunkumus ir saugotų visus nuo gausių pavojų“, jis svarsto: „Kreipimosi mintys buvo gražios, tačiau, mūsų manymu, vadovybė prašovė pro šalį. Dabartiniu metu partizanai ne tik pasninkavo, bet ir jau badavo. O laiko melstis tai tikrai nė vienam nestigo, nes ne tik naktis, bet ir ištisas dienas tekdavo pratūnoti bunkerėlyje ar kokioj nors tankynėje. Šiuo metu reikėjo stiprybės teikiančio padrašinančio ir uždegančio žodžio, tokio žodžio, kuris įtikintų, jog partizanų vadovybė tvirtai laiko vairą savo rankose. Šitas kreipimasis į partizanus buvo toks, lyg būtų rašytas ne jų vadovybės, o dvasininkijos“⁹.

Pats būdamas inteligentas, jis nusivilia inteligentų pozicija ginkluotojo pasipriešinimo atžvilgiu. Memuaruose jis pats prisipažįsta, kad vienas svarbiausių veiksmų, nulėmusių jo apsisprendimą partizanauti, buvo rezistentų nusiskundimai dėl intelektualų pajėgų stygiaus. Memuarų autorius kai kur atvirai reiškia savo nusivylimą inteligentijos poziciją, lietuvių inteligentiją laiko „prieš savo norą bolševizmo sukaustyta ir tapusia gyva mumija Lietuvos laisvinimo kovoje“. Jam skaudu, kad sunkūs išbandymai ir okupacija „tarsi geležine uždanga“ sugebėjo atskirti kaimą nuo inteligentijos. Kaip ginkluotojo pasipriešinimo okupacijai dalyvis ir šalininkas, jis labiau vertina aktyvų kaimo priešinimąsi okupantams. Jo nuomone, „kaimas jau nelaukia iš inteligentijos nei pavyzdžio, nei paguodos“¹⁰.

A. Ramanauskas memuaruose aiškiai nereiškia požiūrio į tarpukario Lietuvos politiką, vengia dėstyti savo nuomonę apie politinę ir socialinę laisvos Lietuvos ateitį. Jis pateikia savo laisvos Lietuvos viziją, bet jam labiau rūpi dabarties problemos. Jo nuomonė apie rezistentų politikavimą ir skaidymąsi pagal politines pažiūras yra neigiamą. Tačiau galima spręsti, kad A. Ramanauskas buvo demokratiškų pažiūrų ir demokratinės politinės santvarkos šalininkas, nors jo demokratijos samprata memuaruose nėra ryškiai atskleista. Štai memuarų dedikacijoje savo dukrai jis rašo: „Mano troškimas yra matyti, arba, jeigu jau būtų lemta savo gyvybę paaukoti kovoje dėl Lietuvos laisvės, tikėtis, kad ateityje, kai Lietuva gyvens nepriklausomą gyvenimą, Auksutė [A. Ramanausko dukra – V.T.] neliks apleista ir užmiršta, kad jai neteks visą gyvenimą vilkti sunkią ir juodą skriaudžiamos našlaitės dalį, tikėtis, kad jai bus suteikta globa, galimybė mokytis ir auklėtis, o užaugus dirbti demokratinėje Lietuvoje kūrybinį darbą ir naudotis to darbo vaisiais“¹¹.

Memuaruose A. Ramanauskas pabrėžia demokratinį rezistencinio sąjūdžio formavimosi pobūdį, ir būtent tai jis laiko Lietuvos partizaninio sąjūdžio gyvybingumo priežastimi. Jo nuomone, partizanų aukštesnioji vadovybė susiformavo ne iš viršaus, o iš apačios, „iš demokratišku būdu išrinktų vadų, kuriais Lietuvos kaimas pasitikėjo“. Jis vengia refleksijų apie A. Smetonos režimo laikų Lietuvą, pabrėžia partizanų lygybę ir vienybę, kilnius jų kovos tikslus, nesusijusius su karjerizmu ar materialiniais interesais: „Mes visi teturime vieną troškimą: iškovoti Lietuvai laisvę ir, jei Dievo bus leista, su visa tauta dalyvauti toje neįsivaizduojamo džiaugsmo šventėje, su visa tauta kurti tikrai laisvą, kultūringą, demokratijos principais pagrįstą nepriklausomos Lietuvos gyvenimą“¹².

Įdomu tai, kad tam tikrais demokratijos ir tolerancijos principais A. Ramanauskas grindžia ir savo, kaip vado, veiklą. Memuaruose jis save aprašo kaip labai pakantų,

neturintį uzurpatoriaus polinkių vadą. Pabrėžia, kad yra gerai perpratęs kiekvieno partizano charakterį ir rūpesčius, demokratiškai ir tolerantiškai priima sprendimus, atsižvelgia į kiekvieno nuomonę, tačiau yra griežtas partizanų nutarimų ir įsakymų laužytojams. Pavyzdžiui, partizanams vieningai pritarus įsakymui be vadovybės žinios užsiregistravusius ir atidavusius priešui ginklus partizanus laikyti sulaužiusiais priesaiką ir juos bausti mirties bausme, du šio įsakymo pažeidėjai buvo nubausti mirtimi. A. Ramanauskas savo memuaruose daug dėmesio skiria partizanų drausmės palaikymui ir karo lauko teismų veiklai. Jis supranta, jog paskelbti mirties nuosprendį nėra paprasta, todėl pabrėžia, kad bylas reikia nagrinėti ypač atidžiai ir objektyviai. Štai tipiškas partizanų karo lauko teismo veiklos aprašymo pavyzdys:

„Pirmiausia vyrams papasakojau apie abu nusikaltėlius, paskelbiau priežastis, dėl kurių jų bylos turi būti persvarstytos.

Šį kartą teismas bylą nagrinėjo dvidešimties partizanų akivaizdoje. Sprendimas priimtas toks: pirmajam mirties bausmė panaikinama, jis vėl priimamas į partizanų gretas, nes paaiškėjo nusikaltimą lengvinančios aplinkybės; antrajam mirties bausmė patvirtinama, nes jis yra padaręs dar ir naujų nusikaltimų; bausmė turi būti įvykdyta visų partizanų akivaizdoje“¹³.

A. Ramanausko patriotizmas neturi karingojo nacionalizmo. Jo tolerantiškas požiūris į kitas tautas atsispindi ir memuaruose, ypač skyriuje „Svetimtaučiai mūsų sąjūdyje“. Šiame skyriuje autorius siekia atmesti sovietų valdžios ir propagandos skleidžiamą melą, kad partizanai yra „lietuvių vokiškieji nacionalistai“. Autorius pamini Dainavos ir Tauro apygardose tarnavusius kitataučius, ypač vokiečius ir rusus. Jis paneigia pramanus, kad partizanams vadovavo vokiečių armijos kariai, ir teigia, kad „nei vokiečiai, nei koks nors kitas kitatautis nebuvo paskirtas vadovauti kitiems partizanams“. Santykius su kitataučiais atskleidžia šis sakiny: „Kitataučiai nebuvo

niekinami, tačiau jiems buvo aiškiai duota suprasti: lietuvis atleidžia nuoskaudas net okupantui, jei jis kovoja prieš komunizmą ir sąžiningai atlieka eilinio kovotojo pareigas“¹⁴.

PARTIZANŲ DIENORAŠČIŲ IR MEMUARŲ PANAŠUMAI IR SKIRTYBĖS

Vykstant partizaninei kovai buvo parašyta ir daugelis partizanų dienoraščių. Šis istorijos šaltinis pačių autorių valia dažniausiai nebuvo skirtas viešumai. Dienoraščiai paprastai yra kur kas mažesnės apimties už memuarus, aprašomų įvykių panoramiškumu, gausa ir įvairove jie taip pat neretai neprilygsta memuarams. Memuarų autoriai, rašydami apie savo veiklą tam tikru gyvenimo laikotarpiu, įvykius apžvelgia iš savo pozicijų, tačiau kartu siekia bešališkumo. Daugelis kritikų silpnąją memuarų vietą laiko jų asmeniškumą, emocingumą ir pan. Dienoraščiuose asmeniškumas ir emocijos yra neišvengiama, nes tai lemia pati dienoraščių paskirtis, noras išdėstyti popieriuje savo mintis ir emocijas. Todėl dienoraščiai kai kada gali pasakyti daugiau negu memuarai, ypač nušviečiant žmogaus mintis ir jausmus sunkiu laikotarpiu. Rezistentų dienoraščiai dažnai užpildo memuarų spragas tais atvejais, kai norime daugiau sužinoti apie partizanų nuotaikų kaitą, žmonių charakterius. Dienoraščių autoriai daug atviriau viską svarsto ir apmąsto. Čia tyrinėjant memuarų vietą ir reikšmę pokario laikotarpio istoriografijoje remiamasi Dainavos apygardos partizanų vado L. Baliukevičiaus-Dzūko ir Tauro apygardos kapeliono J. Lelešiaus-Grafo dienoraščiais. (J. Lelešius-Grafas savo dienoraštį rašė 1946–1947 m., laisvės kovų pradžioje, o L. Baliukevičius-Dzūkas – 1950 m., partizaniniam sąjūdžiui gęstant, todėl šių dienoraščių lyginimas atspindi ne tik rezistencinio sąjūdžio pokyčius, partizanų kovos ir jų gyvenimo sąlygų permainas, bet ir partizanų nuotaikų kaitą, jų dvasinę metamorfozę.)

L. Baliukevičiaus dienoraštyje atsispin-di Dainavos apygardos partizanų gyvenimas ir kovos. Jo paties kelias į partizanus buvo gana ilgas ir painus. Nacių okupacijos metais jis įstojo į Kauno universitetą, Medicinos fakultetą, bet baigė tik pirmąjį kursą, o 1944 m. balandžio mėn. įstojo į gen. P. Plechavičiaus Lietuvių vietinę rinktinę. Išformavus rinktinę, nacių buvo išvežtas į Čekoslovakiją saugoti vokiečių oro uostų. 1945 m. gegužės 15 d. pateko į sovietų nelaisvę kaip vokiečių kariuomenės eilinis. „Perėjęs kelis belaisvių lagerius Rytų Europoje, Ukrainos anglies šachtas, 1946 m. rudenį parsigavo į Lietuvą. 1946 m. lapkričio 1 d. įstojo į partizanų gretas“¹⁵.

L. Baliukevičiaus ir kitų partizanų dienoraščiai nėra baigti, ir tai dar labiau pabrėžia, koku žiauriu metu jie gyveno ir kaip aukojosi. Šiuo požiūriu Dzūko, Grafo, Tigro ir kitų partizanų dienoraščiai panašūs į A. Ramanausko-Vanago memuarus. Priežastis – tos pačios rašymo sąlygos, nuolatiniai pavojai. L. Baliukevičius-Dzūkas dienoraštį rašė 1948–1949 m., A. Ramanauskas savo – 1950–1956 m.

Remiantis memuarais atskleisti autoriaus mentalitetą gana sunku. Kad ir koks objektyvus būtų autorius, jis negali savęs įvertinti ir savo veiksmų apibūdinti taip, kaip tai padarytų pašalinis stebėtojas. Be to, net ir savikritiškas autorius kartais kai kuriuos dalykus interpretuoja taip, kaip jam atrodo tinkamiau. Dar veikia ir tai, kad memuarus skaito platesnis skaitytojų ratas. A. Ramanauskas, be memuarų, rašė ir dienoraštį, kuriuo tikriausiai rėmėsi rašydamas pačius memuarus. Dienoraščius rašė ir jo bendražygiai, draugai. Dienoraščiuose geriau atskleidžia partizanų asmenybės, nėra oficialumo, jų autoriai nevengia atviro žvilgsnio, aštresnės kritikos ar jausmingesnio idealizmo. Iš L. Baliukevičiaus dienoraščio iškyla ne tik karštas patriotas ir didelis idealistas, bet ir tvirtos moralės, užuojautos kitiems kupinas bei teisingumo trokštantis žmogus. Tačiau jis realistiškai žvelgia į gyvenimą, į partizaninio sąjūdžio būklę 1948–1949 m.,

pastebi ne tik pergales, didvyriškumą, bet ir dideles netektis, tragišką paprastų žmonių padėtį. Štai kaip dienoraščio autorius vertina kaimo žmonių gyvenimą: „Kaip vis dėlto vargingai gyvena mūsų ūkininkai ir kiek daug dar reikia, kad jie galėtų gyventi taip, kaip Vakarų ūkininkai. Štai ir čia: trobelė mažutė, joje tik vienas kambarys, kuris atstoja ir virtuvę, ir valgomąjį, ir miegamąjį, ir seklyčią. [...] Pati šeima, atrodo, nesveika. Ir tėvai, ir vaikai išblyškę, pageltusiais veidais ir pamėlusiais poakiais [...]“¹⁶.

„Galimas dalykas, kad anksčiau buvo žymiai geriau, tačiau aš to nemačiau. Bet dabar visuotinis skurdas! Jokių gražesnio gyvenimo prošvaisčių. Vienintelis pasilinksminimas – samagonas, o po to neretai ir muštynės. Samagonas kaimą tiesiog užvaldęs. Jį varo ir geria visi, net vaikai. Tauta, paskendusi kraujuose, ašarose, juodoje neviltyje, tik samagone tarytum atrado savo paguodą ir laikiną nusiramimą. Kiek idiotų, kriminalistų, išsigimėlių, išeikvotojų, prostitučių ir bukapročių atneš šitie prakeikti metai Lietuvai!“¹⁷ Autorius pripažįsta, kad kaimas labai pavargo nuo „per didelio nervų įtempimo“, „nuo tos velniškos klastos ir teroro“.

Karštas patriotizmas ir neapykanta bolševizmui netrukdo kritiškai pažvelgti į praeitį, nepriklausomybės laikus, anų dienų vadus ir lyderius, kurie pabūgo, paliko Lietuvą sunkiu metu, „svetimomis pavardėmis dangstosi, pataikauja, klūpčioja“. Dienoraščio autorius pasisako už socialiai orientuotą valstybę. Jo nuomonė tokia: „[...] socialinė parama ir globa, pačiai valstybei vadovaujant, sumažintų tą didelį „nesusipratusių“ lietuvių skaičių.

Aš palengva susidarau įspūdį, jog į mūsų kaimą valstybė anksčiau kreipė labai mažą dėmesį. Kiek talentų čia dingo, kiek gabių žmonių be jokios naudos tautai ir valstybei pražuvo!..“¹⁸

L. Baliukevičius pasisako už bekompromisinę kovą, pabrėžia pareigos vykdymo svarbą. Jo manymu, kiekvienas kovotojas

pirmiausia turi laimėti kovą su pačiu savi-
mi, atsisakyti viso to, kas jam trukdys kovo-
ti iki galo. Dienoraštyje atsispindi ir siekis
sulaukti taikaus, laisvo gyvenimo, ryžtas ir
heroizmas, susipynę su lyrizmu ir sentimen-
talumu. Būtent apie tokį dvasinį partizano
pasaulį, jo mentalitetą yra rašęs J. Brazaitis.
Dienoraštyje gana ryški įtampa tarp „ideali-
nės ir tikrovinės plotmės, prisiimtų įsiparei-
gojimų ir prigimtojo sentimento“¹⁹. Tačiau
dienoraščio autorius, nors jau beprarandan-
tis viltį sulaukti Vakarų pagalbos, jaučiantis
besiartinančią žūtį, suvokiantis, kad parti-
zanai nebeturi jokių galimybių išsilaikyti ir
pasiekti tikslo, pasiryžta tęsti kovą iki galo:
„Aš irgi kadaise galvodavau apie savo toli-
mesnį likimą, apie galimą mirtį. Bet paskui
įsilieji į naują gyvenimą ir galvoji mažiau.
Kas bus – tas bus. Prasideda tarytum azar-
tinis lošimas, į kurį palengva įsitrauki ir su
kūnu, ir su siela“²⁰.

Tauro apygardos kapelionas J. Lelešius-
Grafas taip pat paliko savo dienoraštį apie
partizanų kovas ir jų sąjūdžio organizavi-
mosi pradžią Suvalkijoje. Šis dienoraštis, pa-
rašytas 1946–1947 m., nėra toks sentimen-
talus kaip partizano L. Baliukevičiaus-Dzū-
ko. Čia daugiau aprašoma Suvalkijos parti-
zanų veikla. Kunigas, pasirinkęs ginkluotą
rezistenciją, visų pirma siekia rūpintis tuo,
kad partizaninis sąjūdis, pelnęs daugelio
žmonių pasitikėjimą ir pagarbą, nesusitep-
tų nekaltų žmonių krauju, kad būtų vengia-
ma beprasmių žudynių. Ypatingą reikšmę,
autorius nuomone, turi partizanų organi-
zavimasis į apygardas ir per centralizuotus
junginius įgyvendinama drausmė.

Dienoraščio autorius išsamiai aiškina,
kas jį, kunigą, atvedė pas partizanus. Jo
nuomone, vykstant partizaniniam sąjūdžiui
kunigai privalėjo „eiti ieškoti partizanų“,
nes mirties pavojaus jautimas pagyvino ir
sukėlė kovojančių partizanų religinius jaus-
mus, jie „eina patys į klebonijas ir ieško
kunigų atlikti išpažinčiai, priimti šv. Sak-
ramenta“. Dėl tokio lankymosi pas kuni-
gus didėja sovietų valdžios įtarumas ir dau-
gelis kunigų stumiami į pavojų. Todėl „ge-

riau pasiaukoti vienam, dviem, negu dau-
gelis būtų pastatyti į pavojų“.

J. Lelešius kritiškiau vertina partizanų
sąjūdžio trūkumus ir pasitaikančias nege-
roves. Nemažai partizanų, daugiausia dėl
išsilavinimo stokos, nesuvokia bendrų sąjū-
džio tikslų siekimo būdų, organizuotumo,
centralizuotumo ir drausmės reikšmės:

„Vienok, mintis, kad nedrausmingi, ken-
kiantys pačiai organizacijai, net teršiantys
jos vardą partizanai gali būti baudžiami tei-
sėtos vadovybės, jų galvosenoje netelpa.

Jų argumentavimas keistas:

– Aš esu partizanas, ką noriu, tą aš ga-
liu daryti“²¹.

Organizuotumą J. Lelešius laiko pagrini-
niu partizaninio sąjūdžio ginklu ir jo stip-
rybės šaltiniu. Organizuotas pasipriešinimo
„darbas“, ypač atsišaukimų ir spaudos lei-
dimas ir platinimas, jo nuomone, yra efek-
tyviausia kovos priemonė. Partizanai turi
vengti nereikalingų aukų, saugoti save ir ki-
tus. Šio dienoraščio autoriaus ginkluotojo
pasipriešinimo okupacijai samprata suartė-
ja su pasyviojo pasipriešinimo samprata, ver-
tinama kultūrinė-propagandinė rezistencija
ir jėgų kaupimo ateičiai strategija. Partiza-
ninio sąjūdžio centralizuotumą jis vertina
kaip būsimosios išlaisvintos Lietuvos politi-
nius pamatus: „[...] be to, pribrendo laikas
sudaryti visos Lietuvos vyriausią partizanų
vadovybę, nes gresia mums pavojus, kad įvy-
kiai mūsų neužkluptų nepasiruošusių, o tai
būtų mūsų didžiausias pralaimėjimas ir ap-
sileidimas.[...] Mums laikas dabar, kol dar
nevėlu, organizuotis, ruošti tautą būsimiems
įvykiams, nepriklausomam gyvenimui. Kad
vėl Lietuvoje neįsiliiepsnotų partijų kova,
kad visokie karjeristai, valstybės turto eik-
votojai ir vagys neuzurpuotų Tėvynės vairo
į savo niekšingas rankas. Lietuva po šios
išbandymo valandos turi atitekti į tokių ran-
kas, kurie Tėvynę myli, jai aukojasi“²².

Dienoraščio autoriaus be jokių kompro-
misų ir svarstymų smerkiami buvę „atsakingi
Lietuvos valdyme asmenys“, kurie, „niekšin-
gai pardavę tautą, rado sau prieglobstį toli
užsienyje[...]. Didelė tautos dalis paliko tą

Tėvynę, išbėgo ir laukia, kada kaimo artojėliai vėl savo krauju jiems išpirks ministerių ar bankų direktorių kėdes“²³.

Tragiškos lietuvių tautos padėties ištakų jis ieško netolimoje praeityje, A. Smetonos režimo laikų klaidose: „Šios mūsų praeities klaidos, baisios klaidos, ir įžiebė šį pragariską vulkaną mūsų tautoje, kad mes turime bijoti ir slapstytis miško tankumynuose. Ir tai nuo savo brolių!“²⁴

Ir L. Baliukevičius-Dzūkas nevengė kritiškai vertinti praeities klaidų, tačiau jo kritiškumas daug nuosaikesnis, ne toks atviras ir kandus. J. Lelešius-Grafas ieško sunkios Lietuvos padėties kaltininkų:

„Iš kur Lietuvoje atsirado tiek daug išgamų, parsidavėlių?

Prieinu išvados, kad biednuomenės socialinė padėtis mūsų Nepriklausomybės laikais jiems buvo nepakenčiama. Jeigu už pusę lito darbininkas turėjo kirsti žydui per dieną malkas, tuo tarpu jis matė prabangoje skęstančius Kauno ponus. Darbininkas su savo šeima kentė badą, tuo tarpu kita žmonių dalis ruošė ištaigingus balius, kuriuose dažnai keldavo net naktines orgijas. Tą visą matė varge beskęstantis darbininkas“²⁵.

Autoriaus nuomone, bolševikų propaganda ir Maskva lengvai pasinaudojo tokia padėtimi ir susirado daug šalininkų, taip supriešindama lietuvių tautą. J. Lelešius negailestingai pliekia buvusius aukštus ir ne tokius aukštus valdininkus, kurie, paskendę korupcijos liūne, vogdavo iš valstybės išdo, išsikerojusią biurokratiją, neturinčius pedagogo pašaukimo mokytojus, kurie, patys gyvendami be tvirtų moralinių nuostatų, nesugebėjo „įžiebtį į jautrią vaikučių sielą Tėvynės meilės jausmo“. Kritikuojama ir buvusi sveikatos apsaugos sistema, gydytojai, kurie, pasak autoriaus, buvo „pinigų idealistai“.

Autorius – kardinalios socialinės reformos, luomų skirtumų naikinimo šalininkas. Tai jis grindžia teologinėmis lygybės nuostatomis. Itin griežtai kritikuojama tautininkų vykdyta valstybės saugumo ir gynimo po-

litika, nepamatuotai didelių lėšų skyrimas kariuomenei, ypač karininkams, nes atėjus lemtingam momentui ta kariuomenė pasirodė esanti nebereikalinga: „Gi jeigu ponai tautininkai pramatė, kad jie nedrįs pakelti ginklo prieš išorės priešus, tai kuriam galui jie mulkino tautą? Tų pinigų dalį, kurią išleido kariuomenės išlaidoms, galėjo skirti tautos auklėjimui, švietimui, socialinei padėčiai pakelti, darbininkų ir ūkininkų būklei pagerinti, žemės kultūrai pakelti, o dabar visko netekome“²⁶.

Pagrindines Lietuvos ateities viltis jis sieja su kaimu, „kuris liko ir priespaudos metu ištikimas savo tautai, kuris savo gausiomis aukomis ir pasišventimu ėjo žingsnis į žingsnį su partizanais“. Autoriaus tvirtoms nacionalistinėms pažiūroms, priešiškamui rusams, vokiečiams, žydams įtakos turėjo to meto gyvenimo ir kovos aplinkybės.

AUTORIAUS MENTALITETO ĮTAKA MEMUARAMS

Kad įsivaizduotume Dzūkijos partizanų vado A. Ramanausko-Vanago mentalitetą ir jo ideologinius principus, daugiausia rėmėmės jo memuarais. J. Lukšos-Daumanto mentalitetą padeda atskleisti ne tik jo memuarai, bet ir kai kurie kiti šaltiniai. Svarbiausi iš jų būtų jo laišakai Nijolei Bražėnaiti-Lukšienei, rašyti tuo metu, kai jis gyveno Paryžiuje, 1948 m. liepos–1950 m. rugpjūčio mėn., taip pat autoriaus laiškų emigracijos veikėjams nuotrupos, 1950 m. spalio 30 d. *pro memoria* LLKS tarybos nariams, S. Bačkio, J. Brazaičio bei kitų lietuvių emigracijos veikėjų atsiminimai. Ryškiausiai memuarų autorių apibūdina patys memuarai ir jo parašyti laišakai.

Galima sakyti, kad tiek A. Ramanauskas, tiek J. Lukša buvo tos pačios kartos žmonės, gimę vos atkūrus nepriklausomą Lietuvos valstybę ir dar įtvirtinant nepriklausomybę. Skyrėsi tik jų augimo ir asmenybių brendimo aplinka. A. Ramanauskas augo smulkaus ūkininko šeimoje, anksti

neteko tėvo, todėl anksti turėjo pats pradėti rūpintis savo ateitimi. J. Lukša gimė Suvalkijos ūkininko šeimoje ir augo lengviau nei A. Ramanauskas. Šeimoje buvo auklėjamas religingai, gimnazijoje dalyvavo ateitininkų organizacijos veikloje. Vėliau, būdamas studentu, priklausė studentų ateitininkų technikų „Grandies“ korporacijai. Štai kaip J. Lukšos būdą aprašo P. Vytenis („Aidas“, 1976 m., Nr. 20): „Aš, porą metų pagyvenęs drauge su Juozu Paryžiuje, pastebėjau ir kitas jo būdo savybes. Jis buvo aštraus ir blaivaus proto, sveiko galvojimo, išlaikantis puikią dvasios pusiausvyrą, nors ir buvo galingo temperamento, viską išgyvenantis stipriai ir intensyviai. Gana praktiškas, bet atviros sielos, mylintis kas gražu, kilnu, teisinga. Turėjo vado kovotojo gerąsias ypatybes – stiprią valią, nepalaužiamą ryžtingumą, didelį savimi pasitikėjimą, bet ir didelį pareigingumą, o priedu dar ir labai gerą atmintį. Nepakentė jokios apgaulės, ištikimas, tiesus ir teisingas, kitų atžvilgiu rūpestingas, vengė kam nors sudaryti nuostolių, bet buvo griežtas principuose ir už tiesą guldas galvą. Kiek ilgiau su juo pagyvenęs, pastebėjau Juozo geraširdiškumą, nuoširdumą, draugiškumą, jo jautrią prigimtį, kūrybingą vaizduotę“²⁷.

Pagrindinės veiklos patirtį J. Lukša įgijo 1941 m. įsitraukęs į antinacinį sąjūdį, karinę pagrindinę „Kęstučio“ organizaciją. Tiek priklausymas nelegaliai veikusiems ateitininkams, tiek dalyvavimas antinacinės pagrindinės organizacijos veikloje rodo, kad J. Lukša buvo nekonformistiškas žmogus, gyveno vadovaudamasis savo principais. Priklausydamas nelegalioms organizacijoms jis ne tik tapo idealistu, bet ir įpratęs savitai bendrauti su žmonėmis, išmoko įtikinti kitus, išsiugdė pareigingumą ir kitas geram partizanų vadui ir propagandininkui reikalingas savybes. Jo diplomatiškumas ir mokėjimas ieškoti kompromisų gerai atsiskleidė per 1948 m. liepos 7–9 d. vykusias derybas tarp Vyriausiojo Lietuvos išlaisvinimo komiteto (VLIK'as), Bendro demokratinio pasipriešinimo sąjūdžio (BDPS) ir Lietu-

vos rezistencijos įgaliotinių, kai tarp VLIK'o ir krašto rezistencijos atstovų buvo pasirašytas svarbus nutarimas, kuriuo atstovauti krašto rezistencijai buvo įpareigotas VLIK'as, o BDPS užsienio delegatūros veikla buvo sustabdyta. Tuo metu VLIK'o padėtis buvo gan sunki, ir jo vadovas M. Krupavičius itin palankiai vertino patį susitarimą ir J. Lukšos vaidmenį tarpininkaujant susitariančiosioms pusėms. Tai jis išdėstė savo laiške S. Bačkiui: „Dėkoju Tau už atsiųstus liepos 7 d. svečius. Su jais susitikom ir šneketelėjom kalnuose po eglėmis.[...] Pašnekesys nebuvo lengvas, bet greitai baigėsi. Turimose sąlygose nieko geresnio sulaukti nebuvo galima. Aš skaitau pašnekesio rezultatus pavykusius – ir juos laikau didelės vertės. Taip baigėsi tik dėl to, kad dalyvavo Pašešupių žmogus. Jei jo nebūtų, su kitu dalyviu iš žuvėdrų žemės nieko nebūtų pasiekta“²⁸.

Lietuvos atstovas S. Bačkis savo 1977 m. gegužės 12 d. kalboje, pasakytoje minint tragiškus 1941 m. birželio trėmimus ir J. Lukšą-Daumantą, išskyrė ne tik jo patriotiškumą, principingumą, ryžtą ir drąsą, bet ir plačias pažiūras, domėjimąsi pasaulio įvykiais ir savitą jų supratimą. Pagrindinėje veikloje įgyta patirtis jam padėdavo atskirti patikimus žmones nuo nepatikimų, atsargumas ir analitinis mąstymas – atskleisti MGB agentų planus ir infiltruotus į partizaninio sąjūdžio organizacijas agentus.

Memuarų autoriaus pasaulėžiūra, siekiai, troškimai, nuomonės yra tarsi negailingos partizanų kovos įrėminti, ir jis negali pereiti tų rėmų nepažeisdamas savo principų ir įsitikinimų. Pasaulį jis regi pro kenčiančios Lietuvos prizmę. Kaip ir daugelis partizanų, Vakarų valstybių įvykius ir nepalankiai Lietuvos nepriklausomybės siekiams besiklostančią tarptautinę padėtį taip pat vertina tik iš savo šalies pozicijų: „Turbūt jau susipažinai su komentarais po Truman'o pranešimo, kad rusai atominę bombą pasigamino. Šio fakto vertinimas yra gana įvairus. Aš asmeniškai tai laikau teigiamu reiškiniu. Jis turės prisidėti prie mūsų tinkamo

susirūpinimo. Tam jau yra duomenų. O be to, dabar, keršto vedami, džiaugiamės, kad sunaikinimas palies ir tuos, kurie mūsų ilgai nesuprato. Tai per daug nehumaniška, bet vis tik mūsų tragedija prašosi tokio džiaugsmo“²⁹.

Kaip taikliai viename laiške pažymėjo pats memuarų autorius, jo „apsisprendimą pykčiui“ ir „atrodančią antihumanišką galvosena“ suformavo tik „aplinkoj Beverdą faktai“.

Būdamas Vakaruose, J. Lukša matė, kaip keitėsi Vakarų pozicija Baltijos valstybių atžvilgiu, nors jau buvo žinoma, kad Teherano ir Jaltos konferencijose JAV ir Didžiosios Britanijos kariniai bei politiniai vadovai atsisakė tarptautinėje arenoje kelti Baltijos šalių klausimą ir paliko jį SSRS nuožiūrai. Tai visus Lietuvos partizaninio sąjūdžio dalyvius, ypač jo vadovybę, vertė manyti, kad jie yra vieni kovoje su daug gausėniu ir stipresniu priešu. Tai išreiškiama šiais J. Lukšos žodžiais: „Kai 1944 metais Lietuvos žemę vėl užplūdo bolševizmas, šita nelaime niekas nė tikėt nenorėjom. Nenorėjom, nes ji per daug baisi prisiminimais – ir dar iš netolimos praeities. Širdyse nešiojom viltis, kad vakariečių lūpose dažnai kartojami žmogaus ir tautų laisvei apginti principai nebus tų pačių autorių šlykščiai išduoti. Deja. Raudonasis bolševizmas šlykščiausiai pasityčiojo iš vakariečių. Po priedanga anų skambių punktų azijatai nužudė mūsų tautos laisvę ir laimę, mirtimi bausdami visus, kurie nenulenkę galvų bolševikinėms banditiškoms idėjom; kitiems atimdami minties, sąžinės, žodžio laisvę; išdegindami ir atimdami mūsų įsigytas ir iš tėvų paveldėtas gėrybes“³⁰.

Nuo situacijos Vakaruose priklausė kai kurių partizaninio sąjūdžio vadų ateities kovos formų samprata, pagal ją keitėsi ir J. Lukšos pozicijos. Amerikos lietuvių istorikas T. Remeikis savo knygoje publikuoja kai kuriuos svarbius dokumentus, paaiškinančius padėtį, į kurią buvo patekusi Lietuvos partizanų vadovybė. Vienas iš tokių įdomių dokumentų yra Lietuvos užsienio

tarnybos šefo S. Lozoraičio 1947 m. balandžio 15 d. laiškas partizanų vadovybei. Laiške S. Lozoraitis siekė įrodyti, kad Sovietų Sąjungos teritorinės ir politinės ekspansijos sukelta tarptautinė įtampa nebūtinai turi vesti į karą, ir išdėstė savo argumentus: „Tol, kol vidinė situacija pačioje Sovietų Sąjungoje lieka nestabili, sovietai visiškai nesuinteresuoti pulti Amerikos ar Anglijos. Kas dėl pastarųjų, šiuo momentu jos nėra pasiruošusios karui nei materialiai, nei moraliai, ypač karui dėl laisvės tų valstybių, kurios atsidūrė Sovietų sferoje. Iš to seka, kad Lietuvai būtina išsaugoti jėgas, vengiant bereikalingų aukų ginkluotoje kovoje, vengiant iššaukti papildomus pretekstus bolševikų vykdomoms deportacijoms ir pan. Iš užsienio aš negaliu spręsti, kiek partizanų veikimas apsaugos žmones nuo okupacinio režimo teroro ir kiek jis yra būtinas žmonių tautinio sąmoningumo išsaugojimui. Tačiau sprendžiant pagal ginkluoto pasipriešinimo poveikį šių dienų tarptautinės politikos, liečiančios Lietuvos klausimą, evoliucijai, aš manau galįs patvirtinti, kad mūsų geriausiųjų žmonių mirtis nepagreitins įvykių vystymosi ir to vystymosi politinio efekto, o Lietuvos laisvės propagandos įtaka bus skaudžiai neproporcinga tautos aukoms ir netektims“³¹.

T. Remeikis teigė, kad partizanų vadovybė su nepasitenkinimu reaguodavo į tokius laiškus bei pranešimus ir nenorėdavo jais tikėti. Tačiau nuodugnesnė analizė verčia suabejoti šiuo teiginiu. Žinoma, tiek tarp paprastų partizanų, tiek tarp jų vadų buvo bekompromisinės masinės kovos šalininkų. Jie manė, kad nereikia atsisakyti ankstesnės kovos formos. Neaišku, kada partizanų vadovybė gavo šį S. Lozoraičio laišką. Tuo metu J. Lukša jau buvo išsirengęs į savo pirmąją kelionę. Savo memuaruose šio laiško jis nemini, tačiau rašydamas apie rezistencijos įgaliotinių veiklą perėjus sieną 1947 m. gegužės mėn. memuarų autorius paminė: „Atsakėm į reikiamus tam tikrų šaltinių raštus“³². Kaip jau žinoma, vienas iš tokių atsakymų buvo laiškas S. Lozoraičiui. Gali-

ma daryti prielaidą, kad iki to laiko S. Lozoraičio laiškas partizanų vadovybę buvo pasiekęs ir rezistencijos įgaliotinių 1947 m. gegužės 24 d. laiškas buvo atsakymas į jį. Pačiame laiške S. Lozoraičiui nėra tiesioginių užuominų apie jo kreipimąsi į partizanų vadovybę, o S. Lozoraičio užsienio tarnybos veikla vertinama labai palankiai: „Mes džiaugiamės girdėdami iš mūsų atstovų užsienyje, kad jūs visiškai suprantate mūsų siekius“³³. Tame pačiame laiške rašoma, kad tautos egzistencijai iškilo pavojus – būti ar nebūti, nes kraštas yra plėšiamas ir alinamas, šimtai tūkstančių lietuvių tremiami į Sibirą, o dešimtys tūkstančių slepiasi nuo sovietinio teroro miškuose. Taip tarsi išdėstomos partizaninio pasipriešinimo priežastys ir pagrindžiama būtinybė kovoti su teroru. Šis susirašinėjimas yra vienas iš įrodymų, kad partizanų vadovybę pasiekdavo ir tikra informacija apie tarptautinių santykių padėtį ir kad ji darė įtaką pačios vadovybės bei atskirų jos narių ateities kovos koncepcijoms.

P. Vytenis savo straipsnyje apie J. Lukšą rašo, kad susipažinęs su padėtimi Vakaruose ir su ten vyraujančiomis nuotaikomis J. Lukša stengėsi rasti kompromisą tarp ginkluotojo ir pasyviojo pasipriešinimo, kad kuo mažiau būtų aukų ir kad kraštas pasirengtų ilgai kovai. Jis planavo kiek tik įmanoma sumažinti partizanų, kad jie gyventų legaliai, siekė sukurti stiprią vadovybę, kuri palaikytų glaudžius ryšius su užsieniu. Likę partizanai turėjo būti paversti žvalgiais ir labai mažomis grupelėmis paskirstyti po visą Lietuvą. Svarbiausia jų užduotis – ne kautis su priešu, bet teisingai informuoti visuomenę apie padėtį pasaulyje ir okupacinės valdžios užmačias. Taip į pasipriešinimo ateitį J. Lukša žiūrėjo Prancūzijoje, tačiau labai tikėtina, kad šis požiūris buvo pradėjęs formotis dar Lietuvoje. Labiausiai pasyviojo pasipriešinimo idėjas ir formas diskreditavo tai, kad jomis, kovodamas su partizaniniu sąjūdžiu, naudojosi KGB, taip siekdamas jį skaldyti ir moraliai silpninti.

Tačiau karas, ypač partizaninis, suformuoja savitą besipriešinančio kovotojo charakterį ir pasaulėžiūrą, kuriuos kiti žmonės kartais sunkiai perpranta. Idealistai kovotojai į gyvenimą žiūri pro kovos ir pareigos prizmę, jiems sunkiai priimtini arba visai nepriimtini kiti tikslai. Priešo žiaurumas, klastingumas ir agresyvūs jo tikslai tokį idealistą kovotoją paverčia tik bekompromisinės kovos šalininku, kuris neatsisako užsibrėžto tikslo. Toks žmogus vengia konformistinių nuotaikų ir siekia kovoti iki galo.

J. LUKŠOS MEMUARŲ PASKIRTIS IR RAŠYMO APLINKA BEI SĄLYGOS

J. Lukšai, kaip ir A. Ramanauskui, memuarų rašymo tikslas – palikti pasipriešinimo kovos liudijimus. Pagrindinis memuarų rašymo motyvas J. Lukšai yra jam pačiam skaudi realybė: „Kol mano pateiktus faktus bus galima tikrinti jų vykimo vietoj, jau didelė aprašyme įvestų veikėjų dauguma bus išskirti iš gyvenimo“³⁴. Jo nuomone, „Partizanai už geležinės uždangos“ nėra pats išsamiausias liudijimas, kas dedasi Lietuvoje, tačiau jis mano, kad užsienyje Lietuvos gyvenimas vaizduojamas „klaidingomis spalvomis“, todėl jo atsiminimai padės skaitytojams pažinti tikrąją tuometinės Lietuvos gyvenimą.

„Nors trūksta po ranka visos eilės dokumentų ir Lietuvos pagrindžio surinktos archyvinės medžiagos, bet tik laikau būtina užregistruoti man žinomus faktus, nes labai prareto ir vis dar retėja tų faktų gyvųjų liudininkų eilės. Siekiu, kad ir aš, kaip daugelis padarė, nenusineščiau į amžinybę turimų duomenų“³⁵.

Apie dokumentinės medžiagos trūkumą rašant memuarus užsimenama ir memuarų papildymuose – straipsnyje „MGB pinklės Lietuvos rezistencijoje“. Autorius aiškina, kad rašydamas memuarus saugumo sumetimais turėjo daugelį faktų apeiti ir nutylėti, todėl, siekdamas bent iš dalies užpildyti paliktas spragas, jis rašo šį straipsnį. J. Lukša

abejojo, ar reikia iš karto leisti memuarus, nes nedvejojo, kad jie tuoj pat patektų į MGB akiratį ir pakenktų kovos draugams. Apie tai jis rašo savo laiškuose:

„Tiesa, derėtų pasigirti, kad iš p. Vaičiulaičio gavau laišką. Jis patvirtina 2/3 mano prisiminimų gavimą. Žinai, kol jo akis jų nebuvo grybštelėjęs, kenčiau baimę, kad nesusilaukčiau šiaučiaus epiteto. Žinai, vis savim nesinori pasitikėti, bet dabar išėjo kiek kitaip – gavau pagyrimą! Sakosi ir jam ašara nuriedėjęs. Jis manęs, kad jie Amerikoje turėtų turėti nemažą pasisekimą. Šią savaitę žadu ir paskutiniąją dalį link jo pasiųst. Nežinau tik ar reiks skubėti su leidimu, kad dar labiau neįdūkinus „baltojo ločio““³⁶.

„Iki Atvelykio baigs rinkti mano memuarus. Gana ilgokai nusitęsė, bet gal taip ir geriau, nes kuo toliau mano užfiksuoti faktai nukeliaus nuo jų aprašymo laikotarpio, tuo bus mažiau galimybių raudoniesiems surasti juose dešifruotinių faktų“³⁷.

Taigi memuarų autorius apniktas dvejojų: norisi, kad jie kuo greičiau išeitų ir padėtų įvykdyti pagrindinę autoriaus misiją – žadinti Vakarus ir informuoti juos apie padėtį Lietuvoje, tačiau saugumo požiūriu greitai pasirodę memuarai gali pakenkti partizaniniam sąjūdžiui, suteikti priešui dar nepasenusių ir naudingų žinių apie partizanus ir jų veiklą. Tačiau neabejotina, kad šių memuarų paskirtis buvo savita: jie turėjo propaguoti Lietuvos reikalus ir jos pastangas atkurti sugriautą teisingumą. Todėl memuarai tampa ideologiniu ginklu prieš sovietinę okupaciją. Tuo tikslu buvo sumanyta juos išleisti anglų kalba. Pats autorius apie tai rašė: „Visiškai sutinku su jūsų nuomone svetima kalba sutraukti iki trečdalio. Lietuviškai sutraukti po pasitarimo su ... pats tai padaryčiau. Čia ir kalbos lygumas nesvarbu, jį išlygins vertėjas“³⁸.

Memuarų vertimu į anglų kalbą ir jų išleidimu rūpinosi VLIK'as. Į anglų kalbą juos vertė buvęs Anglijos vicekonsulas Kaune E. J. Harrisonas, tačiau VLIK'as ilgai delsė juos išleisti. Memuarų autorius apie tai už-

simena laiške N. Bražėnaitei: „Memuarai atsidūrę mirties taške. VLIK'inė kontrolė bijosi imtis atsakomybės už galimas kilti represijas, memuarams išvydus dienos šviesą“³⁹.

Kaip teigia J. Brazaitis, pirmą kartą Daurmanto memuarai išėjo į „tarptautinę areną“ kelių laikraštinių apžvalgų pavidalu Vakarų laikraščiuose. Iš šių apžvalgų plačiausia buvo „Schwaebische Illustrierte“ (1952 m., Nr. 6).

Pirmasis lietuviškas „Partizanų už geležinės uždangos“ leidimas išėjo 1950 m. Didžiausią poveikį šie memuarai padarė išeivijos lietuviams, ypač jų istoriografijai; jie išeiviams tapo vieninteliu tokios reikšmės liudijimu ir padėjo sukurti išeivijos istoriografijoje išsamų kovojančios Lietuvos įvaizdį.

J. Lukšos memuarai parašyti Prancūzijoje, savotiškoje ir įdomioje aplinkoje. Jų autoriui tuo metu teko dalyvauti ir emigracijos rezistencinių organizacijų veikloje, vertinti jų tarpusavio santykius. Užsienio lietuvių nesutarimus J. Lukša greičiausiai pastebėjo jau pirmą kartą prasiveržęs į užsienį 1947 m. pavasarį. Ne veltui minėtajame „ypatingųjų Lietuvos ginkluotųjų partizanų pajėgų štabo patikėtinių“ Vytauto ir Kęstučio 1947 m. gegužės 24 d. laiške Lietuvos užsienio tarnybos šefui S. Lozoraičiui primenama, kad visus nesutarimus pamiršusios Lietuvoje veikiančios pasipriešinimo organizacijos ir ginkluotasis pagrindis panašios vienybės tikisi ir „iš mūsų brolių Amerikoje ir pabėgėlių Vakarų Europoje“. Memuarų autorius galbūt tikėjosi, kad ir jo „Partizanai“ padės užsieniui ir užsienio lietuviams geriau suvokti, kas vyksta Lietuvoje, ir susivienyti bendrai kovai. „Šiandien kaip tik užbaigiau memuarus. Tai tą dalį, kuri bus skiriama viešai visuomenei. Kitą dalį (kuri bus tik 1/6) paliksiu tamsumoj užkonservavęs; ji dar nepagimdyta. Padėjau pirmajai daliai tašką, perbridau mintimis bent per paraštes ir sustingau sprendime: pasieks jie savo tikslą – pažadinti darančius budėti, net miegančius, ar ne!“⁴⁰

Apie savo veiklos užsienyje sąlygas, emigracijos rezistencinių organizacijų dar-

bą ir jų problemas J. Lukša Skrajūno Mykolaičio slapyvardžiu 1950 m. spalio 30 d. rašo Lietuvos laisvės kovotojų sąjungos nariams skirtoje *pro memoria*. Be nepalankios tarptautinės padėties, pasak autoriaus, Lietuvos rezistencijos įgaliotinių veiklai užsienyje trukdo krašto vardu veikianti BDPS, įkurto A. Hektoro (J. Deksnio), užsienio delegatūra bei Vyriausiasis Lietuvos atstatymo komitetas (VLAK'as). Prie šių organizacijų įkūrimo prisidėjo ir MGB agentas J. Markulis-Erelis. S. Mykolaičio *pro memoria* išryškina abiejų delegatūrų separatistinę veiklą kitų lietuviškų veiksmų atžvilgiu. Užkliūva ir BDPS užsienio delegatūros sudėtis: „Didelė dalis delegatūrinio elemento susidėjo iš praeityje žinomų nacionalistų, kita dalis netilpo VLIK'e tik todėl, kad nebuvė patikimi savo charakterio silpnumu, padarę nacių okupacijos metu atatinamų išdavimų etc.“⁴¹ Autorius kaltina Prapuolienį (J. Deksnį) separatistinėmis tendencijomis ir noru „palaidoti VLIK'ą“. Prapuolienio bendražygis Meškis vadinamas „nacional-socialistų atstovu“, per kurį įtaką VLIK'ui norėjo daryti voldemarininkai. Nuosekliai aptariama VLIK'o ir VLAK'o konflikto genezė 1946 m. Kirheimo konferencijoje. Aiškiai nurodomas krašto rezistencijos atstovo tikslas, susijęs su emigracijos rezistencinėmis organizacijomis: „Man, tačiau, šios antrosios kelionės metu buvo duota parėdymas – nuodugniai ištirti BDPS, VLAK delegatūrą ir VLIK'o veiklą ir stengtis suderinti jų veikimą, o radus būtina padaryti atatinamų patvarkymų“⁴². Prapuolienio kompanija kaltinama ir tuo, kad stengėsi žinią apie krašto rezistencijos atstovų atvykimą nuslėpti „nuo kitų lietuviškų veiksmų“, ypač VLIK'o. Tačiau balandžio mėn. VLIK'o pirmininkas sužinojo apie tai ir stengėsi kuo skubiau sušaukti pasitarimą. Baden Badeno susitarimo aplinkybės, pasak autoriaus, buvo gana nepalankios siekti susivienijimo, nes BDPS delegatūra nuolat stengėsi konfliktuoti su VLIK'u.

„Nežiūrint VLIK'o istorinio autoriteto, jo autoriteto kylančio iš konstruktyvinio de-

mokratiniu būdu sutelkto organo, nežiūrint jo išpildinimo didžiųjų valstybių sluoksniuose, BDPS delegatūros leidžiami informaciniai biuleteniai net keliomis kalbomis, naudojant iš krašto atgabentą medžiagą, griovė VLIK'o autoritetą savųjų ir svetimųjų tarpe, stabdė Lietuvos Laisvės kovos vežimą, dezorientuodami mumis besinteresuojančias instancijas“⁴³.

Lietuvių emigracijos rezistencinių ir kitų organizacijų veikėjai vertino kovojančio krašto įgaliotinių veiklą užsienyje. Ypač palankiai atsiliepia VLIK'o nariai ir rėmėjai. Štai Lietuvos diplomato S. Bačkio žodžiai: „Toks įspūdis yra, kad be Skrajūno ir Audronio atsiradimo Vakaruose 1948 m. pradžioje su turtinga dokumentacija apie rezistenciją Lietuvoje – VLIK'ui būtų buvusi sunki kova su BDPS ir VLAK'u, tvirtinančiais, kad tos institucijos ok. Lietuvoje veikia ir įgalioja kitus asmenis Vakaruose veikti, bet ne VLIK'o vadovybę“⁴⁴.

Pats J. Lukša matė VLIK'o vidaus nesutarimus, jo suskilimą, kartų nesutarimus pačioje organizacijoje. Aplinką Paryžiuje jis apibūdina kaip labai kontrastingą savo nuotaikoms ir jausmams:

„Dabar mane supanti aplinka yra visiškai kontroversiška mano nuotaikai ir mano sielos tonui. Per atvirą langą ištisomis dienomis skverbiasi į mano urvą nerūpestingas, pilnas pasitenkinimo garsus juokas, laukinės muzikos garsai ir koketuojančių klykavimai. Jiems visiems kažkodėl jaučiu neapykantą.

Praskrodžiu vakarais mintimis šią kvailių aplinką ir graibaus po nepasiekiamus vyzdžius tolius, bandydamas suvokti ano baisaus košmaro veidą, pajusti raudas iš pragaro, beviešinio ant Nemuno krantų, ir sava ašara palengvinti anieks dienų sunkumą. Neapkenčiu tos kurtumos, kuriai dar nesimato galo, nei tų žmonių, kurie savo tylėjimu pritaria mūsų kryžiuojamos tautos kančioms“⁴⁵.

Memuarų rašymas tokioje aplinkoje autoriui teikia tam tikrą nusiramimą ir pagūdą, savo darbu jis jaučiasi prisidedęs prie

bendros kovos, kuri vyksta Lietuvoje. Savo memuarus jis vertina kaip dar vieną priemonę, galinčią atmerkti Vakarų akis ir paskatinti juos aktyviau padėti engiamai tautai.

„Šiaip mūsų padangėje nieko džiuginančio. Ir tai, ką pavyksta pasiekti nuolatiniu triūsu ir darbo pastangomis, taip pat nėra džiugu, nes tai tik atvėrimas naujų galimybių iš arčiau pažinti aną baisią mūsų tragediją, stebimą ir vykstančią trijų milijonų ašarotų ir pilnų nevilties akių. Dėkui Dievui, kad jaučiuosi nestovįs nuošalyje anų grumtynių ir kad jau ir galingieji, pastebėję nelingstančias mūsų trispalves prieš pavergėją, nebelieka toliau abejingi, bet susimąsto ir pradeda sau įsikalti į galvas, jog ir mes verti laisvės. Tas mus paskatina dar labiau sukrusti“⁴⁶.

Parašytus memuarus J. Lukša siuntė „recenzuoti“ žymiam Amerikos lietuvių literatui A. Vaičiulaičiui, kuris esą labai palankiai atsiliepė apie juos ir skatino išleisti Amerikoje. Autorius stebėjo ir tuo laikotarpiu vykusį tam tikrą Europos telkimosi ir vienijimosi procesą 1949 m. Strasbūro konferencijoje bei lietuvių atstovų pastangas atkreipti daugiau Europos valstybių vadovų dėmesio į Lietuvą. Tačiau didelių vilčių šiuo požiūriu autorius nepuoselėjo: „Štrasbūre nuotaikas galima vadinti drungnomis. Pačio Vyriausio Europos Tarybos organo kadaise išdirbtas ir priimtas statusas kol kas mūsų statusų tautas palieka už ribų. Tačiau faktiškos, neformalios aplinkos gana palankios ir, nuskriaustiesiems nenuilstamai klebenant duris, reikia tikėtis atpirksiant anų pirmtakų padarytas klaidas. Patariamajame organe (lyg ir Europos preliminariniame seime) dalyvauja ir mūsų“⁴⁷.

Kartu jis vertina ir Amerikos lietuvių pastangas, jų veiklą. Amerikos lietuvių taryba (ALT) dar 1947 m. kovo ir balandžio mėn. surinko 300 tūkst. dolerių, kad paremtų „kovojančią lietuvių tautą“, bet, kaip savo pranešime pažymi Tauro apygardos vadas Žvejas-Baltūsis, jie „nerado galimybės ir būdo perduoti juos į tinkamas rankas, nes bijojo apgavysčių ir provokacijų“⁴⁸. Perimti šias au-

kas ir persiųsti jas į Lietuvą buvo įpareigotas BDPS prezidiumo narys Prapuolenis (J. Deksnys).

Kaip jau minėta, J. Lukša Paryžiuje jaučėsi esąs svetimas. Per daug skyrėsi jo nuotaikos, tikslo suvokimas ir idealizmas nuo Prancūzijos visuomenės tikslų, pokarinio Paryžiaus gyvenimo ir prancūzų nuostatų bei mentaliteto. Tai jis ne kartą pažymėjo savo laiškuose N. Bražėnaitei. Štai gana būdingas kalėdinės nuotaikos Paryžiuje aprašymas: „Kaip žinai, šias šventes praleidom trindamiesi po nerūpestingų paryžiečių masės. Netvarkingas triukšmas, gargaliavimas, kaip atrodo, reiškė ir jiems šventes. Gana ryškiai matyti skirtumas tarp mūsų lietuviško misticizmo ir susikaupimo, palydint tik ką praslinkusius gyvenimo slenksčius, ir tarp jų pusiau laukinio džiaugsmo, betrypiant negriškus šokius ir pusgirčiai laidant plačiai atvertas burnas. Lyg ir prašėsi susukti – „suderinkit, žmones, tylios eglutės žvakės simboliką su savo nuotaika!“⁴⁹

Memuarų autorius jaučia, kad aplinkiniai žmonės dažnai nesupranta jo paties ir jo deklaruojamų tikslų. Galbūt jis būtų visiškai sutikęs su generolo Ch. de Gaulle'io žodžiais apie to meto prancūzų požiūrį į didingus siekius: „Kas labiausiai rūpi prancūzams? Dauguma visų pirma nori išlikti!“⁵⁰ Arba štai kaip jis pasakoja savo išpūdžius apie Paryžiaus išvadavimo dienos šventimą, kai jam ir jo draugams reikėjo rengti memorandumą Jungtinėms Tautoms apie sovietų valdžios vykdomas represijas ir trėmimus į Sibirą: „Gatvėse atsidenė kontrastas mūsų ir prancūziško gyvenimo. Mudu knibinėjomės po išvežtų, išžudytų, nukankintų skaitlines, o jie šoko gatvėse (kiek suprantu, tai nukelta Paryžiaus išvadavimo diena), kad net alkūnėmis reikėjo kelią prasisukti. Gi į mudu ne vienur pažiūrėjo neįprastai, gana nenormaliai. Tikriausiai pamanė, kas čia per toki varijotai - nei šoka, nei rėkia pilna gerkle, o tik trukdo šokantiesiems. Jų šypsenoms mudu atsakėm savais postringavimais: „Tegul jie nors dešimtadalį savo širdyse nešiotųsi mus slopi-

nančios tėvynės nostalgijos ir nerimo ateitim, tai mes nei rastume juos šokančius, nei jų kvailas šypsenas matytume“⁵¹.

Memuarų rašymas buvo tik dalis tos veiklos, kurią atliko krašto rezistencijos įgaliotinis užsienyje. Pagrindinė užduotis, kaip jau minėta, buvo paramos ieškojimas kovojančiam kraštui. Viena raporte rezistencijos vadovybei Lietuvoje pats J. Lukša pripažįsta, kad šią užduotį įvykdyti trukdo sunkiausiai įveikiamos kliūtys. Labiausiai krašto rezistencijos įgaliotiniai troško gauti moralinę ir politinę Vakarų demokratinių valstybių paramą, todėl ypač dėmesingai sekė tarptautinių įvykių raidą ir nuolat ieškojo tinkamos progos „atverti“ Vakarams akis.

Kaip pažymi daugelis šio laikotarpio tyrinėtojų, tarptautinės situacijos pokyčiai pokario metais, šaltojo karo pradžią rodę įvykiai – Trumano doktrinos paskelbimas 1947 m. kovo mėn., Marshallo planas, NATO sukūrimas 1949 m. balandžio mėn. – neturėjo pakeisti po karo susidariusio *status quo* ir atkurti prieš karą ir karo metu pažeistų tautų teisių. Būdamas užsienyje tai jautė ir J. Lukša, nors sekdamas užsienio spaudą ir klausydamas radijo, analizuodamas Vakarų ir Sovietų Sąjungos santykius, nusimanydamas apie nedaugelio politikų „padėties supratimą“, jis galbūt gana ilgai vylėsi, kad Atlanto chartijos pažadai bus ištesėti.

IŠVADOS

Tarp pokario laikotarpio memuarų svarbią vietą užima partizaninio sąjūdžio dalyvių atsiminimai. Jų, kaip istorijos šaltinio, panaudojimo tradicijos istoriografijoje dar nėra tvirtos.

Svarbus kriterijus yra memuarų rašymo aplinka ir sąlygos. Pogrindyje rašytiems memuarams, palyginti su tais, kurių autoriams juos rašant negrėsė tiesioginis pavojus, įtakos turėjo kiti veiksniai. A. Ramanausko-Vanago ir J. Lukšos-Daumanto memuarai rašyti skirtingomis sąlygomis, kitoks buvo

ir jų kelias link skaitytojų. Tai tiesiogiai lemia ir memuarų panaudojimo istoriografijoje tradicijas.

Kitas svarbus veiksnys – autoriaus ideologiniai principai, jo mentalitetas. A. Ramanausko-Vanago memuaruose atsiskleidžia Lietuvos nepriklausomybės kūrimo laikotarpiu gimusio inteligento, mokytojo ir karininko pozicija. Juose ryškėja ne tik autoriaus būdo savybės – ramumas, blivus mąstymas, polinkis į idealizmą, bet ir jo, kaip pedagogo bei karininko, mąstymo ir pasaulėžiūros ypatumai. J. Lukšos ir A. Ramanausko mentalitetą sieja idealizmas, bet kitais požiūriais jie skiriasi. J. Lukšos ideologinių principų ir jo, kaip rezistento, mentaliteto formavimuisi įtakos turėjo dalyvavimas nelegalios ateitininkų organizacijos veikloje prieš karą ir antinaciniame pasipriešinime. Sprendžiant iš memuarų, tai buvo jausmingesnė asmenybė negu A. Ramanauskas, tačiau turėjusi visus kovotojų vadui būdingus bruožus: jis sugebėjo logiškai, šaltakraujiškai mąstyti, suprato kario psichologiją, turėjo diplomato gabumų. Memuaruose atsispindi ir autoriaus religingumas.

Dar ryškiau autoriaus mentalitetas atsiskleidžia dienoraščiuose, kurių neveikia laikas. Juose daug atviriau ir tiesiau dėstomos mintys ir nuomonės, todėl ypač vertingi yra tie memuarai, kurie parašyti remiantis dienoraščiais. Dienoraščiuose labiau atsispindi aplinkos poveikis. L. Baliukevičiaus-Dzūko dienoraštis, kaip ir A. Ramanausko-Vanago memuarai, yra nebaigtas, jo pasakojimas tiesiog nutrūksta. Dienoraščiai geriau parodo tuos kovotojo mentaliteto ypatumus, kurių neatskleidžia memuarai.

Iš visų pokario memuarų išeivijos visuomenei ir istoriografijai didžiausią įtaką padarė J. Lukšos-Daumanto „Partizanai“. Jais rėmėsi daugelis išeivijos istorikų: J. Brazaitis, T. Remeikis, J. Pajaujis, K. K. Girnius. Ne visi išeivijos istorikai kritiškai analizavo memuarų informaciją – tai lėmė aplinka ir memuarus bei jų autorių gaubiantis romantiškumas.

Nuorodos

- ¹ Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. K-1, b. 6656, t. 1, l. 165.
- ² A. Ramanauskas-Vanagas, *Daugel krito sūnų...*, Vilnius, 1991, p. 4.
- ³ Ibid., p. 127.
- ⁴ Ibid., p. 384.
- ⁵ Ibid., p. 373.
- ⁶ Žr.: Ibid., p. 435.
- ⁷ Ibid., p. 294.
- ⁸ Ibid., p. 139.
- ⁹ Ibid., p. 91.
- ¹⁰ Ibid., p. 127.
- ¹¹ Ibid., p. 3.
- ¹² Ibid., p. 36.
- ¹³ Ibid., p. 82.
- ¹⁴ Ibid., p. 185.
- ¹⁵ *Laisvės kovų archyvas*, Kaunas, 1993, Nr. 6, p. 5.
- ¹⁶ Ibid., p. 53.
- ¹⁷ Ibid., p. 54.
- ¹⁸ Ibid., p. 75.
- ¹⁹ J. Brazaitis, *Vienų vieni*, Vilnius, 1990, p. 226.
- ²⁰ *Laisvės kovų archyvas*, Nr. 6, p. 65.
- ²¹ J. Lelešius-Grafas, L. Baliukevičius-Dzūkas, *Die-noraščiai*, Kaunas, 1994, p. 53.
- ²² Ibid., p. 103.
- ²³ Ibid., p. 106.
- ²⁴ Ibid., p. 107.
- ²⁵ Ibid., p. 109.
- ²⁶ Ibid., p. 111–112.
- ²⁷ J. Daumantas, *Partizanai*, Vilnius, 1990, p. 513.
- ²⁸ „Mūsų partizanų kovas prisimenant“, *Draugas*, 1977, birželio 21.
- ²⁹ J. Lukša-Daumantas, *Laiškai mylimosioms*, Kau-nas, 1994, p. 152–153.
- ³⁰ J. Daumantas, *Partizanai*, p. 390.
- ³¹ T. Remeikis, *Opposition to Soviet Rule in Lithu-ania. 1945–1980*, Chicago, 1980, p. 47.
- ³² J. Daumantas, *Partizanai*, p. 280.
- ³³ LYA, f. K-1, b. 36/10, t. 5, l. 210.
- ³⁴ J. Daumantas, *Partizanai*, p. 459.
- ³⁵ Ibid., p. 460.
- ³⁶ J. Lukša-Daumantas, *Laiškai mylimosioms*, p. 116.
- ³⁷ Ibid., p. 122.
- ³⁸ J. Daumantas, *Partizanai*, p. 461.
- ³⁹ J. Lukša-Daumantas, *Laiškai mylimosioms*, p. 170.
- ⁴⁰ Ibid., p. 122.
- ⁴¹ *Laisvės kovų archyvas*, Kaunas, 1992, Nr. 5, p. 61.
- ⁴² Ibid., p. 62.
- ⁴³ Ibid.
- ⁴⁴ Ibid., p. 66.
- ⁴⁵ J. Lukša-Daumantas, *Laiškai mylimosioms*, p. 71–72.
- ⁴⁶ Ibid., p. 84.
- ⁴⁷ Ibid., p. 126.
- ⁴⁸ LYA, f. K-1, b. 36/10, t. 5, l. 297.
- ⁴⁹ J. Lukša-Daumantas, *Laiškai mylimosioms*, p. 182.
- ⁵⁰ W. Laqueur, *Europa mūsų laikais*, Vilnius, 1995, p. 62.
- ⁵¹ J. Lukša-Daumantas, *Laiškai mylimosioms*, p. 127.

Vidmantas Tūtlis

THE PECULIARITIES OF MEMOIRS WRITTEN IN THE VORTEX OF TRAGIC EVENTS

Summary

Reminiscences written by partisan movement participants and Freedom fighters of Lithuania occupies an important place in post-war period memoirs. The tradition of using the memoirs as a source of history is still not very common. The memoirs of anti-Soviet resistance participants and the memoirs of A. Ramanauskas-Vanagas (Vanagas – the code name) and J. Lukša-Daumantas (Daumantas – the code name), the outstanding leaders of the resistance movement, were written under different conditions and the way they reached the reader was different too. The above mentioned factors directly decided

the tradition of the use of memoirs in historiography. The memoirs „Partizanai“ /Partisans/ by J. Lukša-Daumantas of all post war period memoirs had the greatest impact both on Lithuanian communities abroad and historiography. Many Lithuanian historians abroad such as J. Brazaitis, T. Remeikis, J. Pajaujis, Kęstutis K. Girnius referred to his memoirs in their works. It is noteworthy that not every Lithuanian historian abroad approached the memoirs seriously. This account for the differences in surroundings and the romanticism that covered the memoirs and their authors.

Sovietiniai diversantai Lietuvoje (1941–1944)

IVADAS

1940 m. Lietuvoje nusileido Nepriklausomybės saulė, atėjo raudoni užliejęs vakaras – sovietinė okupacija. Per okupacijos ir aneksijos metus stalininiam režimui nepavyko užgniaužti žmonių nepriklausomybės bei laisvės siekio ir nuslopinti su artėjusiu Vokietijos–Sovietų Sąjungos karu sietos vilties išsilaivinti. Tačiau buvo ir kita dalis žmonių, sveikinusių „naująją tvarką“ ir visomis jėgomis padėjusių jai išsilaikyti. Šis Lietuvos visuomenės pasidalijimas ypač išryškėjo Antrojo pasaulinio karo metais.

Iki pastarojo dešimtmečio daug buvo kalbama ir rašoma apie susipratusį sovietinį pilietį, kovojantį dėl sovietinės tėvynės ir partijos puoselėjamų idealų. Daugiausia pavyzdžių šiam teiginiui paremti buvo pateikiama iš Vokietijos–Sovietų Sąjungos karo.

Šiame dešimtmetyje sovietinių partizanų tema mažai diskutuota. Tyrinėtojų dėmesį daugiausia traukė lietuvių partizanai, kovoję dėl nepriklausomos Lietuvos. Tirti šį antisovietinį-antifašistinį judėjimą paskatino prasidėjęs tautinis sąjūdis ir su juo susijęs noras geriau pažinti savo krašto istoriją. Sovietinių partizanų veiklos Lietuvoje istorija visai nepelnytai buvo pamiršta.

Daugelio tautiečių akimis, nepopuliariu plėtoti sovietinių partizanų temą. Autorės manymu, labai svarbu iš šiandienos pozicijų pažvelgti į 1941–1944 m. įvykius ir deramai įvertinti ne tik antinacinį-antibolševikinį, bet ir sovietinės pakraipos antifašistinį judėjimą Lietuvoje.

Kalbėdami apie sovietų kovos užfrontėje svarbą nekreipsime dėmesio į nereikšmingus susišaudymus vokiečių užnugaryje, kurių pasitaikė Lietuvoje 1941 m., kai frontas sparčiai slinko į rytus. Sieksime išryš-

kinti tik tuos diversinius sovietų veiksmus, kuriuos jie Maskvoje gana greitai pradėjo organizuoti ir vykdyti vokiečių užnugaryje. Nustatysime, nuo kada sovietinį partizaninį judėjimą Lietuvoje galima laikyti atskira pasipriešinimo kryptimi.

Autorės tikslas – parodyti, kokie buvo raudonųjų partizanų būriai ir grupės, kur jie veikė, koks jų kontingentas ir kokios veiklos kryptys. Tai padaryti nėra lengva. Nors sovietmečiu išleista nemažai karo dokumentikos rinkinių ir karo dalyvių atsiminimų, bet juose beveik nėra nepalankių režimui politinių ar karinių duomenų, nes juos draudė Maskvos kontroliuojamos NKGB žinybos, o ir neseniai išslaptintuose Lietuvos visuomenės organizacijų archyvo (toliau – LVOA), Lietuvos partizaninio judėjimo štabo (toliau – LPJŠ) fonduose išlikusių dokumentų autentiškumas ir faktų tikrumas kelia abejonių. Lietuvos centrinio valstybės archyvo (toliau – LCVA) fonduose yra išlikę tik duomenų mus dominančia tema nuotrupų.

1941–1944 karo metais Lietuvoje veikusią sovietinių partizanų temą sovietmečiu buvo gana plačiai aptariama, tačiau daugiausia ir išsamiausiai, nors ir vyraavusios sovietinės-lenininės ideologijos požiūriu, ją tyrė P. Štaras. Pirmoji jo 1956 m. pasirodžiusi knygelė „Lietuvių tautos kova už Tėvynės laisvę Didžiajame Tėvynės kare“ yra tarsi įžanginis darbas, paskatinęs toliau nagrinėti šią temą. Leidinyje kalbama apie sovietinio partizaninio judėjimo užuomazgas ir plėtotę, veiksmų derinimą su Baltarusijoje veikusių tokių pat partizanų veiksmais ir Raudonosios armijos (toliau – RA) puolimu fronte.

Kita, jau solidesnės apimties ir nuodugniau tirianti temą, yra 1966 m. išleista P. Štaro knyga „Partizaninis judėjimas Lie-

tuvoje Didžiojo Tėvynės karo metais“. Joje autorius plačiau aptarė sovietinių partizanų būrių ir grupių veiklą Lietuvoje 1941–1942 m., iki įkuriant LPJŠ. Šioje knygoje jau yra pateiktos nuorodos į archyvinius šaltinius, tačiau autorius naudojo tik LVOA (tuomet tai buvo Partijos istorijos instituto prie LKP CK archyvas) saugomų LPJŠ fondų medžiaga ir nesirėmė LCVA esančiais to paties laikotarpio vokiečių okupacinės valdžios išleistais dokumentais. Be to, P. Štaras sudarė statistines lenteles, kuriose nurodė, kada, kur ir kokie būriai Lietuvoje veikė 1943–1944 m., kas jiems vadovavo, kur ir kokių šių junginių teroristinių aktų tuomet įvykdyta, pirmą kartą prabilo apie tai, kiek, jo manymu, Lietuvoje galėjo būti sovietinių partizanų, kokia jų nacionalinė sudėtis.

Autorius, norėdamas išaukštinti kovotojus dėl sovietinės tėvynės, literatūriškai aprašė svarbesnes partizanų operacijas, pvz., Švenčionių apskrities komisaro F. Olio ir jo padėjėjo nužudymą. Apie šį ir kitus raudonųjų diversantų teroristinius aktus P. Štaras papasakojo remdamasis bendražygių, buvusių partizanų atsiminimais (B. Urbonavičiaus „Liaudies keršytojai“, S. Apyvaļos „Sakalai broleliai“ ir kt.), sovietine spauda.

Be kita ko, kaip bendraautoris, P. Štaras savo tyrimus publikavo 1967 m. pasirodžiusiame rinkinyje „Lietuvos partizanai“, kuriame labai aiškiai išskiriami ir apibūdinami sovietinio partizaninio judėjimo Lietuvoje laikotarpiai.

Svarbus ir 1982 m. išėjęs 1941–1945 m. dokumentų ir medžiagos rinkinys „Lietuvos liaudis Didžiąjame Tėvynės kare“, prie kurio pasirodymo prisidėjo ir P. Štaras. Autorių kolektyvas, rašydamas šio leidinio pritarinę, naudojo ankstesniais P. Štaro tyrimais. Rinkiniui būdinga tai, kad jame jau publikuojami ne tik LVOA, bet ir LCVA, Latvijos centrinio valstybinio istorijos archyvo, SSRS GMCA dokumentai, sovietinių karo meto periodinių leidinių bei dienraščių straipsniai. Iš pirmo žvilgsnio atrodytų, kad remiantis šaltiniais rinkinyje bandoma objektyviai nušviesti tuometinę padėtį, nes naudojama ne tik sovietinių institucijų, bet

ir vokiečių okupacinės valdžios to laikotarpio raštais. Yra įdėtos šaltinių nuorodos, dokumentų paaiškinimai, vietovardžių rodyklė, iššifruoti partizanų slapyvardžiai, būrių ir grupių pavadinimai.

Bet, kaip jau minėta, objektyviu šio leidinio nepavadinasi, nes: 1) daugumos dokumentų ir kitos medžiagos skelbiamos tik ištraukos, nepraleidžiant nesusijusių su publikacijos tema dalių ar mažai reikšmingų faktų bei pasikartojimų, bet nededant sovietinei ideologijai nepalankių užuominų apie sovietinių partizanų nešvarius darbelius (plėšikavimą, girtavimą, žmogžudystes), paliekant tik diversinių aktų aprašymus, turėjusius įtikinti, jog tai būta teisėtos kovos dėl tėvynės laisvės; 2) kaip patys sudarytojai prisipažino, jame sąmoningai falsifikuojami vokiečių okupacinės valdžios dokumentai, vietoje žodžio „banditai“ savavališkai vartojami žodžiai „tarybiniai partizanai“, o „gaujos“ vadinamos „partizanų būriais ir grupėmis“. Pasak leidinio sudarytojų, nuo 1942 m. liepos 30 d. H. Himlerio nurodymu ši „demagoginė“ terminija įsivyravo okupacinės valdžios dokumentuose, todėl jie savavališkai atitaiso ją į „teisingą“ terminiją¹.

Naują požiūrį į 1941–1944 m. įvykius ir sovietinį partizaninį judėjimą Lietuvoje išdėstė K. Eringis 1993 m. Vilniuje išėjusioje knygoje „Lietuvos kariuomenės tragedija“. Joje daugiausia kritikuojamas rinkinys „Lietuvos liaudis Didžiąjame Tėvynės kare“. Propaguota sovietinio kario ir partizano žygdarbių istorija demaskuojama remiantis J. Arado ir D. Levino studijomis. Darbas nėra išsamus, nes nagrinėjant temą naudojama tik publikuotų šaltinių ištraukomis, o ne tikrais dokumentais.

Gausiausia dokumentinė informacija apie sovietinių partizanų veiklą Lietuvoje yra sukaupta LPJŠ fonduose, esančiuose LVOA. Jame saugomos šių partizanų būrių ir grupių bylos, kuriose randama svarbių duomenų apie karinių vienetų atsiradimą, pirminės operatyvinės grupės sudėtį, junginiui priklausančių kovotojų sąrašą (kartais nurodoma tautybė, išsilavinimas, profesija),

ginkluotę, įvykdytų diversinių operacijų apžvalga. LPJŠ bylose taip pat yra įvairaus pobūdžio ataskaitų, suvestinių (ginkluotės, siunčiamų į užfrontę operatyvinių grupių sudėties, įvykdytų diversinių aktų ir t.t.), iš užfrontės gautų telegramų iššifruotų tekstų, įvairių nutarimų, įsakų.

Dauguma minėtuose fonduose saugomų dokumentų yra originalai, kur kas mažiau randama nuorašų. Dauguma dokumentų rašyti rusų kalba, ranka rašytų taip pat yra daugiau nei spausdintų rašomąja mašinėle.

Taip pat apibūdinti galima ir LCVA mus dominančiu klausimu saugomus policijos, apskričių policijos vadų dokumentus. Skirtumas tik tas, kad dauguma dokumentų rašyti ne lietuvių kalba, be to, daugiau jų spausdinta mašinėle, o ne rašyta ranka.

LCVA apskričių SS ir policijos vadų, policijos punktų bylose saugomų dokumentų autentiškumas nekelia abejonių, o LVOA saugomi dokumentai, atrodo, ne visi yra to laikotarpio. Daugelis jų galėjo atsirasti jau po karo, kai reikėjo sąmoningai pakeisti tų laikų įvykių interpretavimą naikinant tikrus dokumentus ir darant falsifikacijas arba autentiškus šaltinius įvairiai koreguojant – keičiant įrašus, darant priedašus ir pan.

Bet LVOA LPJŠ fondas, kaip ir LCVA saugomi vokiečių okupacinės valdžios išleisti dokumentai, sovietmečiu buvo prieinami nedaugeliui – tik patikimiems istorikams ir KGB žinybų darbuotojams, nes buvo įtraukti į slaptų fondų sąrašą.

LCVA mus dominančiu klausimu išlikę dokumentai yra fragmentiški: Lietuvos generalinės srities saugumo policijos ir SS skyriaus vado ataskaitose daugiausia konstatuojamas tik pats faktas, o policijos nuovadų bylose randamos pavienės žinutės ir policijos darbuotojų raportai. Pirmosiose ataskaitose tokios žinutės randamos kas mėnesį apibendrintos ir jose nurodoma, kur, kada ir koks diversinis aktas sovietinių partizanų, vadinamų „gaujomis“, buvo įvykdytas, o policijos nuovadų išlikusios kasdienės ataskaitos yra labai fragmentiškos, todėl susidaryti vientisą to meto padėties vaizdą sunku. LVOA ir LCVA dokumentai dažniausiai liu-

dija skirtingus įvykius. Apibendrintai reikėtų pasakyti, jog šaltinių bazė ir literatūros sąrašas sovietinių partizanų veiklos Lietuvoje istorijai tirti yra skurdus, bet ir susipažinus su šia medžiaga iškyla daug klausimų, į kuriuos atsakyti iki šiol tebėra neįmanoma.

SMARKĖJANTIS SOVIETINIŲ GAUJŲ SIAUTĖJIMAS LIETUVOJE

Apžvelgę Vokietijos–Sovietų Sąjungos karo įvykius Lietuvoje įsitikintume, kad 1941 m. čia sovietinių partizanų veikla nebuvo plati, daugiausia veikė iš Sovietų Sąjungos vykdyti specialiųjų užduočių siųstos NKGB ar NKVD žinybų organizuotos grupės.

1942 m. pradžioje Vyriausioji reicho saugumo valdyba Berlyne iš Lietuvos gavo naujų pranešimų, kad „pasirodė daugiau komunistinių pagrindinių grupių ir partizanų“². Buvo pažymėta, kad šias paprastai negausias partizanų grupes sudaro sovietiniai kariai, kurie traukdamiesi pasislėpė dideliuose miškuose, ir pabėgę karo belaisviai.

Orams atšilus, įvairiose vietose pasirodė ne tik pavienių ginkluotų asmenų, bet ir ištisų gaujų. Kai kur beveik kas naktį jų nariai užsukdavo į artimiausias sodybas ir ten nesivaržydami reikalaudavo maisto, rūbų, visokių jiems reikalingų paslaugų. Buvo atvejų, kai ginkluoti asmenys užpuldavo ir žudydavo taikius gyventojus, daugiausia lietuvių ūkininkus bei buvusius partizanus, t.y. Birželio sukilėlius³. Beginkliai ūkininkai neįstengė pasipriešinti tokiems gaivalams ir baimindamiesi smurto vykdė visus jų reikalavimus.

Policininkai nuogąstavo, kad žiemą praleidę pas savo šalininkus pavasarį jie eis slapstytis į girias, kur gali susitikti su savo vienminčiais bei rusų kariuomenės likučiais ir sudaryti gausesnius vienetus. Tokios formotės galėjo pradėti terorizuoti vietos gyventojus, ypač buvusius partizanus (Birželio sukilėlius) bei jų šeimas, ir pareigūnus. Kadangi policijos pareigūnai buvo ginkluoti pasenusiais rusiškais šautuvais ir kiekvienam teko po 25 šovinius, o priešiškos grupės tu-

rėjo modernių ginklų (rankinių kulkosvaidžių, automatų, pistoletų ir granatų), tai apie pasipriešinimą negalėjo būti nė kalbos. Dėl šios priežasties Anykščių nuovados pareigūnai pareiškė, kad jei negaus modernių ginklų ir bent 100 šovinių kiekvienam policininkui ir jei nebus leista apginkluoti šautuvais buvusių partizanų (Birželio sukilėlių), tai jie nenorėtų prisiimti atsakomybės už priešišku gaivalų siautėjimą⁴. Policijos darbuotojų pareiškimai teliko popieriuje, nes gyvenime būtent jiems, nesulaukus paramos, reikėjo kovoti su besislapstančiais miškuose sovietų valdžios šalininkais.

Vidurio Lietuvoje lietuvių policininkams mūšiuose teko susiremti su pagrindinių organizacijų nariais, užsilikusiais raudonarmiečiais ir pabėgusių karo belaisvių gaujomis, o Rytų Lietuvoje, būtent Švenčionių apskrityje, jie susidūrė su kur kas rimtesniu priešu – specialiai parengtomis diversantų grupėmis. Manoma, jog šioms iš Baltarusijos atvykdavusioms grupėms vadovavo buvęs Švenčionių apskrities, o vėliau ir Vileikos srities vykdomojo komiteto pirmininko pavaduotojas F. Markovas, kuris Baltarusijos KP(b) CK nutarimu dar 1941 m. rugpjūčio mėn. buvo pasiųstas į Švenčionių apskritį organizuoti partinės veiklos⁵. Tačiau minėtoji speciali diversantų grupė Švenčionių apskrityje tik vykdė sabotažo aktus ir vėl pasitraukdavo į Baltarusiją, kur bazavosi ir palaikė glaudžius ryšius su kitomis diversantų grupėmis. Kadangi 1942 m. pirmoje pusėje nei Švenčionių, nei Vilniaus apskrityse nebuvo užfiksuota jokių sovietinių partizanų junginių, tai galima manyti, jog geležinkelio bėgiai ne kartą buvo susprogdinti padedant rytiniams kaimynams. Jiems priskirtinos šios diversijos: 1942 m. vasario 2 d. pažeista geležinkelio linija kelyje Pabradė–Švenčionėliai⁶; tų pačių metų vasario mėn. naktį iš 2-osios į 3-iąją geležinkelio ruožą Švenčionėliai–Ignalina daugelyje vietų pažeista linija⁷; vasario 5 d. kelyje Švenčionėliai–Ignalina nuo bėgių nuversti 3 garvežiai su 6 vagonais, dėl ko ruožas neveikė dvi paras⁸, birželio 15 ir 18 d. geležinkelio ruožą Vilnius–Daugpilis įvykdyti sabotažo

aktai Pabradėje, kur nuvirto garvežys su 6 vagonais⁹, ir t.t.

Nekelia abejonių tai, kad 1942 m. gegužės 19 d.¹⁰ vermachto lengvąją mašiną, kelyje iš Švenčionių į Lentupį sustabdytą moters, atakavę 5–6 rankinėmis granatomis ir automatais ginkluoti vyrai buvo partizanai iš Baltarusijos. Jie nužudė vokiečių vyresniąją leitenantą, kreiskomisarą Beką ir du zonderfiurerius¹¹.

Kitais duomenimis, tą dieną Beko operliu važiavo kreiskomisaro pavaduotojas Gruly, vyr. leitenantas Šmitas ir lenkė vertėja Rakauskaitė. Mašinai sustojus prie kelių pastojusios moters, vertėja išlipo, o į joje likusius žmones pasipylė šūviai. Vokiečių valdžios atstovai buvo palikti gulėti ant žemės vienmarškiniai, su nupjautais lyties organais. Uniformas ir batus nusinešė užpuolikai. Rakauskaitė liko gyva ir sveika. Manoma, kad ji taip pat buvo šio sąmokslų dalyvė¹². Kaip iš tikrųjų buvo, šiandien sunku pasakyti, tik žinoma, kad už tokį „žygdarbį“ 450 Vilniaus apygardos žmonių (M. Šumauskas knygoje „Gyvenimo prasmė“, p. 204, ir P. Štaras knygoje „Partizaniškas judėjimas Lietuvoje Didžiojo Tėvynės karo metais“, p. 211, nurodo, kad 1942 m. gegužės 19–20 d. buvo nužudyta 500 gyventojų) teko sumokėti savo gyvybe¹³. Nukentėjo vokiečių institucijų tarnautojai, lenkų, rusų ir baltarusių kilmės valstiečiai. Žydai buvo siunčiami į Pabradės poligoną, senį žmonės žudomi, vaikai užkasami gyvi.

Pasak S. Apyvalos, pasmerktieji okupantų buvo nuvaryti į Švenčionių žydų kapus, ten patys išsikasė duobę, prie kurios buvo suklupdyti ir sušaudyti. Netoli Švenčionių vokiečiai sušaudė dar 138 kaimiečius¹⁴. M. Šumauską (Kazimierą) pasiekė kalbos, kad už šį susidorojimą paguldė galvas apie 3 tūkst. vyrų (taikių gyventojų)¹⁵. Tariamieji liaudies gynėjai ryžosi tokiam žingsniui, nors ir žinojo, kokie bus šio pasikėsimo padariniai. 1942 m. gegužės pradžioje Švenčionių miesto gyventojai pamatė išklijuotus didelius spalvotus skelbimus, kuriuose buvo grasinama, kad žmonės, nepaklusę vokiečių karinės ir civilinės valdžios įsaky-

mams, bus kariami, o už kiekvieną nušautą vokiečių valdininką bus suimta ir sušaudyta po 200 vietos gyventojų¹⁶. Sovietiniams partizanams tikriausiai ne tiek rūpėjo gyventojų gyvybės, kiek sėkmingai atlikta operacija (taip reikalinga siunčiant ataskaitą į Maskvą) ir keletas nužudytų priešų pareigūnų. Vietos gyventojams tokia partizanų „pagalba“ buvo pavojinga, jie buvo suinteresuoti visaip gintis nuo tokių „talkininkų“. Žmonės suprato, kad jei neprisidės prie sovietinių antifašistų naikinimo, tai vokiečiai juos, net visai nekaltus, nužudys už raudonųjų darbus. Todėl nestebina tai, kad vokiškose policijos ir saugumo žinybose dirbę lietuviai (ir ne tik jie) taip atkakliai gaudė iš Baltarusijos besiveržusius sovietų karinius diversantus, parašutininčius ir sklandytuvais nuleistus karius, sovietų pavadintus civiliais kovotojais, kurie daugiausia vykdavo jiems pavestas žvalgybines užduotis. Tuo metu Lietuvoje sovietinių partizanų ginkluota veikla nesijautė – buvo pastebimas tik šios valdžios šalininkų gaujų siautėjimas.

LKP(b) IR LPJŠ OPERATYVINIŲ GRUPIŲ BEI JOMS PAVALDŽIŲ FORMUOČIŲ DISLOKAVIMAS

1942 m. pirmoje pusėje sovietinis partizaninis judėjimas Lietuvoje vis dar savaime nesiplėtojo ir nebuvo vietos gyventojų palaikomas, todėl jį reikėjo inspiruoti iš Maskvos. Pagrindas tam buvo padėtas 1942 m. gegužės 13 d. šiuo tikslu specialiam mokymui atrinkus 100 žmonių iš besievakavusiųjų ir 200 16-osios lietuviškosios šaulių divizijos karininkų¹⁷. Plėsti judėjimą Lietuvoje pradėta 1942 m. antroje pusėje, įgyvendinant su Centrinio partizaninio judėjimo štabu (toliau – CPJŠ) suderintą partizanų grupių organizavimo, siuntimo ir veiklos LSSR 1942 m. liepos 2 d. planą¹⁸. Vykdamas šį projektą, Maskvoje buvo suformuotos kelios diversantų grupės, turėjusios veikti griežtai nustatytuose rajonuose.

Kai kurių dokumentų duomenimis, liepos mėn. buvo išsiųstos tik trys grupės: 7

d.¹⁹ – Petro septynių žmonių grupė į Trakų apskritį, 17 d.²⁰ – Alksnio septynių žmonių grupė į Vilniaus apskritį ir 29 d. – Dūdės septynių žmonių grupė į Šiaulių apskritį²¹. Taigi į Lietuvą buvo pasiųstas tik 21 žmogus iš numatytų 172, tad suprantama, kodėl okupacinė vokiečių administracija ir vietinė savivalda nepanikavo. Saugumo žinybų ataskaitose rašoma, kad lietuviai drauge su vokiečiais kovoja su bolševikais fronte ir užfrontėje ir laukia galutinio bolševizmo sunaikinimo. Komunistai, nors ir tikisi sulaukti grįžtančių bolševikų bei Berlyne plevėsujančių raudonų vėliavų, aktyviai veikti nediršta. Daugelis tenkinasi gandų skleidimu, o organizuotai veikia tik atkakliausi ir seni komunistai.

Šiandien vienas iš geriausiai žinomų to laikotarpio įvykių yra 1942 m. lapkričio 26 d. Valstybinio gynybos komiteto nutarimu Nr. 2540a įkurtas LPJŠ, kuriam vadovavo A. Sniečkus²². Šis CPJŠ padalinys buvo tarsi priedanga, „lietuviškumo“ skraiste maskavusi ir toliau siunčiamas diversantų grupes, sudarytas iš karinės žvalgybos ir profesionalių RA karių specialioms užduotims vykdyti. LPJŠ buvo tik NKGB ir RA Karinės žvalgybos valdybos koziris, nes pasiųstos diversantų grupės nei iki 1942 m. lapkričio 26 d. su LKP(b) CK, nei vėliau su LPJŠ ryšio nepalaikė²³. Jos ataskaitas siuntė štabo ryšių skyriui, todėl naujoms siunčiamoms grupėms buvo pavedama užmegzti ryšį su anksčiau nusiųstosiomis ir per jas perduoti žinias. Tai pavyko padaryti tik 1943 m.

1943 m. buvo stengtasi įgyvendinti Stalino 1942 m. rugsėjo 5 d. įsakymą, nes reikėjo parodyti, kad atsiliepiant į sėkmingą RA puolimą Lietuvoje sovietinis partizaninis judėjimas paverčiamas „visos liaudies kova su fašistiniais grobikais“²⁴.

Kaip atsakas į skatinimą Lietuvos teritorijoje atsirado daugybė sovietinių partizanų būrių. Dalis jų buvo pavadinti lietuvių širdžiai mielais vardais – Perkūno, Margirio, Birutės, Kęstučio, Žalgirio, A. Mickevičiaus, K. Kalinausko, Žemaitės ir kt. Galbūt taip mėginta įrodyti šių junginių kovo-

tojus buvus lietuviškos dvasios. Nors ir kaip stengtasi judėjimą vaizduoti artimą šio krašto gyventojams, bet akivaizdžiai matyti, kad diversantai po būrių „Raudonieji partizanai“, „Už tarybinę Lietuvą“, „Mirtis fašizmui“, „Mirtis okupantams“ vėliavomis buvo telkiami vadovaujantis „internacionalizmo“ kriterijais. Todėl visai nestebina tai, kad atsiųstosiose diversantų grupėse buvo ne tik besislapsčiusių sovietinių aktyvistų, raudonarmiečių, pabėgusių karo belaisvių bei pavienių Lietuvos gyventojų (daugiausia žydų). Beveik pusė susivienijusiųjų – tai „centro“ atsiųsti žmonės.

SD ir saugumo policijos žinyboms Lietuvoje didelį susirūpinimą kėlė ne šių būrių ir grupių veikla, bet iš Baltarusijos atvykdavę partizanų būriai, kurie savo dydžiu prilygo mažiems RA būriams²⁵.

LPJŠ buvo sunku iš Maskvos ne tik kontroliuoti Lietuvoje esančių „partizanų“ kovinių vienetų veiklą, bet net gauti apie juos žinučių. Tokiomis aplinkybėmis buvo nutarta sudaryti ir pasiųsti arčiau Lietuvos LPJŠ pavaldžią operatyvinę grupę – LKP(b) CK vadovaujamą branduolį (gal dar 1942 m. gruodžio 8 d. planuota pasiųsti)²⁶. Šios grupės vadu buvo paskirtas M. Šmauskas-Kazimieras, pavaduotoju – G. Zimanas-Jurgis. Be jų, eiliniai nariai buvo D. Rocius-Baškys, S. Syrius-Gudaitis, J. Narkevičiūtė-Birutė, V. Majeuskis-Borissas. Į laikinąją bazę, buvusią Baltarusijos SSR, dar turėjo išvykti ir specialus 49 žmonių būrys²⁷.

Operatyvinės grupės nariams buvo suteikti įgaliojimai formuoti naujus sovietinių partizanų būrius ir grupes, skirti ir atleisti šių formuočių vadus bei komisarų ir vadovauti šiam partizaniniam judėjimui. Apie visus įvykdytus darbus reikėjo pranešti A. Sniečkui.

A. Sniečkus, kaip LPJŠ viršininkas, 1943 m. vasario 9 d. įsakymu Nr. 16²⁸ pavedė nuodugniai ištirti padėtį Lietuvoje, gyventojų nuotaikas ir okupantų valdžios organų veiklą, iš vietos gyventojų sudaryti sovietinio partizaninio judėjimo rezervą, Lietuvoje šį judėjimą plėtoti glaudžiai bendradarbiaujant su Baltarusijoje veikusiais partizana.

Įsakymas buvo įgyvendintas tik 1943 m. balandžio mėn. Operatyvinė grupė su jai pavaldžiu kovotojų būriu balandžio 20–24 d. per keturis kartus iš Staraja Toropos oro uosto buvo išsiųsta į Begomlio miškus²⁹. Ten nuvykusi ji galėjo naudotis P. Pranevičiaus 1943 m. kovo mėn. įkurtomis tarpinėmis bazėmis: Nr. 1, buvusią prie F. Markovo brigados Losinų kaime, Adutiškio miškuose, Nr. 2 – prie Ponomoriovo brigados Kazėnų miškuose netoli Jakštų kaimo, Nr. 3 – Ušačių rajone, Lesinų kaime³⁰.

Besileisdami Begomlio oro uoste du sklandytuvai patyrė avariją. Žuvo balandžio 21–22 d. išsiųsta Gudaičio aštuonių žmonių grupė ir nukentėjo 22 d. vakare išvykusi Jurgio dešimties žmonių grupė (vienas žuvo ir keli buvo sužeisti)³¹. Taigi ir 3-ioji operatyvinė grupė patyrė nesėkmį: du nariai iš pasiųstųjų šešių žuvo, sunkiai sužeista Birutė buvo grąžinta į „centrą“, o pačiam Jurgiui teko kurį laiką gydytis. Vadinasi, tik Kazimieras su Baškiu buvo darbingi.

Atrodytų, kad dėl šių įvykių turėjo iširti pasiųstoji 3-ioji operatyvinė grupė ir žlugti su ja sietos LPJŠ viltys Lietuvoje organizuoti visos liaudies partizaninį judėjimą, tačiau taip nebuvo. Lemiamą vaidmenį turėjo suvaidinti ne operatyvinė grupė, kuri buvo tarsi tarpinė tarp Lietuvoje veikusių diversantų ir LPJŠ (teikė ginklus, medikamentus, siuntė diversines grupes bei dokumentaciją), bet būtent tie 46 likę diversantai iš 49 pasiųstųjų, nes jiems buvo pavesta plėtoti sovietinį partizaninį judėjimą Kauno, Vilniaus, Šiaulių krašte ir Suvalkijoje³².

SOVIETINIO PASIPRIEŠINIMO JUDĖJIMO ETAPAI

Kalbant apie raudonųjų, arba sovietinių, partizanų veiklą Lietuvoje negalima nepaminėti jų judėjimo istorijos etapų.

Sovietmečiu buvo įprasta kiekvieną istorijos įvykį priskirti tam tikram etapui, taip tarsi įteisinant nenukrypstamumą nuo bolševikinės ideologijos. Karo metais Maskvos

inspiruoto Lietuvos partizaninio judėjimo istorija buvo skirstoma pagal tris Vokietijos–Sovietų Sąjungos karo laikotarpius (1941 m. birželio 22 d.–1942 m. gruodžio 18 d.; 1942 m. gruodžio 19 d.–1943 m. pabaiga; 1944 m. pradžia–1945 m. gegužės 9 d.)³³. Juos ženklinančios (lūžinės) datos sutampa su Lietuvoje vykusio sovietinio partizaninio judėjimo vadovybės permainomis. Iki 1942 m. žiemos buvusiems bolševikų sambūriams Lietuvoje „vadovavo“ į Maskvą pasitraukęs LKP(b) CK (nors iš tiesų jo nebuvo, nes 1940 m. spalio 8 d. LKP(b) įsiliejo į VKP(b) gretas³⁴), o nuo 1942 m. lapkričio 28 d. jie turėjo paklusti CPJŠ padaliniui LPJŠ, vadovaujamam A. Sniečkaus. 1944 m. pradžia, žyminti naują etapą, sutampa su LKP(b) CK ir LPJŠ operatyvinės grupės perorganizavimu į LKP(b) Šiaurės ir Pietų sričių pagrindinius komitetus. 1943 m. balandžio 25 d., kai į vokiečių okupuotą teritoriją buvo atsiųsta LKP(b) CK – LPJŠ operatyvinė grupė, nėra lūžinė data, nors taip pat ženklina vadovaujančiojo aparato pokyčius. Juk jai atvykus imta vienyti sovietinių partizanų grupes ir būrius, centralizuoti ir koordinuoti jų veiksmus. Taigi ją pripažinus atskaitos tašku reikėtų prabilti apie tai, kad šios reformos buvo vykdomos atsiųstų iš Sovietų Sąjungos diversantų pastangomis. O juk apie tai tiesmukai kalbėti buvo griežtai draudžiama.

Tikriausiai siekiant išvengti dviprasmiškų samprotavimų šios datos, kaip ir visos periodizacijos tuo pagrindu, buvo atsisakyta. Matyt, sovietinių partizanų veiklos Lietuvoje istoriją skirstyti pagal Vokietijos–Sovietų Sąjungos karo etapus buvo nutarta ir dėl kitos priežasties – būtent dėl šio judėjimo mažareikšmiškumo. Neradus jo etapams ženklinėti tinkamų datų, buvo stengiamasi įvykius priderinti prie karo, bolševikų pavadinto Didžiuoju Tėvynės, laikotarpio. Dėl šių priežasčių sovietinio partizaninio judėjimo Lietuvoje etapus apibūdinantys kriterijai atrodo esą dirbtiniai. Visų Lietuvoje veikusių partizanų formuočių istoriją susieti su jau minėtais etapais bandoma pagal sovietinių partizanų sudėtį, t.y. pagal tai, kas tapdavo partizana. Taigi pirmajam etapui

būdinga tai, kad partizanų būriai, partijos ir komjaunimo pagrindinės organizacijos buvo kuriamos iš Lietuvoje likusių komunistų, komjaunuolių, sovietinio aktyvo ir iš Maskvoje veikusio LKP(b) CK per frontą siųstų partinių ir sovietinių darbuotojų. Antroje etape partizanų gretas papildė daugiau jaunuolių, besislapsčiusių nuo išvežimo į Vokietiją arba nuo mobilizacijos. Buvo skelbiama, kad aktyviai juos remti ėmė ir vidutiniai valstiečiai bei miesto gyventojų vidutinis sluoksnis. Trečiajame etape padaugėjo partizanų, pagerėjo organizacija, rezultatyvesni tapo kovos veiksmai³⁵.

Tokiais kriterijais remiantis neatskleidžiama šio judėjimo esmė. Matyt, tai pastebėjęs, P. Štaras bandė apibūdinti išskirtųjų laikotarpių savitumą per partizanų veiklos pobūdį: 1941 m.–1942 m. lapkritis jam yra tarsi žemiausio lygio pakopa, nes dėl greitai prasidėjusio karo CK nespėjo pasirngti dirbti pogrindyje; nuo 1942 m. lapkričio iki 1943 m. pabaigos jis pažymi buvus organizuotumą, operacijų derinimą ir veikus pagrindines organizacijas. Nuo 1944 m. kova³⁶ tapusi dar organizuotesnė, tačiau neaišku, ką ši stereotipinė frazė reiškia. Vargu ar operatyvinės grupės padalijimas į Šiaurės ir Pietų sričių pagrindinius komitetus rodo buvus aukštesnę kovos stadiją.

Yra dar vienas sovietinių autorių pateiktas šių laikotarpių apibūdinimas: pirmasis etapas buvęs organizacinės ir idėjinės, politinės ir antifašistinės kovos formavimosi Lietuvoje laikas, antrasis – partizaninės ir antifašistinės kovos stiprėjimo, o baigiamajame etape Lietuvos partizaninis judėjimas tapęs dar organizuotesnis, masiškesnis, pagerėję kovos veiksmų rezultatai³⁷. Toks etapų skirstymas yra arčiausiai tiesos. Šio judėjimo esmę nusako 3 veiksmožodžiai: formavosi, stiprėjo, tapo. Paskutinis etapo apibūdinimas iš dalies griauja propaguojamo sovietinio partizaninio judėjimo Lietuvoje mitą: juk teigiama, kad susiformavo, t.y. tapo, tik 1944 m.! Vadinasi, iki tol jo nebuvo.

Šio judėjimo klasifikavimas yra netobulas, nes dirbtinis, įvykiai „pritempiami“ prie norimo rezultato. Nėra pagrindo 1941 m. ieškoti

Lietuvoje partizanų, nes tuo metu vien iš Maskvos atsiųstos parašiutininkų grupės vykdė specialias užduotis. Tik 1942 m. antroje pusėje iš užfrontės atvykdavo diversantų grupių, turėjusių inspiruoti pasipriešinimo judėjimą. Nuo 1943 m. balandžio tuos suburtus pagrindininkus imta telkti, kurti naujas grupes ir būrius, tačiau galima teigti sovietinį partizaninį judėjimą buvus tik nuo 1943 m. antros pusės. Vadinasi, pateiktoji partizaninio judėjimo skirstymo į etapus schema neatitinka istorijos įvykių, todėl yra beprasme.

SOVIETINIO PARTIZANINIO JUDĖJIMO LIETUVOJE DALYVIAI

Lietuvoje veikusių sovietinių partizanų būrių ir grupių veiklos istoriją iki šiol gaubia paslapties šydas. Jau niekada nebus įmanoma tiksliai pasakyti, kiek šių sovietų valdžios šalininkų junginių buvo Lietuvoje, kiek ir kokių tautybių žmonių kovojo raudonajai vėliavai plevėsuojuant. Tik apytikriai galima pasakyti, kas buvo to judėjimo dalyviai.

Nors tik 1942 m. antroje pusėje atsirado sovietinių partizanų veiklos mūsų šalyje užuomazgų, bet žinių apie jos dalyvius reikia ieškoti nuo 1941 m.

Jau minėta, kad pirmąsias pagrindines pasipriešinimo vokiečių okupacijai organizacijas sudarė nespėję pasitraukti ir Lietuvoje likę komunistai bei komjaunuoliai, tam tikri RA kariškiai bei pavienės iš Maskvos per frontą atsiųstų sovietinių darbuotojų grupės. Nespėjusių pasitraukti su frontu bolševikų valdžios šalininkų gaujos ėmė slapstytis miškuose. Iš įvairių vietovių naujų okupantų institucijos gaudavo žinių, kad besislapstantys raudonarmiečiai drauge su vietos komunistais užpuldinėja vokiečių kariuomenę ir šiaip jiems nepatinkamus asmenis³⁸. 1942 m. prie šių susivienijimų prisiliejo ir pabėgę karo belaisviai³⁹.

Daugiausia šie vokiečių valdžiai priešiški elementai būrėsi Šiaulių, Kėdainių, Panevėžio, Alytaus apskrityse ir didesnėje Vilniaus apygardos dalyje, kur dauguma gyventojų buvo rusai ir lenkai⁴⁰. Neatsitikti-

nai paramos ieškota kitataučių gyvenamose vietovėse: lietuviai tuomet vis dar svajojo apie nepriklausomos Lietuvos atkūrimą ir be pasigailėjimo naikino sovietų valdžios skleidėjus. Vokiečių administracinių institucijų darbuotojai ypač nepasitikėjo rusais ir lenkais, kaip priešiškais jų valdžiai elementais. Lietuvoje gyvenusiems kitataučiams, su nerimu laukusiems, kas bus toliau, patiems nedrįsusiems burtis į pagrindines organizacijas, liko tik remti besislapstančius bendraminčius. Miškuose buvusieji netrukus suprato, kad jei neapsiginkluos, greitai bus vokiečių karinių jėgų sunaikinti. 1941 m. rudenį ir žiemą pastebima, kad šie bėgliai pradėjo jungtis į ginkluotas grupes. Taip Raseinių apskrityje susibūrė 18 RA karininkų, iškėlusių sau tikslą ne tik slapstytis, bet ir aktyviai kovoti su *vermachto* kariais⁴¹. 1942 m. raudonarmietis Djakovas Rokiškio apskrityje subūrė mišrią grupuotę, vienijusią buvusius karo belaisvius ir vietos komunistus⁴². Lietuvos sovietinis aktyvas pradėjo nuo neginkluotos kovos veiksmų. 1941 m. spalio mėn. devyni asmenys, susibūrę į „Grupę A“, tenkinosi proklamacijų ir atsisaukimų platinimu⁴³. Bolševikinę ideologiją propagavę vietos gyventojai nepuolė organizuoti pagrindinės ginkluotos kovos. Tikriausiai jų sąmonėje sovietinė ideologija nebuvo taip tvirtai „įkalta“, kad jie pultų aukoti savo gyvybę už didžiąją tėvynę.

Greičiausiai Maskvoje buvusios centrinės žinybos ir NKVD bei NKGB organai, nesulaukę Lietuvoje plykstelint savaiminio pasipriešinimo judėjimo, nutarė siųsti ten savo darbuotojus. Į Lietuvą buvo permestos parašiutininkų diversantų grupės. Kiek jų buvo, niekas negali pasakyti. LPJS bylose yra išlikusi žinutė, kad 1941 m. liepos 30 d.–rugpjūčio mėn. į Lietuvą buvo pasiųstos šešios NKGB darbuotojų žvalgybinės-diversinės grupės – V. Vildžiūno, A. Milvydo, V. Šiupinio, K. Macevičiaus, K. Petriko, A. Godliausko, turėjusios atlikti specialias užduotis⁴⁴. Matyt, joms reikėjo įvertinti situaciją Lietuvoje, o tik po to suburti besislapstančius LKP, LLKJS narius, raudonarmiečius ir pabėgusius karo belaisvius į karinius pogrind-

dinius sambūrius, kurie organizuotai veikė trikdydami vokiečių institucijų veiklą neseniai okupuotoje teritorijoje.

Teigiama, kad per Kalinino frontą į šią teritoriją buvo atsiųsta 80 NKVD darbuotojų, o iš Mozyrių (Baltarusija) – dar 40 asmenų, vadovaujamų P. Skurkio, P. Povilaičio, M. Mickevičiaus⁴⁵. Tai – tik mažuma diversantų. Esama informacijos, kad ir Ukmergės apskrityje veikė NKVD darbuotojų sudaryta Vlado grupė, atėjusi per Kalinino frontą, o vėliau tapusi „Patvariųjų“ būrio užuomazga⁴⁶. Atsiųstieji teigia neturėję konkrečių užduočių, jiems reikėję veikti priklausomai nuo situacijos.

Maskvoje buvusių centrinių institucijų netenkino pavienių grupių siuntimas į užnugarį, todėl 1941 m. rugsėjo 11 d. buvo nuspręsta į okupuotą teritoriją pasiųsti trijų asmenų LKP(b) CK sekretoriatą⁴⁷. Reicho kariuomenei nesustabdomai artėjant prie Maskvos, šio sumanymo buvo atsisakyta. Tik 1942 m. pavasarį, kai RA pavyko nuo Sovietų Sąjungos sostinės atmušti priešo karines pajėgas, į Lietuvą buvo atsiųstos LKP(b) CK 1-oji ir 2-oji operatyvinės grupės (15–16 žmonių), kurios per mėnesį policijos pareigūnų buvo susektos ir sunaikintos⁴⁸. Joms tikriausiai buvo pavesta užmegzti ryšį su anksčiau atsiųstais darbuotojais, atlikti likusio Lietuvoje sovietinio aktyvo apskaitą, atkurti LKP ir LLKJS ir rengti juos pagrindiniam darbui⁴⁹.

Nepasisėkus ir šiam bandymui, nuo 1942 m. gegužės mėn. buvo organizuojami specialūs mokymai: atrinkti 16-osios lietuviškosios šaulių divizijos karininkai ir besievakavusieji buvo rengiami organizuoti Lietuvoje partizaninę kovą⁵⁰. Nuo liepos mėn. ir ėmė plūsti į Lietuvą šios specialiai parengtos diversantų grupės, vadovaujamos Alksnio, Dūdos, Prano, Zigmo ir kt.⁵¹

Pasak M. Šumausko, kadangi sovietinis partizaninis judėjimas Lietuvoje ir toliau savaime nesiplėtojo ir nebuvo vietos gyventojų palaikomas, tai buvo „importuojamas“ iš užfrontės. Kyla klausimas, kiek tokių kovotojų karo metais buvo atsiųsta į Lietuvą. Sovietinių autorių teigimu, į Lietuvą buvo

atsiųsta apie 500 žmonių, baigusius mokslus specialiose mokyklose⁵². Šis skaičius buvo kur kas didesnis. Iš archyvuose dokumentuose randamų duomenų nuotrupų aiškėja, kad vien iki 1944 m. į užnugarį buvo permesta 516–722 asmenys. Taigi paskaičiuokime. Išlikę duomenys liudija, kad 1941 m. buvo pasiųstos šešios grupės su 38⁵³–40⁵⁴ kovotojų. 1942 m. nurodomas siunčiamųjų skaičius kur kas realesnis – 143⁵⁵–178⁵⁶. Iki 1943 m. balandžio mėn. galėjo būti atsiųsta 150⁵⁷ kovotojų, balandžio–birželio mėn. – 90⁵⁸, rugpjūčio – 24⁵⁹, rugsėjo – 36⁶⁰, spalio – nė vieno⁶¹, lapkričio mėn. – 35⁶², taigi iš viso 1943 m. buvo atsiųsti 335 kovotojai.

1941–1943 m. 516–553 asmenys buvo atsiųsti į Lietuvą dirbti pagrindinio darbo. Kitais duomenimis, vien 1942 m.–1943 m. liepos 28 d. iš atrinktų 16-osios lietuviškosios šaulių divizijos karių buvo specialiai parengti ir atsiųsti 286 asmenys, eilės laukė dar 436⁶³. Vadinasi, tai jau buvo 722 kovotojai. O kiek dar nežinomų partiečių ir nepartinių buvo rengiama diversiniam darbui! Šaltiniuose pateiktais duomenimis, vien 1942 m. į Lietuvą buvo permesta 190 komunistų, kurie nebuvo pašaukti į 16-ąją lietuviškąją šaulių diviziją⁶⁴. Net tarus, kad 1941–1944 m. iš Sovietų Sąjungos inspiruoti partizaninio judėjimo į Lietuvą buvo pasiųsta apie 1 tūkst. sovietinio aktyvo, galima neabejoti, kad šis skaičius nėra padidintas. Ne veltui LPJS pasiųstos operatyvinės grupės darbuotojai nuolat reikalavo: „[...] siųskite kiek galite žmonių“, „[...] kuriuos mes dabar turime – aiškiai mažai“⁶⁵. „Centras“ ir siuntė. Kiek tarp jų Maskvos siųstų parašiutininkų ir pėsčiomis atvykdavusių diversantų būrių, daugiausia sudarytų iš sovietinės armijos karių ir NKVD darbuotojų, buvo kilusių iš Lietuvos – nežinia. Dokumentai apie tai labai retai ką byloja. Geriausia atveju galima nustatyti, kokia buvo šių kovotojų tautinė sudėtis. Pavyzdžiui, tarp 1942 m. liepos–rugpjūčio mėn. atsiųstų grupių narių lietuvių buvo: iš Arlausko (Petrovo) grupės 22 žmonių – 12, iš Petro (A. Afonino) grupės 7 žmonių – 4, iš Miško (Mažūno) grupės 19 žmonių – 8, iš Dūdos (Bakučio) grupės 7

žmonių – 7, iš Prano (L. Solomino) grupės 7 žmonių – 6, iš Alksnio (Kunigėno) grupės 6 žmonių – 4⁶⁶.

Taigi 67,2 proc. siunčiamųjų sudarė lietuviai. Bet tai jokių būdu nereiškia, kad šis partizaninis judėjimas buvo artimas lietuvių širdžiai. Ne veltui taip atkakliai teigta, jog tai buvo „Lietuvos liaudies“ kova su rudoju okupantu, nes taip buvo maskuojama tautinė judėjimo dalyvių sudėtis.

Lietuvoje prie atsiųstųjų kovotojų prislėgio pabėgę iš apsupties, nelaisvės ar vokiečių teroro vengę žmonės. Dauguma susibūrusiųjų buvo lyg ir karo akademijas baigę asmenys. Šią tendenciją pastebėjo Vokiečių saugumo policijos ir SD darbuotojai Lietuvoje. Jie ne kartą savo ataskaitose raportavo, kad ginkluotas gaujas nuolat papildė raudonarmiečiai, kurie traukdamiesi pasislėpė dideliuose miškuose, taip pat pabėgę karo belaisviai ir vietiniai rusai⁶⁷.

Apie tai prabyla ir patys sovietinio partizaninio judėjimo vadovai. Pavyzdžiui, nurodama, kad 1943 m. spalio mėn. Raseinių apskrityje Aleksandrovičiaus būrys sudarytas iš buvusių RA karininkų ir eilinių karių, Djakovo vadovaujamas būrys – iš karo belaisvių ir vietinių gyventojų⁶⁸.

Pokario metais nebuvo kalbama, kokią partizanų dalį sudaro atsiųstieji diversantai ir raudonarmiečiai. Ši tema buvo tarsi uždrausta, o jei apie tai ir būdavo užsimenama, tai gerokai sumažinant šių kovotojų skaičių. To meto tyrinėtojai teigė, kad sovietiniai kariai sudarė tik apie 22 proc. visų Lietuvos partizanų. Šie karybos specialistai padėdavo organizuoti karines operacijas, vadovaudavo joms, supažindindavo kovotojus su koviniais ginklais, taktika, rūpindavosi būrių organizacija ir drausme⁶⁹. Bet kad taip ir buvo, negalima pasakyti pažvelgus, pavyzdžiui, į Djakovo būrį.

Sovietmečio tyrinėtojai teigė, jog vokiečių okupantai, siekdami sumenkinti sovietinio partizaninio judėjimo Lietuvoje vaidmenį ir norėdami pavaizduoti jį buvus svetimą, primetą, stengėsi įtikinti, kad jame dalyvavo atsilikę nuo savo dalinių raudonarmiečiai ir pabėgę karo belaisviai. Tačiau

šis teiginys visiškai nepagrįstas. Vokiečiai visai nebuvo suinteresuoti slaptose savo ataskaitose vadovybei meluoti apie pagrindinio judėjimo dalyvių sudėtį. Be to, ir pats partizaninio judėjimo dalyvis Z. Bridikis savo atsiminimuose rašo, jog „vasaros pabaigoje būrys pradėjo labai augti. Po vieną, po du į juos įsijungdavo buvę karo belaisviai iš koncentracijos stovyklų“⁷⁰.

1943 m. rudenį–1944 m. G. Zimanui-Jurgiui būnant Komunistų partijos Pietų Lietuvos komiteto sekretoriumi, jam pavaldžiam regione buvo pradėti formuoti nauji būriai, kuriuose daugiausia dalyvavo iš getų pabėgę žydai. Antai Trakų apskrityje būryje „Laisva Lietuva“ iš 94 kovotojų 54 buvo žydai, Vilniaus apskrityje būryje „Mirtis fašizmui“ iš 69 – 39, „Kovos“ būryje iš 72 – 59, būryje „Už pergalę“ iš 123 – 106, „Keršytojo“ būryje iš 107 – 105, Kauno apskrityje V. Barono būryje iš 18 – 11, „Grupėje B“ iš 13 kovotojų buvo 12 žydų⁷¹.

Atbėgusius žydus diversantai įvairiai pasitikdavo. A. Sniečkus net 1944 m. kovo 27 d. nepamiršo G. Zimanui priminti, kad „daugiau dėmesio reikia kreipti į tautinį sąstatą. Atsargiai reikia elgtis panaudojant žydų tautybės žmones, nes kils nepasitenkinimas“⁷². Nepasitenkinimas galėjo kilti kiekvienu momentu, ypač po to, kai „sudegė“ iš žydų sudarytas būrys: G. Zimanas pabėgusiuosius iš geto vienoje stovykloje (greičiausiai esančioje prie Naručio ežero) apginklavo, o šie vėliau be šūvio pasidavė vokiečiams ir dar išdavė vieną grupę. Tuo ypač pasipiktino sovietiniai partizanai – buvę belaisviai.

Antisemitizmo apraiškų pasitaikydavo ir anksčiau. Dar 1943 m. lapkričio 2 d. du rusų tautybės partizanai, įbėgę į namą, kur buvo penki K. Kalinausko būrio žydų tautybės partizanai, vieną nušovė, o kitus nuginklavo⁷³. Kad tokie išpuoliai nepasikartotų, pagrindinių formuočių vadovybė buvo priversta antisemitus likviduoti. Turbūt baimintis galinčio kilti sovietinių partizanų „vidaus karo“ ir nenorėta prarasti 17,2 proc. (676) žydų tautybės partizanų (kitais duomenimis – 19,2 proc.)⁷⁴, o tokia ne-tektis sovietiniam partizaniniam judėjimui

būtų buvusi pragaištinga. Juk jiems taip trūko kovotojų, ypač vietinių!

Atvykęs 1943 m. pavasarį operatyvinės grupės narys G. Zimas pastebėjo, kad įtraukti vietos gyventojus į savo gretas nebus lengva. „Jeigu kas Baltarusijoje yra ir ne už vokiečius, tai jis už Tarybų valdžią. Tuo tarpu pas mus yra ir trečia galimybė – buržuaziniai nacionalistai, o Vilniuje dargi ir ketvirta – V. Sikorskio šalininkai [Armija krajo – A. J.], tai labai komplikuoja padėtį“⁷⁵. Vėliau imta tarsi ir guostis, kad prie jų prisideda mažai žmonių, nes nuo lietuvių šie partizanai yra kol kas nutolę⁷⁶. D. Rocius-Baškys kitaip samprotavo. Jis teigė, kad „be stiprios partizanų užuomazgos pagreittintu tempu sunku bus vietinius išjudinti“⁷⁷. Matyt, tas „išjudinimas“ – tai grasinimai, ginkluoti išpuoliai prieš gyventojus. Tikriausiai tikėtasi, kad jei vietiniai jaus, jog juos visus stebi partizanų akys ir už kiekvieną klaidingą žingsnį jie gali būti nubausti, tai taps paklusnesni šiems pagrindininkams, gal net stos į jų gretas.

Bauginimais nedaug galima pasiekti, dėl to gyventojai dar labiau nusiteikė prieš šiuos partizanus. Tokia tendencija atsispindi Budrio 1943 m. rugpjūčio 28 d. informaciniame laiške, skirtame sovietinių partizanų vadovybei. Jame jis rašo, kad „bendra nuotaika Lietuvoje yra tokia, kad nė vienas žmogus netiki į vokiečių pergalę ir eina gandai, kad po karo su Anglijos ir Amerikos pagalba bus atstatyta nepriklausoma Lietuva. Kiti net švedų laukia. Kiti kalba – tegu net čigonai ateina, tik ne rusai, ne sovietai. Kalba, kad už iššaudytus žydus, raudonarmiečius ir lietuvių bolševikus rusai nežiūrės nieko: dalį sušaudys, kitus išveš į Sibirą“⁷⁸.

Pradžioje dalis gyventojų save ramino: „Vokiečiai traukiasi, tai traukiasi, bet vėliau kad duos, tai duos“⁷⁹. Laikui bėgant, šis tikėjimas blėso. Dalis gyventojų turbūt suvokė, kad sovietų atėjimas neišvengiamas, ypač po vokiečių pralaimėjimo prie Volgos ir Kursko. Pavieniai asmenys, norėdami apsidrausti, o gal apimti nevilties ar dėl kitų priežasčių (1943 m. rugpjūčio 15 d. vokiečių šaukiamos visuotinės mobilizacijos, plė-

simų), išitraukė į sovietinių partizanų veiklą. Tam apsispręsti skatino LKP(b) platinti atsišaukimai. Nuo 1943 m. balandžio juose jautėsi grasinamos „gaidelės“, kartu žadėta malonė: „Tarybų valdžia gali jums ir jūsų šeimoms dovanoti, jei jūs imsite sąžiningai tarnauti tarybinei liaudžiai“⁸⁰. Kuo toliau, tuo labiau buvo bauginama: „Lietuviai, tarnaujantieji vokiečiams [...], jūs būsite traukiami atsakomybėn ir jūsų laukia sunki bausmė ir tėvynės išdaviko dėmė“⁸¹. „Jūs be gailėsčio sunaikins. Jūsų laukia gėdinga vokiško šunpalaikio mirtis. Jei norite gyventi, jeigu norite išgelbėti savo šeimas [...], tik hitlerininkų krauju galėsite nuplauti nuo savęs judošišką dėmę ir išgelbėti savo gyvybes“⁸². Taigi pirmiausia – malonė, paskui – apeliavimas į sąžinę ir galiausiai – grasinimas mirtimi. Tai buvo ne tuščiažodžiavimas, bet sovietinių partizanų kasdienybė.

Rudenį iš atvykstančiųjų iš Lietuvos, taip pat iš kai kurių vietos gyventojų Švenčionių apskrityje buvo sudarytas K. Kalinausko vardu pavadintas būrys. Tai turėjo būti tarsi filtru tikrinant visus atvykstančiuosius, kad geresnieji būtų panaudoti atsakingesniame darbe⁸³.

Beje, atvykusieji iš Lietuvos nebūtinai buvo lietuviai. Pažiūrėję į to paties K. Kalinausko būrio tautinę sudėtį pamatysime, kad iš 140 asmenų 35 buvo lietuviai, 20 žydų, 60 rusų, o likusieji – kitų tautybių asmenys⁸⁴ (kitais duomenimis, iš 117 buvo 4 lietuviai, 4 žydai ir 109 rusai⁸⁵). Nurodyti pagal tautybes skaičiai yra apytiksliai, nes iš pavardžių ne visuomet galima atskirti lietuvių nuo žydų, lenkus nuo baltarusių. Be to, juk ir grynai žydiški būriai („Kovos“, „Keršytojo“ ir kt.) taip pat buvo vadinami sudarytais iš vietos gyventojų⁸⁶. 1943 m. vasaros pabaigoje po sėkmingo RA puolimo sovietiniai partizanai tikėjosi, kad ateinančių iš Lietuvos gyventojų padaugės⁸⁷. Esant tokiai situacijai, A. Sniečkus siūlė kuo daugiau dėmesio skirti propagandai ir agitacijai. Taip tikėtasi patraukti daugiau asmenų iš „kaimo biednuomenės, darbo valstiečių ir darbininkų“, nes jie yra viso sovietinio partizaninio judėjimo pagrindas. Kad tai iš

dalies pavyko, rodo vokiečių saugumo tarnybų ataskaitos: „Apskritai dėl tokios partizanų veiklos visų pirma jaučiamas visuotinis nerimas, kuris, viena, patikimiems vietos gyventojams kelia aiškias abejones dėl okupacinės valdžios stiprumo, antra, sovietų naudai nuteikia gyventojų dalį, linkusią į komunistinę mąstyseną, ypač smulkiuosius valstiečius“⁸⁸. Bet ir šių ateinančiųjų pasirodė esant per mažai. Tuomet A. Sniečkus rado naują išeitį: LPJŠ valdiniam jis patarė, jog „nebūtinai žmogus, įstojęs į partizanų būrį, turi gyventi miškuose, jis gali ir savo ūkyje gyventi. Ir nebūtinai jis turi vadintis partizanu – jis gali to vardo bijoti, svarbu, kad toks žmogus padėtų bent kai kuriuos uždavinius įvykdyti“⁸⁹.

Bet kas gi yra partizanas, jei jis net pats bijo prisipažinti juo esąs?! LPJŠ Maskvoje tai visai nerūpėjo. Jiems buvo svarbu CPJŠ teikiamose sovietinių partizanų veiklos Lietuvoje ataskaitose sudaryti kuo įspūdingesnę kovos su okupantais vaizdą. Todėl nieko nuostabaus, kad LPJŠ darbo 1943 m. rudens suvestinėje A. Sniečkus rašo, jog „partizanų būrių ir grupių Lietuvoje padidėjo nuo 21 iki 43. Partizanų būriuose padaugėjo nuo 230 iki 1225 žmonių. Daugiausia papildė vietiniai gyventojai – 825, 99 buvę karo belaisviai, 71 pasiūstas iš LPJŠ rezervo“⁹⁰.

Pokario metais atkakliai stengiasi parodyti, kad Lietuvoje Vokietijos–Sovietų Sąjungos karo metais su hitlerininkais kovojo Lietuvos liaudis. Iš tikro ta liaudies dalelė buvo beveik nepastebima atsiųstų iš Maskvos diversantų minioje.

1944 m. pavasarį A. Sniečkus, tarsis stengdamasis apgauti aukštesnius pareigūnus ir ateities kartas, bandė pavaizduoti šį judėjimą buvus lietuvišką. LPJŠ vadovas savo valdiniui Jurgiui įsako „kelti lietuvius tik gerai patikrinus, nes rusams, ypač belaisviams, sunku vadovauti ir patraukti paskui save gyventojus. Manau, dabar jau jūs galite mišrius būrius kurti, statant priešaky, kaip taisyklę, lietuvius“⁹¹.

Vykdamas šį pavedimą taip ir buvo daroma. Būriuose, kuriuose tarp kelių dešimčių kitataučių buvo tik keli lietuviai, šie ir ėjo

vadovų pareigas (pvz., Vilniaus apskrityje veikusiuose „Perkūno“, „Mirtis fašizmui“ ir kituose būriuose).

Negalima vienareikšmiškai teigti, kad visi Lietuvoje veikę partizanų būriai buvo inspiruoti iš užnugario atsiųstų sovietinių aktyvistų. Buvo keletas pačių vietos gyventojų iniciatyva susitelkusių būrių, pvz., Kėdainių aps. „Grupė A“, Šiaulių aps. „Štabas Nr. 4 A“, Vilkaviškio aps. O. Eidukaitytės ir t.t. Dalis buvo suburta iš diversantų, bet daugiausia – iš Lietuvos gyventojų sudaryti būriai: Vilniaus aps. – „Už pergalę“, „Keršytojas“, „Mirtis fašizmui“, Kauno aps. – V. Barono, „Grupė B“ ir kt. Tačiau tai nepatvirtina šį judėjimą buvus savaiminį ir lietuvišką.

Prie ginkluotos kovos dalyvių buvo priskirti paaugliai iki 18 metų – 5,9 proc., arba 542 asmenys, ir moterys – 20,4 proc., arba 1852⁹², t.y. iš viso 26,3 proc., arba 2394 žmonės, kuriuos nežinia ar tikslinga priskirti šiai kovotojų kategorijai, nes vargu ar jie ginkluoti kovojo su okupantais.

P. Štaras labai stengėsi sovietinį partizaninį judėjimą pavaizduoti buvus lietuvišką ir mūsų šalies gyventojų aktyviai palaikomą. Tačiau taip nebuvo. Geriausiu atveju tik 35,4 proc. šių partizanų sudarė lietuviai. Net ir labai norėdami šio judėjimo nelaikysime buvus mūsų žmonių inicijuotu. Jei prie minėtų 35,4 proc. pridėsime 17,2 proc., arba 676, žydų tautybės asmenų (o jie ne visi buvo Lietuvos gyventojai, tarp jų buvo pabėgėlių iš Lenkijos ir kitur), tai iš viso bus 52,6 proc., arba 2064 asmenys⁹³. Matyt, ir pagrindinėje veikloje dalyvavo apie 5 tūkst. asmenų, o ne 10 tūkst. Duomenys patys kalba. Aišku tik viena, kad šio sovietinio pasipriešinimo specialisto pateikti duomenys yra gerokai padidinti.

Turbūt P. Štaras suskaičiuoja visus Lietuvoje jam žinomus pagrindininkus, į šį sąrašą įtraukia LPJŠ pavaldžius kovotojus, taip pat RA žvalgybos valdybai ir NKGB tiesiogiai pavaldžius asmenis. Kaip pavyzdį galima pateikti Vilniaus apskrityje veikusio A. Aleksiuko vadovaujamo būrio Nr. 14 istoriją⁹⁴. Nors šis būrys Lietuvoje veikė 1943–1944 m., tačiau LPJŠ būrių suvesti-

nėje (išskyrus P. Štaro) neminimas⁹⁵. Neminima ir vyr. leitenanto Markovenkovo desantininkų grupė, su kuria Aleksiuko vadovaujami žmonės susijungė⁹⁶. Tikriausiai tai buvo iš NKGB darbuotojų suformuoti ir vykdyti karinės bei žvalgybinės misijos atsiųsti diversantų junginiai, tiesiogiai pavaldūs Maskvai⁹⁷. Ji šiuos kovotojus tiesiogiai aprūpindavo ginklais, šoviniiais ir kitu reikalingu inventoriu. Be to, prie Pabaltijo artėjant frontui jie nesusijungė su kitais Lietuvoje kovojusiais partizanais į vieną junginį, bet kaip atskiras būrys, turbūt iš Maskvos gavęs įsakymą, išžygiavo į Rytprūsius. Nežinia, kiek tame būryje buvo kovotojų, jei vien 200 sužeistųjų ir ligonių liko Rūdinkų girioje. Lietuvoje retai kuris LPJŠ priklausęs būrys ar net junginys turėjo daugiau nei 200 partizanų. Jei šis A. Aleksiuko vadovaujamas diversantų būrys būtų priklausęs LPJŠ, tai būtų minimas kaip pats gausiausias, bet apie tai nebuvo kalbama.

DIVERSINĖ SOVIETINIŲ PARTIZANŲ VEIKLA

Pokario metais sovietiniai autoriai liaupsi- no raudonuosius partizanus už jų neregėtą drąsą ir žygdarbius. Pateikiami neįtikėtini įvykdytų kovinių operacijų suvestinių duomenys: „[...] nuversti nuo bėgių 577 priešo ešelonai, sugadinta apie 400 garvežių ir daugiau nei 3000 vagonų, sunaikinta 125 tiltai, 48 kareivinės, 18 įgulų, nukauta daugiau nei 14 000 priešų“ ir t.t.⁹⁸ Iš pateiktų ataskaitų susidaro įspūdis, kad sovietinių partizanų junginiai savo kovos veiksmais beveik prilygo mažoms RA formuotėms. Abejotina, ar iš tikrųjų šie pagrindininkai galėjo atlikti tokio masto operacijas, jei ginkluoti buvo daugiausia 70 proc. pasipriešinimo dalyvių. Tai ir pabandykime išsiaiškinti.

Visų pirma reikia aptarti, ko Sovietų Sąjungos vadovai reikalavo iš Lietuvoje veikusių sovietinių partizanų.

Kokios dar užduotys, be žvalgybos, 1941 m. siųstoms NKGB darbuotojų grupėms buvo pavestos – nežinia. Paminėtina,

kad jau nuo 1942 m. į Lietuvą siųsti asmenys turėjo griežtai suformuluotas užduotis. Matyt, LKP(b) CK 2-ajai operatyvinei grupei reikėjo vadovautis LKP(b) CK planu vokiečių okupuotoje Lietuvoje atkurti pagrindines partines ir komjaunimo organizacijas, atlikti evakuoto sovietinio ir nepartinio aktyvo darbuotojų, pasiųstų į užnugarį, apskaitą ir kt.⁹⁹ 1942 m. antroje pusėje čia siunčiamos specialiai parengtos organizuoti partizaninį darbą šioje srityje diversantų grupės gaudavo bendras ir atskiras, tik joms vienoms skirtas užduotis¹⁰⁰. Bendros užduotys buvo tokios:

- kurti sovietinių partizanų būrius ir diversines grupes;
- dezorganizuoti judėjimą plentais ir geležinkeliu;
- vietose įsigyti ginklų ir šovinių;
- ardyti telefono ir telegrafo linijas;
- naikinti ginklų, šovinių ir kuro sandėlius;
- organizuoti diversinius aktus gamyboje;
- užmegzti ryšį tarp partizanų organizacijų.

Be to, LKP(b) CK sekretorius A. Sniečkus 1942 m. rugpjūčio 14 d. pavedė atkurti pagrindines partines organizacijas ir organizuoti jų veiklą, organizuoti partizaninį judėjimą ir jam vadovauti¹⁰¹.

Vėliau, tų pačių metų lapkričio 10 d., Komunistų partijos plane buvo detaliau nurodytos bendros veiklos gairės:

- ardyti priešo komunikacijas;
- organizuoti diversijas svarbiose okupantų įmonėse, bazėse, sandėliuose, oro uostuose;
- organizuoti karinę žvalgybą;
- žlugdyti visas karines, ekonomines okupantų priemones;
- aktyviai agituoti gyventojus dalyvauti partizaniniame darbe;
- vykdyti atskiras karines užduotis;
- naikinti okupacinės valdžios atstovus ir išdavikus iš vietos gyventojų¹⁰².

Užduočių vykdymo eiliškumas bei jų interpretavimas priklausė nuo aplinkybių. Ypač smulkiai veiklos kryptys išvardytos LPJŠ vado 1943 m. sausio 3 d. įsakyme,

kuriuo pavedama visomis galimomis priemonėmis įvykdyti Stalino 1942 m. rugsėjo 5 d. įsakymą Nr. 00189 ir lapkričio 7 d. įsakymą Nr. 345 derinant RA veiksmus fronte su partizanų būrių smūgiais priešui iš užnugario. Šis įsakymas buvo tarsi „bėgių karo“ preliudija, nes daugiausia dėmesio skirta geležinkelio linijų, plentų ir kelių kontrolei, transporto naikinimui, apšaudymui. Priešpaskutinėje vietoje nurodoma, kaip svarbu organizuoti nuolatinę žvalgybą ir surinktus duomenis apie padėtį miestuose, karinių dalinių didumą, techniką, dislokaciją, judėjimą nedelsiant perduoti RA¹⁰³. Tai dar kartą įrodo, kad CPJŠ ir LPJŠ RA Karinės žvalgybos valdybai buvo tik žaisliukas.

Beveik visi į Lietuvą atvykę ir joje veikę diversantai ištirdavo padėtį regione. Žvalgyba buvo vykdoma keliais aspektais: tiriant vietos gyventojų nuomonę ir karinių bei ekonominių objektų padėtį.

Žinoti vietos gyventojų nuomonę buvo svarbu ne tik kuriant sovietinių partizanų žvalgų bei rėmėjų tinklą, bet ir organizuojant karines operacijas bei numatant pokarinę ateitį. Labai greitai buvo pastebėta, kad tik maža dalis čionykščių žmonių remia bolševikus, nemažai jų orientavosi į reichą valdžią, kiti buvo didžiosios Lenkijos vizijos, būtent Armijos krajosvos (toliau – AK), ramstis. Didžiausia gyventojų dalis gyveno Nepriklausomos Lietuvos lūkesčiais¹⁰⁴. A. Sniečkus ir kiti LPJŠ vadai manė, kad būtina išsiaiškinti Lietuvoje veikusių „buržuazinių partijų ir organizacijų narių elgesį, nuotaikas ir, esant sąlygoms, įtraukti juos į kovą su hitlerininkais“¹⁰⁵. Matyt, palaikyti santykius su priešingos orientacijos organizacijų nariais nekaip sekėsi, nes rašiusieji apie tai neužsimena. Tuomet buvo bandyta į savo pusę palenkti valstiečius ir darbininkus, kuriuos tikėtasi padaryti šio pasipriešinimo judėjimo avangardu. Platinant LKP(b) organų ir partizanų būrių bei grupių išleistus atsišaukimus, spaudą beveik nebuvo pritraukta žmonių į šių kovotojų gretas. Raudonųjų partizanų būriuose buvę jėgos šalininkai ryžosi prievarta paveikti gyventojus,

kad jie taptų jiems palankūs. Po bolševikinių gaujų apsilankymų vienkiemiuose, kaimuose, nuošalesnėse sodybose, „skleidžiant“ sovietinę agitaciją šeiminiškai geriausiu atveju likdavo su mėlynėmis, o pasitaikydavo, kad išgrobsčius maisto produktų atsargas, vaisius, drabužius bei vertingesnius daiktus likdavo ir lavonų. Apie tokio pobūdžio įvykius randama užuominų nuo 1943 m. pradžios.

LPJŠ ir jai pavaldi operatyvinė grupė žinojo apie sovietinių partizanų vagiliavimą. Kai iš vietos gyventojų būdavo atimami maisto produktai, ginklai ir drabužiai, vadovybė tylėdavo, tačiau nebuvo toleruojamos vagystės asmeniniais sumetimais, kai iš valstiečių diversantai atimdavo vertingus daiktus, pinigus, žiedus ir kt. Taip vagiliaujančius Trakų apskrityje veikusio būrio „Laisva Lietuva“ kovotojus pirmą kartą bandyta sutramdyti griežtu papeikimu, o jei kas nors tebeplėšikaudavo – sušaudydavo¹⁰⁶. Atrodytų, kad priėmus tokį nutarimą partizanų nusikaltimų vietos gyventojams turėjo sumažėti, tačiau ypatingojo skyriaus viršininkas Stankevičius teigė, kad jų daugėjo¹⁰⁷. Labiausiai „pasižymėjo“ LKP(b) CK žinioje buvę Rūdninkų miškų būriai, veikę Kauno, Vilniaus ir Trakų apskrityse. Juose buvo lengviau tramdyti banditus nei atvykstanciuose iš rytų, kurių vadovybė nekreipė dėmesio į tokius nusikaltimus ir net trukdė užkirsti jiems kelią. Žinoma, kad 1944 m. balandžio pabaigoje Koganas iš būrio „Mirtis okupantams“ Delių kaime peršovė gyventoją; kovo 18 d. septyni V. Barono būrio partizanai Aleksandravos kaime apiplėšė ir sumušė ryšininką, išnarino jam ranką. Kita būrio „Mirtis okupantams“ grupė Brušničių kaime išplėšė „Perkūno“ ryšininko avilius. „Kovos“ ir „Mirtis fašizmui“ būrių kovotojai atiminėjo iš žmonių paskutines karves, V. Barono būrio partizanai Stanislavunkos kaime sumušė senuką, iš kurio reikalavo pistoletą, Cigelės kaime atėmė du auksinius žiedus. Keletas būrio „Mirtis okupantams“ kovotojų pragėrė parašiotą, skirtą partizanų baltiniams siūti, o paskui šaudė į vieno gyventojų namus. A. Mickevičiaus grupės partizanai Pakrempių kaime girtavo už at-

imtus to kaimo gyventojų rūbus. To paties būrio kovotojas S. Urbelis gegužės 31 d. Potolčių kaime nužudė motiną su vaiku, įtardamas ją turint ryšių su baltalenkiais¹⁰⁸.

Kaip matyti, sovietiniai partizanai humaniškumu nepasižymėjo. Buvo atvejų, kai jie ne tik pavienius asmenis nužudydavo, bet ir išguldydavo ištisus kaimus. Antai 1944 m. sausio 29 d. Kaniūkų kaime pagalbinės policijos darbuotojai rado sudegintus kaimą, žmones ir išskerstus gyvulius. Grasinta sunaikinti Butvimonių, Janiūnų, Stčulcų, Posolų kaimus, nes ir jų gyventojai aktyviai prisidėjo prie kovos su šiomis gaujomis, o be to, dauguma gyventojų buvo lietuviai¹⁰⁹.

Nežinia, kodėl būtent Rūdninkų girioje radę prieglobstį raudonieji partizanai itin žiauriai elgėsi. Viena iš priežasčių galėjo būti ir ta, kad pietinėje Lietuvos dalyje miškai retai buvo „valomi“ ieškant bolševikinių gaujų, retai rengtos baudžiamosios akcijos prieš juos. Ten buvusių „kovotojų“ niekas nedrausmino, todėl jie plėšikavo. Jiems tikėtų tai, ką Raguotis yra pasakęs apie Djakovo būrį: partizanai nežinojo, kas yra drausmė, eidavo kada ir kur panorėję – ir pas moteris, ir girtauti¹¹⁰.

Pokario metais nekalbėta apie tokias sovietinio partizaninio judėjimo tendencijas – būdavo tik pabrėžiama kova dėl žmonių teisių ir laisvių. Antai būrio „Už tarybinę Lietuvą“ partizanai mini organizavę pabėgimą iš Pravieniškių koncentracijos stovyklos, Pagirių–Siesikų rajone iš hitlerininkų atėmę apie 200 pagrobtų galvijų ir gražinę juos valstiečiams¹¹¹. Tokie poelgiai gyventojams buvo pavojaingesni nei vokiečių vykdytos rekvizicijos. Kadangi partizanai rekvizuotus gyvulius gražindavo savininkams, tai oficialioji administracija galėjo atgavusius turtą žmones apkaltinti bendradarbiavus su partizanais ir nubausti mirties bausme, o atsisakyti „pagalbos“ taip pat buvo pavojinga, nes partizanai galėjo nužudyti kaip vokiečių pakalikus. Vokiečių rekvizuotus gyvulius Telšių apskrityje gražino „Birutės“ būrys, Ukmergės – „Domino“ pagrindininkai¹¹². Marijampolės apskrityje veikęs K. Petriko būrys taip pat buvo gražinęs valstiečių, vežu-

sių rekviziciją, gurguolę į namus. Tačiau suvalkiečiai – apdairūs žmonės ir pareikalavo „dokumentų“. Partizanai prirašė nemažai lapelių vokiečiams pranešdami, kad valstiečius jie sulaikė ir toliau vežti surinktų gėrybių neleido¹¹³.

Tačiau tai buvo pavieniai atvejai. Žmonių atmintin labiau įstrigo mirtį ir kančias nešdavę bolševikinių gaujų apsilankymai. Ypač nukentėdavo eiguliai ir jų šeimos, nes esą buvo žinoma, kad „vokiečiai kovai su partizanais tarp eigulių įdarbino šnipus“. Buvo įsakyta nustatytus tokius vokiečių agentus suimti ir apie tai informuoti centrą. Pranešimų apie eigulių dingimą esama iš Gražutės girininkijos Degučių valsčiuje¹¹⁴. Buvo išžudytos neva įskundusios Jurgio žmones Senųjų Macelių kaimo eigulių Teodoro ir Jelmoko šeimos¹¹⁵, terorizuotas Paliepio girininkijos miškininkas¹¹⁶. Kiek eigulių ir jų šeimų nukentėjo nuo bolševikų gaujų, suskaičiuoti neįmanoma, nes niekas jų atskirai neišskyrė. Taip buvo suvedinėjamose sąskaitose su „buržuaziniais nacionalistais“, prie kurių buvo priskirti dauguma Lietuvos gyventojų. Patekę į nelaisvę lietuvių kariai būdavo nukankinami be šūvio: jiems išdurdavo akis, nuplėsdavo ausis, juos peršaudavo sprogstamosiomis kulkomis¹¹⁷. Pasitaikė atvejų, kai paimti į nelaisvę priešininkai būdavo pagydomi ir net tapdavo jų bendražygiais (pvz., leitenantas V. Šlapelis).

Maskvos požiūris į antifašistinio-antiso vietinio judėjimo dalyvius buvo dvejopas: vienos direktyvose skatinama susidoroti su jais, o kitose – užmegzti ryšius, taip „apsaugojant mūsų organizacijas ir partizanų būrius nuo žlugimo“¹¹⁸. Antai Švenčionių apskrityje sovietiniai partizanai per ryšininkus pasiūlė lietuvių nacionalinio pagrindo darbuotojams susitikti ir apsvarstyti abi puses dominančius klausimus. Susitikimas įvyko Švenčionyse, batsiuvio M. Bernatavičiaus bute. Derėtis buvo atėję Grigas ir Lesnojus, iš kitos pusės – Juodvalkis ir Garla¹¹⁹. Susitarta nepersekioti geležinkelio sprogdinti ėjusių partizanų, o šie savo ruožtu pasižadėję nežudyti lietuvių, dirbusių administracijoje ir policijoje. Susitarimo buvo laiko-

masi iki 1944 m. liepos. Tačiau sovietinio partizaninio judėjimo dalyviai šį faktą linkę nutylėti, ir tai susiję su Švenčionių apskrities komisaro Olio ir jo padėjėjo Heinemano nužudymu.

Su Švenčionių vokiečių administracija turėjęs reikalų V. Maldžiūnas teigia, kad po Beko, Olio pirmtako, nužudymo naujasis apskrities komisaras, Lenkijos vokiečių, demonstravo nepasitikėjimą pareigūnais lietuviais, o mokėdamas lenkų kalbą greitai rado tarp vietos lenkų agentų. Šie pasistengė jį įtikinti, kad lietuviai vokiečius už nosies vedžioja ir apskritai esą vokiečių priešai. Olis rodė savo valdžią ir nepalankumą lietuviams, prasitardavo negalįs pakeisti šios šnypščiančia gyvačių kalba kalbančios padermės¹²⁰. Padidėjęs nepalankumui lietuviams ir iškilus grėsmei, kad draugiški santykiai su partizanais bus nutraukti, lietuvių pagrindinė grupė nutarė atsikratyti nekenčiamo pareigūno¹²¹, o vėliau įvykdyti šią operaciją pasiūlyta bolševikų pagrindininkams. Neatsitiktinai B. Urbonavičiaus atsiminimuose šmėsteli žinutė, jog „padorieji Švenčionių apskr. gyventojai [...] maldaute maldavę partizanų, kad jie pagąsdintų per daug įsismaginusių žmogėdrą“¹²². Partizanai, neva norėdami atkeršyti už 500 Švenčionių apskrityje nužudytų vyrų¹²³, sutikę įvykdyti šią operaciją.

1944 m. kovo 5 d. iš Naručio miškų išvyko Grigas, Lesnojus ir Garas rinkti žinių apie Olį. Jie darbavosi apie 20 dienų¹²⁴. Operacija nebuvo tokia sudėtinga ir rizikinga, kaip teigia M. Šumauskas, nes ten nebuvo daug kareivių ir policininkų¹²⁵. Be to, juk 1944 m. vasario mėn. per sovietinių partizanų ir LLA derybas buvo susitarta drauge aktyviai kovoti su fašistais. Iš partizanų pusės dalyvavo S. Apyvala ir J. Vildžiūnas, iš LLA – vachmistras Valys, apskrities policijos vadas Derbutas, Švenčionių policijos nuovados viršininkas Malinauskas, LLA apskrities vadovas Juodvalkis¹²⁶.

Valys buvo susitikęs net su pačiu M. Šumausku ir pažadėjęs prisidėti prie šios operacijos vykdymo. Sutartą dieną kriminalinės policijos dalinys turėjo išvykti „gaudyti“ par-

tizanų¹²⁷; kitais duomenimis, Derbėnas (gal J. Vildžiūno taip pavadintas Derbutas) turėjo prašyti Malinausko neva laukiamo užpuolimo išvakarėse atsiųsti į Daugėliški apsaugą, nes sovietiniai partizanai buvo apiplėšę Mielagėnų miestelį¹²⁸. M. Šumauskas pripažįsta, kad prieš lemiamą ataką buvo surengtas Daugėliški antpuolis¹²⁹. Vadinasi, išties veikta koordinuojant veiksmus.

Iš pradžių sovietiniai diversantai ketino sučiupti apskrities komisarą ir gyvą nuskraidinti į sovietų užnugarį, kur jis turėjo būti teisiamas¹³⁰. Apskrities komisarą buvo nutarta užklupti pačiame komisariate, nes šis pareigūnas buvo labai atsargus ir beveik niekad iš miesto neišvykdavo.

Pasak partizanų, pirmą kartą planuota kovo 15 d., trečiadienį, t.y. turgaus dieną, operacija nepavyko, nes nerado Olio. Antrą kartą įvykdyti užduotį buvo numatyta po savaitės¹³¹. Tą dieną iš pat ryto policininkai išvyko į Daugėliški gaudyti sovietinių partizanų¹³². Kadangi Olis labai mėgęs kyšius, tai Mačio vadovaujami keturi partizanai, apsirengę kaip kaimiečiai, nuvyko pas jį su „dovanų“ maišu. Yra kelios versijos, kaip įvykiai klostėsi. Pasak M. Šumausko, kai Olis išėjo į koridorių, vienas partizanas užstojo duris, kad neįeitų komisaro vilkšunis, griebęs vokiečių už sprando ir mėginęs nugabenti jį į mišką. Kilus triukšmui išbėgęs Heidemanas buvęs dviem šūviais nukautas, o vėliau – ir atsipeikėjęs Olis, nes partizanas suvokęs, jog storulio nepaneš. V. Maldžiūno teigimu, du partizanai likę lauke, o kiti du nuėję į laukiamąjį. Nulipusį laiptais Olį jie nušovė, o kiti, įpuolę į raštinę, nužudė Heidemaną¹³³.

Trečioji versija tokia, kad abu vokiečiai drauge su vilkšuniu buvę nušauti Olio kabinete¹³⁴. Paskui užpuolikai šokę į roges, lėkę Gedimino gatve, pro banką, už gaisrinės Naująją gatvę įsukę į daržus ir nušvilpę pro žydų kapines. Vienas įvykių dalyvis teigia, kad jų niekas nesivijęs, nes nebuvę kam vyti. Jie Burokų kaime gražinę arklius, roges, o patys grįžę į bazę prie Naručio ežero¹³⁵.

Po šios represijos pasklido gandai, kad keršijant už Olį būsią nužudyta 300 įkaitų,

bet Valys neva pagrasinęs, kad jei ir ši syki už vokiečių pareigūnus būsią žudomi žmonės, tai partizanai iššaudysią visą policiją¹³⁶. Įtikimiau atrodo, kad susidorojimo buvo atsisakyta pašlijus padėčiai fronte¹³⁷.

B. Urbonavičius dar labiau sudramatina įvykius teigdamas, kad žuvusius pareigūnus vežant laidoti į Vilnių traukinys užvažiavęs ant partizanų padėtos minos ir buvęs susprogdintas¹³⁸.

Viskas atrodytų beveik aišku, bet visų pasakojimus tarsi paneigia vokiečių dokumentai, kuriuose teigiama ši pasikėsinimą įvykus kovo 24 d.¹³⁹ P. Štaras taip pat nurodo šią datą, bet įvykius pasakoja pagal sovietinių partizanų versiją¹⁴⁰.

Ir kitose vietose buvo nužudyta svarbias pareigas ėjusių vokiečių pareigūnų, bet tie faktai ne taip garsinti. Antai Raseinių apskrityje veikę partizanai Kuršėnuose nukovė policijos viršininką gestapo kapitoną Liongę (buvusį repatriantą) ir važiavusį mašina keliu Skaudvilė–Kelmė vokiečių generolą fon Bezechę¹⁴¹, Utenos apskrities viršininką Žuką, Biržų burmistą, Rokiškio policijos viršininką Žukauską ir t.t.¹⁴²

Susidoroti su pavieniais asmenimis nebuvo sunku, nes sovietinių partizanų ryšininkai ir žvalgai gerai dirbo. Informaciją rinko specialiai organizuoti žvalgybiniai vienetai – grupės ir būriai (pvz., „Zaibo“, „Volungės“ grupės, „Bičiulių“ būrys, būrys Nr. 14 ir kt.). Jų ataskaitose paprastai parašyta: „[...] nustatėm parsidavėlius ir gestapo agentus“¹⁴³.

Rytų ir Pietryčių Lietuvoje tarp sovietinių partizanų ir AK vyko įnirtingos kovos dėl teritorijos. Tose vietose susikirto baltalinkių viltys atgaivinti didžiąją Lenkiją ir sovietinių diversantų pretenzijos prijungti šias žemes prie Sovietų Sąjungos. Kad šių dviejų jėgų santykiai buvo įtempti, patvirtina ir vokiečių policijos pranešimai, kuriuose spėjama galimų susirėmimų 1944 m. pavasarį zoną būsiant į vakarus nuo Svyrių¹⁴⁴.

Tame regione nuolat vyko šių grupuočių susirėmimai. Antai ir prie Polianų dvaro buvusios įgulos feldfebelis Ragauskas savo raporte pranešė apie matytą 1944 m.

sausio 31 d. įgulos kaime kilusį rusų ir lenkų partizanų susišaudymą, kai susikovė 60 bolševikų ir 500 baltalinkių. Paimtus į nelaisvę priešus AK kovotojai pasibaigus atakai sušaudė¹⁴⁵.

Bolševikinių gaujų vadai iš surinktų duomenų žinojo, kad didelės lenkų partizanų jėgos 1944 m. kovo mėn. pradėjo telktis Rūdninkų miško pietinėje ir šiaurinėje dalyse, ir manė, kad jie drauge su vokiečiais tuose miškuose kovos su sovietiniais partizanais¹⁴⁶. Turbūt buvo sužinota apie vasario mėn. Vilniuje vykusius AK ir vokiečių pareigūnų pasitarimus ir numanyta, kokia galėjo būti tų pokalbių išdava. Jurgio vadovaujami žmonės, bandydami apsisaugoti nuo galimo AK ir hitlerininkų puolimo, ėmė telktis Vilniaus–Benekainių–Valkininkų trikampyje ir griauti tiltus per Viliją ir Stračą¹⁴⁷.

1944 m. vasario 12 d. A. Sniečkus Kazimierui rašė, kad vargu ar pavyks su lenkais susitarti, nes „visur jų darbai nukrypsta prieš mus“¹⁴⁸, todėl siūlė turėti savo agentūrą jų būriuose ir organizacijose, nes tik tuomet bus galima susivokti, ką daryti ir kaip išvengti aukų. Bet lenkai ir čia buvo apsukresni: kovo 1 d. prie Meironių kaimo ir Dubingių ežero (netoli Pabradės) jie sunaikino Taujėno vadovaujamą K. Kalinausko būrį ir paėmė agentūros sąrašus, pagal kuriuos pradėjo nuosekliai juos naikinti.

A. Markovas bandė kitaip išsisukti iš padėties – jis organizavo lenkų kovotojų būrius, kuriuos globojo ir įtraukė į kovą su vokiečiais, taip sulaikydamas nuo įsiliejimo į AK gretas¹⁴⁹.

Balandžio mėn. sovietinių partizanų iniciatyva prasidėjo pasitarimai su AK vadovais. Tartasi dėl tarpusavio santykių, keitimosi belaisviais, sovietinių partizanų žygiavimo per baltalinkių kontroliuojamas sritis, taip pat dėl lenkų partizanų įtakos bolševikams pavaldžios zonos gyventojams. RA artėjant prie Pabaltijo, pradėta kalbėti apie bendrą kovą su vokiečiais.

Vietos gyventojai tarsi iš šalies stebėjo įvykius. Jie buvo priversti vykdyti įsakymus tų, kurie buvo ginkluoti ir kurių gretos gau-

sios. Partizanai pastebėjo, kad „gyventojai daugiausia maitino ne iš meilės, bet iš baimės, o artėjant RA darėsi vis meilesni¹⁵⁰. Tada dar labiau išryškėjo, kas už sovietinę Lietuvą, o kas už nepriklausomybę, nors dalis gyventojų atrodė esą neutralūs. Iš Maskvos atsiųstiems diversantams rūpėjo kuo daugiau tokių abejojančių ir neutralių žmonių patraukti į savo pusę. Tai daugiausia buvo daroma skleidžiant propagandą, rašant ir platinant atsisaukimus, informacinius biuletenius, spaudą. Tuo užsiėmė Biržų apskrityje veikęs „Kęstučio“ būrys, Vilkaviškio apskrityje – Eidukaitytės vadovaujami žmonės¹⁵¹. Pavyzdžiui, Kėdainių apskrityje būrys „Grupė A“ nuo 1943 m. išleido 31 proklamacinį numerį beveik 30 tūkst. tiražu¹⁵². Tai buvo atsisaukimai, raginę neiti į reicho darbo tarnybą, nestoti į policiją, formuojamus karinius dalinius-legionus, Vietinę rinktinę, nemokėti reparacijų, visur, visada ir visomis priemonėmis kenkti priešui ir t.t. Lygiai taip pat vietos gyventojus pasiekdavo Lietuvos ir Sovietų Sąjungos komunistų partijų vadovų raginimai kovoti su hitlerininkais. Vokiečių saugumo tarnybos 1943 m. antroje pusėje susekė marksistinės propagandos skleidėjus Panevėžio, Zarasų, Švenčionių, Svyrių, Ašmenos, Vilniaus ir Eišiškių apskrityse¹⁵³. Proklamacijų platinimas ir agitacijos skleidimas buvo mažiausiai rizikinga kovos su okupantais forma.

Lietuvoje veikę sovietinio pasipriešinimo judėjimo dalyviai dėl amunicijos ir kovotojų trūkumo negalėjo deramai išplėtoti savo veiklos. Šakių apskrityje veikusio „Jūros“ būrio vadas savo ataskaitoje viešai pripažino, kad „sabotažinių veiksmų neatlikta, nes sunkios sąlygos su šaudmenimis“¹⁵⁴. Tokios grupuotės, kurioms trūko amunicijos, ne daug ką galėjo padaryti. Jos dažniausiai siaubė valstiečių ir valstybinius ūkius, dvarus, naikino sandėlius ir lentpjūves. Kad buvo atiminėjami maisto produktai, pinigai, javai, galvijai, buities reikmenys, nuolat informuodavo Vokiečių saugumo policijos ir SD vadas Lietuvoje¹⁵⁵. Valstiečiai daugiausia buvo tik apvagiami, o stambūs valstybiniai ūkiai naikinami – deginamos daržinės, kū-

giai, sandėliai, pieninės ir pieno nugriebimo punktai¹⁵⁶. Apie tokių akcijų vykdymą raportavo Alytaus aps. veikęs „Šarūno“ būrys, Ukmergės aps. – „Audros“ būrys, Rokiškio aps. – Žemaitės junginys. Antifašistai didžiavosi atėmę 70 cnt sviesto, 150 cnt miltų, 12 tūkst. kiaušinių¹⁵⁷, sunaikinę maisto produktų ir šieno sandėlius, klojimus¹⁵⁸.

Vokiečių administracinių pareigūnų apskaičiavimu, padaryti nuostoliai nėra mažesni nei LPJS pavaldžių formuočių raportuose nurodytieji. Vokiečių saugumo instancijos pažymėjo, kad 1943 m. lapkričio 12–15 ir 23 d. buvo užpulti 27 valstybiniai ūkiai. Iš jų pagrobta gyvulių, rogių, vežimų, grūdų, telefono aparatų, tabako, 1 separatorius, sudeginta 4 gyvenamieji namai, 3 svirnai, 2 sandėliai, 1 daržinė, 1 pastatas su galvijais, 1 pastatas su šiaudais, 1 pastatas su 10 tūkst. kg avižų¹⁵⁹. Žinių apie pieninių ir pieno nugriebimo punktų naikinimą gauta iš Panevėžio, Ukmergės, Rokiškio apskričių ir kitų Lietuvos vietovių¹⁶⁰. Vokiečių institucijos, ypač rudenį bei pavasarį, buvo sunerimusios dėl šių sovietinių antifašistų suaktyvėjimo plėšikaujant¹⁶¹. Pavasarį jie taip pradėdavo veiklos „sezoną“, o rudenį jį baigdavo naikindami surinktas gėrybes.

Buvo padegamos ir lentpjūvės. Švenčionių apskrityje jas naikino K. Kalinausko būrio kovotojai, Eišiškių – Jurgiui pavaldūs žmonės. Buvo nusiaubtos Šalčininkų, Benekainių, Pabradės, Onuškių, Jarašiūnų, Lentupio, Saldutiškio, Miškinų vietovėse buvusios įmonės¹⁶². Bolševikinės gaujos kontroliavo Pamerkio, Rūdninkų, Valkininkų ir Rūdiškių girininkijas, trukdė apdoroti medieną ir ją tiekti kariuomenei¹⁶³.

Tokio pobūdžio veiklai nereikėjo daug žmonių, amunicijos, nes pakako degtukų ar degamųjų skysčių ir tie objektai retai buvo saugomi karinių dalinių pajėgų. Operacijai įvykdyti nereikėjo daug sumanumo ir ilgai rengtis, be to, sėkmingai įvykdžiusieji šias operacijas atsigabendavo maisto produktų, aprangos, kitų jiems būtinų daiktų ir galėdavo „centrai“ pasigirti sėkmingai įvykdyta diversija.

Kitokio pobūdžio sudėtingesnės operacijos buvo vykdomos gana retai. Žinoma,

kad 1943 m. rugpjūčio 7 d. buvo nusiaubtas Buzaraišio durpynas, sunaikintos kasimo mašinos ir pastatai¹⁶⁴. Tais pačiais metais buvo padegta Mielagėnų valstybinė plytinė ir koklių fabrikas¹⁶⁵, Marijampolės apskrityje sunaikintas mechanizuotas „Lietuvos“ malūnas, Biržų apskrityje – pabėgių gamykla, Komsino durpių gamykla¹⁶⁶. Panevėžio apskrityje veikęs Bridikio vadovaujamas būrys Paleivinės spirito fabrike sunaikino 6 tūkst. litrų spirito¹⁶⁷.

Vilniuje buvo sprogdinami elektros skirstytojai, mėnesiui išvesta iš rikiuotės elektrinė¹⁶⁸, gadinamos vandentiekio linijos ir jų sklendės, sprogdinama užtvanka¹⁶⁹. Elektrinė taip pat buvo nuniokota Biržuose, 1943 m. spalio mėn. naktį iš 7-osios į 8-ąją – Švenčionyse¹⁷⁰.

Šių operacijų metu padaryti nuostoliai buvo nenaudingi Lietuvos ūkiui, todėl kur kas svarbiau buvo nuolat kenkti karinio-strateginio pobūdžio objektams. Tokia veikla jau buvo tiesiog privaloma kiekvienam sovietinių partizanų sambūriui, todėl beveik visų būrių ir grupių ataskaitose mirguliuoja duomenys apie sugadintą telefono ir telegrafo ryšį, nuverstus telefono stulpus, iškastus kabelius, išvestus iš rikiuotės pašto punktus.

Vokiečių saugumo tarnybos stebėjo sovietinio pasipriešinimo judėjimo plėtojimąsi. Iki 1943 m. pavasario Vilniaus ir Eišiškių apskritis siaubė iš Baltarusijos atvykdavę partizanų būriai (vienam jų vadovavo F. Markovas), prilygę mažiems RA daliniams¹⁷¹. Balandžio ir gegužės mėn. buvo patogiausia susidoroti su šiomis bolševikinėmis gaujomis, kurios, atšilus orui, paliko savo žiemojimo vietas ir burdamosi pradėjo aktyvios kovos „sezoną“. Lietuvoje tuo metu dar nebuvo didelių dalinių ir stiprių atramos punktų, kurie būtų padėję jas sutramdyti. Prieš jas buvo metami vokiečių žandarmerijos ir lietuvių policijos būriai. 1943 m. kovo ir balandžio mėn. tarp šių darbuotojų buvo nemažai aukų¹⁷². Tų pačių metų gegužės mėn. buvo susigriebta ir pradėta planingai naikinti mažus ginkluotus pagrindininkų būrius Šiaulių, Panevėžio, Marijampolės, Kėdainių, Ukmergės ir Raseinių apskrityse¹⁷³.

Sovietiniams partizanams pradėjus vykdyti „bėgių karo“ akciją, jų veikla suaktyvėjo. Saugumo tarnybos informavo apie planingai sprogdinamas, ardomas geležinkelio linijas, pienines, didelius dvarus su derliaus atsargomis¹⁷⁴. Nepasiteisino prieš šias neramumus keliančias formuotes įrengti tvirti atramos punktai ir taikytos kovos formos. Buvo nutarta nuo rugsėjo mėn. apskrityse formuoti mažus, judrius ir gerai ginkluotus naikinamuosius būrius, vadinamas *jagdkomandos*, arba vietos savisaugos būrius.

Kadangi tuo metu antivokiškos grupuotės daugiausia veržėsi iš Baltarusijos per rytinę Lietuvos dalį, tai 1943 m. rugpjūčio pabaigoje–rugsėjo pradžioje Švenčionių ir Svyrių apskrityse buvo parengta baudžiamoji operacija, pavadinta „Sommer“, o netrukus, rugsėjo pabaigoje–spalio viduryje, operacijos „Fricas“ metu buvo blokuojami ir valomi Kazėnų miškai. Šios akcijos nebuvo rezultatyvios¹⁷⁵.

Artėjant frontui, partizanai aktyvėjo. Šiaulių apskrityje veikusio „Kęstučio“ būrio vadas teigė: „Vis dažniau pradėdavome nuginkluoti ir sušaudyti policininkus arba baltuosius partizanus“¹⁷⁶. Taip tarsi buvo vykdoma LPJŠ pasirinkta taktika: suduoti vokiečiams smūgius ten, kur patogiu, vengti mūšių ten, kur nepatogu¹⁷⁷. „Šarūno“ būrio partizanai sakosi 1944 m. kovo 8 d. naikinę įgulos barakus¹⁷⁸, Vilniaus apskrityje „Patvariųjų“ būrys gegužės mėn. traukiantis vokiečiams užpuolė jų štabą¹⁷⁹.

Abejotina, kad sovietiniai partizanai, kaip teigia enciklopedijos, nužudė 14 tūkst. priešų¹⁸⁰. Gal tiek aukų ir būtų, jei susumuotume visus raudonųjų gaujų nužudytus žmones. Likvidacinės komisijos, veikusios prie LPJŠ, apskaičiavimais, jiems pavaldūs žmonės nužudė 9528 vokiečius ir policininkus, 744 jų talkininkus, iš viso 10 272 žmones¹⁸¹. Matyt, čia įtraukiami ir neva per ešelonų katastrofas žuvę asmenys, nes, pvz., Vilniaus miesto ir apskrities pagrindinio komiteto sekretorius raportuoja, kad 1943 m. rugsėjo 11 d.–1944 m. liepos 14 d. prieš kareivių ir karininkų iš pasalų ir per susirėmimus nukauta 209, o neišsamiais duomenimis, per ešelonų katastrofas žuvo daugiau

kaip 1600 priešų¹⁸². Taip skaičiuojant išties gaunamas nurodytas nužudytųjų skaičius.

Kad P. Štaras savo suvestinėse „perlenkia lazda“, matyti sugretinus jo pateiktus duomenis su LPJŠ priklausiusių būrių ir grupių bylomis. Sovietinio partizaninio judėjimo specialistas teigia, kad vien 1943 m. gruodžio mėn. Šiaulių apskrityje veikęs „Kęstučio“ būrys Šiaulių–Meškuičių, Radviliškio–Baisogalos, Tauragės–Šiaulių ir Šiaulių–Kursėnų ruožuose nuvertė nuo bėgių 5 ešelonus¹⁸³. Tačiau iš archyvinių dokumentų galima susidaryti kitokį vaizdą – kad partizanai tuo metu apskritai jokių akcijų nevykdė. Pats būrio vadas J. Baščiulis įvertindamas to meto būrio veiklą rašė: „Žmonių pas mus, kurie sugebėtų arba bent norėtų dirbti, buvo maža. O darbo ypatinai daug. Žmonių, kuriais buvo galima pasitikėti ir kurie dirbo, buvo tik pusė“¹⁸⁴. Apskritai partizanai, to paties vado žodžiais tariant, „manevravo ir gyveno, laukdami pavasario“. 1944 m. pavasarį ir vasarą šio būrio kovotojai nuvertė nuo bėgių 4 ešelonus, 2 garvežius, 26 vagonus¹⁸⁵.

Nors sovietinių diversantų suburtos gaujos ir veikė beveik visoje Lietuvoje, išskyrus vakarinę jos dalį, tačiau visuotinio geležinkelio puolimo nebuvo. Labiausiai pažeistos geležinkelio linijos – Rytų Lietuvoje. Vokiečių saugumo ir policijos instancijose dirbę lietuviai mažai rūpinosi diversijos aktais rytus ir vakarus jungiančioje linijoje, jie labiau nerimavo dėl Lietuvos piliečių išsau-

gojimo, nes ir vokiečiai, ir bolševikai jiems buvo vienodi priešai¹⁸⁶. Tarsi vykdydami A. Sniečkaus 1943 m. rugpjūčio 28 d. direktyvą „arti savo bazių diversijų nevykdyti, kad priešas negalėtų rasti pėdsakų“¹⁸⁷, šie pagrindininkai grobė ir naikino maisto ir kitokias atsargas. Be kita ko, sovietiniai partizanai, ypač 1943 m. pabaigoje–1944 m., buvo raginami kuo sparčiau visoje Lietuvoje atgaivinti sovietų valdžią, sutelkti išblaškytus sovietinius aktyvistus (partiečius ir prijauciančiuosius), atkurti LKP ir LLKJS. Vėliau, partizanų formuotėms jau susijungus su RA daliniais, patikimi pagrindininkai atskildavo nuo būrių ir grupių, tapdavo vykdomosios valdžios, policijos ir saugumo darbuotojais vietose¹⁸⁸.

Taip tarsi buvo užtikrintas savaiminis vienos okupacinės valdžios pareigūnų postų „perdavimas“ kitiems grobikams. Teiginys, jog Lietuvoje veikę sovietiniai partizanai sistemingai ardė vokiečių užnugarį ir svariai prisidėjo prie RA pergalės, yra abejotinas. Dalis šių kovotojų, bijodami išdavysčių ir susidorojimo, buvo išsibarstę, eidavo tik vagiliauti ar naikinti sukauptų žaliavų, produktų ir priešų. RA priartėjus prie Pabaltijo, šie pagrindininkai suaktyvėjo, „išvaduotojams“ atėjus daugelis tapo partizanų ryšininkais ir žvalgais.

Taigi sovietinio pasipriešinimo judėjimo kaip reiškinių paneigti neįmanoma, tačiau jo vaidmuo vadinamojo Didžiojo tėvynės karo metais buvo minimalus.

Nuorodos

¹ Lietuvos liaudis Didžiąjame Tėvynės kare: Dokumentų ir medžiagos rinkinys, Vilnius, 1982, p. 22.

² Saugumo policijos ir SD vado Ostlande ataskaitos Ostlando reichskomisarui H. Lozei, Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. 1742, ap. 1, b. 21, l. 1.

³ Utenos r. saugumo policijos viršininkui, Utena, 1942 m. birželis, *ibid.*, f. R-715, ap. 1, b. 2, l. 226; Panevėžio apyg. gebitskomisaro skelbimas, *ibid.*, f. R-1399, ap. 1, b. 8, l. 6.

⁴ Utenos aps. policijos vadui, Anykščiai, 1942 m. birželio 6 d., *ibid.*, f. R-715, ap. 1, b. 2, l. 217.

⁵ Lietuvos liaudis Didžiąjame Tėvynės kare, p. 394; Lietuviškoji tarybinė enciklopedija (toliau–LTE), t. 7, Vilnius, 1981, p. 252.

⁶ LCVA, f. R-613, ap. 1, b. 1, l. 9.

⁷ *Ibid.*, l. 8.

⁸ *Ibid.*, l. 5.

⁹ *Ibid.*, l. 19–20.

¹⁰ Saugumo policijos ir SD vado Ostlande ataskaitos Ostlando reichskomisarui H. Lozei, *ibid.*, f. 1742, ap. 1, b. 21, l. 6.

¹¹ Miško grupės žvalgybinis pranešimas apie vykdomas represijas už 1942 m. gegužės mėn. nužudytą Beką, Lietuvos visuomenės organizacijų archyvas (toliau – LVOA), f. 1, ap. 1, b. 69, l. 5; „Vilniaus“ būrio

vado ataskaita, *ibid.*, f. 57, ap. 1, b. 1; Kazimiero laiškas Nr. 11, *ibid.*, f. 1, ap. 1, b. 56, l. 17.

¹² V. Maldžiūnas, *Išaugau Vilnijoje*, Kaunas, 1996, p. 128.

¹³ Miško grupės žvalgybinis pranešimas apie vykdomas represijas už 1942 m. gegužės mėn. nužudytą Beką, LVOA, f. 1, ap. 1, b. 69, l. 5; „Vilniaus“ būrio vado ataskaita, *ibid.*, f. 57, ap. 1, b. 1.

¹⁴ S. Apyvala, *Sakalai broleliai*, Vilnius, 1961, p. 21.

¹⁵ Kazimiero laiškas Nr. 11, LVOA, f. 1, ap. 1, b. 56, l. 17.

¹⁶ B. Urbonavičius, *Liaudies keršytojai*, Vilnius, 1981, p. 285.

¹⁷ *Lietuvos liaudis Didžiajame Tėvynės kare*, p. 59.

¹⁸ LKP(b) CK biuro posėdžio protokolas Nr. 9, 1942 m. liepos 2 d., LVOA, f. 1771, ap. 5, b. 44, l. 10–22.

¹⁹ *Lietuvos liaudis Didžiajame Tėvynės kare*, p. 102 nurodoma buvus išsiųstą liepos 3 d.

²⁰ *Ibid.*, p. 402 ir 408 nurodoma buvus išsiųstą liepos 14 d.

²¹ A. Sniečkaus 1942 m. gruodžio 21 d. raštas, LVOA, f. 1771, ap. 5, b. 60, l. 36–37.

²² J. Stalino 1942 m. lapkričio 26 d. įsakymas Nr. GOKO-254a, *ibid.*, f. 1, ap. 1, b. 426, l. 1.

²³ *Lietuvos liaudis Didžiajame Tėvynės kare*, p. 397.

²⁴ Partizanų kovos stiprinimas ryšium su RA puolimu, LVOA, f. 1, ap. 1, b. 426, l. 2.

²⁵ Saugumo policijos ir SD vado Lietuvoje 1943 m. kovo 31 d. ataskaita Vyriausiajai reicho saugumo valdybai Berlyne, LCVA, f. R-1399, ap. 1, b. 61, l. 56.

²⁶ M. Šumauskas, *Gyvenimo prasmė*, Vilnius, 1975, p. 15; A. Rakūnas, *Lietuvos liaudies kova prieš hitlerinę okupaciją*, Vilnius, 1970, p. 38.

²⁷ LPJŠ viršininko A. Sniečkaus 1943 m. vasario 9 d. įsakymas Nr. 16, LVOA, f. 1, ap. 1, b. 427, l. 21–23.

²⁸ *Ibid.*

²⁹ *Lietuvos liaudis Didžiajame Tėvynės kare*, p. 128; M. Šumauskas, *op. cit.*, p. 73.

³⁰ P. Pranevičiaus 1943 m. kovo 26 d. radiograma Nr. 10 LPJŠ viršininkui, LVOA, f. 1, ap. 10, b. 406, l. 10.

³¹ *Lietuvos liaudis Didžiajame Tėvynės kare*, p. 128.

³² LPJŠ viršininko A. Sniečkaus 1943 m. vasario 9 d. įsakymas Nr. 16, LVOA, f. 1, ap. 1, b. 427, l. 22.

³³ *LTE*, t. 3, Vilnius, 1978, p. 40, 41, 43.

³⁴ *LTE*, t. 6, Vilnius, 1980, p. 541.

³⁵ *LTE*, t. 8, Vilnius, 1981, p. 48; *Lietuvos partizanai*, Vilnius, 1967, p. 5–7.

³⁶ P. Štaras, *Partizaninis judėjimas Lietuvoje Didžiojo Tėvynės karo metais*, Vilnius, 1966, p. 75, 143, 158.

³⁷ *Lietuvos liaudis Didžiajame Tėvynės kare*, p. 12, 14, 17.

³⁸ Vokiečių okupacinės valdžios pranešimai apie partizaninę kovą Lietuvoje, LVOA, f. 1, ap. 1, b. 90, l. 1; Saugumo policijos ir SD vado Lietuvoje ataskaita Vyriausiajai reicho saugumo valdybai Berlyne, LCVA, f. 1742, ap. 1, b. 21, l. 1.

³⁹ *Lietuvos liaudis Didžiajame Tėvynės kare*, p. 52, 73.

⁴⁰ *Ibid.*

⁴¹ „Keršytojo“ būrio vado ataskaita, LVOA, f. 41, ap. 1, b. 1, l. 4.

⁴² Žemaitės būrio vado ataskaita, *ibid.*, f. 42, ap. 1, b. 1, l. 3.

⁴³ Būrio „Grupė A“ ataskaitos, *ibid.*, f. 33, ap. 1, b. 1, l. 1; J. Vildžiūnas, *Kova be atvangos*, Vilnius, 1979, p. 266–268.

⁴⁴ A. Sniečkaus 1942 m. gruodžio 21 d. raštas, LVOA, f. 1771, ap. 5, b. 60, l. 36; f. 64, ap. 1, b. 1; Birutės būrio vado ataskaita, *ibid.*, f. 45, ap. 1, b. 1; f. 36, ap. 1, b. 1.

⁴⁵ *Lietuvos liaudis Didžiajame Tėvynės kare*, p. 402; P. Štaras, *op. cit.*, p. 48; J. Vildžiūnas, *op. cit.*, p. 265.

⁴⁶ „Patvariųjų“ būrio vado ataskaita, LVOA, f. 53, ap. 1, b. 1, l. 1.

⁴⁷ *Lietuvos liaudis Didžiajame Tėvynės kare*, p. 37.

⁴⁸ LKP(b) CK operatyvinės grupės Nr. 2 byla, LVOA, f. 3, ap. 1, b. 1; LKP(b) CK operatyvinės grupės Nr. 1 byla, *ibid.*, f. 69, ap. 1, b. 1; A. Sniečkaus 1942 m. gruodžio 21 d. raštas, *ibid.*, f. 1771, ap. 5, b. 60, l. 5.

⁴⁹ *Lietuvos liaudis Didžiajame Tėvynės kare*, p. 54–55.

⁵⁰ LKP(b) CK biuro posėdžio 1942 m. gegužės 13 d. protokolas Nr. 9, LVOA, f. 1771, ap. 5, b. 62.

⁵¹ A. Sniečkaus 1942 m. gruodžio 21 d. raštas, *ibid.*, b. 60, l. 37.

⁵² *LTE*, t. 3, p. 482.

⁵³ LVOA, f. 1771, ap. 16, b. 95, l. 1; *Lietuvos liaudis Didžiajame Tėvynės kare*, p. 152.

⁵⁴ A. Sniečkaus 1942 m. gruodžio 21 d. raštas, LVOA, f. 1771, ap. 5, b. 60, l. 2.

⁵⁵ *Ibid.*, f. 1771, ap. 16, b. 95, l. 2; *Lietuvos liaudis Didžiajame Tėvynės kare*, p. 153.

⁵⁶ A. Sniečkaus 1942 m. gruodžio 21 d. raštas, LVOA, f. 1771, ap. 5, b. 60, l. 36–37.

⁵⁷ LKP(b) CK ir LPJŠ 1942 m. liepos 2 d. planas, *ibid.*, b. 44, l. 10–22.

⁵⁸ *Lietuvos liaudis Didžiajame Tėvynės kare*, p. 154.

⁵⁹ *Ibid.*, p. 187.

⁶⁰ *Ibid.*, p. 197.

⁶¹ *Ibid.*, p. 213.

⁶² *Ibid.*, p. 418.

- ⁶³ Ibid., p. 159.
- ⁶⁴ Besievakavusių iš Lietuvos komunistų suvestinė, LVOA, f. 1, ap. 1, b. 137, l. 244.
- ⁶⁵ Kazimiero (M. Šumausko) 1943 m. balandžio 25 d. laiškas LPJŠ viršininkui, *ibid.*, b. 33, l. 22; Baškio (D. Rociaus) 1943 m. rugpjūčio 29 d. laiškas LPJŠ viršininkui, *ibid.*, b. 32, l. 60.
- ⁶⁶ Pasiųstų spec. užduočių vykdyti grupių 1942–1943 m. sąrašai, *ibid.*, b. 173, l. 1.
- ⁶⁷ Saugumo policijos ir SD operatyvinės grupės 3/A ataskaita Vyriausiajai reicho saugumo valdybai Berlyne, LCVA, f. 1742, ap. 1, b. 21, l. 1; Saugumo policijos ir SD vado Lietuvoje 1943 m. kovo 31 d. ataskaita Vyriausiajai reicho saugumo valdybai Berlyne, *ibid.*, f. R-1399, ap. 1, b. 61, l. 55.
- ⁶⁸ Žemaitės būrio vado ataskaita, LVOA, f. 43, ap. 1, b. 1, l. 3.
- ⁶⁹ *Lietuvos liaudis Didžiajame Tėvynės kare*, p. 394.
- ⁷⁰ Z. Bridikis, *Partizanų takais*, Vilnius, 1960, p. 99.
- ⁷¹ LPJŠ pavaldžių partizanų būrių ir grupių narių 1945 m. gegužės 25 d. sąrašai, LVOA, f. 1, ap. 1, b. 488, l. 20.
- ⁷² A. Sniečkaus 1944 m. kovo 27 d. laiškas Nr. 82 Jurgiui (G. Zimanui), *ibid.*, f. 1771, ap. 7, b. 119, l. 19.
- ⁷³ Margirio būrio vado ataskaita, *ibid.*, f. 12, ap. 1, b. 31, l. 52.
- ⁷⁴ LPJŠ pavaldžių partizanų būrių ir grupių narių sąrašai, *ibid.*, f. 1, ap. 1, b. 488, l. 20; *ibid.*, l. 16.
- ⁷⁵ Jurgio (G. Zimano) 1943 m. gegužės 11 d. laiškas LPJŠ viršininkui, *ibid.*, b. 33, l. 70.
- ⁷⁶ Jurgio (G. Zimano) 1943 m. rugpjūčio 18 d. laiškas Nr. 199 LPJŠ viršininkui, *ibid.*, b. 137, l. 80.
- ⁷⁷ Baškio (D. Rociaus) 1943 m. rugpjūčio 29 d. laiškas LPJŠ viršininkui, *ibid.*, b. 32, l. 60.
- ⁷⁸ Budrio laiškas, *ibid.*, b. 57, l. 7.
- ⁷⁹ Jurgio (G. Zimano) laiškas LPJŠ viršininkui, *ibid.*, b. 31, l. 4.
- ⁸⁰ *Kovoje prieš hitlerinę okupaciją*, 1943, Nr. 13, p. 62.
- ⁸¹ *Ibid.*, 1943, Nr. 26, p. 109.
- ⁸² *Ibid.*, 1943, Nr. 33, p. 127.
- ⁸³ Kazimiero (M. Šumausko) 1943 m. rugpjūčio 28 d. laiškas A. Sniečkui, LVOA, f. 1, ap. 1, b. 37, l. 11.
- ⁸⁴ LPJŠ pavaldžių partizanų būrių ir grupių narių 1945 m. gegužės 25 d. sąrašai, *ibid.*, b. 488, l. 20.
- ⁸⁵ K. Kalinausko būrio vado ataskaita, *ibid.*, f. 61, ap. 1, b. 1.
- ⁸⁶ *Lietuvos liaudis Didžiajame Tėvynės kare*, p. 251.
- ⁸⁷ Kazimiero (M. Šumausko) 1943 m. rugpjūčio 28 d. laiškas LPJŠ viršininkui, LVOA, f. 1, ap. 1, b. 32, l. 29.
- ⁸⁸ Saugumo policijos ir SD vado Lietuvoje 1943 m. lapkričio 22 d. ataskaita Saugumo policijos ir SD vadui Ostlande, LCVA, f. R-1399, ap. 1, b. 33, l. 16.
- ⁸⁹ A. Sniečkaus 1943 m. rugpjūčio 28 d. laiškas M. Afoninui, S. Nevedomskiui, J. Nikitinui, LVOA, f. 51, ap. 51, b. 1, l. 50.
- ⁹⁰ *Lietuvos liaudis Didžiajame Tėvynės kare*, p. 229.
- ⁹¹ A. Sniečkaus 1944 m. kovo 27 d. laiškas Nr. 82 Jurgiui (G. Zimanui), LVOA, f. 1771, ap. 7, b. 119, l. 19.
- ⁹² P. Štaras, *op. cit.*, p. 233.
- ⁹³ LPJŠ pavaldžių partizanų būrių ir grupių narių 1945 m. gegužės 25 d. sąrašai, LVOA, f. 1, ap. 1, b. 488, l. 16, 20.
- ⁹⁴ Žvalgybinio būrio Nr. 14 vado ataskaita, *ibid.*, f. 14, ap. 1, b. 1, l. 2.
- ⁹⁵ LPJŠ pavaldžių partizanų būrių ir grupių narių 1945 m. gegužės 25 d. sąrašai, *ibid.*, f. 1, ap. 1, b. 488, l. 16, 20.
- ⁹⁶ Žvalgybinio būrio Nr. 14 vado ataskaita, *ibid.*, f. 14, ap. 1, b. 1, l. 3.
- ⁹⁷ *Ibid.*
- ⁹⁸ *LTE*, t. 8, p. 482.
- ⁹⁹ *Lietuvos liaudis Didžiajame Tėvynės kare*, p. 54–55.
- ¹⁰⁰ LKP(b) CK ir LPJŠ 1942 m. liepos 2 d. planas, LVOA, f. 1771, ap. 5, b. 44, l. 10–27.
- ¹⁰¹ LKP(b) CK 1942 m. rugsėjo 14 d. ataskaita VKP(b) CK, *ibid.*, f. 1, ap. 1, b. 19, l. 238.
- ¹⁰² LKP(b) CK 1942 m. lapkričio 10 d. planas, *ibid.*, f. 1771, ap. 5, b. 44, l. 4.
- ¹⁰³ LPJŠ viršininko A. Sniečkaus 1943 m. sausio 6 d. įsakymas, *ibid.*, f. 1, ap. 1, b. 426, l. 2–3.
- ¹⁰⁴ Jurgio (G. Zimano) 1943 m. gegužės 11 d. laiškas LPJŠ viršininkui, *ibid.*, b. 33, l. 70.
- ¹⁰⁵ *Lietuvos liaudis Didžiajame Tėvynės kare*, p. 55.
- ¹⁰⁶ Būrio „Laisva Lietuva“ vado 1943 m. lapkričio 26 d. įsakymas Nr. 1 ir 1944 m. vasario 1 d. įsakymas Nr. 2, LVOA, f. 50, ap. 1, b. 1a, l. 5, 9.
- ¹⁰⁷ Ypatingojo skyriaus viršininko Stankevičiaus ataskaita, *ibid.*, f. 1, ap. 1, b. 44, l. 23.
- ¹⁰⁸ *Ibid.*, l. 23–24.
- ¹⁰⁹ 1944 m. sausio 29 d. pranešimas-raportas, LCVA, f. R-666, ap. 1, b. 5, l. 4.
- ¹¹⁰ Dalgio (A. Raguočio) laiškas Kazimierui, LVOA, f. 1, ap. 1, b. 38, l. 1–2.
- ¹¹¹ P. Štaras, *Drąsios širdys*, Vilnius, 1958, p. 75.
- ¹¹² Birutės būrio vado ataskaita, LVOA, f. 45, ap. 1, b. 1; „Domino“ būrio vado ataskaita, *ibid.*, f. 424, ap. 1, b. 1, l. 1.
- ¹¹³ S. Naujalis, *Pėdsakai dingsta miške*, Vilnius, 1963, p. 220–222.

¹¹⁴ „Bičiulių“ būrio vado ataskaita, LVOA, f. 59, ap. 1, b. 1, l. 102.

¹¹⁵ Policijos vadui Zarasuose, Utena, 1942 m. spalio 17 d., LCVA, f. R-1652, ap. 1, b. 1, l. 102.

¹¹⁶ V. Katilius, „Žudikams vadovavo „Jurgis““, *Gimtas kraštas*, 1990, vasario 2.

¹¹⁷ Rokiškio aps. Jūžintų policijos nuovados 1944 m. vasario 25 d. pranešimas, LCVA, f. R-708, ap. 1, b. 16, l. 18.

¹¹⁸ A. Sniečkaus 1943 m. rugpjūčio 28 d. laiškas M. Afoninui, S. Nevedomskiui, J. Nikitinui, LVOA, f. 51, ap. 51, b. 1, l. 51.

¹¹⁹ V. Maldžiūnas, op. cit., p. 147.

¹²⁰ Ibid., p. 146.

¹²¹ Ibid., p. 149.

¹²² B. Urbonavičius, op. cit., p. 290.

¹²³ K. Štukevičius, „„Olio“ operacija“, *Lietuvos partizanai*, p. 28.

¹²⁴ B. Urbonavičius, op. cit., p. 290; M. Šumauskas, op. cit., p. 201.

¹²⁵ M. Šumauskas, op. cit., p. 205.

¹²⁶ J. Vildžiūnas, op. cit., p. 393.

¹²⁷ K. Štukevičius, op. cit., p. 29.

¹²⁸ V. Maldžiūnas, op. cit., p. 150.

¹²⁹ M. Šumauskas, op. cit., p. 201.

¹³⁰ Ibid., p. 200; S. Apyvala, op. cit., p. 231.

¹³¹ S. Apyvala, op. cit., p. 235; V. Maldžiūnas, op. cit., p. 150.

¹³² V. Maldžiūnas, op. cit., p. 150.

¹³³ Ibid., p. 151.

¹³⁴ K. Štukevičius, op. cit., p. 29.

¹³⁵ Ibid., p. 29.

¹³⁶ Ibid., p. 30.

¹³⁷ V. Maldžiūnas, op. cit., p. 151.

¹³⁸ B. Urbonavičius, op. cit., p. 301.

¹³⁹ Saugumo policijos ir SD vado Lietuvoje Vilniaus skyriaus 1944 m. balandžio 24 d. ataskaitos Vyriausiajai reicho saugumo valdybai Berlyne, LCVA, f. R-1399, ap. 1, b. 100; LPJŠ 1944 m. balandžio 9 d. žinių suvestinė Nr. 7, LVOA, f. 1, ap. 1, b. 24, l. 8.

¹⁴⁰ P. Štaras, *Partizaninis judėjimas Lietuvoje Didžiojo Tėvynės karo metais*, p. 204.

¹⁴¹ LPJŠ 1944 m. balandžio 9 d. žinių suvestinė Nr. 7, LVOA, f. 1, ap. 1, b. 24, l. 8.

¹⁴² LPJŠ viršininko pavadootojo ataskaita, ibid., b. 20, l. 13.

¹⁴³ Grupės „Žaibas“ pranešimas, ibid., f. 59, ap. 1, b. 66; „Bičiulių“ būrio byla, ibid., b. 1; Žvalgybinio būrio Nr. 14 byla, ibid., f. 14, ap. 1, b. 1.

¹⁴⁴ Svyriai, 1944 m. vasario 7 d., Nr. 79, LCVA, f. R-666, ap. 1, b. 5, l. 202.

¹⁴⁵ Feldfebelio Ragauskio 1944 m. sausio 31 d. raportas, ibid., l. 191.

¹⁴⁶ Žvalgybinis pranešimas, LVOA, f. 1, ap. 1, b. 24, l. 10.

¹⁴⁷ Svyriai, 1944 m. vasario 7 d., Nr. 79, LCVA, f. R-666, ap. 1, b. 24, l. 202, 208.

¹⁴⁸ A. Sniečkaus 1944 m. vasario 12 d. laiškas Nr. 79 Kazimierui, LVOA, f. 1771, ap. 7, b. 119, l. 16.

¹⁴⁹ Kazimiero (M. Šumausko) laiškas, ibid., f. 1, ap. 1, b. 31, l. 40.

¹⁵⁰ Žemaitės būrio vado ataskaita, ibid., f. 43, ap. 1, b. 1, l. 31.

¹⁵¹ Biržų aps. „Kęstučio“ būrio vado ataskaita, LVOA, f. 5, ap. 1, b. 1, l. 1–2; O. Eidukaitytės grupės vadės atsiminimai, ibid., f. 7, ap. 1, b. 1, l. 3.

¹⁵² Būrio „Grupė A“ atliktų darbų suvestinė, ibid., f. 33, ap. 1, b. 1, l. 124.

¹⁵³ Saugumo policijos ir SD vado Lietuvoje 1943 m. rugpjūčio 31 d. ataskaita Vyriausiajai reicho saugumo valdybai Berlyne, LCVA, f. R-1399, ap. 1, b. 61, l. 110.

¹⁵⁴ „Bičiulių“ būrio vado ataskaita, LVOA, f. 56, ap. 1, b. 1, l. 2.

¹⁵⁵ Saugumo policijos ir SD vado Lietuvoje 1943 m. kovo 31 d. ataskaita Vyriausiajai reicho saugumo valdybai Berlyne, LCVA, f. R-1399, ap. 1, b. 61, l. 55.

¹⁵⁶ Ibid., l. 190–208.

¹⁵⁷ „Jūros“ būrio vado ataskaita, LVOA, f. 4, ap. 1, b. 1, l. 1.

¹⁵⁸ Žemaitės būrio kovos veiksmų suvestinė, ibid., f. 43, ap. 1, b. 1, l. 38; Utenos aps. „Audros“ būrio vadovybės ataskaita, ibid., f. 54, ap. 1, b. 1, l. 1; „Išvadautojo“ būrio vadovybės ataskaita, ibid., f. 49, ap. 1, b. 1, l. 1.

¹⁵⁹ Saugumo policijos ir SD vado Lietuvoje 1944 m. sausio 13 d. ataskaita Vyriausiajai reicho saugumo valdybai Berlyne, LCVA, f. R-1399, ap. 1, b. 61, l. 323–324.

¹⁶⁰ Būrio „Mirtis okupantams“ vado ataskaita, LVOA, f. 37, ap. 1, b. 1, l. 1; Gražinos būrio vado ataskaita, ibid., f. 38, ap. 1, b. 1, l. 1; Žemaitės būrio vado ataskaita, ibid., f. 43, ap. 1, b. 1, l. 6; „Patvariųjų“ būrio vado ataskaita, ibid., f. 53, ap. 1, b. 1, l. 3.

¹⁶¹ Svyriai, 1944 m. vasario 7 d., Nr. 79, LCVA, f. R-666, ap. 1, b. 5, l. 202; Saugumo policijos ir SD vado Lietuvoje 1943 m. rugpjūčio 31 d. ataskaitos Vyriausiajai reicho saugumo valdybai Berlyne, ibid., f. R-1399, ap. 1, b. 61, l. 190.

¹⁶² K. Kalinausko būrio vadovybės ataskaita, LVOA, f. 1, ap. 1, b. 34, l. 34; Vilniaus apygardos gebitskomisaro 1943 m. liepos 31 d. pranešimas, LCVA, f. R-613, ap. 1, b. 7, l. 109.

¹⁶³ *Lietuvos liaudis Didžiajame Tėvynės kare*, p. 253.

¹⁶⁴ Saugumo policijos ir SD vado Lietuvoje 1943 m. rugpjūčio 31 d. ataskaita Vyriausiajai reicho

saugumo valdybai Berlyne, LCVA, f. R-1399, ap. 1, b. 61, l. 195.

¹⁶⁵ Ibid., l. 198.

¹⁶⁶ *Lietuvos liaudis Didžiajame Tėvynės kare*, p. 230.

¹⁶⁷ „Bridiko“ būrio ataskaita, LVOA, f. 37, ap. 1, b. 1, l. 1.

¹⁶⁸ „Bičiulių“ būrio vado karo veiksmų dienoraštis, ibid., f. 59, ap. 1, b. 1, l. 69; Vilniaus miesto policijos vado 1943 m. spalio 21 d. raportas Policijos departamento direktoriui, LCVA, f. R-689, ap. 1, b. 135, l. 71.

¹⁶⁹ Vilniaus miesto policijos vado 1943 m. spalio 21 d. raportas Policijos departamento direktoriui, LCVA, f. R-689, ap. 1, b. 135, l. 71; M. Miceikos 1944 m. rugsėjo 17 d. ataskaita LPJŠ, LVOA, f. 1, ap. 1, b. 43, l. 3.

¹⁷⁰ Žemaitės būrio vado ataskaita, LVOA, f. 43, ap. 1, b. 1, l. 46; Kazimiero (M. Šumausko) 1943 m. lapkričio 21 d. radiograma Nr. 1014 LPJŠ viršininkui, ibid., f. 1, ap. 1, b. 409, l. 317.

¹⁷¹ Saugumo policijos ir SD vado Lietuvoje ataskaita Vyriausiajai reicho saugumo valdybai Berlyne, LCVA, f. R-1399, ap. 1, b. 26, l. 4.

¹⁷² Saugumo policijos ir SD vado Lietuvoje 1943 m. kovo 31 d. ir balandžio 30 d. ataskaitos Vyriausiajai reicho saugumo valdybai Berlyne, ibid., b. 61, l. 56, 114.

¹⁷³ Saugumo policijos ir SD vado Lietuvoje 1943 m. kovo 31 d. ataskaita Vyriausiajai reicho saugumo valdybai Berlyne, ibid., b. 29, l. 98.

¹⁷⁴ Ibid., l. 19.

¹⁷⁵ Saugumo policijos ir SD vado Lietuvoje 1943 m. rugsėjo mėn. ataskaita Vyriausiajai reicho saugumo valdybai Berlyne, ibid., b. 62, l. 54; *Lietuvos liaudis Didžiajame Tėvynės kare*, p. 190.

¹⁷⁶ Šiaulių aps. „Kęstučio“ būrio vado ataskaita, LVOA, f. 63, ap. 1, b. 1, l. 38.

¹⁷⁷ LPJŠ viršininko pavaduotojo ataskaita, ibid., f. 1, ap. 1, b. 20, l. 13.

¹⁷⁸ „Šarūno“ būrio vado ataskaita, ibid., f. 4, ap. 1, b. 1, l. 1.

¹⁷⁹ „Patvariųjų“ būrio kovos veiksmų suvestinė, ibid., f. 53, ap. 1, b. 1, l. 3.

¹⁸⁰ *LTE*, t. 8, p. 482.

¹⁸¹ LPJŠ būrių ir grupių kovos veiksmai, LVOA, f. 1, ap. 1, b. 489, l. 2.

¹⁸² M. Miceikos 1944 m. rugsėjo 17 d. ataskaita LPJŠ, ibid., b. 43, l. 3.

¹⁸³ P. Štaras, *Partizaninis judėjimas Lietuvoje Didžiojo Tėvynės karo metais*, p. 150.

¹⁸⁴ Baščiulio ataskaita, LVOA, f. 63, ap. 1, b. 1, l. 128–129.

¹⁸⁵ Ibid., l. 12.

¹⁸⁶ LAD bataliono vado laiškas, ibid., f. 60, ap. 1, b. 1, l. 79.

¹⁸⁷ A. Sniečkaus 1943 m. rugpjūčio 28 d. laiškas M. Afoninui, S. Nevedomskiui, J. Nikitinui, ibid., f. 51, ap. 51, b. 1, l. 50.

¹⁸⁸ B. Urbonavičius, „Sugrįžimas“, Tiesa, 1954, liepos 13.

Audronė Janavičienė

SOVIET SABOTEURS IN LITHUANIA (1941–1944)

Summary

The participants of Soviet resistance movement having no support among Lithuanians could not spread their activities and due to it for the most part they could only perform acts of reconnaissance and secret service. In the second half of 1942 diversion groups started to be launched from the rear the task of which was to inspire the Soviet resistance movement. At that time the rage of the supporters of Soviet power

bands was apparent. Many civilians who either had refused to support the bands or fought against them were killed and entire villages were burned down by saboteurs. The movement itself was hostile to the overwhelming majority of the local population both due to its ideology and composition. The roots and inspiration of the movement were not within Lithuania but outside its borders.

Sovietų valdžios antibažnytinė politika (1953–1967)

IVADAS

Viena iš svarbiausių istorinio proceso, kurį lėmė sovietinis totalitarinis režimas Lietuvoje, sudedamųjų dalių buvo totalitarinės valdžios ir religijos, o konkrečiu atveju – jos institucinės išraiškos Katalikų Bažnyčios santykiai. Lietuvos visuomenė prieš susidurdama su sovietiniu režimu buvo ir smarkiai religiškai angažuota, ir religiniu atžvilgiu beveik homogeniška, t.y. didžiąją jos dalį sudarė katalikai. Sovietinio totalitarinio režimo idėjinis pagrindas – jo diegta komunistinė ideologija negatyviai traktavo religiją, o tai darė didžiulę įtaką ne tik socialinei struktūrai, bet ir kiekvieno žmogaus gyvenimui. Be to, Katalikų Bažnyčia pokario Lietuvoje buvo likusi vienintele legalia institucija, kurios vidaus gyvenimo totalitarinis režimas neįstengė visiškai kontroliuoti, dėl to čia galėjo rusenti asmeninės ir nacionalinės laisvės idėja. Taigi nuodugniai neįvertinus tų santykių neįmanoma gerai suprasti sovietinio Lietuvos istorijos laikotarpio. Deja, Katalikų Bažnyčios padėčiai sovietinėje totalitarinėje sistemoje Lietuvos mokslininkai kol kas neskyrė pakankamai dėmesio. Istoriografijoje ir mokslinėje publicistikoje daugiau dėmesio teko tik Bažnyčios padėčiai pirmaisiais pokario metais ir aštuntajame bei devintajame dešimtmetyje. Pirmuoju atveju tai lėmė siekis atskleisti Katalikų Bažnyčios ryšius su ginkluotuoju partizaniu pasipriešinimo judėjimu ir šio laikotarpio tragiškumas, antruoju atveju – geresnis šaltinių prieinamumas ir svarbi Bažnyčios vieta disidentiniame sąjūdyje. Tačiau 1953–1967 m. tarpsnis svarbus tuo, kad tuomet

totalitarinės valdžios ir religijos santykiai turėjo atsiskleisti gryniausiu pavidalu, nes sovietų valdžios antibažnytinė politika negalėjo būti grindžiama Bažnyčios ryšiais su pasaulietiniu opoziciniu pagrindžiu.

Kadangi pagrindiniai sovietų valdžios politikos Katalikų Bažnyčios atžvilgiu vykdytojai Lietuvoje buvo Religinių reikalų įgaliotinio prie LSSR MT institucija¹ bei LSSR KGB organai, tai ir rašant straipsnį daugiausia naudotasi būtent šių dviejų institucijų archyviniais dokumentais. Religijų įgaliotinio archyvinis fondas yra išbarstytas dviejuose archyvuose. Lietuvos visuomeninių organizacijų archyve saugomas religijų įgaliotinio susirašinėjimas su LKP CK bei įvairūs jo ataskaitiniai pranešimai iki 1961 m.² Vertingų dokumentų šia tema yra ir tame pačiame archyve saugomame vadinamajame „Ypatingajame aplanke“³, kur buvo kaupiami ypač slapti su LKP CK veikla susiję dokumentai. Kita religijų įgaliotinio archyvinio fondo dalis yra Lietuvos centriname valstybės archyve: susirašinėjimo su RKRT Maskvoje, LSSR MT ir kitomis sovietinės valdžios instancijomis dokumentai, įvairi informacinė įgaliotinio medžiaga⁴. Antra didelė dokumentų grupė, panaudota šiame straipsnyje – tai Lietuvos ypatingajame archyve saugomi buvusio KGB padalinio Lietuvoje dokumentai. Svarbiausi yra 4-osios valdybos (nuo 1959 m. – 2-osios valdybos) ataskaitiniai pranešimai bei metinės ataskaitos (deja, išlikusios ne visų metų)⁵. Svarbios yra vyskupų T. Matulionio⁶, K. Palta-roko⁷ ir P. Ramanausko⁸ operatyvinio sekimo bylos, tuo laikotarpiu nuteistų kunigų baudžiamosios bylos⁹. Operatyvinio sekimo

bylose randame specifinę dokumentų grupę – agentų pranešimus. Šaltinio vidaus kritikos požiūriu į juos reikia žiūrėti labai atsargiai, nes agentai, konkrečiu atveju – daugiausia kunigai, dažnai iškraipydavo (sąmoningai ar nesąmoningai) informaciją arba jų informacijos šaltinis, žinodamas apie jų bendradarbiavimą, pateikdavo klaidinančią informaciją. Todėl, kiek buvo įmanoma, stengtasi lyginti agentų pateiktą informaciją su kitų šaltinių duomenimis. Žinoma, tai taikyta ir kitiems sovietų valdžios dokumentams.

Vertingi yra ir nagrinėjamų įvykių tiesioginių liudininkų dvasininkų J. Stankevičiaus, S. Kiškio, L. Tulabos, J. Žvinio atsiminimai¹⁰, suteikę galimybę ne tik įvertinti konkrečią dramatiškų įvykių patirtį, bet ir pamatyti alternatyvą ideologizuotiems ir dažnai neatspindintiems tikrovės sovietų valdžios dokumentams, taip pat padėję geriau suvokti tą istorinę tikrovę. Itin svarbūs kan. J. Stankevičiaus, kuris tuo metu Lietuvos Katalikų Bažnyčios valdymo struktūrose užėmė aukštas pareigas ir buvo pačiame Bažnyčios gyvenimo įvykių centre, dienoraštiniai atsiminimai. Nors jie ir nėra labai objektyvūs, jų autorius nutyli daug svarbių dalykų, apie kuriuos negalėjo nežinoti, tačiau kai kurios detalės leido visiškai kitaip interpretuoti faktus, atsispindinčius oficialiuose archyvuose dokumentuose.

Kaip minėta, šiame darbe nagrinėjamas laiko tarpsnis nepatraukė skvarbesnio Lietuvos istorikų žvilgsnio po to, kai jie jau galėjo laisvai mąstyti ir jiems buvo atvertos iki tol buvusių neprieinamų archyvų durys. Galima paminėti tik neseniai išėjusią, pagrindžio sąlygomis 1979 m. parašytą V. Skuodžio knygą¹¹, kurioje autorius apžvelgia ateistinę literatūrą, pasirodžiusią Lietuvoje iki 1976 m. Tai labiau bibliografinio pobūdžio darbas, pateikiantis tyrinėtojams daug kiekybinių duomenų apie ateistinės literatūros leidimo mastą tam tikrais laiko tarpais ir jos temas.

Kiek daugiau dėmesio šiam laikotarpiui skyrė išeivijos istorikai. Jų darbams būdinga tai, kad jie naudojo tik sovietinės spau-

dos ir kita įvairiais būdais už „geležinės uždangos“ patekusia ribota informacija, todėl tegalėjo gana paviršutiniškai įsivaizduoti Katalikų Bažnyčios padėtį tuometinėje Lietuvoje. Daugiausia tokios informacijos sukaupe ir pakankamai vaisingai ją interpretavo V. S. Vardys monografijoje apie Bažnyčios ir religijos vietą sovietinės Lietuvos politiniuose procesuose¹². Nors svarbiausias autoriaus tyrimo objektas buvo nacionalizmo ir katalikiškumo konvergencija aštuntojo dešimtmečio disidentiniame sąjūdyje, tačiau daug dėmesio jis skyrė ir Bažnyčios padėties evoliucijai sovietinio režimo sąlygomis ankstesniais metais, be ko nebuvo galima paaiškinti ir aštuntojo dešimtmečio procesų. Religinės politikos sušvelnėjimą po J. Stalino mirties autorius aiškino sovietų valdžios bandymu atsikovoti tikinčiosios visuomenės dalies lojalumą, kartu neatsisakant kitokių, civilizuotesnių antireliginio veikimo būdų. Tačiau tai suteikė Katalikų Bažnyčiai viltį, išsilaikiusią iki septintojo dešimtmečio pradžios ir kuriam laikui atitolinusią katalikiškojo pasipriešinimo judėjimo kristalizaciją, kad jos gyvenimo sąlygos palaipsniui taps normalesnės. Aptardamas sovietinio režimo padarinius Bažnyčiai, V. S. Vardys aiškiai nediferencijuoja jų atskirais laikotarpiais.

Pažymėtina ir J. Savojo monografija¹³, skirta religijos persekiojimui sovietinėje Lietuvoje. Kadangi ji buvo parašyta septintojo dešimtmečio viduryje, joje daugiausia apžvelgiama religijos padėtis po J. Stalino mirties. J. Savasis tiek turinio, tiek laiko atžvilgiu labai sutrumpino santykinio Katalikų Bažnyčios padėties pagerėjimo tarpsnį postalininiu laikotarpiu. N. Chruščiovo anti-religinės kampanijos pradžia jis laiko jau 1956 m., o padėties pagerėjimą sieja tik su palankesnių religijai straipsnių spaudoje pasirodymu. Jo nuomone, puldami religiją, komunistai nepadarė didesnių nuostolių Lietuvos Katalikų Bažnyčiai.

Panašaus pobūdžio yra ir M. Raišupio apybraiža¹⁴. Joje tikėjimo persekiojimas sovietinėje Lietuvoje atskleidžiamas daugiau per atskirų katalikų dvasininkų likimo priz-

mę. Su paskutinio dar nuo nepriklausomos Lietuvos laikų savo pareigas ėjusio vysk. K. Paltaroko mirtimi autorius sieja ištisos Lietuvos Katalikų Bažnyčios istorijos epochos pabaigą. Deja, jis nenurodo esminių jos požymių.

S. Sužiedėlis Lietuvos Katalikų Bažnyčios istorijoje¹⁵ trumpai aptaria ir mūsų nagrinėjamąjį laikotarpį. Jo nuomone, tuomet sovietų valdžios antibažnytinės politikos pagrindinės priemonės buvo religinės veiklos tarp gyventojų varžymas ir Bažnyčios administracijos kontrolė. Kartu pažymima, kad sovietų valdžia tuo metu skatino oficialius Lietuvos Katalikų Bažnyčios ryšius su Vatikanu.

Kai kurie šio laikotarpio Lietuvos Katalikų Bažnyčios santykių su sovietų valdžia momentai bandomi nušviesti ir T. Remeikio monografijoje apie opozicinį sąjūdį sovietinėje Lietuvoje¹⁶, sintetinėse R. J. Misiūno ir R. Taageperos¹⁷ bei A. Liekio¹⁸ studijose. T. Remeikis plačiau aptaria tik Vatikano *Ostpolitik* (1964–1966 m.) reikšmę Lietuvos Katalikų Bažnyčiai. Pasak jo, Bažnyčios padėties pagerinimui sovietinėje Lietuvoje ji nieko gero nedavė, sovietų valdžia tik pasinaudojo Šventojo Sosto palaiminimu, suteiktu jai palankiems Lietuvos Katalikų Bažnyčios hierarchams. R. J. Misiūnas ir R. Taagepera bando sieti religijos padėtį Baltijos valstybėse ne tik su sovietų valdžios vykdyta politika, bet ir su industrializacijos bei modernizacijos procesais. Jų nuomone, santykinio režimo sušvelnėjimo laikotarpiu sekuliarizacijos procesas, pristabdytas stalininių antpuolių, vėl buvo ėmęs reikštis. A. Liekis taip pat daugiau dokumentais iliustruoja svarbiausius Lietuvos Katalikų Bažnyčios gyvenimo sovietinės sistemos sąlygomis faktus, teigiamai vertina kan. J. Stankevičiaus veiklą.

Nereikia pamiršti ir užsienio mokslininkų indėlio į šios problemos tyrimą. Visų pirma paminėtini Kestono koledžo Religijos ir komunizmo studijų centro (Didžioji Britanija) bei jo vadovo M. Bourdeaux darbai. Jis parašė ir Lietuvai skirtą monografiją apie Bažnyčios padėtį¹⁹. Didesnę jos

dalį užima dokumentų publikacijos ir asuntintojo bei devintojo dešimtmečių Katalikų Bažnyčios kovos dėl tikinčiųjų teisių nagrinėjimas. Analizuodamas mus dominantį laiko tarpsnį M. Bourdeaux daugiausia remiasi J. Savojo surinkta medžiaga. Jo nuomone, N. Chruščiovo vykdyta antireliginė kampanija Lietuvą palietė mažiau negu kitus SSRS regionus. Taigi, kaip matome, nedaugelio istorikų bandymai nagrinėti Lietuvos Katalikų Bažnyčios ir sovietų valdžios santykius po J. Stalino mirties iki septintojo dešimtmečio antros pusės iš esmės yra pagrįsti antriniais šaltiniais, juose trūksta ir nuodugnesnės teorinės šių santykių refleksijos. Impulsą teorinei minėtos problemos analizei galėtų duoti darbai, nagrinėjantys religijos ir komunistinės totalitarinės sistemos susidūrimą Vidurio ir Rytų Europoje bei pačioje Rusijoje. Deja, didelė šių darbų dalis kol kas tebėra neprieinama, nors jų ir taip nėra daug.

Lietuvos Katalikų Bažnyčios padėtį sovietinėje sistemoje bandyta išsprasti ir į sovietinei istoriografijai privalomus ideologinius rėmus. Palyginti akademiškiausiai tai padarė J. Aničas²⁰. Jo teigimu, šeštajame ir septintajame dešimtmetyje dauguma katalikų dvasininkų, matydami, jog jų antilaudinė (t.y. nelojali sovietų valdžiai) laikyšana esanti viena iš priežasčių, dėl kurių didelė gyventojų dalis atitolo nuo Bažnyčios, tapusi lojali ir siekusi prisitaikyti prie naujų sąlygų bei atgauti prarastas pozicijas. Nepaisant to, Katalikų Bažnyčia neturėjusi perspektyvų socialistinėje visuomenėje, kur jos socialinės šaknys buvusios pakirstos, o sekuliarizacijos procesas nepaliktas savieigai. Kiek kitaip Lietuvos Katalikų Bažnyčios padėtis traktuojama propagandinėje, užsieniui skirtose sovietinių autorių brošiūrose²¹: jose Bažnyčios gyvenimas nušviečiamas pagražintai, neakcentuojant sovietinės sistemos ir religijos nesuderinamumo.

Prieš aptariant straipsnio struktūrą ir tikslus reikėtų apibūdinti bendrą Katalikų Bažnyčios ir sovietų valdžios santykių Lietuvoje periodizacijos modelį, kuris implicitiškai

kai glūdi sovietinės Lietuvos istorijos tyrinėtojų darbuose, tačiau nėra aiškiai apibrėžtas. Išskirtini trys ilgesni laiko tarpsniai: 1) 1945–1952 m. – Katalikų Bažnyčia stalininio teroristinio režimo sąlygomis; 2) 1953–1967 m. – Katalikų Bažnyčia tarp bėkompromisinio konflikto ir *modus vivendi* su sovietų valdžia; 3) 1967–1988 m. – Katalikų Bažnyčios aktyvus dalyvavimas judėjime dėl žmogaus teisių.

Ribinių datų pasirinkimą lėmė tokie motyvai: pirmojo tarpsnio pradžia – Lietuvos reokupacija; J. Stalino mirtis 1953 m. pasirinkta kaip antrojo tarpsnio pradžia, kadangi tai buvo svarbiausias įvykis, turėjęs įtakos nemažiems Katalikų Bažnyčios ir sovietų valdžios santykių pasikeitimams, pradėjusiems ryškėti jau 1953 m.; šio tarpsnio pabaiga – tai metai, kai pasirodė pirmieji kunigų laišakai sovietų valdžios institucijoms, gynę tikinčiųjų teises ir vertintini kaip Katalikų Bažnyčios aktyvaus išitraukimo iš žmogaus teisių gynimo sąjūdį, išsiskleidusį aštuntajame dešimtmetyje, užuomazga (be to, nuo 1967 m. pabaigos Lietuvoje pradėjo galioti liturginė reforma); trečiojo tarpsnio pabaiga – metai, kai prasidėjus Atgimimui sovietų valdžios antibažnytinė politika nustojo egzistavusi.

Naudojantis pirminiais šaltiniais toliau bus bandoma nušviesti Lietuvos Katalikų Bažnyčios ir sovietų valdžios santykių postalininiu laikotarpiu kai kuriuos aspektus, išryškinti jo specifiką, parodyti antibažnytinės politikos kitimą tam tikrais laiko tarpsniais. Struktūrinis tyrimo pagrindas – nagrinėjamojo laikotarpio dalijimas į tris trumpesnes atkarpas, išskiriamas pagal matomus Bažnyčios ir valdžios santykių pokyčius. Kartu kiekvienos iš jų specifiką bus stengiamasi atskleisti per svarbiausius Lietuvos Katalikų Bažnyčios ir sovietų valdžios sąlyčio taškus: 1) Bažnyčios valdymas ir hierarchija; 2) pastoracinė Bažnyčios veikla ir vieta visuomenėje; 3) materialinė Bažnyčios padėtis; 4) Lietuvos Katalikų Bažnyčios ryšiai su Šventuoju Sostu; 5) religinė spauda; 6) prievarta, taikyta dvasininkams ir tikin-

tiesiems. Taip pat bus pabrėžtas išskirtinis KGB vaidmuo vykdant sovietų valdžios antibažnytinę politiką.

SOVIETŲ VALDŽIOS BANDYMAS PATRAUKTI LIETUVOS KATALIKŲ BAŽNYČIĄ Į SAVO PUSĘ (1953–1959)

Sovietų valdžios antibažnytinės politikos pasikeitimo motyvai ir Bažnyčios reakcija į jį. Po J. Stalino mirties sovietinio režimo sąlygos keitėsi: nuo teroristinio režimo pamažu buvo pereita prie švelnesnės totalitarizmo formos. Tai negalėjo nepaveikti ir Lietuvos Katalikų Bažnyčios santykių su sovietų valdžia. Pokario metais sovietų valdžios vykdyta antibažnytinė politika anaip tol nesumenkino Bažnyčios autoriteto visuomenės akyse. Nors buvo vykdomas plataus masto teroras dvasininkijos (1944–1953 m. gegužės mėn. buvo suimti 362 kunigai)²² ir tikinčiųjų atžvilgiu, uždarinėjamos bažnyčios (nepatikslintais duomenimis, šiuo laikotarpiu uždaryta 15–20 proc. 1939 m. Lietuvoje veikusių bažnyčių)²³, tačiau jau per 1953 m. Kalėdas buvo gerai matyti, kad Lietuvos visuomenės tikėjimas nė kiek nėra sumažėjęs. Tai turėjo pripažinti ir sovietų valdžios atstovai. 1953 m. pabaigoje Lietuvoje lankęsis RKRT atstovas iš Maskvos, pamatęs perpildytas Vilniaus bažnyčias, religijų įgaliotiniui Lietuvoje B. Pušiniui pareiškęs: „Visa mūsų veikla, nukreipta prieš bažnyčią, nedavė visai jokių rezultatų“²⁴. Savo nesėkmę pripažino ir represinės struktūros, kurios pokario metais bene daugiausia prisidėjo prie Lietuvos Katalikų Bažnyčios naikavimo. Vos porai mėnesių praėjus po J. Stalino mirties LSSR MVD parengtoje pažymoje pabrėžta, kad represinės priemonės, kurių iki tol buvo imtasi prieš katalikų dvasininkiją, teigiamų rezultatų nedavė. Atvirkščiai, jos ją privertė savo priešiškoje veikloje laikytis konspiracijos, o gyventojai kunigų areštus įvertino kaip religijos persekiojimą²⁵. Atsižvelgdama į tai, MVD numatė sutelkti dėmesį į politinį darbą, kad

dvasininkija būtų atitraukta nuo aktyvios antisovietinės veiklos. Sovietų valdžios Lietuvoje vykdomos antibažnytinės politikos problema buvo iškelta ir tuometinio SSRS vidaus reikalų ministro L. Berijos pažymoje bei jos pagrindu 1953 m. gegužės 26 d. priimtame SSKP CK prezidiumo nutarime „Lietuvos SSR klausimai“²⁶. Dar prieš priimant tą nutarimą religijų įgaliotinis B. Pušinis, orientuodamasis į L. Berijos politiką, nurodė netinkamus kovos su religingumu būdus: 1) neteisingas dvasininkijos apmokestinimas; 2) įsigalėjęs paprotys kunigus už kontrrevoliucinius nusikaltimus teisti už uždarytų durų; 3) šiurkštūs sovietinių pareigūnų ir spaudos išpuoliai prieš kunigus ir tikinčiuosius; 4) neleidimas grįžti represuotiems vyskupams; 5) nepagrįstas bažnyčių uždarymas²⁷.

Kitas plačiai nuskambėjęs, naują sovietų valdžios poziciją religijos atžvilgiu atspindėjęs dokumentas – tai SSKP CK 1954 m. lapkričio 10 d. nutarimas „Dėl klaidų vykdančios mokslinę ateistinę propagandą tarp gyventojų“²⁸. Šio smarkiai ideologizuoto dokumento (kaip ir visi oficialūs sovietų valdžios nutarimai) hermeneutinė analizė leidžia išskirti keturias reflektuotas sovietų valdžios politikos religijos atžvilgiu klaidas: 1) dvasininkų ir tikinčiųjų įžeidinėjimas; 2) nepagrįstas tikinčiųjų ir dalies dvasininkų traktavimas kaip politiškai nepatikimų; 3) administracinis kišimasis į Bažnyčios ir religinių bendruomenių vidaus reikalus; 4) žemas ateistinės propagandos lygis. Tuo tarpu represinės priemonės, kurių buvo griebtasi prieš dvasininkus, nelaikytos klaida, nes jos buvusios nukreiptos prieš antivalstybinę veiklą. Tiesa, kadangi SSRS laimėjęs socializmas ir dauguma dvasininkų jau esą lojalūs sovietų valdžiai, jos represijos prieš dvasininkiją turėjusios pasibaigti. Nepaisant šio dokumento santykinio naujoviškumo, religijos padėtis sovietinėje totalitarinėje sistemoje jame gana aiškiai apibrėžta: „Jeigu valstybės atžvilgiu religija yra privatus reikalas ir dėl to bažnyčia atskirta nuo valstybės [valstybė totalitarinėje sistemoje praktiškai apima visą socialinę tikrovę, todėl bu-

vimas ne valstybėje reiškė buvimą už įstatymo ribų – A. S.], tai komunistų partija, remdamasi vienintele tikrai mokslinė pasaulėžiūra – marksizmu-leninizmu ir jo teoriniu pagrindu – dialektiniu materializmu, negali neutraliai žiūrėti į religiją kaip į ideologiją, nieko bendro neturinčią su mokslu“²⁹. Tai gi ir po J. Stalino mirties principinė sovietų valdžios nuostata liko nepakitusi: religija komunistinėje visuomenėje anksčiau ar vėliau turėsianti išnykti. Tik praktinis šios nuostatos įgyvendinimas nukeltas į tolimesnę ateitį ir priemonės jai įgyvendinti pasirinktos rafinuotesnės. Kadangi kol kas gyventojų tikėjimas buvo stiprus, reikėjo ieškoti vienokio ar kitokio *modus vivendi* su dvasininkija, tačiau stalininės antireliginės politikos linijos buvo atsisakyta ne dėl jos nusikaltamumo, o dėl neefektyvumo.

Pasak M. Bourdeaux, sovietų valdžia pokario metais laikė Katalikų Bažnyčią viena iš svarbiausių savo priešų: tam daugiausia įtakos turėjo Katalikų Bažnyčios universalizmas, davęs pagrindo į jos narius žiūrėti kaip į potencialius Vakarų agentus³⁰. Tačiau žiauriomis represijomis priverstus dvasininkiją tapti nors iš dalies lojaliai sovietų valdžiai, atsirado galimybė pasinaudoti ja SSRS vidaus ir užsienio politikoje, darant Katalikų Bažnyčiai tam tikrų nuolaidų. Su Rusijos Stačiatikių Bažnyčia panašiai pradėta elgtis jau Antrojo pasaulinio karo metais, tuo tarpu Katalikų Bažnyčia ir kitos konfesijos neseniai prie SSRS imperijos prijungtose teritorijose po karo dar turėjo išgyventi „tramdymo“ laikotarpį, kurį stačiatikiai išgyveno trečiajame ir ketvirtajame dešimtmetyje. Jau 1956 m. pradžioje religijų įgaliotinis B. Pušinis rašė: „Sovietų valdžios ortodoksizmas labai trukdo Ženevos dvasiai įsigalėti Katalikų Bažnyčios santykiuose su valdžia. Ypač svarbu šį ortodoksizmą atmesti dabar, kai Katalikų Bažnyčios vadovai siekia suartėjimo“³¹. Vėliau B. Pušinis atskleidė, kad „RKRT tuomet vykdė kulto tarnautojų jaukinimo darant jiems įvairiausias nuolaidas politiką, nes kulto tarnautojų nuotikos turėjo vaidinti labai svarbų vaidmenį

SSRS santykiuose su užsieniu³². Kita vertus, liberalizavus religijos sritį, buvo tikėtasi atgauti religiškai angažuotos Lietuvos visuomenės dalies lojalumą, kartu prislopinti nacionalistines reminiscencijas.

Dvasininkijos ir tikinčiųjų reakcija į šiuos pirmuosius religinės politikos pokyčius nebuvo vienareikšmė. Nors dauguma džiaugėsi ir netgi gana nekritiškai juos traktavo „kaip valstybės bendradarbiavimą su bažnyčia, kad tikėjimas atsidūrė privilegijuotoje padėtyje“³³, tačiau buvo ir pakankamai nuogąstavimų, pastebėti jų ribotumai. Kun. G. Blynas savo laiške SSRS MT pirmininkui G. Malenkovui, pasidžiaugęs minėtu SSKP CK 1954 m. lapkričio 10 d. nutarimu, nesutiko, kad marksizmas yra vienintelė tikrai moksliška pasaulėžiūra, ir atkreipė dėmesį į tai, jog ir šiame nutarime pripažįstama tik ateistinės propagandos laisvė. Be to, jo nuomone, taikos interesams būtų labai naudingas leidimas lojaliems dvasininkams užmegzti ryšį su Vatikanu³⁴. Šis nutarimas paskatino ir procesus, kurie sukėlė vietinių sovietų valdžios satrapų baimę: labai pagausėjo žmonių, einančių į bažnyčią, ką, pasak B. Pušinio, lėmė tai, kad į bažnyčią pradėjo eiti ir tie, kurie anksčiau karjeros sumetimais slėpė savo religingumą³⁵.

1955 m. RKRT pirmininkas I. Polianskis, kuris gruodžio mėn. lankėsi Vilniuje, paragino surengti Bažnyčios hierarchų ir sovietų valdžios atstovų susitikimą ir aptarti galimą kompromisą. Vysk. K. Paltarokas laikėsi pozicijos, kad Lietuvos Katalikų Bažnyčia visiškai lojali sovietų valdžiai gali tapti tik tada, kai jos padėtis bus apibrėžta tam tikru statutu, priimtinu abiem pusėms³⁶. Tą patį mėnesį KGB agentūrai pavyko sužinoti, kokius reikalavimus buvo numatęs kelti vysk. K. Paltarokas mainais už lojalią Lietuvos Katalikų Bažnyčios poziciją: 1) sureguliuoti ligoninių, vaikų ir invalidų namų aprūpinimą sakramentais; 2) leisti kunigams kartą per metus rinktis rekolekcijoms dekanatuose; 3) leisti dekanams susirinkti pas vyskupą dėl vienodų instrukcijų; 4) grąžinti Arkikatedrą; 5) netrukdyti susisiekti su Vatikanu; 6) normalizuoti kunigų pajamų mo-

kestį; 7) išspręsti kunigų apgyvendinimo netoli bažnyčių klausimą; 8) padidinti seminarijos klierikų skaičių³⁷. Tuometiniam LSSR vidaus reikalų ministro pavaduotojui, be kita ko, kuravusiam ir Bažnyčios persekiojimą, L. Martavičiui tokie reikalavimai atrodė per dideli, todėl jis nurodė „su agentūros pagalba siekti, kad šie reikalavimai būtų sušvelninti ir būtų lengviau su jais [t.y. su Lietuvos Katalikų Bažnyčios hierarchais – A. S.] šnekėtis“³⁸. Vyskupų J. Steponavičiaus, P. Maželio ir kan. J. Stankevičiaus susitikimas su LSSR MT pirmininku M. Gedvilu įvyko gruodžio 22 d. Nors šiame susitikime Lietuvos Katalikų Bažnyčios atstovams labai mažai tepavyko pasiekti, tačiau vien dėl to, kad sovietų valdžia susitiko su jais, turėjo padidėti dvasininkijos palankumas jai. LSSR KGB pirmininkas K. Liaudis siūlė apie panašius susitikimus, taip pat apie Lietuvos Katalikų Bažnyčios hierarchų pasisakymus vidaus ir užsienio politikos klausimais informuoti spaudoje: „[...] tai padėtų teisingai suprasti sovietų valdžios politiką bažnyčios atžvilgiu ir parodytų lojalų Katalikų Bažnyčios vadovybės santykį su sovietų valdžios politika“³⁹.

Deja, ši euforija Katalikų Bažnyčios ir sovietų valdžios santykiuose greitai dingo: jie nebuvo apibrėžti griežtu statutu, susitikimai nutrūko. Išsikrovoti daugiau nuolaidų Lietuvos Katalikų Bažnyčiai sutrukdė ir tuometinių jos vadovų nevieningumas. Tai gerai suprato ir jie patys. 1957 m. pavasarį neseniai iš įkalinimo vietos grįžęs vysk. P. Ramanauskas aplankė vyskopus T. Matulionį, K. Paltaroką ir kan. J. Stankevičių. Jis bandė atgaivinti vyskupijų valdytojų vienybę, tačiau kan. J. Stankevičius tokią galimybę atmetė pareiškęs, kad „su žmonėmis, kurie nesupranta laiko dvasios, negali būti ir kalbos apie vienybę“⁴⁰. Bažnyčios hierarchų santykius tuo metu gadino ir nepavykęs bandymas leisti žurnalą bei seminarijos reikalai.

Vėl suvienyti Lietuvos Katalikų Bažnyčios hierarchus bandyta ir 1957 m. rugsėjo 6 d. Vilniaus kurijos patalpose įvykusiame nelegaliame Lietuvos Katalikų Bažnyčios or-

dinarų pasitarime. Jame dalyvavo vyskupai P. Maželis, T. Matulionis, kan. J. Stankevičius ir prel. A. Kripaitis, atstovavęs vysk. K. Paltarokui, kuris tuo metu jau sunkiai sirgo. Šis pasitarimas buvo skirtas Kauno tarpdiecezinės seminarijos valdymo klausimui – bandyta apriboti kan. J. Stankevičiaus vienvaldystę: jis 1957 m. sutiko seminarijoje įvesti SSRS konstitucijos ir SSRS istorijos dėstymą, be kitų ordinarų sutikimo atleido kelis dėstytojus. Vysk. T. Matulionis kėlė ir bendresnius Bažnyčios santykių su valdžia klausimus: „Bažnyčia dabar turi laisvę, todėl reikia nekreipti dėmesio, jeigu ko nors reikalauja Rugienis [religijų įgaliotinis Lietuvoje nuo 1957 m. kovo 1 d. – A. S.] ar kitokie valdininkai. Labai negerai, kada kunigai ir valdytojai nuolaidžiauja ir talkininkauja“⁴¹. Be to, jis išdėstė ir reikalavimų programą, kurią reikėtų priimti pasitarime: 1) reikalauti grąžinti klebonijas; 2) teisingai apdėti kunigus mokesčiais; 3) leisti katekizuoti vaikus; 4) aprūpinti reikalinga religine spauda⁴². Deja, į šiuos vyskupo pasiūlymus dauguma paprastų dvasininkų žiūrėjo atsargiai. Postaliniais metais (1953–1967) tarp dvasininkų vyravo sugyvenimo su valdžia nuotaikos. Paaiškęjus, kad teks ilgiau kęsti sovietinę okupaciją, taip pat liberalėjant režimo politikai Katalikų Bažnyčios atžvilgiu, ėmė vis tvirčiau įsigalėti nuostata, kad svarbiausia – išlaikyti gyventojų tikėjimą, o tai geriausiai galima padaryti Bažnyčiai bent jau viešai būnant lojaliai valdžiai, nes bet koks nelojalumas sukels naujas valdžios represijas ir taip tik mažins galimybes palaikyti tikėjimą⁴³. Nors ši nelegali ordinarų konferencija ir baigėsi be rezultatų (kan. J. Stankevičius nepasirašė protokolo, kuriame buvo įrašyti numatyti sprendimai dėl kunigų seminarijos), sovietų valdžia labai negatyviai į ją reagavo. 1957 m. lapkričio 26 d. LSSR KGB buvo iškelta baudžiamoji byla dėl šio fakto, atliktos kratos pas vysk. T. Matulionį ir prel. B. Sužiedėlį, tačiau jau 1958 m. sausio 11 d. ji buvo nutraukta nenustačius, kad tame pasitarime būta antivalstybinių apraiškų⁴⁴. Tačiau J. Rugienis po šios konferencijos siūlė

A. Sniečkui imtis žygių, kad „katalikų dvasininkija nerastų bendros kalbos kovoje su sovietų valdžia“⁴⁵. Taigi dvasininkijos susiskaldymas vertinamas kaip viena iš priemonių, nedarant didelių nuolaidų, neutralizuoti Bažnyčios nonkonformizmo siekius. Kitos svarbios antibažnytinės politikos priemonės, kurių pagrindinė vykdytoja turėjo būti KGB, glaustai išdėstytos taip: „Darbo su katalikų dvasininkija srityje svarbiausi momentai: toliau stengtis kelti mūsų agentūrą ir pažangiai [prosovietiškai – A. S.] nusiteikusius kunigus į vadovaujančius Katalikų Bažnyčios postus, sukurti jiems autoritetą ir sudaryti sąlygas propaguoti koegzistavimo su sovietų valdžia liniją, apriboti Bažnyčios veiklą grynai religiniais klausimais neperžengiant sovietinių įstatymų, izoliuoti reikcingai nusiteikusius kunigus ir represuoti labiausiai nesutaikomus“⁴⁶. Šie KGB veiklos prioritetai gerai rodo ir sovietų valdžios koncesijų Katalikų Bažnyčiai ribas, kurias toliau bus bandoma konkrečiau atskleisti.

Sovietų valdžios kišimasis į Bažnyčios valdymą ir jos ryšius su Vatikanu. Galima išskirti keturias principines sovietų valdžios nuostatas dėl Lietuvos Katalikų Bažnyčios institucinės struktūros ir valdymo kontroliavimo:

1) kuo labiau centralizuoti vyskupijų valdymą ir siekti, kad kelios vyskupijos būtų valdomos vieno centro;

2) stengtis, kad į vyskupijų valdytojų postus patektų jai lojalūs dvasininkai; riboti vyskupų skaičių;

3) kontroliuoti kunigų perkėlimus iš vienos parapijos į kitą, tam pasinaudojant religijų įgaliotinio teise išduoti kunigams registracijos pažymėjimus⁴⁷ ir kitas poveikio priemones;

4) eliminuoti bet kokį Šventojo Sosto kišimąsi į šią sritį.

Įgyvendinant pirmąjį principą, 1953 m. Lietuvos bažnytinėje provincijoje esančias dvi arkivyskupijas ir keturias vyskupijas valdė tik trys valdytojai: Panevėžio vyskupijos ordinaras vysk. K. Paltarokas nuo 1949 m. valdė dar ir Vilniaus arkivyskupiją, kan. J. Stankevičius kapitulinio vikaro teisėmis valdė Kauno arkivyskupiją, Vilkaviškio ir

Kaišiadorių vyskupijas, kan. P. Maželis – Telšių vyskupiją. Reikia pasakyti, kad ši sovietų valdžios principinė nuostata iš esmės nepasikeitė ir po J. Stalino mirties. 1955 m. rugpjūčio 10 d. įvykusiame pokalbyje B. Pušinis atmetė vysk. K. Paltaroko pasiūlymą neseniai išventintą į vyskopus J. Steponavičių palikti Panevėžyje. Jis motyvavo tuo, kad tai baigtųsi atskiros Panevėžio vyskupijos, o vėliau ir kitų atkūrimu⁴⁸. Tokia nuostata atsispindi ir KGB dokumentuose. Tiesa, 1959 m. vasario 18 d. kan. J. Meidų valdžios sutikimu išrinkus Kaišiadorių vyskupijos kapitulinį vikaru (praktiškai ši vyskupija buvo atskirai valdoma jau nuo 1957 m. lapkričio 14 d., kai vysk. T. Matulionis atleido kan. J. Stankevičių nuo jos valdymo), atsirado ketvirtas vyskupinio valdymo centras. Tačiau taip atsitiko ne pakitus sovietų valdžios pozicijai, bet suaktyvėjus Lietuvos Katalikų Bažnyčiai. Ją suaktyvėti paskatino 1956 m. į Lietuvą po trečio įkalinimo grįžusio vysk. T. Matulionio veikla. Jis privertė sovietų valdžią rinktis vieną iš dviejų „blogybių“: arba leisti jam pačiam valdyti vyskupiją, arba sutikti, kad būtų išrinktas kitas valdytojas. Buvo pasirinkta jos požiūriu mažesnė blogybė.

Nors buvo siekiama, kad vyskupinių valdymo centrų būtų kuo mažiau, sovietų valdžia nesiryžo likviduoti vyskupijų kapitulų, kurios egzistavo ir ten, kur nebebuvo atskiro valdymo. Tiesa, jų papildymo reikalai buvo komplikuoti. Pagal kanonų teisę tai galėjo padaryti tik tos vyskupijos ordinaras arba apaštalinis administratorius. Padėtį dar labiau sunkino sovietų valdžios, suinteresuotos, kad kapitulos būtų kuo mažesnės, nes tuomet lengviau priversti jas išrinkti pageidaujamą valdytoją, kišimasis. Pakitusios valdžios pozicijos Lietuvos Katalikų Bažnyčios valdymo atžvilgiu indikatorius buvo ir Kauno arkivyskupijos kapitulos papildymas 1958 m. Kan. J. Stankevičiui su valdžia suderinus kandidatūras, buvo leista susisiekti su arkivysk. J. Skvirecku, gyvenusiu Austrijoje, ir gauti jo pritarimą dėl kapitulos papildymo⁴⁹. Taigi sovietų valdžia šiuo atveju pripažino Bažnyčios kanonų teisę ir suteikė

galimybę jos nepripažįstamam vyskupijos valdytojui pareikšti savo valią. Tai buvo išskirtinis įvykis, nes kai vysk. T. Matulionis 1958 m. pradžioje papildė Kaišiadorių vyskupijos kapitulą, sovietų valdžia to nepripažino. Be to, sovietų valdžia neprieštaravo ir tam, kad vysk. V. Brizgys⁵⁰ pakoregavo kan. J. Stankevičiaus pateiktą kandidatūrų į Kauno arkivyskupijos kapitulą sąrašą, įtraukdamas į jį kun. S. Telksnį, kuris valdžiai buvo labai neparankus⁵¹. Tokį prieštarą sovietų valdžios elgesį galima paaiškinti ir bandymu prisivilioti arkivyskupą grįžti į Lietuvą⁵².

Sovietų valdžiai daug svarbiau buvo įgyvendinti antrąjį principą – stengtis, kad į vyskupijų valdytojų postus patektų jai lojalūs dvasininkai, riboti vyskupų skaičių, todėl ir jos santykiai su Lietuvos Katalikų Bažnyčia šioje srityje buvo dramatiškesni. Tą dramatiškumą dar didino ir ciniška KGB veikla. Po J. Stalino mirties vyskupijų valdytojų gretose buvo likęs vienas sovietų valdžiai neparankus asmuo – visiškai jos įtakai nepasidavęs, dar prieš Lietuvos okupaciją vyskupu išventintas K. Paltarokas. Šią problemą 1953 m. spalio mėn. dar kartą bandė išspręsti L. Martavičius, kuris visiškai slaptame, tik asmeniškai A. Sniečkui skirtame rašte prašė jo sutikimo suimti vysk. K. Paltaroką. Jis motyvavo tuo, kad, „turimais agentūriniais ir tardymo duomenimis, vyskupas Paltarokas žinomas kaip nesutaukomas sovietinės tvarkos priešas, prieš kurią jis pastaraisiais metais vykdė ir tebevykdė ardomąjį darbą“⁵³. Tame pačiame rašte numatytos ir priemonės, kaip toliau užtikrinti MVD įtaką vyskupijų valdymui: 1) pavesti agentui Starikui laikinai valdyti Vilniaus arkivyskupiją; 2) užverbuoti Panevėžio vyskupijos kapitulos kanauninką K. Krikščiūną, kuris turi K. Paltaroko įgaliojimus valdyti vyskupiją⁵⁴. Tačiau šią drastišką MVD iniciatyvą direktyviniai organai atmetė, nes vysk. K. Paltaroką jau buvo numatyta panaudoti kitiems tikslams, o be to, ir kan. K. Krikščiūnas nesidavė verbuojamas. 1954 m. birželio 30 d. vysk. K. Paltarokas buvo iškviestas pas B. Pušinį, kuris pasiūlė

inicijuoti Vatikane kelių naujų vyskupų Lietuvai išventinimą. Vyskupui suabejojus tokia galimybe, kadangi Šventasis Sostas pripažįsta esančius užsienyje Lietuvos vyskupas ir laisvų vietų nėra, B. Pušinis atsakė: „Išeina, kad Vatikanas veikia nepaisydamas LSSR tikinčiųjų norų. Juk ne paslaptis, kad tikintys LSSR katalikai nori turėti vyskupą ne už jūrų marių, o savo vyskupijoje“⁵⁵. Tai liudija gana ryškų sovietų valdžios pozicijos ne tik dėl vyskupijų valdytojų statuso, bet ir dėl Vatikano legitimacijos pasikeitimą: valdžiai ištikimi dvasininkai, numatyti į valdytojų postus, turi siekti Vatikano patvirtinto vyskupo titulo tam, kad sustiprintų savo autoritetą tarp kunigų ir tikinčiųjų. Šiuo konkrečiu atveju sovietų valdžiai svarbiausias buvo vysk. K. Paltaroko įpėdinio klausimas: tikėtasi, kad kan. J. Stankevičiui pavykus gauti vyskupo titulą bus galima dar labiau sutelkti Lietuvos bažnytinės provincijos valdymą kanauninko rankose, jam pavedant ir Vilniaus arkivyskupiją⁵⁶. Tai padaryti turėjo padėti ir MVD–KGB, kur buvo sudaryta net speciali agentūrinė priemonių byla „Apostoly“ („Apaštalai“)⁵⁷. Joje atspindėjo, kokiomis priemonėmis buvo siekta kanauninkus J. Stankevičių ir P. Maželį išventinti į vyskopus.

Nurodytus sovietų valdžios pozicijos pasikeitimo motyvus patvirtina ir tai, kad iš pradžių ji visaip bandė sutrukdyti grįžti į Lietuvą atlikusiems bausmę vyskupams T. Matulioniui ir P. Ramanauskui (pirmasis grįžo tik 1956 m. gegužės, o vysk. P. Ramanauskas – liepos mėn., nors abiejų bausmės atlikimo laikas baigėsi 1954 m.), o grįžusiems neleido valdyti vyskupijų ir stengėsi juos izoliuoti nuo tikinčiųjų ir dvasininkijos. Tiesa, vysk. P. Ramanauskas galėjo grįžti anksčiau ir valdyti vyskupiją, jeigu būtų sutikęs bendradarbiauti su KGB⁵⁸, tačiau vyskupas kategoriškai atsisakė. Po ilgų derybų vysk. K. Paltarokas nusiuntė popiežiui Pijui XII laišką, kuriame nurodė tris galimus kandidatus išventinti į vyskopus: J. Steponavičių, P. Maželį ir J. Stankevičių. Po kurio laiko gautame atsakyme į vyskopus leista išventinti J. Steponavičių ir P. Maželį. Taigi

sovietų valdžia, neprieštaraudama Šventojo Sosto valiai, padarė nedovanotiną klaidą – leido konsekruoti „nepatikrintą“ dvasininką, t. y. J. Steponavičių. Tačiau tokio žingsnio klaidingumas buvo suvoktas ne iš karto. 1956 m. vasario 8 d. įvykusiame LKP CK biuro posėdyje neprieštarauta dar dėl trijų naujų vyskupų išventinimo⁵⁹. B. Pušinis per KGB agentą Gediminą perdavė vysk. K. Paltarokui siūlymą inicijuoti dar trijų naujų vyskupų išventinimą Kauno, Vilkaviškio ir Kaišiadorių vyskupijoms, išlaikant vieną administracinį valdymo centrą. Nors vysk. K. Paltarokas įtraukė į kandidatų sąrašą ir kan. J. Stankevičių (siūlytas Vilkaviškio vyskupu), tačiau kiti keturi kandidatai – kanauninkai K. Dulksnys, V. Kupstas, J. Dzekunskas ir J. Andrikonis sovietų valdžiai, o ypač KGB, buvo nepriimtini. Tokia įvykių eiga nepatenkino KGB pirmininko pavaduotojo L. Martavičiaus, kuris įsiutęs rezoliucijoje parašė: „Kodėl Gediminas pirmiau nepasitarė su mumis? Jis velniškai apsunkino mums reikalą. Reikia su juo pasikalbėti“⁶⁰.

Reikalas išventinti naujus vyskopus dar kartą buvo iškilęs po to, kai KGB agentas Popovas 1956 m. gegužės 28 d. gavo vysk. V. Padolskio laišką (konspiraciniu adresu). Jis buvo prašomas vysk. K. Paltarokui pranešti, kad šis turi dar kartą pateikti kandidatūrų į vyskopus⁶¹. Tačiau dabar KGB jau visiškai kontroliavo situaciją. Prie agento pranešimo pridėtoje pažymoje teigiama: „Žinoma, kad pagal nustatytą tvarką vyskupo išventinimui Vatikanui turi būti pateikta ne mažiau kaip 3 kandidatūros, todėl planuoti, kad į vyskopus bus išventinti tik mūsų agentai, negalima [karti 1955 m. partitis! – A. S.]. O leisti pateikti kitas kandidatūras [ne agentus – A. S.] dėl operatyvinių sumetimų nepageidautina. Be to, turint omenyje, kad tęsiama operacija „Apostoly“, skirta agento Liepos išventinimui į vyskopus, pateikti kitų kandidatūrų Vatikanui negalima, nes tai sutrukdytų šiai operacijai“⁶².

Dėl Lietuvos Katalikų Bažnyčios, o visų pirma dėl grįžusio vysk. T. Matulionio aktyvumo 1953–1959 m. sovietų valdžia turėjo

susitaikyti su tuo, kad ir nelojalūs dvasininkai dalyvavo Bažnyčios valdymo darbe. Nors neseniai išventintas vysk. J. Steponavičius Vilniuje rezidavo kaip vysk. K. Paltaroko pagalbininkas, nebuvo numatyta leisti jam tapti vysk. K. Paltaroko įpėdiniu. B. Pušinis per nepilnus vysk. J. Steponavičiaus buvimo Vilniuje metus pajuto jo nelojalumą valdžiai (jis „neleidžia kunigams dalyvauti sovietinės propagandos kampanijose, pats jose atsisako dalyvauti, inspiruoja skundų į Maskvą rašymą bei tikinčiųjų prašymus grąžinti Šv. Jokūbo ir Pilypo bažnyčią“⁶³) ir pasiūlė K. Paltaroko įpėdiniu paskirti kan. P. Maželį, o vysk. J. Steponavičių ištremti į Pagėgius. Tačiau visus sovietų valdžios planus suardė 1957 m. gruodžio 17 d. į Vilniaus kuriją atėjęs laiškas iš Vatikano (tebėra didelė mįslė, kaip jis praslydo pro KGB vykdytą pašto kontrolę – jų žargonu tariant, priemonę „PK“). Tai buvo atsakymas į vysk. T. Matulionio slaptą laišką. Jame buvo duotas leidimas vyskupui įpėdinio teisėmis konsekruoti į vyskopus V. Sladkevičių arba S. Kiškį, o vysk. K. Paltaroko įpėdiniu Panevėžio vyskupijoje buvo skiriamas vysk. J. Steponavičius. Beje, vysk. T. Matulionis iš pradžių bandė gauti Šventojo Tėvo aprobaciją išventinti V. Sladkevičių į vyskopus legaliai, suderinus su sovietų valdžia: 1956 m. rugsėjo mėn. popiežiui skirtą laišką jis nusiuntė religijų įgaliotiniui ir prašė jį persiųsti į Romą⁶⁴. Tačiau sovietų valdžia tuo metu jau buvo apsisprendusi naujų vyskupų išventinimo nebepalaikyti, be to, ir V. Sladkevičius jos buvo vertinamas kaip didelis reakcionierius ir nepriimtinas tokiam titului. Sovietų valdžia kategoriškai atmetė V. Sladkevičiaus arba S. Kiškio išventinimo į vyskopus galimybę (tai nesutrukdė vysk. T. Matulioniui 1957 m. gruodžio 24 d. slapta išventinti V. Sladkevičiaus), tačiau su popiežiaus valia dėl Panevėžio ir Vilniaus arkivyskupijos turėjo skaitytis, nes buvo manoma: „Maželis nesipriešins popiežiaus valiai, o Stankevičiaus paskyrimui pasipriešintų kunigai. Be to, sprendžiant šį klausimą teks atsižvelgti ne tik į mūsų respublikos vidaus, bet ir į platesnius interesus“⁶⁵. Taigi po vysk.

K. Paltaroko mirties 1958 m. sausio 3 d. ir iki vysk. J. Steponavičiaus ištremimo 1961 m. sausio mėn. į Žagarę sovietų valdžia turėjo taikstytis su jai nelojaliu žmogumi dviejų vyskupijų valdytojo poste. Kita vertus, toks taikstymasis rodo ir kiek švelnesnę sovietų valdžios poziciją šiuo klausimu 1953–1959 m., nes vargu ar galima abejoti, kad režimui būtų neužtekę jėgų sukliudyti vysk. J. Steponavičiui tapti vysk. K. Paltaroko įpėdiniu. Be to, 1957 m. lapkričio 14–1959 m. vasario 18 d. Kaišiadorių vyskupiją taip pat praktiškai valdė tuo metu sovietų valdžiai daugiausia rūpesčių kėlęs vysk. T. Matulionis, nors oficialiai tai ir nebuvo pripažįstama.

Palyginti su pokario laikotarpiu, po J. Stalino mirties šiek tiek keitėsi sovietų valdžios pozicija ir kunigų judėjimo kontrolės atžvilgiu. Dar 1953 m. B. Pušinis buvo gavęs RKRT pirmininko I. Polianskio nurodymą: 1) viešai nebereikalauti kunigų perkėlimo iš vienos parapijos į kitą; 2) nebepalaikyti nepaklusnių ar kitaip susikompromitavusių kunigų prieš valdytojus. B. Pušinis nenorėjo palaikyti tokios savo viršininko taktikos. Jo nuomone, gerai, kad tokie kunigai [t.y. netvirto tikėjimo – A. S.] pasilieka Bažnyčioje ir griauja ją iš vidaus, neblogai ir tai, kad jie oficialiai išeina iš kunigų ir atvirai pareiškia apie tai spaudoje, tačiau nė vienos iš šių kryptų nereikėtų palikti savieigai. Toliau jis apgailestavo: „Deja, iš mūsų reikalaujama neremti maištaujančių, neužtarinėti „zabuldygų“, o remti tik valdytojų poziciją, kas reiškia sustiprinti bažnyčios hierarchų valdžią“⁶⁶.

Ir šiuo laikotarpiu manipuluota parapijos tikinčiųjų nepasitenkinimu kurijos sprendimais vieno ar kito kunigo atžvilgiu. Jeigu tikintieji kreipdavosi į įgaliotinį ir prašydavo paveikti valdytojus, kad jie iškeltų susikompromitavusį kunigą iš parapijos, tai jis paprastai atsakydavo, jog sovietų valdžia nesikiša į Bažnyčios vidaus gyvenimą. Tačiau jeigu tikintieji (taip buvo atsitikę Vilniuje 1955 m. pradžioje dėl Nekalto Prasidėjimo bažnyčios klebono kun. J. Sauliaus, 1957 m. kovo mėn. dėl Šv. Rapolo bažnyčios klebo-

no Č. Taraškevičiaus) prašydavo palikti kunijos numatomą iškelti kunigą, sovietų valdžios pozicija dažniausiai būdavo tokia: „[...] tikinčiųjų balsas išsirenkant kulto tarnautoją yra lemiamas veiksnys“⁶⁷. Pirmuoju atveju būdavo įgyvendinama B. Pušinio nuostata, jog susikompromitavęs kunigas griauna Bažnyčią iš vidaus, antruoju – sovietų valdžios nuostata, kad kunigas turi būti tik tikinčiųjų bendruomenės samdomas kulto tarnautojas.

Reikia pasakyti, kad ir šiuo laikotarpiu sovietų valdžia stengėsi užkirsti kelią Šventojo Sosto iniciatyvai Lietuvos Katalikų Bažnyčios valdymo atžvilgiu, buvo toleruojama tik jo legitimacija su sovietų valdžia suderintoms priemonėms. Vis dėlto tai buvo žingsnis į priekį, palyginti su pokario laikotarpiu, kai buvo siekiama Lietuvos Katalikų Bažnyčią atriboti nuo bet kokių ryšių su Šventuoju Sostu. Be to, susilpnėjus neoficialaus susirašinėjimo su Vatikanu kontrolei sovietų valdžia dažnai būdavo priversta susitaikyti su jau įvykusiais faktais. Kad Lietuvos Katalikų Bažnyčios ryšiai su Vatikanu postalininiu laikotarpiu tapo kur kas platesni ir ne taip griežtai kontroliuojami, pripažino ir sovietų valdžios atstovai: jie nurodė Lietuvos Katalikų Bažnyčios ryšių su Vatikanu sustiprėjimą kaip vieną svarbiausių Bažnyčios veiklos suaktyvėjimo priežasčių⁶⁸. Bene glaudžiausius ryšius su savo centru Romoje palaikė buvę vienuoliai marijonai kunigai V. Dvaranauskas, J. Grigaitis ir kt. Tačiau ir tarp jų pavyko įsiskverbti KGB agentams bei kontroliuoti šį ryšį⁶⁹. Ta pati institucija siekė užsitikrinti ir paties aukščiausio lygio Lietuvos Katalikų Bažnyčios ryšių kontrolę: 1956 m. buvo pradėta vykdyti operacija „Volna“ („Banga“), kuria siekta emigracinei Lietuvos dvasininkijai „pakišti“ agentą Petraitį ir per jį į Vatikaną kaip Lietuvos dvasininkijos atstovą išvesti patikrintą agentą⁷⁰. Taigi, viena vertus, buvo leista Lietuvos Katalikų Bažnyčiai išplėsti ryšius su Vatikanu, kita vertus, tai buvo siekiama panaudoti (KGB uždavinys) savo tikslams, t. y. šiuos ryšius kontroliuoti, jais manipuliuoti ir taip dar labiau susilpninti Lie-

tuvos Katalikų Bažnyčią. Lengviau šiuo laikotarpiu Lietuvos Katalikų Bažnyčią pasiekia ir Šventojo Sosto nurodymai liturginiais bei pastoraciniais klausimais. 1959 m. sausio mėn. paskelbti nurodymai dėl Velykų apeigų SSRS teritorijoje esančiai Katalikų Bažnyčiai ir dėl tikinčiųjų sąmoningo dalyvavimo pamaldose tais pačiais metais jau buvo gerai žinomi Lietuvoje, vysk. P. Maželis juos minėjo savo 1959 m. spalio 12 d. kreipimesi į kunigus.

Sovietų valdžios požiūris į kunigų pastoracinę veiklą. Iki 1953 m. nusistovėjo pagrindiniai Katalikų Bažnyčios modelio, toleruojamo sovietinio totalitarinio režimo, kontūrai. Pagal šį modelį Katalikų Bažnyčia turėjo būti tik kulto tarnautojų organizacija, atliekanti religines apeigas pačių tikinčiųjų pageidavimu. Bet kokia kunigų pastoracinė veikla už bažnyčios, kurioje jie registruoti, šventoriaus ribų ar ne religinių apeigų metu buvo eliminuotina. Todėl pokario metais kunigams buvo uždrausta katekizuoti vaikus, kurti tikinčiųjų draugijas, organizuoti procesijas, be valdžios leidimo atlikti religines apeigas ne ten, kur jie registruoti, plėtoti karitatyvinę ir edukacinę veiklą.

Bene skaudžiausias sovietų valdžios ir Lietuvos Katalikų Bažnyčios santykių klausimas, – ne tik šio laikotarpio, bet ir per visą sovietinę okupaciją, – buvo vaikų katekizacija. Pokario metais mokyti vaikus religijos galėjo vien tėvai, o kunigai tik patikrindavo taip parengtus vaikus. Vysk. K. Paltarokui jau 1954 m. rudenį pavyko su B. Pušiniu neoficialiai susitarti, kad šeimų tėvai galės leisti vaikus pas religiją išmanančią moterį, kuri juos mokys tikėjimo tiesų, ir dėl kitų pastoracijos sąlygų palengvinimo. Ilgai nelaukęs, vysk. K. Paltarokas specialiu aplinkraščiu apie tai viešai informavo savo vyskupijos kunigus. KGB į tai reagavo negatyviai: „Šiame dokumente yra daug nepageidautinų ir žalingų teiginių, kurie, be abejonės, suaktyvins katalikų kunigų veiklą“⁷¹. Tačiau greitai ir šios iš B. Pušinio išgautos nuolaidos buvo nebepaisoma: susilpnėjus kontrolei, net ir patys kunigai

pradėjo grupėmis katekizuoti vaikus. Tai patvirtina B. Pušinio 1956 m. liepos 11 d. raštas LKP CK, kuriame jis, be kita ko, skundžiasi ir dėl to, kad kunigai nebaudžiami katekizuoja vaikus⁷². Taip buvo iki 1959 m., kai pradėta kovoti su 1953–1958 m. suaktyvėjusia kunigų pastoracine veikla, o dar 1958 m. liepos pradžioje per atliktą patikrinimą J. Rugienis rado kunigų, katekizujančių vaikų grupes Radviliškio, abiejose Panevėžio bažnyčiose⁷³.

Pasinaudodami kontrolės susilpnėjimu ir palyginti palankesniu požiūriu į religiją, kunigai ir kitokiais būdais suaktyvino pastoracinę veiklą: bažnyčios ir šventoriai imti radiofikuoti, tikinčiųjų religinis auklėjimas vyko pasinaudojant bažnytinių chorų kūrimu ir mokymu, keletas kunigų suvažiudavo į didesnes tikinčiųjų susitelkimo vietas per atlaidus ar per religines šventes, ypač Vilniaus ir Žemaičių kalvarijose bei Šiluvoje. 1955 m. Šiluvoje per atlaidus dar dalyvavo tik 12 tūkst. tikinčiųjų ir 17 kunigų⁷⁴, o 1958 m. – jau 40 tūkst. tikinčiųjų ir 150 kunigų (tai jau tikra religinė manifestacija!)⁷⁵.

Atskirai reikėtų paminėti vyskupijų valdytojų aktyvesnę poziciją plėtojant pastoracinę veiklą šiuo laikotarpiu. Pradžią davė ir pavyzdį parodė vėlgis vysk. T. Matulionis, 1956 m. parašęs kalėdinį kreipimąsi į savo vyskupijos tikinčiuosius ir išsiuntinėjęs jį kunigams su nurodymu perskaityti bažnyčiose. Jame vyskupas, pasidžiaugęs nesumažėjusiu tikinčiųjų tikėjimo tvirtumu, atkreipė dėmesį ir į blogybes: girtavimą, ištuokų padaugėjimą, paleistuvystę, abortus. Šiuo valdžios nepripažinto vyskupo pavyzdžiu 1958 m. pavasarį pasekė jau oficialūs vyskupijų valdytojai vyskupai J. Steponavičius ir P. Maželis, išplatinę velykinius pastoracinius laiškus kunigams. Juose jie ragino savo tikėjimo nuoširdumu ir moraliiniu tyrumu rodyti pavyzdį tikintiesiems, skverbtis į visas gyvenimo sritis, kasdien užsiimti religiniu tikinčiųjų auklėjimu⁷⁶. 1959 m. gegužės mėn. vysk. J. Steponavičius su panašiu raginimu dar kartą kreipėsi

į savo vyskupijų kunigus ir nurodė jiems būdus, kaip tobulinti vaikų katekizaciją. Nors tokie vyskupų raštai ir erzino valdžią, bet šiuo laikotarpiu buvo toleruojami, išskyrus vysk. T. Matulionio atvejį.

Šiuo laikotarpiu buvo suaktyvinta ir konfirmacinė veikla. Ypač reikšminga buvo vysk. K. Paltaroko išvyka 1954 m. rugpjūčio 14–16 d. į Uteną. Pakitusią sovietų valdžios poziciją šiuo klausimu gerai atspindi B. Pušinio rekomendacijos: „Man teko prašyti LKP CK sekretorių V. Niunką nedaryti jokių draudimų ir spaudimo Paltarokui, o išvystyti politinį masinį aiškinamąjį darbą tarp kolūkiečių, kad tai juos atitrauktų nuo vyskupo sutikimo“⁷⁷. Nepaisant to, net B. Pušinio duomenimis su vyskupu susitiko 20–25 tūkst. žmonių, iš kurių apie 10 tūkst. buvo suteiktas sutvirtinimo sakramentas. Vien per 1954 m. antrą pusmetį vyskupijų valdytojai sutvirtinimo sakramentą provincijoje suteikė 14 kartų⁷⁸.

Be šio santykinio pastoracinės veiklos sąlygų suliberalėjimo, 1954–1959 m. būta ir visiškai priešingų sovietų valdžios veiksmų, kuriais buvo siekiama kištis net į Katalikų Bažnyčios liturginę sritį. Tuometinis LSSR MVD 4-osios valdybos viršininkas P. Raslanas, išsiaiškinęs, jog vysk. K. Paltarokas 1953 m. gavo naujus nuostatus dėl eucharistinio pasninko, kur buvo pranešama apie nevalgymo laiko sutrumpinimą prieš priimant Šventąją Komuniją, ir sužinojęs, kad juos ketinama paskelbti, ėmėsi priemonių užkirsti tam kelią: „Atsižvelgiant į tą aplinkybę, kad šio dokumento paskelbimas stiprins kunigų religinę įtaką, buvo duota užduotis spec. agentams Kuktai ir Petraičiui boikotuoti vyskupo Paltaroko bandymą supažindinti su juo Lietuvos dvasininkiją ir tikinčiuosius“⁷⁹.

Bažnyčios materialinės padėties pagerėjimas 1953–1959 m. Materialiniu atžvilgiu Lietuvos Katalikų Bažnyčia labiausiai nukentėjo 1948–1950 m., kai buvo ne tik uždaryta daugiau kaip šimtas bažnyčių, bet ir nacionalizuoti visi bažnytiniai pastatai

(klebonijos, ūkiniai pastatai, špitolės ir kt.), uždaryti vienuolynai, kunigams nustatyti didžiuliai pajamų mokesčiai. 1953–1959 m. laikotarpiu šioje srityje įvyko didelių pokyčių: buvo uždarytos tik trys bažnyčios⁸⁰, be to, atsirado galimybė statyti naujas arba atstatyti senas bažnyčias. Visiems gerai žinoma Taikos Karalienės bažnyčios Klaipėdoje statybos 1956–1960 m. drama. 1956 m. pirmoje pusėje B. Pušinis taip pat tarpininkavo dėl leidimo statyti naujas medines bažnytėles Ryliškėse, Dubingiuose (1954 m. sudegė) bei Juodupėje, kur tikintieji meldėsi privačiuose namuose ir dėl to buvo sunkiau juos kontroliuoti. 1957 m. kovo 30 d. LSSR MT nutarė leisti atstatyti Kruopių bažnytėlę, o 1957 m. balandžio 27 d. – baigti dar prieš karą pradėtą statyti mūrinę Švenčionių bažnyčią. Dar prieš tai tikintieji savavališkai buvo atstatę Liubavo ir Pajevonio bažnyčias, tačiau sovietų valdžia, iš pradžių audringai reagavusi, neliepė jų uždaryti. 1956 m. B. Pušinio patarimu taip pat buvo nutarta ne nugriauti, bet perkelti į kitą vietą medines Rumšiškių bei Kampiškių bažnyčias, kurias turėjo užlieti Kauno marios. 1956 m. buvo atsiradusi galimybė ir Vilniaus arkikatedrą grąžinti Lietuvos Katalikų Bažnyčiai, tačiau nulėmė kategoriškas negatyvus LSSR vadovų nusistatymas Lietuvos Katalikų Bažnyčios, „kaip nacionalistinių ir antisovietinių elementų atramos“⁸¹, atžvilgiu, nusvėręs RKRT ir jos įgaliotinio poziciją. Prel. Elertui aiškiai buvo pareikšta: „Kelti Katedros grąžinimo klausimą yra neatimama vyskupijų valdytojų teisė, tačiau apeliuoti į tikinčiuosius, o tuo

labiau mobilizuoti katalikiškąją visuomenės dalį nepageidautina ir pavojinga visų pirma patiems vyskupijų valdytojams, kadangi kokių nors ekscesų atveju jiems bus sunku pasislėpti už bažnytinio komiteto narių nugarų“⁸². Tokiais grasinimais sovietų valdžiai pavyko atriboti plačiąją visuomenę nuo Katedros grąžinimo reikalų. Tačiau vysk. J. Steponavičius nesiliovė kelti Arkikatedros klausimo iki pat 1958 m. vidurio, kai iškilo unikalaus sandėrio dėl Vilniaus bažnyčių galimybė: vyskupas pasiūlė tikintiesiems grąžinti Bernardinų, Visų Šventųjų ir Švč. Mergelės Marijos apreiškimo koplyčią Gerosios Vilties gatvėje, sutiko, kad būtų uždaryta Jėzaus Širdies bažnyčia ir atsisakė kelti Arkikatedros grąžinimo klausimą⁸³. J. Rugienis su tuo iš esmės sutiko, tačiau tokia „rokiruotė“, aišku, negalėjo tenkinti LKP CK. Nuolaidų šioje srityje ribotumą aiškiai parodė tai, kad 1959 m. buvo atmestas tikinčiųjų prašymas leisti statyti bažnyčią naujame mieste – Naujojoje Akmenėje. Naujos bažnyčios galėjo būti statomos dar intensyviau, jeigu LSSR vadovai ir visų pirma A. Sniečkus nebūtų pasipriešinę RKRT planams, pagal kuriuos 1956 m. buvo numatyta Lietuvoje ir Latvijoje pastatyti 10 naujų ir atstatyti 15 katalikų bažnyčių⁸⁴.

Daug liberalesni Maskvos satrapai Lietuvoje buvo bažnyčių remonto atžvilgiu. Nuo 1956 m. iki 1961 m. praktiškai nebereikėjo valdžios leidimų remontui, be to, pagal paraiškas be jokių problemų būdavo skiriama statybinių medžiagų iš valstybinių fondų.

1 lentelė. Duomenys apie pagrindines statybines medžiagas, 1957–1960 m. skirtas iš valstybinių fondų bažnyčių remontui

Medžiagos rūšis	Metai			
	1957	1958	1959	1960
Cementas (tonomis)	60	600	450	400
Čerpės (vienetais)	–	20 000	20 000	20 000
Mediena (m ³)	8 000	4 750	4 650	5 000
Plytos (vienetais)	–	1 000 000	600 000	200 000

Lentelė sudaryta remiantis: J. Rugienio 1960 m. pažyma, LCVA, f. R-181, ap. 1, b. 95, l. 37–38.

Dėl to Lietuvos Katalikų Bažnyčia maldos namų remontui kasmet išleisdavo vis didesnes pinigų sumas: 1957 m. – 3,6 mln. rb⁸⁵, 1959 m. – 6 mln. rb⁸⁶. Be to, ir valstybė pradėjo skirti gerokai daugiau lėšų bažnyčių, įtrauktų į architektūros paminklų sąrašą, remontui: 1955–1957 m. tam buvo skirta 2,4 mln. rb⁸⁷.

Viena iš pokario metais sovietų valdžios naudotų priemonių dvasininkijai palaužti buvo ir finansinis spaudimas. Kunigų pajamų mokestis turėjo būti skaičiuojamas nuo gautų pinigų už religinių apeigų atlikimą (krikštynos, santuokos, mišios už mirusiuosius ir pan.). Tačiau dažniausiai šio mokesčio dydis būdavo nustatomas iš akies. Pavyzdžiui, Alytaus rajone kunigo pajamos buvo apskaičiuotos pagal civilinės metrikacijos biure užregistruotų naujagimių, santuokų ir laidotuvių skaičių, tuo tarsi pripažįstant, kad be religinių apeigų minėtomis progomis nebuvo apsieinama. Padėtis šioje srityje pasikeitė 1953–1954 m.: B. Pušinis savo ataskaitose nepagrįstai didelių mokesčių nustatymą kunigams ir religinėms bendruomenėms ėmė vertinti kaip netinkamą kovos su religija būdą, buvo stengtasi sunorminti jų dydžio nustatymo tvarką. Kita vertus, sumažėjus mokesčių naštai ir esant labai ribotoms Bažnyčios išlaidoms (Lietuvos Katalikų Bažnyčia beveik negalėjo leisti religinės spaudos, ribota bažnyčių statyba ir remontas, neleista karitatyvinė veikla, neveikė bažnytinės organizacijos ir pan.), Bažnyčia buvo sąlyginai turtinga, o tai neigiamai atsiliepė jos autoritetui ir davė dar vieną galimybę skleisti ateistinę propagandą. M. Bourdeaux, aptardamas panašią padėtį Rusijos Stačiatikių Bažnyčioje, darė prielaidą, kad tai bu-

vo sąmoninga sovietų valdžios politika, turėjusi makiaveliškų tikslų⁸⁸.

Religinė spauda totalitarinio režimo sąlygomis. Stalininio totalitarizmo metais Lietuvos Katalikų Bažnyčia ne tik neturėjo periodinės spaudos, bet net negalėjo išleisti kultui ir katechezei skirtų religinių leidinių: maldynų, katekizmų, mišiolų. Tiesa, 1949 m. rugsėjo mėn. B. Pušinis buvo numatęs sukurti pažangių katalikų kunigų komitetą ir suteikti jam galimybę leisti žurnalą, kuriame būtų galima „išvystyti kovą su reakcingąja katalikų dvasininkijos dalimi“⁸⁹, tačiau tokią iniciatyvą, kaip politiškai neteisingą, užgniaužė LSSR saugumo ministras P. Kapralovas⁹⁰. Po J. Stalino mirties galimybė leisti religinę spaudą nebeatrodė neįgyvendinama, ir kan. J. Stankevičius jau 1953 m. pabaigoje kreipėsi į B. Pušinį su prašymu išleisti katalikišką žurnalą ir kalendorių. Tik 1955 m. pradžioje pirmą kartą po karo LSSR buvo išleista nauja maldyno (5 tūkst. egz.) laida ir kalendorius (1 tūkst. egz.). 1955 m. gruodžio 22 d. įvykusiame susitikime su LSSR MT pirmininku M. Gedvilu Lietuvos Katalikų Bažnyčios hierarchai jau kėlė daug didesnius reikalavimus: išleisti maldyną papildomu 50 tūkst. egz. tiražu, žurnalus, skirtus dvasininkijai ir tikintiesiems, naują katekizmo laidą 10 tūkst. egz. tiražu, leidinį kunigams „Katalikiškas kultas“, kalendorių, tačiau galimybė išleisti katekizmą ir žurnalą tikintiesiems buvo atmesta⁹¹. Toliau lentelėje pateikiami duomenys apie 1955–1960 m. oficialiai leistą katalikišką spaudą rodo, kad oficialiai buvo leidžiama tik tokia literatūra, kurioje nėra aiškinami ar interpretuojami tikėjimo teiginiai.

2 lentelė. 1955–1960 m. LSSR išleista katalikiška spauda

Spaudos rūšis	Metai					
	1955	1956	1957	1958	1959	1960
Maldynas	5 000	50 000	5 000	10 000	–	–
Kalendorius	5 000	5 000	1 500	7 500	5 000	5 000

Lentelė sudaryta remiantis religijų įgaliotinio 1955–1960 m. metinėmis ataskaitomis.

Tiesa, 1956 m. LKP CK biuras davė sankciją leisti katalikišką žurnalą 2 tūkst. egz. tiražu. Tačiau dar prieš pradėdant jį leisti dvasininkų nuogąstauta, kad valdžia gali reikalauti spausdinti prosovietinius propagandinius straipsnius ir kad žurnalas gali išeiti pernelyg silpno turinio. Vysk. K. Paltarokas norėjo pritraukti visas stipriausias katalikų pajėgas, kurios turiningais straipsniais palaikytų žurnalą, nes bet kokia kompromitacija atneštų daug žalos Bažnyčiai, pažemintų kunigus ir iš viso katalikus⁹². Deja, šie nuogąstavimai buvo ne be pagrindo: sovietų valdžia į žurnalą žiūrėjo kaip į priemonę „nukreipti kunigų veiklai dėl kovos už taiką“⁹³. Be to, B. Pušinis susitikime su vyskupais P. Maželiu, J. Steponavičiumi ir kan. J. Stankevičiumi aiškiai davė suprasti, jog „[...] žurnalas turi būti be priekaištų, kad nebūtų pagrindo padaryti išvadą, jog Lietuvoje visiškai bloga padėtis [religijos – A. S.]“⁹⁴. Taigi žurnale negalėjo būti atspindėta tikroji Bažnyčios padėtis, nes sovietų valdžios propagandai labai reikėjo ją pagražinti. Vis dėlto tuometiniai Lietuvos Katalikų Bažnyčios vadovai nusprendė, kad mažesnis blogis būtų leisti bent jau tokį žurnalą negu visai jokio, ir 1956 m. pavasarį buvo susitarta leisti žurnalą visų ordinarų vardu, į redakcinę kolegiją deleguojant po vieną vyskupijos atstovą. Tačiau dar tų pačių metų gruodžio mėn. vysk. K. Paltarokas atšaukė savo atstovus iš redakcinės kolegijos ir atsisakė leisti žurnalą. Tai buvo padaryta po to, kai „Tiesa“ išspausdino kan. J. Stankevičiaus straipsnį, smerkiantį Vengrijos įvykius, o redakcinei kolegijai nebuvo leista susipažinti su pirmajam numeriui parengta medžiaga. B. Pušinis ir kan. J. Stankevičius manė, jog žurnalą galima leisti ir be visų vyskupijų sutikimo, tačiau tuometinis LSSR MT pirmininko pavaduotojas kultūros reikalams K. Preikšas ir KGB laikėsi požiūrio, kad žurnalas būtinai turi eiti visų ordinarų vardu. B. Pušinis rašė A. Sniečkui, motyvuodamas tuo, kad sustabdžius žurnalo leidimą bus „paremta reakcingų kunigų akcija prieš Stankevičių“⁹⁵, dar bandė gelbėti padėtį, tačiau laimėjo priešinga nuo-

monė. Tai dar kartą patvirtina, kad sovietų valdžiai svarbiau buvo parodyti, jog visa Lietuvos dvasininkija remia jos vidaus ir užsienio politiką, o ne propagandinę žurnalo turinio funkciją. Be to, KGB bijojo, kad tokiu atveju žurnalo neboikotuotų paprasti dvasininkai ir kad dar labiau nesukompromituotų kan. J. Stankevičiaus.

Būta šiuo laikotarpiu ir bandymų nelegaliai leisti religinę literatūrą, ypač taip trūkstamus katekizmus. 1956 m. vasario mėn. kan. J. Stankevičius L. Martavičiui ir B. Pušiniui pranešė, kad Lietuvoje platina mi nelegaliai išleisti prieškariniai katekizmai⁹⁶. Nors KGB ėmėsi skubių priemonių jo leidėjams ir platintojams nustatyti, tačiau jiems nepavyko nieko rasti. O B. Pušiniui atrodė, kad tai netgi galėjo būti kan. J. Stankevičiaus provokacija norint paraginti valdžią leisti oficialiai spausdinti katekizmą⁹⁷. 1958 m. pradžioje buvo išsiaiškinta, kad Kaune K. Požėlos spaustuveje nelegaliai išspausdinta 7 tūkst. maldynų ir 3 tūkst. katekizmų su prieškariniais leidimo duomenimis⁹⁸. Apibendrinant galima pasakyti, kad, nepaisant tam tikrų sovietų valdžios koncesijų religinės liturginės spaudos leidimui, jos poreikis Lietuvoje buvo labai mažai patenkintas. Tai patvirtino tiek minėti nelegalaus religinės spaudos leidimo atvejai, tiek 1956 m. išleistų maldynų kaina „juodojoje rinkoje“ – apie 30–40 rb⁹⁹.

Kaip Bažnyčios atsaką į tokią politiką religinės literatūros atžvilgiu galima traktuoti ir rankraštinius, rašomosiomis mašinėlėmis daugintus ir tarp kunigų bei tikinčiųjų nelegaliai platintus religinius apmąstymus, pamokslų rinkinius, memuarus. Nors tokia nelegali religinė spauda egzistavo nuo pat pokario metų, sovietų valdžia su jos kūrėjais, daugintojais ir platintojais pradėjo aktyviai kovoti tik nuo 1958 m., kai jos itin pagausėjo. Tokius kūrinius daugiausia rašė kunigai, o daugino ir platino nelegaliai vienuoliškai gyvenusios vienuolės. Šios spaudos mastą rodo ir toks pavyzdys: 1958 m. sausio 18 d. Kaune A. Česnulevičiūtės bute atlikus kratą buvo rasta net 14 pavadinimų rašomąja mašinėle spausdintų religinio turi-

nio knygų ir daugybė rankraščių¹⁰⁰. Ši karta buvo padaryta tiriant 1958 m. pradžioje areštuoto kun. A. Markevičiaus-Markaičio bylą. Jis, 1956 m. grįžęs iš įkalinimo vietos, per pusantrų metų parašė net tris religinio turinio knygas: „Prisikėlimo varpai“, „Jau nam kunigui į talką“ ir pamokslų rinkinį „Išėjo sėjėjas“ (pastarąjį davė padauginti S. Ryliškytei, kurios bute kagėbistai rado 14 egz. jau pradėto spausdinti teksto)¹⁰¹. Už tokią literatūrinę veiklą kun. A. Markevičius buvo nuteistas 7 metus kalėti. Religinę literatūrą rašė ir kiti per 1957–1958 m. kunigų suėmimų bangą represuoti dvasininkai: kun. A. Jurgaitis buvo parašęs savo parapijos tikintiesiems katekizmą, kun. P. Rauda – atsiminimus. Nelegali religinė literatūra Lietuvą pasiekdavo net iš tremties ir įkalinimo vietų. Čia ypač pasižymėjo kun. P. Račiūnas, kalintas 1945–1965 m. LSSR KGB tardytojas Andriušovas 1963 m. peržiūrėdamas jo bylą rašė: „Taip pat nustatyta, kad Račiūnas jau kelerius metus rašo ideologiškai kenksmingus teologinius darbus ir per patikimus asmenis, išleidžiamus iš lagerio į laisvę, siunčia juos savo ryšiams LSSR platinti tarp tikinčiųjų. Jis parašė ir persiuntė į Lietuvą 6 tomus, susidedančius iš atskirų rankraščių [...]. Paskutiniojo rankraščio, pavadinto „Ko minia laukia iš Katalikų Bažnyčios“ ir turinčio 261 puslapį, analizė rodo, kad Račiūnas bando teoriškai pagrįsti būtinybę įvykdyti kai kurias Katalikų Bažnyčios reformas, kad ji išvengtų galutinio ideologinio sutriuškinimo“¹⁰². Daugiausia dėl šios veiklos kun. P. Račiūnas nebuvo anksčiau išleistas į laisvę, nors SSRS AT prezidiumo komisija 1956 m. rugpjūčio 24 d. jam buvo sumažinusi bausmės laiką. Sovietų valdžia taip vertino šią „spaudą“: „Siekdami suaktyvinti religinę ir antisovietinę veiklą, kai kurie kunigai rašo pamokslus-referatus, kuriuose užslėptai, prisidengdami teologine frazeologija, apeliuodami į nacionalinius jausmus kursto nacionalistines aistras, perša mintį, kad dabartinė padėtis esanti nepastovi, skatina aktyvinti religinę ir antisovietinę veiklą. Juos spausdi-

na mašinėlėmis ir platina tarp kunigų, inteligentų ir ypač tarp jaunimo“¹⁰³.

Bažnyčios pasipriešinimo ir sovietų valdžios represinių priemonių santykis. Iki šiol daugiausia buvo kalbėta apie tokius sovietų valdžios antibažnytinės politikos pokyčius, kurie daugiau ar mažiau santykinai buvo palankūs Lietuvos Katalikų Bažnyčiai ir buvo jos patraukimo į sovietų valdžios pusę politikos dalis. Tačiau sovietų valdžia neatsisakė ir aktyvios kovos su Lietuvos Katalikų Bažnyčia priemonių. Kaip jau minėta, pokario metais Lietuvoje buvo suimta ir nuteista 362 kunigai. Po J. Stalino mirties daugumai jų buvo leista grįžti, ir 1953–1957 m. grįžo 238 kunigai¹⁰⁴. Dauguma geriausiu atveju tebuvo įgaliotinio registruojami altaristų pareigoms, ir juos budriai sekėdavo KGB. Tai buvo viena iš priežasčių, dėl kurių KGB sekamų katalikų dvasininkų ne ką tesumažėjo, palyginti su pokario metais, nors 1954 m. liepos 20 d. išėjo SSRS KGB įsakymas peržiūrėti operatyvinės įskaitos bylas¹⁰⁵ ir nutraukti nesvarbių bylų tyrimą. 1957 m. balandžio 1 d. LSSR KGB buvo 254 kunigų operatyvinės įskaitos bylos¹⁰⁶, 1958 m. sausio 1 d. – 274 bylos¹⁰⁷. Tiesa, kurį laiką, 1953–1956 m., kunigai nebebuvo teisiami. Kad situacija pasikeitė, liudijo bandymas susidoroti su kunigais P. Jakulevičiumi ir G. Blynu. 1953 m. rugsėjo pradžioje LSSR vidaus reikalų ministras K. Liaudis pateikė pažymą apie antisovietinę jų veiklą (jų iššūkis sovietų valdžiai buvo tikrai originalus: pvz., kun. G. Blynas sovietų valdžios atstovams rašė įvairius raštus, kuriuose siūlė Bažnyčiai priimtinas kompromiso su valdžia sąlygas) ir siūlė juos suimti¹⁰⁸. Tačiau buvo tik atimti registracijos pažymėjimai, nors iš pradžių A. Sniečkus buvo pritaręs suėmimui¹⁰⁹.

Neilgai reikėjo laukti ir naujos kunigų suėmimų bangos: 1957 m. į bausmės atlikimo vietas motyvuojant tuo, kad jiems buvo neteisingai taikyta amnestija, grąžinti kunigai J. Balčiūnas, K. Vasiliauskas, S. Dobrovolskis, antrą kartą nuteisti kunigai A. Mocius, P. Rauda, I. Buliauskas, taip pat nu-

teisti kunigai A. Jurgutis, A. Bunkus, kan. K. Dulksnys, 1958 m. pradžioje nuteisti kunigai S. Kiškis, A. Svarinskas, A. Markevičius, J. Jonys. Tuo pačiu metu planuota ištremti už Lietuvos ribų ir vysk. T. Matulionį motyvuojant tuo, kad jis, būdamas „reakcingai nusiteikęs vyskupas, imasi visokiausių priemonių esamai padėčiai pakeisti, atitraukti dvasininkijai nuo prosovietiskai nusiteikusio kan. J. Stankevičiaus įtakos ir patraukti į savo kenksmingą įtaką, o vėliau įgyvendinti tendencingas ir praktiškai kenksmingas priemones“¹¹⁰. Vis dėlto LKP CK biuras 1958 m. gegužės 26 d. apsvarstęs šį klausimą nutarė, kad dėl garbaus amžiaus ir sveikatos būklės vyskupo ištremti už LSSR ribų neįmanoma¹¹¹. Formalus pagrindas nuteisti kunigą šiuo laikotarpiu dažniausiai būdavo antisovietinės literatūros laikymas arba antisovietinė propaganda: iš trylikos 1953–1959 m. nuteistų kunigų už tokias „nuodėmes“ nukentėjo devyni, kiti – už kultų taisyklių pažeidimus. Tačiau aiškiai matyti, kad teisiami daugiausia būdavo pastoracinėje veikloje aktyviausi kunigai: 5 metams nuteistas kun. A. Jurgaitis dažnai lankė savo parapijos tikinčiuosius, kalbėdavosi su komjaunuoliais, buvo parašęs savo parapijos tikintiesiems katekizmą¹¹², 10 metų nuteistas kun. A. Močius buvo subūręs Šv. Jėzaus širdies broliją, rūpinosi savo parapijiečių morale, pats asketiškai gyveno¹¹³, kunigai S. Kiškis ir A. Svarinskas aktyviai dalyvavo pastoracinėje veikloje Sibire, kun. A. Markevičius, kaip jau minėta, buvo nuteistas už nelegalios religinės literatūros rašymą. Be to, L. Martavičiaus 1958 m. kovo 10 d. ataskaitoje apie kunigų J. Jonio ir S. Kiškio suėmimą buvo atvirai sakoma, kad jie suminti vykdant kontrapriemones prieš 1957 m. pabaigoje suaktyvėjusią priešišką Lietuvos Katalikų Bažnyčios autoritetų veiklą¹¹⁴.

1958 m. KGB ėmė dar labiau persekioti kunigus. Tai patvirtina ir 1958 m. balandžio mėn. priimtas agentūrinių-operatyvinių priemonių planas, turėjęs padėti užkirsti kelią Lietuvos Katalikų Bažnyčios priešiškai veik-

lai. Kita vertus, reikia pažymėti, jog nelegali dvasininkų veikla šiuo laikotarpiu neperžengė (neskaitant antisovietinių pareiškimų pamoksluose) religinės pastoracijos ribų: jie beveik nebepalaikė ryšių su pogrindžiu, neprisidėjo prie nelegalių religinių ir nacionalinių organizacijų kūrimo. Pasipriešinimas ir iššūkis daugiausia inicijuotas moralinėje srityje: būdingiausias pavyzdys – Vilniaus arkivyskupijos bažnyčiose vysk. J. Steponavičiaus įvesta privaloma malda „Pro quacunque tribulatione“, kalbama esant kokiai nors priespaudai. Tiesa, katalikų dvasininkijos grynai bažnytinės sferos nonkonformizmas, neišeinantis į platesnę pasaulietinę sferą, buvo gana ryškus, nors, kaip jau minėta, tokia pozicija 1953–1967 m. ir nebuvo vyraujanti Bažnyčioje. Savotiški tokio nonkonformizmo katalizatoriai 1953–1959 m. buvo dvi ryškios to meto Lietuvos Katalikų Bažnyčios figūros – vyskupai J. Steponavičius ir T. Matulionis. Pastarasis kovoje dėl Bažnyčios teisių, panašiai kaip aštuntojo dešimtmečio katalikiškojo žmogaus teisių judėjimo veikėjai, rėmėsi SSRS konstitucija, kuri, pasak jo, „garantuodama piliečiams sąžinės laisvę, respektuoja ne tik jų religinius įsitikinimus, bet ir tas formas, kuriomis jų religinis gyvenimas tvarkosi“¹¹⁵. O vysk. J. Steponavičiaus laikyseną sovietų valdžia apibendrino taip: „Religinis veikėjas, kuris į savo veiksmus žiūri tik iš kulto tarnautojo ir katalikų bažnyčios kanonų pozicijų“¹¹⁶. Tokią šių Lietuvos Katalikų Bažnyčios autoritetų poziciją sovietų valdžia stengėsi neutralizuoti represuodama ne tik juos pačius (1958 m. vysk. T. Matulionis prievarta ištremtas į Šeduvą), bet ir jiems artimus kunigus.

Taigi sovietų valdžia, siekdama, kad Bažnyčia remtų jos politiką, darė jai labai ribotų nuolaidų. Be to, kai kurios iš šių nuolaidų buvo naudojamos Bažnyčiai silpninti iš vidaus. Kita vertus, religinėje srityje susilpninus totalitarinę kontrolę, buvo sukurta liberalesnė atmosfera ir dvasininkijai atsirado sąlyginai didesnė veiksmų laisvė, o dėl to Bažnyčios gyvenimas tapo autentiškesnis.

NAUJAS LIETUVOS KATALIKŲ BAŽNYČIOS PUOLIMAS PAKITUS REŽIMO SĄLYGOMS

1959 m. SSRS istorijoje vertinami kaip „atlydžio epochos“ pabaigos metai, kai visose vidaus gyvenimo srityse vėl buvo sustiprinta režimo kontrolė. Lietuvai kurso sugriežtėjimo indikatoriumi tapo 1959 m. gegužės 28 d. SSKP CK nutarimas „Dėl LKP CK darbo su kadrais“, kuriame LSSR vadovybė kaltinta per daug į nacionalinius interesus orientuota politika. Bendro totalitarinio spaudimo sustiprinimo ideologinė išraiška buvo socializmo sukūrimo bei komunizmo kūrimo šūkiai, negalėję derintis su didelės gyventojų dalies religingumu. Religinėje sovietų valdžios politikoje tam tikros reakcijos ženklais galima laikyti ir 1957–1958 m. kunigų suėmimų bangą, ir seminarijos valymą bei klierikų mažinimą po to, kai naujas RKRT pirmininkas A. Puzinas 1958 m. lapkričio 25 d. įvykusiame įgaliotinių pasitarime sukritikavo buvusią tarybos vadovybę už per dideles nuolaidas dvasininkijai ir nurodė, kad reikia riboti jos veiklą¹¹⁷. Tačiau vis dėlto tai dar nebuvo aiškus ir nuoseklus religinės politikos kurso pasikeitimas. Toks pasikeitimas, bent jau Lietuvoje, aiškiai matomas tik nuo septintojo dešimtmečio pradžios, o 1959–1960 m. laikytini pereinamaisiais. 1959 m. balandžio 20 d. LKP CK biuras priėmė du nutarimus, labai apribojusius religinės praktikos laisvę ir dvasininkijos veiklą: „Dėl faktų, kai kunigai pažeidžia sovietinius kultų įstatymus“¹¹⁸, kuriame numatytos priemonės, ribojančios vaikų katekizaciją, kalėdojimą, ligonių lankymą, ir „Dėl priemonių, skirtų nutraukti masiniam vadinamųjų šventų vietų lankymui“¹¹⁹.

Galutine skiriamąja riba sovietų valdžios antireliginėje politikoje Katalikų Bažnyčios atžvilgiu reikėtų laikyti 1960 m. gruodžio 3 d. LKP CK biuro posėdį, kuriame buvo svarstomas Klaipėdos Taikos Karalienės bažnyčios atidarymo klausimas¹²⁰. Iš šio posėdžio medžiagos aiškiai matyti, kad jis bu-

vo sukviestas atsiliepiant į pakitusios Kremliaus religinės politikos signalus. Po jo rašytame laiške SSKP CK sekretorius A. Sniečkus bandė teisintis, jog respublikos vadovybės ir RKRT požiūriai į santykius su Katalikų Bažnyčia 1953–1959 m. buvo skirtingi: jo ir kitų LSSR vadovų nuomone, jau „pati Katalikų Bažnyčios veikla savaime skatina ne tik religinių, bet ir nacionalistinių prietarų gyvybingumą, ji buvo ir liko centru, traukiančiu antisovietinius elementus“¹²¹. Todėl Katalikų Bažnyčios patraukimo į sovietų valdžios pusę taktika buvusi neteisinga ir respublikos vadovybė tik RKRT spaudžiama dariusi kai kurių nuolaidų Bažnyčiai. Šie sovietų valdžios vyriausiojo vykdytojo Lietuvoje teiginiai rodo, kad Katalikų Bažnyčios patraukimo į valdžios pusę politika nepateisino į ją dėtą (ko geriau, tik Maskvoje, nes Lietuvos komunistai gerai žinojo, su kuo turi reikalą) vilčių. Ir tikrai, nors buvo padaryta nuolaidų, Lietuvos dvasininkai (išskyrus pavienius atvejus) netapo aktyviais sovietų valdžios vidaus ir užsienio politikos rėmėjais, ką akivaizdžiai parodė ir žurnalo leidimo reikalas. Be to, KGB agentūrinėmis-operatyvinėmis priemonėmis buvo išsiaiškinusi, kad dvasininkija, nors ir nereikia to atvirai, tebėra iš esmės priešiška režimui.

1961 m. balandžio 18 d. Maskvoje įvyko RKRT įgaliotinių pasitarimas, kuriame svarstyta, kaip sustiprinti dvasininkijos kontrolę. 1961 m. kovo 16 d. SSRS MT priėmė nutarimą „Dėl kultų įstatymų vykdymo kontrolės sustiprinimo“, o RKRT išsiuntinėjo įgaliotiniams instrukciją, kaip taikyti kultų įstatymus. Šie sovietų valdžios norminiai aktai visų pirma rodė jos siekį griežčiau kontroliuoti, kad religinės bendruomenės neperžengtų nustatytų rėmų, kadangi dauguma suvaržymų egzistavo ir 1953–1959 m., tik į jų nesilaikymą buvo žiūrima pro pirštus. Nereikėtų naujo puolimo prieš Bažnyčią sieti su SSRS tarptautinės padėties pokyčiais: nors vadinamoji Ženevos dvasia tarptautiniuose santykiuose jau buvo išblėsusi ir vėl padidėjusi šaltojo karo įtampa,

tačiau santykiai su Vatikanu dėl popiežiaus Jono XXIII naujojo kurso šiuo laikotarpiu buvo bene geriausi per visą pokario laikotarpį. Todėl reikėtų pabrėžti, kad šis sovietų valdžios antibažnytinės politikos pokytis Lietuvoje buvo bendro antireliginės nuostatos suintensyvėjimo, o ne išskirtinio antikatalikiško nusistatymo, kaip tai buvo 1945–1953 m., padarinys.

Sovietų valdžia susigražina prarastas pozicijas Lietuvos Katalikų Bažnyčios valdymo kontrolės srityje. Nagrinėjamuoju laikotarpiu sovietų valdžia vėl ėmė daug nuosekliau įgyvendinti savo principines nuostatas Lietuvos Katalikų Bažnyčios valdymo ir hierarchijos srityje, kai kur grįžo prie pokario metų praktikos. Visų pirma buvo panaikinta skaudžiausia vyskupijų valdymo spraga – tai, kad net dvi vyskupijas valdė nelojalus sovietų valdžiai vysk. J. Steponavičius. Dar 1956 m., kai jis nebuvo perėmęs iš vysk. K. Paltaroko vyskupijų administravimo pareigų, buvo išryškėję įtempti santykiai: jis ultimatyviai reikalavęs grąžinti Arkikatedrą, nepasirašęs valstybinės paskolos, apsupęs save kunigais reakcionieriais, uždraudęs kunigams be jo sutikimo eiti pas įgaliotinį ir susitikinėti su užsienio delegacijomis, reikalavęs grąžinti visus nacionalizuotus bažnytinius pastatus, suorganizavęs bažnytinių chorų gastroles¹²². B. Pušinis dar tada siūlė ištremti vysk. J. Steponavičių į Pagėgius¹²³. Nors po vysk. K. Paltaroko mirties vysk. J. Steponavičiui perėmus vyskupijų valdymą jo santykiai su sovietų valdžia pasidarė kiek normalesni, tačiau jis niekada nebuvo jai lojalus.

Vyskupo nesutarimai su valdžia vėl sustiprėjo 1960 m. pradžioje. Vasario 12 d. jis, nesuderinęs su įgaliotiniu, paskelbė priešvelykinį kreipimąsi į savo vyskupijų dvasi-ninkus, turėjusį sovietų valdžiai nepageidautinų aspektų, o tų pačių metų pavasarį atsisakė iššventinti į kunigus tris klierikus, įtardamas juos buvus KGB agentais. Todėl jau 1960 m. rugpjūčio 26 d. LSSR KGB pirmininkas A. Randakevičius siūlė LKP CK sekretoriui B. Šarkovui iškeldinti vysk. J. Steponavičių į Veisiejus, tačiau LKP CK biu-

ras, motyvuodamas tuo, kad Veisiejai yra netoli Lenkijos sienos, nutarė geriau perkelti jį į šiaurės rytus¹²⁴. Galiausiai 1961 m. sausio mėn. vyskupas buvo jėga iškeldintas į Žagarę, o Vilniaus arkivyskupijos kapitula, įgaliotinio spaudžiama, kapitulinio vikaru „išrinko“ kurijos kanclerį Č. Krivaitį. Tačiau Panevėžio vyskupijos kapitula nesutiko jo išrinkti Panevėžio vyskupijos valdytoju.

Tuomet sovietų valdžia ryžosi radikaliai eksperimentui – palikti šią vyskupiją be valdytojo ir pati tiesiogiai ją administruoti. Galima tai pavadinti eksperimentu, nes sovietinės okupacijos metais tokio atvejo Lietuvoje dar nebuvo pasitaikę. Tiesa, panaši padėtis 1958 m. buvo susidariusi Kaišiadorių vyskupijoje. Ir ten po to, kai vysk. T. Matulionis 1957 m. lapkričio 17 d. perėmė vyskupijos valdymą į savo rankas, nebuvo valdžios pripažinto vyskupijos valdytojo. Tačiau nors J. Rugienis ir buvo numatęs įvesti panašią padėtį kaip Baltarusijoje¹²⁵, sovietų valdžia tada dar nebandė pati skirti kunigų. Situaciją Panevėžio vyskupijoje bandė gelbėti Šventasis Sostas, kuris, žinodamas apie susidariusią padėtį, 1961 m. lapkričio mėn. Panevėžio vyskupijos apaštalinio administratoriumi paskyrė prel. P. Šidlauską. Tačiau sovietų valdžia nė nemanė su tuo taikstyti, nes eventualus šio fakto pripažinimas būtų reiškęs ketvirtojo mūsų išskirto principo Lietuvos Katalikų Bažnyčios valdymo atžvilgiu (Vatikano kišimosi eliminavimas) sulaužymą. Be to, prel. P. Šidlauskas jau buvo sovietų valdžios teistas ir neturėjo jokio jos pasitikėjimo, todėl jam nebuvo leista vykdyti Šventojo Sosto valios. Jis buvo ištremtas į Merkinę. Prel. P. Šidlauskui netgi nebuvo leista perduoti Panevėžio vyskupijos valdymo kan. J. Stankevičiui. Eksperimento patirtį apibendrino LSSR KGB darbuotojas kpt. J. Gudavičius ataskaitoje A. Sniečkui¹²⁶. Pasak jo, ši priemonė sukėlė daugiau sunkumų negu davė naudos. Visų pirma, dėl to, kad nebuvo centralizuoto vyskupijos valdymo, sovietų valdžiai buvo sunkiau kontroliuoti pavienių kunigų veiksmus. Tačiau didžiausia problema buvusi ta, kad sovietų valdžia neteko sverto, per kurį galėjo veikti

kunigų skyrimus. Mat, pasak šios pažymos autoriaus, RKRT įgaliojimo bandymas pačiam skirti ir perkėlinėti kunigus iš vienos parapijos į kitą susilaukė smarkaus kunigų, kurie griežtai laikėsi principo, kad tik dvasinė valdžia gali juos skirti dvasinėms pareigoms, pasipriešinimo ir tikinčiųjų nepasitenkinimo. Tikintieji pradėję siuntinėti kolektyvinius prašymus ir siųsti delegacijas, reikalaudami ganytojų. Tai sukėlė valdžios ir tikinčiųjų konfliktą. Dėl visų šių aplinkybių, pažymos autoriaus nuomone, „reikia manyti, kad ši priemonė ir toliau norimo rezultato neduos, kadangi reikiamos tam aplinkybės dar nepribrendo“¹²⁷. Todėl rekomenduota palaikyti RKRT įgaliojimo J. Rugienio siūlymą leisti Panevėžio vyskupijos kapitulai išsirinkti valdytoju Vilniaus arkivyskupijos arba Kaišiadorių vyskupijos valdytoją (1963 m. valdytoju buvo išrinktas Kaišiadorių vyskupijos kapitulinis vikaras kan. P. Bakšys).

Taigi, nors Katalikų Bažnyčia instituciniu požiūriu ir nieko nelaimėjo, tačiau dvasininkijos ir tikinčiųjų moralinis tvirtumas ir ištikimybė svarbiausiems Katalikų Bažnyčios principams neleido valdžiai sėkmingai įvykdyti eksperimento, kurio padariniai Bažnyčiai būtų buvę dar pražūtingesni. Kartu Panevėžio vyskupijos kapitulos veiksmai (dar prieš prel. P. Šidlausko paskyrimą jį, nepakludama religijų įgaliojimo diktatui, bandė išrinkti vyskupijos valdytojais vysk. P. Maželį ir kan. V. Kupstą) buvo vienas reikšmingiausių Bažnyčios pasipriešinimo sovietų valdžiai aktų per visą 1953–1967 m. laikotarpį. Kita vertus, šis eksperimentas, palyginti su sovietų valdžios veiksmais prieš Rusijos Stačiatikių Bažnyčią kituose SSRS regionuose 1959–1964 m. antireliginės kampanijos metu, buvo gana nuosaikus: ten daugelyje parapijų išvis neregistruoti dvasininkai ir paskui parapijos būdavo panaikintos, o Lietuvoje nebuvo pasinaudota netgi „natūraliu“ kunigo nebuvimu parapijoje. Tai tik vienas iš faktų, rodančių, kad 1959–1964 m. antireliginė kampanija Lietuvoje buvo atsargesnė ir pasireiškė kitokiais būdais negu kituose SSRS regionuose.

Nors sovietų valdžiai ir nepavyko įgyvendinti tiesioginio kišimosi į Bažnyčios valdymą, ji ne tik išlaikė savo pozicijas, bet dar ir sustiprino jas (principinių nuostatų atžvilgiu): vyskupijų valdymo centrų nepadaugėjo, visų vyskupijų valdytojų postuose buvo jai lojalūs žmonės. Tiesa, sovietų valdžios vilčių nepateisino 1959 m. Kaišiadorių vyskupijos valdytoju išrinktas kan. J. Meidus, kuris, pasak J. Rugienio, tęsė reakcingą vysk. T. Matulionio politiką ir praktiškai tebuvo priedanga, kad T. Matulionis galėtų toliau valdyti vyskupiją, bandė papildyti kapitulą reakcingais kunigais, gaudavo pinigų iš tėvų jėzuitų A. Šeškevičiaus ir P. Lygnuragio, 1961 m. kalėdiniame kreipimesi pareiškė daug dviprasmiškų minčių¹²⁸. Nors iš pradžių buvo numatyta nušalinus J. Meidų Kaišiadorių vyskupiją pavesiti valdyti kan. J. Stankevičiui, tačiau vėliau (1961 m. liepos mėn.) buvo leista išsirinkti atskirą valdytoją, kuriuo tapo kan. P. Bakšys.

Dar aršesnę sovietų valdžios nusistatymą dėl Šventojo Sosto bandymų kištis į Lietuvos Katalikų Bažnyčios valdymą ir hierarchijos pakeitimus rodo ne tik prel. P. Šidlausko paskyrimo nepripažinimas, bet ir reakcija į dvi iš Vatikano 1959 m. pabaigoje gautas telegramas: lapkričio 27 d. Vatikano sekretorius D. Tardinis informavo vysk. P. Maželį apie jo paskyrimą Telšių vyskupijos apaštaliu administratoriumi, o gruodžio 9 d. vysk. T. Matulioniui pranešė apie Kauno arkivyskupo J. Skvirecko mirtį. Nors ir neslėpdamas nepasitenkinimo, kad telegramos buvo gautos be valdžios žinios, J. Rugienis teigiamai įvertino vysk. P. Maželio paskyrimą, tuo tarpu telegrama vysk. T. Matulioniui kėlė jam įtarimą, kad Vatikanas ketina per jį išventinti naujus vyskopus Kauno ir Vilkaviškio vyskupijoms. Todėl J. Rugienis siūlė uždrausti Vatikanui „legaliai ir netrukdomai susirašinėti su savo agentūra Lietuvoje, nes kitaip Vatikanas ir toliau mus stitys prieš įvykusį faktą ir sunkins situaciją“¹²⁹. J. Rugienio nuogastavimai turėjo pagrindo: 1960 m. pradžioje KGB per agentūrą pavyko sužinoti apie kai kurių kunigų sumanymą per vysk. T. Matulionį pateikti Vatika-

nui kan. J. Stankevičiaus ir J. Meidaus kandidatūras iššventinimui į vyskopus¹³⁰. Nors šių dvasininkų lojalumas tuo metu dar nekėlė sovietų valdžiai įtarimo, tačiau ji nesutiko su tokia galimybe. Jos pozicija aiškinama dvejopai: arba jai buvo nepriimtinas vysk. T. Matulionio tarpininkavimas, arba vėl buvo grįžtama prie nuostatos, kad vyskupai (nors ir lojalūs) tik stiprina Bažnyčią. Antrosios galimybės tikėtinumą didintų J. Rugienio samprotavimai 1960 m.: „Religinių centrų [t.y. vyskupijų kurijų – A. S.] savivalę dvasininkijos atžvilgiu ir dvasininkijos savivalę tikinčiųjų atžvilgiu bus galima panaikinti tik likvidavus religinius centrus. Žinoma, tai labai sudėtingas klausimas, tačiau norėdami pakirsti dvasininkijos įtaką liaudžiai privalome eiti ta kryptimi. Katalikų atžvilgiu mūsų pirmučiausia pareiga – imtis priemonių, kad nebūtų leista iššventinti naujų vyskupų [...]“¹³¹.

Pagal minėtą 1961 m. instrukciją dėl kultų įstatymų taikymo klebonai turėjo būti išstumti iš parapinių komitetų vykdomųjų organų, kurie pagal sovietinį Bažnyčios modelį turėjo tapti visišku parapijos šeimininku ir taip palengvinti vietinei valdžiai kontroliuoti parapiją. Be to, tikinčiuosius pratinant prie parapijos administravimo turėjo ilgainiui sumažėti klebono autoritetas. Tačiau, nepaisant to, klebonai ir toliau išlaikė tradiciškai didelį autoritetą tikintiesiems ir kontroliavo visą parapinių komitetų veiklą. Sovietų valdžia nesiryžo imtis radikalių priemonių, nors įgaliotinio susierzinimas dėl tokios padėties labai ryškus visose šio laikotarpio metinėse ataskaitose. Katalikų Bažnyčios universalumo principas taip pat buvo labai svarbus, kadangi sovietų valdžia negalėjo tikėtis, jog Katalikų Bažnyčioje turės galią toks konfesijos vidaus tvarką reglamentavęs dokumentas kaip Rusijos Stačiatikių Bažnyčios vyskupų sinodo 1961 m. liepos 18 d. aktas¹³², kuriuo šios Bažnyčios hierarchai praktiškai legalizavo sovietinį religinės konfesijos administravimo modelį. Taigi 1960–1963 m. buvo tas laikotarpis, kai sovietų valdžia bandė įgyvendinti ne tik ketu-

rias čia išskirtas principines nuostatas, bet ir tiesioginį kišimąsi į Bažnyčios valdymą, tačiau Lietuvos Katalikų Bažnyčia, parodydusi institucinį atsparumą ir vidinį sutelktumą, atlaikė šį spaudimą.

Oficialių Lietuvos Katalikų Bažnyčios ryšių su Vatikanu plėtimas ir jų kontrolė. Šiuo laikotarpiu Lietuvos Katalikų Bažnyčios ryšiams su Vatikanu ir sovietų valdžios požiūriui į juos nemažai įtakos turėjo naujo popiežiaus politika ir II Vatikano Susirinkimo pradžia. Su popiežiaus Jono XXIII atėjimu siejamas kardinalus Vatikano santykio su moderniuoju pasauliu apskritai ir su komunistiniais režimais konkrečiai pokytis: ligtolinį anateminį traktavimą ir vadinamąjį *Paceli+Spellman* aljansą pakeitė dialogo pozicija (konkrečioje šaltojo karo strateginių pozicijų sferoje Vatikanas suspendavo savo priklausomybę Vakarų blokui). Pasikeitus situacijai, sovietų valdžia greitai susiorientavo: 1961 m. N. Chruščiovas nusiuntė telegramą popiežiui Jonui XXIII jo 80-ojo gimtadienio proga. Greit atsirado ir palankesnė proga pasinaudoti pakitusia situacija – 1962 m. rudenį turėjo prasidėti II Vatikano Susirinkimas, todėl itin aktualus tapo ir Lietuvos Katalikų Bažnyčios santykių su Vatikanu klausimas.

Iki Susirinkimo pradžios Lietuvos Katalikų Bažnyčiai svarbiausi buvo neoficialūs ryšio su Vatikanu kanalai, ypač vyskupų T. Matulionio ir V. Sladkevičiaus nelegalus susirašinėjimas su Šv. Kazimiero kolegija Romoje. Per 1959 m. išvykusį studijuoti į Romą kun. R. Krikščiūną KGB pavyko perimti ir šį kanalą: R. Krikščiūnas įgijo vysk. V. Sladkevičiaus pasitikėjimą ir gavo vysk. T. Matulionio rekomendaciją, kad juo ir jo informacija Vatikane būtų pasikliaujama¹³³. Be to, septintojo dešimtmečio pradžioje Lenkijos kardinolas S. Višinskis buvo paskirtas Vatikano įgaliotiniu Katalikų ir Unitų Bažnyčioms SSRS, tačiau ir šį Vatikano žingsnį Lietuvos atžvilgiu KGB numatė neutralizuoti, pasinaudodamas Lietuvos dvasininkijos nepasitenkinimu tokiu paskyrimu¹³⁴. Tačiau, nors KGB gana sėkmingai kontroliavo vi-

sas pastangas atkurti ryšius tarp Vatikano ir Lietuvos Katalikų Bažnyčios, sovietų valdžiai, kad galutinai perimtų šį ryšį, iškilo reikalas leisti jai lojaliems Lietuvos Katalikų Bažnyčios hierarchams užmegzti nuolatinį ir oficialų ryšį su Šventuoju Sostu ir per tai stengtis veikti Vatikano politikos Lietuvos Katalikų Bažnyčios atžvilgiu formavimą. Tai turėjo padėti sovietų valdžiai siekti ir politinių tikslų: Vatikanas, priimdamas valdžios pasitikėjimą turinčius Lietuvos Katalikų Bažnyčios atstovus, būtų netiesiogiai pripažinęs ir Lietuvos aneksiją. Palanki progą tokiems tikslams įgyvendinti susidarė būtent nagrinėjamuoju metu, kai pasikeitė Vatikano politika, o į Vatikano Susirinkimą buvo pakviesti ir okupuotos Lietuvos atstovai: vyskupai T. Matulionis, J. Steponavičius, P. Maželis, V. Sladkevičius bei kan. J. Stankevičius. Nors sovietų valdžia pirmą kartą okupacijos metais leido vykti į Vatikaną Lietuvos Katalikų Bažnyčios atstovams, tačiau tai buvo tik oficialiai jos pripažinti vyskupijų valdytojai, t. y. vysk. P. Maželis, kanauninkai J. Stankevičius, P. Bakšys ir Č. Krivaitis. Vysk. P. Maželiui dėl sveikatos būklės atsisakius vykti, į pirmąją Vatikano Susirinkimo sesiją, surengtą 1962 m. spalio 11–gruodžio 9 d., išvyko tik trys minėtieji kanauninkai. Jie turėjo vykdyti LSSR KGB parengtą ir su A. Sniečkumi sudertą planą, skirtą sovietų valdžios tikslams įgyvendinti. LSSR KGB pirmininkas A. Randa-kevičius teigiamai įvertino delegacijos darbą ir patį jos buvimą Vatikane faktą: ji esą išsklaidžiusi mitą, kad Lietuvoje persekiojama religija, užmezgusi oficialius ryšius su Vatikanu, kas leido pateikti „teisingą“ informaciją, gauti oficialų pripažinimą ir taip pakelti savo autoritetą Lietuvos dvasininkijos ir tikinčiųjų akyse, kartu sumažinti vyskupų „reakcionierių“ J. Steponavičiaus ir V. Sladkevičiaus autoritetą¹³⁵. Taigi sovietų valdžia atsivėrusias naujas Lietuvos Katalikų Bažnyčios ryšius su Vatikanu galimybes siekė panaudoti tik savo tikslams, o Vatikanas tikėjosi taip palengvinti Katalikų Bažnyčios padėtį komunistinio bloko šalyse. Su-

siklosčius tokiai situacijai, tragiška buvo Lietuvos Katalikų Bažnyčios delegatų ir visų pirma kan. J. Stankevičiaus padėtis, kurios dviprasmiškumą suvokė ir jis pats¹³⁶.

Ryšium su Vatikano Susirinkimu išryškėjo ir kitas Lietuvos Katalikų Bažnyčios santykių su Šventuoju Sostu aspektas. Susirinkime bene svarbiausią vietą užėmė Bažnyčios prisitaikymo prie modernaus gyvenimo klausimai. Sovietų valdžia susidūrė su dilema: viena vertus, naujoji Vatikano politika buvo paranki SSRS užsienio politikos tikslams ir padėjo įteisinti Bažnyčios persekiojimą, kita vertus, Bažnyčios prisitaikymas turėjo sustiprinti ją ir Sovietų Sąjungoje. Vis dėlto nebuvo atsisakyta Lietuvos Katalikų Bažnyčios atstovų oficialių kontaktų su Vatikanu palaikymo politikos: 1963 m. pavasarį į Italiją buvo pasiųsta turistinė dešimties LSSR katalikų grupė (du iš jų buvo etatiniai KGB darbuotojai A. Naras ir V. Sprindys¹³⁷). Tų pačių metų birželio mėn. kanauninkai J. Stankevičius, Č. Krivaitis, P. Bakšys, kun. P. Čižauskas, lydimi KGB vyr. operatyvinio įgaliotinio V. Lučinsko, dalyvavo popiežiaus Jono XXIII laidotuvėse. Oficialių kontaktų ribas aiškiai nubrėžė sovietų valdžios veto kan. P. Bakšio sumanymui prenumeruoti „Acta Apostolice Sedis“¹³⁸, oficialų periodinį Vatikano leidinį, kuriame skelbti visi Šventojo Sosto nutarimai ir pareiškimai.

Kova dėl pastoracinės veiklos ribų. 1959–1963 m. vėl radikaliai apribota „atlydžio“ metais santykinai išsiplėtusi dvasininkijos pastoracinės veiklos erdvė. Pirmiausia buvo užsimota užkirsti kelią kunigų ir religinio aktyvo vykdomai vaikų katekizacijai. Jau minėtame 1959 m. balandžio 20 d. nutarime „Dėl faktų, kai dvasininkija pažeidžia sovietinius kulto įstatymus“ numatyta imtis griežčiausių represijų prieš kunigus, pažeidžiančius vaikų katekizacijos draudimą. Be to, numatyta ir kontrapriemonė – gerinti kultūrinį-auklėjamąjį darbą su vaikais per vasaros atostogas¹³⁹. Ši oficialaus sovietinio žargono frazė visų pirma reiškė, kad vasaros stovyklų tinklas turėjo būti ple-

čiamas. Į kovą su grupine vaikų katekizacija buvo įtraukti ir KGB padaliniai. Jie, naudodamiesi agentūrinėmis-operatyvinėmis priemonėmis, turėjo išsiaiškinti tokius atvejus, o paskui „užsiundyti“ vietinės valdžios atstovus, kurie surašydavo aktą. 1960 m. rugsėjo mėn. tokia operacija buvo atlikta Šilutėje: KGB duomenimis, patikrinus E. Vaičiulytės butą, jame buvo aptikti 37 vaikai (kiek neįtikėtina), kuriuos ji mokė katekizmo¹⁴⁰. 1959 m. už vaikų katekizaciją buvo nuteisti du kunigai, vėliau dažniausiai būdavo atimamas registracijos pažymėjimas: 1961 m. registracijos pažymėjimas, daugiausia už įvairią veiklą tarp jaunimo (ne vien už katechetinę), buvo atimtas net iš 21 kunigo¹⁴¹.

Pažymėtina, kad šiuo laikotarpiu dvasininkija, nepaisydama sovietų valdžios represijų, pradėjo labiau stiprinti ryšius su paprastais parapijiečiais, ypač jaunimu. Kun. S. Dobrovolskis 1959 m. rudenį per rekolencijas kunigams sakė: „Kunigai turi būti pažangūs gerąja to žodžio prasme. Jie turi eiti į kiną, skaityti šiuolaikines knygas, kad pajustų, per kokias skylės į tikinčiųjų galvas lenda šiuolaikinės klaidos, kad ir patys pro tas skylės galėtume ten įlįsti“¹⁴². Vyskupijų valdytojai stengėsi tobulinti dvasininkijos pastoracinę veiklą bažnyčiose. Vysk. P. Maželis 1959 m. spalio 12 d. kreipimesi į kunigus ragino juos siekti, kad tikintieji aktyviai ir sąmoningai dalyvautų apeigose¹⁴³, o vysk. J. Steponavičius 1960 m. vasario 12 d. priešvėlykiniame kreipimesi davė nurodymus kunigams rengti kunigų bei tikinčiųjų rekolencijas, tobulinti pamokslų sakymą: grįžti prie katechetinių pamokslų, juose aiškinant ne tik *quit agendum est*, bet ir *quit credendum est*; pamokslus sakyti, o ne skaityti¹⁴⁴. Tai, aišku, negalėjo nekelti sovietų valdžios susirūpinimo. Aktyviausi pastoracinėje veikloje kunigai buvo itin prižiūrimi KGB. Pažymėtina, kad šiuo laikotarpiu išsiplėtė „kunigo reaktionieriaus“ sąvokos turinys: anksčiau tokiais buvo laikomi politiškai nelojalūs kunigai, o dabar – ir tie, kurie, „[...] prisidengdami religinių apeigų vykdymu, bando dirbti antisovietinį ar-

domąjį darbą, daro kenksmingą įtaką tikintiesiems ir ypač jaunimui“¹⁴⁵.

Kartu siekta toliau mažinti pastoracinės veiklos galimybes. Ypatingo dėmesio susilaukė atlydai šventose vietose – Šiluvoje, Žemaičių Kalvarijoje, Vilniaus ir Veprių (Ukmergės r.) kalvarijose, kadangi ten susitelkdavo daugybė tikinčiųjų. Viena iš svarbiausių priemonių masiniam tikinčiųjų antplūdžiui į šias vietas sustabdyti, o kartu ir dvasininkijos pastoracinėms galimybėms apriboti, buvo 1959 m. įvestas draudimas klebonams be vietos valdžios leidimo (būtinai žodinio) per atlydus kviesti į pagalbą kunigus. Nors tai, kaip ir kitos sovietų valdžios priemonės, kurių nagrinėjimui reikėtų atskiros studijos, sumažino tikinčiųjų vykimą į šventąsias vietas, tačiau vis dėlto jų dar būdavo gana daug. Todėl 1961–1963 m. prasideda fizinis kalvarių naikinimas: 1961 m. – Veprių kalvarių, nugriaunami Kryžių kalno kryžiai, 1962–1963 m. likviduojamos Vilniaus kalvarijos. Kad tikintieji neatgaivintų piligrimystės buvusių stacijų vietose, jų teritorija buvo užstatyta. J. Rugienis norėjo ištrinti prisiminimą apie šventąsias vietas net siūlydamas panaikinti tokius vietovardžius kaip Žemaičių Kalvarija, Jeruzalė, Marijampolė¹⁴⁶.

Dar 1958 m. rugpjūčio mėn. buvo gautas RKRT nurodymas suvaržyti kalėdojimą (uždrausti iš anksto skelbti apie kalėdojimo laiką, leisti lankyti tik tuos, kurie patys kunigą pasikviečia), bet J. Rugieniui išsigandus galimos tikinčiųjų ir dvasininkijos reakcijos¹⁴⁷ kalėdojimas buvo suvaržytas ir galutinai uždraustas tik 1961–1962 m., kai J. Rugienis jau suprato, kad „jeigu tokiu būdu [t.y. kalėdojant – A. S.] ir toliau bus palaikomas ryšys tarp tikinčiųjų ir dvasininkijos, bažnyčia bus gyva, o kunigų bendravimas su tikinčiais tik bažnyčioje, kiekvienais metais mažėjant jos lankomumui, bažnyčiai padarytų galą“¹⁴⁸. Tuo pačiu metu uždrausta ir įtraukti nepilnamečius į religines apeigas bei bažnytinius chorus. Kaip Bažnyčios uždarymą šventoriuje galima

traktuoti ir 1962–1963 m. pradėtą riboti skambinimą varpais: pvz., Vilniaus centre bažnyčiose leista skambinti varpais tik per Velykas, Sekmines ir Kalėdas¹⁴⁹.

1961 m. labai suvaržytas ir sutvirtinimo sakramento teikimas, o kartu ir galimybės valdytojams vizituoti savo vyskupijų parapijas: vyskupijų valdytojai galėjo teikti šį sakramentą tik savo rezidencijos vietoje. Dėl to smarkiai sumažėjo konfirmantų: 1959 m. jų dar buvo 39 790, o 1962 m. – tik 9390¹⁵⁰. Apriboti ir vyskupijų valdytojų žodiniai kreipimaisi į kunigus ir tikinčiuosius: šiuo laikotarpiu tokių atvejų tebuvo du, ir abu – nesuderinti su įgaliotiniu, sukėlę neigiamą valdžios reakciją. Taigi antireliginė 1959–1964 m. kampanija, vykusio visoje SSRS, Lietuvoje labiausiai pasireiškė visišku dvasininkijos veiklos už bažnyčios ribų suvaržymu. Be to, būtent šiuo laikotarpiu sovietų valdžia aktyviau pradėjo siekti atitraukti žmones nuo religinių apeigų, susijusių su svarbiausiais gyvenimo įvykiais: gimimu, vedybomis, mirtimi. Tuo tikslu buvo imta daugiau dėmesio skirti naujų pasaulietinių tradicinių apeigų diegimui: 1963 m. gegužės mėn. šis klausimas buvo apsprastytas bendrame LSSR MT ir LKP CK posėdyje, po kurio buvo įkurta Respublikinė civilinės metrikacijos reikalų taryba, vadovaujama kultūros ministro. Ji turėjo spręsti naujų pasaulietinių apeigų sovietinėje Lietuvos visuomenėje diegimo problemas¹⁵¹. Tai buvo ir vienas iš būdų atriboti visuomenę nuo dvasininkijos ne tik už bažnyčios ribų, bet ir apskritai sumažinti bažnyčią lankančių žmonių. Būtent septintojo dešimtmečio pradžioje sovietų valdžia labai plačiai pradėjo naudoti efektyvią spaudimo priemonę prieš neatsisakančius tikėjimo žmones. 1961 m. J. Rugienis, pažymėjęs, kad dar labai daug žmonių su religinėmis apeigomis krikštija vaikus, tuokiasi, laidoja mirusiuosius, nurodė, kad į tokius žmones turėtų daugiau dėmesio kreipti visuomenė ir spauda. Sovietiniu ideologiniu žargonu tai reiškia, kad žmonės, praktikuojantys tikėjimą, turėjo būti nuolat persekiojami darbovietėse ir negalėjo daryti karjeros.

Gąsdino sovietų valdžią ir Lietuvos kunigų pastoracinę veiklą už LSSR sienų, ypač tarp tremtinių, rytiniuose rajonuose. Ši veikla prasidėjo tada, kai kunigus buvo pradėta paleidinėti iš lagerių. Dar 1958 m. kunigai A. Svarinskas ir S. Kiškis buvo antrą kartą nuteisti, galima sakyti, tik už šią veiklą. Tuo tarpu Vidurinėje Azijoje jėzuitams kunigams A. Šeškevičiui, J. Smilgevičiui, P. Lygnuragiui sekėsi daug geriau (jų ir kitų kunigų pastoracinę veiklą rytiniuose SSRS rajonuose verta atskiros plačios studijos). Tačiau sovietų valdžiai pavyko ir čia suduoti skaudų smūgį: 1962 m. vasarą buvo suimtas ir 1963 m. pavasarį nuteistas kun. A. Šeškevičius ir dar 8 žmonės. Formaliai jie buvo apkaltinti spekuliacija religinio kulto reikmenimis¹⁵². Iš pradžių baudžiamoji byla buvo iškelta ir jėzuitų provinciolui kun. J. Danylai, per kurį jėzuitai misionieriai Vidurinėje Azijoje ir Sibire palaikė ryšius su Lietuva, tačiau neradus duomenų, leidžiančių ir jį apkaltinti spekuliacija, byla buvo nutraukta. Dar vienas Lietuvos dvasininkijos pastoracinės veiklos objektas buvo Kaliningrado srities teritorija, kur ypač aktyviai veikė kun. J. Razmantas, 1961 m. dėl to netekęs registracijos pažymėjimo.

1961–1965 m. Lietuvoje oficialiai nebuvo leista išspausdinti nė vieno religinės literatūros leidinio. Tai bene aiškiausiai ir nuosekliausiai atspindi naujos sovietų valdžios religinės politikos pobūdį. Šią religinės spaudos spragą ir toliau stengėsi užpildyti nelegaliai produkuojami ir platinami kunigams bei tikintiesiems skirti religiniai apmąstymai, pamokslų rinkiniai, kurie kėlė J. Rugienio susierzinimą, atvirai rodomą visose šio laikotarpio metinėse ataskaitose. Nedideliais kiekiais religinės literatūros būdavo gaunama ir nelegaliais kanalais iš užsienio, ypač iš Romos katalikiškosios emigracijos terpsės.

Nauji Lietuvos Katalikų Bažnyčios apribojimai materialinėje srityje. Sovietų valdžios koncesijų Lietuvos Katalikų Bažnyčios materialinės bazės plėtimui pabaigos indikatoriumi tapo 1961 m. įvykiai Klaipėdoje, kur nebuvo leista atidaryti naujos

bažnyčios, o kunigai, aktyviausiai prisidėję prie jos statybos, buvo nuteisti¹⁵³. Klaipėdos Taikos Karalienės bažnyčios statyba buvo tarsi Katalikų Bažnyčios patraukimo į valdžios pusę politikos 1953–1959 m. simbolis, o tai, kad jam nebuvo leista iki galo išsiskleisti, vėlgi simboliškai žymėjo Lietuvos Katalikų Bažnyčios ir sovietų valdžios santykių naujo etapo pradžią. 1961 m. kovo 16 d. SSRS MT priėmus jau minėtą nutarimą „Dėl kultų įstatymų vykdymo kontrolės sustiprinimo“, turėjo būti surengta nauja religinių bendruomenių, maldos namų ir jų turto apskaita¹⁵⁴. Ši priemonė valdžiai turėjo padėti mažinti ir Lietuvos Katalikų Bažnyčios materialinę bazę, nes atliekant apskaitą buvo rasta „pernelyg mažų“ religinių bendruomenių, kurių registraciją būtų galima panaikinti, o joms priklausančias bažnyčias uždaryti. Kita vertus, bažnytinio turto apskaita leido padidinti mokesčių spaudimą Lietuvos Katalikų Bažnyčiai. Taigi 1961 m. Lietuvoje prasidėjo nauja bažnyčių uždarymo banga: 1961–1963 m. Lietuvoje buvo uždarytos 29 bažnyčios. Tiesa, ji nepasiekė tokio masto kaip kituose SSRS regionuose: vien nuo 1960 m. iki 1962 m. vasaros (nepatikslintais duomenimis) visoje SSRS uždaryta apie 7 tūkst. įvairių konfesijų (daugiausia stačiatikių) maldos namų¹⁵⁵. 1962 m. buvo uždarytos Kauno Šv. Mikalojaus (Įgulos) ir Pašilės (Ukmergės r.) bažnyčios, turėjusios tikrai dideles tikinčiųjų bendruomenes. Todėl nenuostabu, kad tai galėjo sukelti smarkią tikinčiųjų reakciją. Sovietų valdžios institucijos kruopščiai tam rengėsi, ypač Įgulos bažnyčios uždarymui. Kauno kagėbistai dar 1961 m. pabaigoje zondavo, kokia būtų dvasininkijos ir tikinčiųjų reakcija į jos uždarymą, o išsiaiškinę, kad ji gali būti per daug audringa, ėmėsi tam tikrų operatyvinių priemonių. Viena iš jų buvo Kauno kunigų kompromitavimas spaudoje siekiant atitraukti tikinčiųjų dėmesį nuo bažnyčios uždarymo¹⁵⁶. Teisūs buvo „Raudonojo spalio“ fabriko darbuotojai, teigę, jog bažnyčia uždaryta todėl, kad ji buvo miesto centre ir visi galėjo matyti, kiek dar daug tikinčiųjų esama Lie-

tuvoje¹⁵⁷. Pašilėje uždarius bažnyčią ir pasipylus tikinčiųjų skundams, J. Rugienis paprasčiausiai davė nurodymą KP Ukmergės komiteto sekretoriui užkirsti kelią skundų rašinėjimui¹⁵⁸. 1962 m. planuota uždaryti ir Vilniaus kalvarijų Šv. Kryžiaus bažnyčią, kas turėjo padėti sustabdyti maldininkų atvykimą į kalvarijas, kurios, anot LSSR KGB pirmininko A. Randakevičiaus, „tapo tarsi papildomu dvasiniu ir materialiniu šaltiniu kitoms Vilniaus bažnyčioms ir stabdo didėjančių žmonių atitrūkimą nuo religijos“¹⁵⁹. Visi šie faktai rodo, kad sovietų valdžia buvo nusitaikiusi anaipol ne į mažiausias religines bendruomenes. Taip pat buvo galutinai uždrausta bažnyčių statyba Ryliškėse ir Dubingiuose (nors principinis LSSR MT sutikimas tam buvo duotas 1956 m.), o Sudargo ir Sintautų per karą apgadintos bažnyčios buvo nugriautos.

1959 m. J. Rugienis pasiūlė peržiūrėti ir architektūros paminklų sąrašą, į kurį, jo manymu, įtraukta per daug maldos namų ir jų remontui reikia skirti valstybės lėšų: „[...] čia reikia atsižvelgti ne tik į architektūrą, bet ir į politinius momentus“¹⁶⁰. Dar kartą panašus raginimas (ši kartą aukštesnių institucijų) pasigirdo 1962 m. liepos 7 d. „Izvestijose“ pasirodžius straipsniui, kur teigta, kad LSSR daugybė lėšų švaistoma seniems architektūros paminklams ir bažnyčioms restauruoti (paminėtas Šv. Kazimiero bažnyčios ir Šv. Onos bažnyčios varpinės remontas), o Vilniaus Spalio rajono poliklinika merdi¹⁶¹. Tai buvo prasidėjusio bendro puolimo dėl per didelio dėmesio feodalines praeities paminklams (ypač dėl Trakų pilies restauravimo) vienas iš momentų. Nuo 1961 m. vidurio buvo labai sugriežtintas ir leidimų bažnyčių remontui, vykdytam pačios bažnyčios lėšomis, davimas bei nutrauktas statybinių medžiagų išskyrimas iš valstybinių fondų, todėl 1961 m. bažnyčių remonto darbų jau atlikta tik už 61 tūkst. rb¹⁶² (plg. 1959 m. – 6 mln. rb)¹⁶³.

Kita religinių bendruomenių maldos namų ir jų turto apskaitos išdava, kaip jau minėta, buvo mokesčių naštos padidinimas. 1961 m. labai padidinti bažnytinių pastatų

draudimo ir žemės rentos mokesčiai: miestuose – 4,1 karto, kaimuose – 4,6 karto¹⁶⁴, o rinkliavos bažnyčios išlaikymui ne pačioje bažnyčioje uždraustos. Padidinti ir kunigų pajamų mokesčiai: mieste jie vidutiniškai padidėjo nuo 140 rb 1960 m. iki 214 rb 1961 m.¹⁶⁵ J. Rugienis dar kartą atmetė (toks sumanymas buvo kilęs jau 1953 m.) ir tvirtų atlyginimų, kuriuos kunigams mokėtų religinės bendruomenės, idėją, nes tai, pasak jo, „nepašalins kunigų kišimosi į bendruomenių finansinius reikalus, be to, tokiu būdu bus sustiprinta bažnyčios materialinė bazė, sumažės pajamų mokesčiai, o tikintieji vis tiek papildomai atsilygins kunigams“¹⁶⁶. Taigi siekiant prastinti Bažnyčios materialinę padėtį buvo atsisakyta, bent jau išoriškai, ir galimybės padaryti kunigą bendruomenės samdomu kulto tarnautoju, kartu pripažįstant savo bejėgiškumą įgyvendinant jau minėtą Katalikų Bažnyčios modelį.

Prieštaringos represijų tendencijos. Kituose SSRS regionuose prasidėjusi antireliginė kampanija reiškėsi ir smarkiomis dvasininkijos represijomis, o Lietuvoje kunigų suėmimų ir teismų netgi sumažėjo, palyginti su 1953–1959 m. Nors 1961 m. birželio 26 d. LSSR AT priėmė naują LSSR baudžiamąjį kodeksą, kurio 144 straipsnį, skelbiantį, kad už vadovavimą arba dalyvavimą grupėje, kur prisidengiant religiniu idėjų propagavimu kėsinama į žmonių sveikatą, asmenybę arba jų teises ir raginama atsisakyti visuomeninės veiklos, numatomas laisvės atėmimas nuo 3 iki 5 metų, buvo galima labai plačiai interpretuoti ir taikyti, jis per nagrinėjamą laikotarpį beveik nebuvo taikytas. O už antisovietinę veiklą, kuo anksčiau dažniausiai buvo prisidengiama norint susidoroti su pernelyg aktyviais dvasininkais, teistų kunigų šiuo laikotarpiu taip pat nebuvo. 1959–1963 m. laisvės atėmimu nuteisti tik 3 kunigai, apkaltinti kriminaliniais nusikaltimais: tai jau minėti L. Pavilionis, B. Burneikis (už spekuliaciją statybinėmis medžiagomis ir valiutinių operacijų pažeidimus statant Klaipėdos bažnyčią) ir A. Šeškevičius (už spekuliaciją religinio kulto reikmenimis). Aišku, kad ir tai tebuvo susi-

dorojimo priedanga. Kur kas dažniau laikinai arba visam laikui buvo atimamas registracijos pažymėjimas: 1961–1964 m. jis buvo atimtas iš 33 kunigų¹⁶⁷. Tiesa, dar 1960 m. pradžioje J. Rugienis siūlė anksčiau teistiems kunigams (tokių tuo metu Lietuvoje buvo 227) neleisti kunigauti ir ištremti juos už respublikos ribų, nes „tik atėmus registracijos pažymėjimą neįmanoma jų priversti dirbti visuomenei naudingą darbą“¹⁶⁸, tačiau tokiai jo iniciatyvai nebuvo pritarta.

Taip pat nesumažėjo ir KGB sekamų kunigų. Nors duomenų visos Lietuvos mastu nėra, tačiau galima daryti išvadas ir remiantis vien Kauno miesto duomenimis: iš 1960 m. Kauno mieste ir rajone gyvenusių 47 kunigų 14 buvo KGB skyriaus įskaityti¹⁶⁹; 1957 m. iš visų Lietuvos kunigų operatyvinėje įskaitytoje buvo apie 30 proc., tad 1960 m. proporcija, kaip matome, nepakitusi.

Ne mažesnis KGB rūpestis buvo ir dvasininkus (tiek Lietuvoje, tiek emigracijoje) kompromituojančios medžiagos rinkimas arba paprasčiausias šmeižto kampanijų organizavimas. Būdingas tokios veiklos pavyzdys – ciniški KGB planai dėl katalikiškos emigracijos veikėjų Romoje: „Verbuoiant Tulabą [Šv. Kazimiero kolegijos rektorius – A. S.] tikslinga pažadėti jam kompromituoti Ignatavičių, kuris pretenduoja į kolegijos rektoriaus postą, kaip hitlerininkų pagalbininką ir karinį nusikaltėlį“¹⁷⁰. O bendri KGB uždaviniai šiuo laiko tarpsniu glaustai apibendrinti taip: „Katalikų Bažnyčios tradicijų silpninimas ir griovimas, pozityviai ir reakcingai nusiteikusių vyskupų ir kunigų skilimo didinimas, agentūrinių pozicijų vadovaujančiose Katalikų Bažnyčios grandyse stiprinimas, Vatikano kišimosi į Lietuvos Katalikų Bažnyčios reikalus užkirtimas ir agentūros skverbimasis į ją“¹⁷¹.

Šiame skyriuje išdėstyti argumentai taip pat rodo, kad sovietų valdžia, nors ir atsisakė Bažnyčios patraukimo į savo pusę politikos, tačiau negrįžo prie stalininių antireliginės politikos priemonių, nes be išorinio spaudimo, kuris, palyginti su 1953–1959 m., sustiprėjo, pagrindinis Bažnyčios silpninimo būdas tebebuvo jos griovimas iš vidaus.

VATIKANO OSTPOLITIK ATGARSIAI LIETUVOJE (1964–1967)

Antireliginės septintojo dešimtmečio pradžios kampanijos atoslūgis Lietuvoje prasidėjo 1964 m. antroje pusėje. Ši atoslūgi reikėtų sieti su valdžios kaita Kremliuje ir naujo popiežiaus Pauliaus VI politika komunistinio bloko atžvilgiu: ji buvo popiežiaus Jono XXIII idėjų konkreti išraiška, vėliau pavadinta *Ostpolitik*. Anot Katalikų Bažnyčios naujosios istorijos tyrinėtojo R. Veigelio, ji rėmėsi dviem viena iš kitos kylančiomis prielaidomis: 1) į Jaltos sistemą žiūrėta kaip į tam tikrą geopolitinį ir istorinį vienetą nekeliant jos kilmės klausimo; 2) komunistiniai režimai Vidurio ir Rytų Europoje išsilaikys ilgai¹⁷². Remiantis šiomis prielaidomis buvo vykdyta politika, kuria siekta sukurti Bažnyčiai minimalią „kvėpavimo erdvę“, kad ji galėtų išlikti komunistinių režimų sąlygomis, darant nuolaidas tiems režimams. Tokią politiką tas pats R. Veigelis apibūdino ne kaip *modus vivendi*, bet kaip *modus non moriendi* ieškojimą. Ši Vatikano nuostata pradėjo ryškėti jau antroje, o ypač trečiojoje Vatikano Susirinkimo sesijoje, vykusioje 1964 m. rugsėjo 14–lapkričio 21 d. Sovietų valdžios reakcija į šį Šventojo Sosto politikos iššūkį pakankamai aiški buvo jau po antrosios sesijos. Tuometinis RKRT pirmininkas A. Puzinas taip įvertino jo pranašumus: „Tai galėtų nutraukti antisovietinę katalikiškosios spaudos ir radijo propagandą, palengvintų ryšius su kapitalistinių šalių masinėmis katalikų organizacijomis ir duotų galimybę propaguoti SSRS užsienio politiką bei sovietinį gyvenimo būdą, paneigti šmeižtą“¹⁷³. Tuo tarpu toje pačioje kalboje aiški nuostata nedaryti jokių nuolaidų Katalikų Bažnyčiai, nes tai būtų Vatikano kišimasis į SSRS vidaus reikalus. Lietuvos Katalikų Bažnyčios atstovams grįžus iš Vatikano Susirinkimo trečiosios sesijos, LSSR KGB išanalizavo jų ataskaitas ir konstatavo: „Kaip matyti, Vatikanas, siekdamas sustiprinti Katalikų Bažnyčios pozicijas Lietuvoje, pasirengęs netgi daryti kai

kurių nuolaidų. Reikėtų pasinaudoti šia aplinkybe, ir jeigu RKRT tuo suinteresuota, ketvirtojoje sesijoje vienas iš katalikų dvasininkijos atstovų galėtų prisistatyti Vatikaną kaip tarpininką tarp Vatikano ir Tarybos [RKRT – A. S.], kad būtų galima išsiaiškinti Vatikano užmačias ir ketinimus mūsų šalies atžvilgiu“¹⁷⁴. Taigi nors Vatikano veiksnys ir pripažįstamas, tačiau į galimas derybas žiūrėta tik kaip į priemonę vilkinti laiką ir gauti vienpusę naudą. Nepaisant to, kai kurių nuolaidų turėjo daryti ir sovietų valdžia, nes norėjo, kad Šventasis Sostas nenutrauktų palankaus jai *Ostpolitik* kurso. Tačiau sovietų valdžios politikos Katalikų Bažnyčios atžvilgiu pokyčio pagrindinė sąlyga vis dėlto buvo antireliginės kampanijos atoslūgis visų konfesijų atžvilgiu. Jo pradžią liudijo 1965 m. sausio 27 d. priimtas SSRS AT prezidiumo nutarimas „Dėl kai kurių socialistinio teisėtumo pažeidimo faktų, nukreiptų prieš tikinčiuosius“¹⁷⁵.

Šventojo Sosto kišimosi į Lietuvos Katalikų Bažnyčios valdymą blokavimas. Sovietų valdžiai taip ir nepavyko įgyvendinti savo planų kuo labiau centralizuoti Lietuvos bažnytinės provincijos valdymą: dar 1963 m. susidarė ir galutinai įsitvirtino keturi valdymo centrai, išlikę iki pat okupacijos pabaigos. Kita vertus, dėl aktyvaus KGB talkinimo sovietų valdžiai gerai sekėsi kontroliuoti, kad Lietuvos Katalikų Bažnyčią valdytų jai lojalūs dvasininkai. 1964 m. kilo konfliktas su ilgamečiu ir iki tol buvusiu visiškai lojaliu valdžiai kan. J. Stankevičiumi, kuris po Vatikano Susirinkimo antrosios sesijos pagaliau suprato esant tik sovietų valdžios įrankis, padedantis įgyvendinti jos tikslus. Iš kan. J. Stankevičiaus atsiminimų aiškėja, kad Vatikano Susirinkimo pirmojoje sesijoje jam nevisiškai gerai įvykdžius sovietų valdžios nurodymus, antroje sesijoje jau buvo žaidžiamas dvigubas žaidimas: buvo išprovokuotas kanauninko konfliktas su Č. Krivaičiu ir P. Bakšiu, kuriuo buvo siekta galutinai sukompromituoti jį katalikiškosios emigracijos ir Vatikano akyse. Kai kan. J. Stankevičius atsisakė tokiomis ap-

linkybėmis toliau būti sovietų valdžios žaidimo sraigteliu ir vykti į Vatikano Susirinkimo trečiąją sesiją, su juo buvo greit „susitvarkyta“, ir 1965 m. gegužės 5 d. jis buvo priverstas atsisakyti Kauno arkivyskupijos bei Vilkaviškio vyskupijos valdytojo postų. Be nelojalumo valdžiai, J. Rugienis prikišo kan. J. Stankevičiui dar ir tai, kad jis parašė „šmeižikiško turinio atsiminimus“¹⁷⁶, o LSSR KGB 1965 m. antrojo pusmečio darbo planuose kan. J. Stankevičius kartu su vyskupais J. Steponavičiumi, V. Sladkevičiumi, kun. A. Dumbliausku ir kitais¹⁷⁷ jau įrašytas į akylai prižiūrinčių dvasininkų reakcionierių sąrašą. Tik dėl liberalesnio sovietų valdžios požiūrio į „nusikaltusius“ dvasininkus ir valdžios viršūnėse įvykusių pokyčių sukulto nestabilumo kan. J. Stankevičiui pavyko išvengti griežtesnių sankcijų.

Viena svarbiausių Šventojo Sosto iš sovietų valdžios siektų koncesijų šiuo laikotarpiu buvo vyskupų J. Steponavičiaus ir V. Sladkevičiaus grąžinimas į savo pareigas. Šį klausimą per susitikimą su LSSR delegacija Vatikano Susirinkimo trečiojoje sesijoje kėlė Vatikano sekretoriaus pavaduotojas arkivyskupas A. Samorė, pats sekretorius kardinolas A. Čikonjanis 1964 m. gruodžio mėn. laiške vysk. P. Maželiui, aktualus šis klausimas buvo ir Vatikano Susirinkimo ketvirtojoje sesijoje: buvo sutinkama netgi su tuo, kad jie galėtų administruoti ir kitas, ne jiems pavestas vyskupijas arba būtų tik vyskupijų valdytojų padėjėjais. Tačiau sovietų valdžia, motyvuodama tuo, kad šie vyskupai tebėra priešiška nusiteikę (paminėtas vysk. J. Steponavičiaus 1965 m. rugsėjo mėn. rašytas laiškas Panevėžio dekanui kan. V. Kupstui, kuriame jis esą raginęs savo vyskupijos dvasininkus būti ištvermingiems kovoje su bedievyste¹⁷⁸), atmetė ir tokias galimybes. Tiesa, dėl vysk. V. Sladkevičiaus buvo susvyruota tada, kai vysk. J. Labukas po vysk. P. Maželio mirties 1966 m. gegužės 21 d. siūlė leisti vysk. V. Sladkevičiui administruoti Telšių vyskupiją arba būti jo pagalbininku. Šis pasiūlymas svarstytas specialiaame LKP CK biuro pasitarime, bet joks

galutinis sprendimas nebuvo priimtas, o J. Rugienis sutiko, kad vysk. J. Sladkevičiui būtų leista tapti vysk. J. Labuko padėjėju ar bažnytinio teismo pirmininku¹⁷⁹.

Kiek kitaip sovietų valdžia vėl pradėjo žiūrėti į galimybę išventinti naujus vyskopus. Nors 1965 m. antroje pusėje LSSR KGB dar buvo numaćiusi „patarti“ vysk. P. Maželiui nesiūlyti naujo vyskupo, vėliau tapsiančio jo įpėdiniu, kandidatūros¹⁸⁰, tačiau jau 1966 m. leido išventinti į vyskopus J. Matulaitį-Labuką, kuris nušalinus kan. J. Stankevičių buvo išrinktas Kauno arkivyskupijos ir Vilkaviškio vyskupijos kapituliniu vikaru, o 1967 m. sutiko, kad į vyskopus būtų išventintas Telšių vyskupijos valdytoju po vysk. P. Maželio mirties tapęs kun. J. Pletkus. Beje, kriterijai, pagal kuriuos sovietų valdžia pasirinko šį kandidatą į Telšių vyskupijos valdytojus, buvo tokie: kun. J. Pletkus – lojalus valdžiai, ne religinis fanatikas, nors nesibodintis pasaulietišku pramogu, tačiau turintis autoritetą tarp kunigų¹⁸¹. Kad ir kokios buvo sovietų valdžios koncesijos vyskupų išventinimo reikalu, dar kartą pabrėžtina, jog tai tebuvo lojalių valdžiai Lietuvos Katalikų Bažnyčios vadovų pozicijų stiprinimas, o principinę sovietų valdžios nuostatą šiuo klausimu rodo jos atsakymas į vysk. J. Labuko pastangas išventinti į vyskopus savo padėjėją: „Jeigu mes leistume Labukui paskirti sau padėjėją, tai jų tuoj pat užsimanytų ir kiti valdytojai, o taip būtų stiprinamos Katalikų Bažnyčios viršūnės, kas mums nepageidautina“¹⁸². Sovietų valdžia ir toliau nepripažino jokios Vatikano iniciatyvos Lietuvos Katalikų Bažnyčios valdymo ir hierarchijos klausimais. Jau matėme sovietų valdžios reakciją į Vatikano iniciatyvas dėl suvaržytų vyskupų J. Steponavičiaus ir V. Sladkevičiaus. Pozicija šiuo klausimu buvo galutinai suformuluota atsakyme į Vatikano sekretoriaus pavaduotojo A. Kazarolio 1967 m. kovo mėn. SSRS pasiuntinybei Romoje įteiktą notą. Jame teigiama, kad dėl vyskupų trūkumo kaltas pats Vatikanas, nepripažįstantis lojalių sovietų valdžiai vyskupijų valdytojų, taip pat atmesta iniciatyva

įsileisti Vatikano atstovą, nes jis būtų Katalikų Bažnyčios pastangų sugriauti komunizmą Sovietų Sąjungoje koordinatorius¹⁸³.

Pagal Vatikano Susirinkime priimtą konstituciją „*Lumen gentium*“ kiekvienoje bažnytinėje provincijoje turėjo būti įsteigtas kolegialus vyskupijų valdytojų organas pastoracijos ir kulto klausimams spręsti. Nors vienas iš sovietų valdžios tikslų Katalikų Bažnyčios valdymo atžvilgiu ir buvo kuo didesnė jo centralizacija, tačiau tokia jos išraiška nebuvo priimtina sovietų valdžiai, nes jai reikėjo centralizacijos, vykstančios mažėjant vyskupijų valdytojų, dėl ko jai būtų buvę lengviau kontroliuoti Bažnyčią, o ne jų susivienijimo į stiprų kolektyvinį jėgos branduolį. Toks bendras organas sovietų valdžiai buvo tuo labiau nepriimtinas, kadangi nušalinus kan. J. Stankevičių išnyko vyskupijų valdytojų nesantaika, ko buvo labai pasigendama nuo pat karo pabaigos. 1965 m. sovietų valdžia leido įkurti laikiną ordinarių kolegiją, vadovaujamą vysk. J. Labuko, turėjusią parengti liturginę reformą, tačiau 1967 m. buvo pasipriešinta bandymui sukurti nuolatinę Lietuvos Katalikų Bažnyčios hierarchų kolegiją.

Ir šiuo tarpsniu sovietų valdžia leido Lietuvos Katalikų Bažnyčiai palaikyti jos kontroliuojamus ryšius su Vatikanu: LSSR katalikų dvasininkijos atstovai galėjo dalyvauti visose Vatikano Susirinkimo sesijose, vysk. J. Labukas – dalyvauti 1965 m. įsteigto vyskupų sinodo posėdžiuose. Sovietų valdžia galutinai susitaikė su tuo, kad Lietuvos Katalikų Bažnyčia palaikys ryšius su savo dvasiniu ir administraciniu centru. Tai patvirtina ir jos duotas sutikimas Lietuvos Katalikų Bažnyčios atstovui vykti į Vatikaną patvirtinti naujai parengto lietuviško maldyno¹⁸⁴ bei pagaliau duotas leidimas vysk. J. Labukui prenumeruoti „*Acta Apostolicae Sedis*“ ir „*Observatore Romano*“¹⁸⁵, todėl jos svarbiausias rūpestis tebebuvo didinti šių ryšių kontrolę ir juos panaudoti savo tikslams. Toks uždavinys buvo patikėtas KGB, kurio pirminis tikslas darbe prieš dvasininkiją buvo toks: „Siekiant perimti galimus reakcingai nusiteikusios dvasininkijos

nelegalius ryšius su Vatikanu bei klerikalinę emigraciją, reikia pastatyti agentus šiems centrams“¹⁸⁶. LSSR KGB 2-oji valdyba savo nuopelnams priskyrė ir vysk. J. Labuko įtraukimą į vyskupų sinodą, o jo išvykimą į sinodo posėdį 1967 m. rugsėjo 29 d.–spalio 24 d. numatė panaudoti „tirti asmenims, mus dominantiems kontržvalgybiniu aspektu, vykdant naudingas bendro politinio pobūdžio priemones, ir Vatikano politikai SSRS atžvilgiu išsiaiškinti“¹⁸⁷. Vis dėlto KGB nepavyko tokiu būdu eliminuoti ir nelegalių Lietuvos Katalikų Bažnyčios ryšių su Vatikanu: 1967 m. buvo atskleista 11 kunigų grupė (A. Dumbliauskas, P. Račiūnas, K. Ambrasas ir kt.), kuri siūsdavo į Vatikaną medžiagą apie Lietuvos Katalikų Bažnyčios suvaržymus¹⁸⁸.

Bandymai „iš viršaus“ suaktyvinti pastoraciją ir sovietų valdžios reakcija. 1964–1967 m. naujų Bažnyčios pastoracinės veiklos suvaržymų nebuvo padaryta, tačiau nebuvo ir jokių nuolaidų šioje srityje. Vis dėlto Lietuvos Katalikų Bažnyčios pastoracinė veikla, daugiausia skatinama Vatikano Susirinkimo nutarimų, suaktyvėjo. Be to, ir sunkios totalitarinio režimo sąlygos vertė dvasininkiją ieškoti naujų, efektyvesnių pastoracinės veiklos formų, tobulinti senąsias: daug dėmesio buvo skiriama individualiam bendravimui su tikinčiaisiais (ypač išpažinties metu), pamokslų tobulinimui, bando ma aktyviai įsilieti į pasaulietinį gyvenimą (nevengta lankytis darbo vietose, dalyvauti įvairiose šeimos šventėse, o kun. I. Survila net žaidė vietinėje futbolo komandoje). Nors, pasak J. Rugienio, tik 20–30 proc. kunigų siekė vykdyti pastoracinę veiklą už bažnyčios ribų, pažeisdami, nors ir nereikšmingai, kulto įstatymus¹⁸⁹, tačiau ir tai rodo, kad sovietų valdžiai taip ir nepavyko kunigų veiklos minimalizuoti iki liturginių apeigų atlikimo, šios grupės dėka Kristus aktualizavosi ir kaip gyvenimo Kelias. Dar didesnė Lietuvos dvasininkijos dalis krikščionybės ryšį su kasdieniu gyvenimu išlaikė gyvą pamoksluose, o kadangi Kristaus mokslas buvo iš esmės priešingas sovietinei ideologijai, tokia padėtis buvo vienas iš reikš-

mingiausių Bažnyčios iššūkių sovietų valdžiai. Labiausiai sovietų valdžiai šiuo laikotarpiu nepatiko pernelyg aktyvi ganytojiška Aukštaitijos kunigų K. Garucko, A. Keinos, A. Taločkos, J. Baltušio veikla.

Suaktyvinti dvasininkų pastoracinę veiklą stengėsi ir vyskupijų valdytojai. Pasibaigus Vatikano Susirinkimui, jie klebonams išsiuntinėjo anketas, kuriose turėjo atsispindėti parapijos padėtis ir kunigo pastoracinė veikla. Taip pat buvo surengti egzaminai kunigams, jiems nurodyta individualiai kelti savo teologinio išsilavinimo lygį, surengtos specialios rekolekcijos, kuriose svarstyti Vatikano Susirinkimo nutarimai, imtasi papildomų priemonių kunigo autoritetui tarp tikinčiųjų didinti (viena iš imtų taikyti priemonių, būtent dažni kunigų perkėlinėjimai iš vienos parapijos į kitą, patiko ir J. Rugieniui, nes, pasak jo, perkeltas į naują vietą kunigas kurį laiką neturi ryšių su aktyvu ir būna pasyvesnis¹⁹⁰). 1966 m. sausio 25 d. vyskupijų valdytojai paskelbė specialų kreipimąsi į tikinčiuosius, kuriame pranešė apie jubiliejų, truksiantį iki Sekminių ir skirtą padėkoti Dievui už sėkmingą Vatikano Susirinkimo darbą, supažindinti tikintiesiems su jo sprendimais. Nors sovietų valdžia laikė tai nepageidautinomis pastangomis suaktyvinti tikinčiuosius, tačiau netrukė nei jubiliejui, nei tam, kad 1967 m. birželio 29 d. būtų paskelbti tikėjimo metai. Deja, Lietuvos Katalikų Bažnyčia neįstengė paversti šių jubiliejų kažkuo panašiu į Lenkijos 1957–1966 m. Didžiąją Noveną. Šiuo laikotarpiu vėl buvo šiek tiek liberalizuota vyskupijų valdytojų išvykų į parapijas tvarka, o kartu ir galimybė suteikti Sutvirtinimo sakramentą: 1966 m. buvo aplankytos 9 parapijos, Sutvirtinimo sakramentas suteiktas 16 258 žmonėms¹⁹¹. Sovietų valdžia nelabai priešinosi ir galimybei Lietuvoje įgyvendinti liturginę reformą, nes buvo įsitikinusi, kad tai „nebus akstinas suaktyvinti religinei veiklai, kadangi dauguma dvasininkų skeptiškai žiūri į liturginę reformą“¹⁹².

Taigi jau pirmaisiais metais po Vatikano Susirinkimo Lietuvoje buvo juntamas Baž-

nyčios pastoracinės veiklos pagyvėjimas, dėl kurio negalėjo nesuaktyvėti ir visas religinis respublikos gyvenimas. Per 1967 m. Velykas didžiuosiuose miestuose bažnyčios vėl buvo perpildytos: sekmadienio rytą visose Vilniaus bažnyčiose buvo apie 23,5 tūkst., o vien Kauno katedroje – 8 tūkst. tikinčiųjų¹⁹³. Aišku, kad tai negalėjo nekelti sovietų valdžios susirūpinimo, ir ji sugriežtino pastoracinės veiklos kontrolę. Ją turėjo garantuoti 1966 m. sukurtos kultų įstatymų laikymosi priežiūros komisijos prie miestų ir rajonų vykdomųjų komitetų.

Koncesijų materialinės bazės ir religinės spaudos srityje pobūdis ir mastas. Be ne didžiausią atokvėpį sovietų valdžios antibažnytinėje politikoje nagrinėjamuoju tarpsniu Lietuvos Katalikų Bažnyčia pajuto materialinės bazės srityje. 1964 m. baigėsi bažnyčių uždarinėjimo kampanija – tais metais buvo uždaryta tik viena bažnyčia¹⁹⁴, o 1965–1967 m. – nė vienos. Kai 1964 m. pabaigoje sudegė Girkalnio (Raseinių r.) bažnytelė, 1966 m. netgi buvo leista ją atstatyti. Be to, šiuo laikotarpiu, kiek susilpnėjus valdžios fiskaliniam spaudimui ir pakilus gyventojų gyvenimo lygiui (ypač pradėjus mokėti pensijas kolūkiečiams), labai pagerėjo ir finansinė Bažnyčios būklė. Deja, būdų panaudoti šias lėšas tikėjimui stiprinti buvo mažai.

Tiesa, šiuo laikotarpiu vėl atsirado galimybė oficialiai išspausdinti šiek tiek religinės literatūros, kuri buvo reikalinga liturginei reformai įgyvendinti. Jau 1964 m. gruodžio mėn. į J. Rugienį kreipėsi kanauninkai Č. Krivaitis ir P. Bakšys su prašymu leisti išspausdinti lietuvių kalba mišiolą, evangelijų tekstų knygas ir apeigyną. J. Rugienis siūlė tam pritarti, motyvuodamas tuo, kad tokia literatūra vis tiek bus išspausdinta užsienyje ir po to nelegaliais kanalais plauks į Lietuvą¹⁹⁵. Jam pritarė ir LSSR KGB pirmininkas A. Randakevičius, kuris numatė šią koncesiją panaudoti ir kontrapropagandos tikslais, kadangi Romoje buvo sudaryta vysk. V. Brizgio vadovaujama komisija, turėjusi vykdyti reformą išeivijoje¹⁹⁶. Sovietų valdžia šią liturginės spaudos laidą ypač

stengėsi panaudoti propagandai. Antai iš 1966 m. 3 tūkst. egzempliorių tiražu išleisto dviejų dalių naujojo apeigyno net tūkstantis egzempliorių buvo išsiųsta į užsienį. Dar būdingesnis atvejis – Susirinkimo nutarimų laida. Iš pirmo žvilgsnio atrodo, kad leidimas spausdinti šiuos nutarimus – tai beprecedentė sovietų valdžios nuolaida religinės spaudos klausimu, nes jie jau gerokai išeina už liturginės literatūros rėmų, kurie ilgą laiką buvo ir valdžios toleruojamų religinio turinio spaudinių riba. Leista netgi įdėti trumpą įvadą be jokios duoklės sovietinės propagandos tikslams. Tačiau pažvelgus į šios publikacijos paskirstymo planą iliuzijos išsisklaido: iš numatytų išleisti 2300 Susirinkimo nutarimų egzempliorių 1000 turėjo būti išplatinta užsienyje priešiška propagandai apie religijos persekiojimą SSRS demaskuoti, 200 paskirstyta ateistinėms ir kitoms sovietinėms organizacijoms, 200 palikta įgaliojimo fonde, daugiausia dovanoti užsienio delegacijoms, ir tik 900 duoti dvasininkams (jokiu būdu ne pasauliečiams)¹⁹⁷. Kiek komplikavosi naujojo maldyno leidimo reikalai, nes liturginė komisija, sovietų valdžios manymu, norėjo padaryti jį pernelyg didelį, su katekizmu ir liturgikos paaiškinimais, todėl buvo liepta jį pertvarkyti¹⁹⁸. Tai tik dar kartą patvirtino principinę sovietų valdžios nuostatą religinės spaudos atžvilgiu. Vis dėlto buvo leista lietuvišką maldyną išleisti net 65 tūkst. egzempliorių tiražu.

Represijų prieš Bažnyčią sumažėjimas. 1965 m. sovietų valdžia pagaliau pripažino, kad pasitaikė tokių atvejų, kai nagrinėjant bylas asmenų, patrauktų baudžiamojon atsakomybėn pagal BK straipsnį dėl kėsini-mosi į žmogaus teises prisidengiant religinių apeigų atlikimu, iš tiesų buvo nuteisia-ma tik už religinius įsitikinimus¹⁹⁹. Pagal jau minėtą 1965 m. sausio 27 d. SSRS AT prezidiumo nutarimą „Dėl kai kurių socialistinio teisėtumo pažeidimo faktų, nukreiptų prieš tikinčiuosius“ turėjo būti peržiūrėtos visų nuteistų bei ištremtų dvasininkų ar dėl religinio pobūdžio veiklos nukentėjusių pasauliečių bylos. Pagal šį nutarimą buvo

panaikinti nuosprendžiai 1964 m. už vaikų katekizaciją nuteistiems kun. J. Zdebskiui ir V. Šikšniui, iki 10 metų sumažinta bausmė ir pagaliau paleistas dar nuo 1949 m. kalėjęs kun. P. Račiūnas. 1965 m. iš įkalinimo vietų buvo paleisti 9 kunigai²⁰⁰, 1964–1967 m. laisvės atėmimu nenubaustas nė vienas iš kunigų, dažniau taikytos administracinės nuobaudos už kulto įstatymų pažeidimus. Tiesa, KGB budrumo nesumažino. Nagrinėjamuoju tarpsniu tarp šios institucijos uždavinių vis svarbesnę vietą užėmė „demaskavimas kunigų kaip aktyvių buržuazinių nacionalistų ir jų kompromitavimas visuomenės akyse panaudojant jų amoralaus elgesio faktus“²⁰¹. Kokiais metodais tai buvo daroma, gerai atspindėjo kun. J. Zdebskio pavyzdys, išsamiai aprašytas neseniai išėjusioje V. Spenglos knygoje²⁰².

Taigi ir represijų srityje situacija nesiskyrė nuo bendros atmosferos, kurią galima apibūdinti kaip įtampos atoslūgį be palengvėjimo.

IŠVADOS

1953–1959 m. sovietų valdžia vykdydama antibažnytinę politiką atsisakė kai kurių neefektyvių stalininio laikotarpio metodų. To meto antibažnytinę politiką galima pavadinti siekimu patraukti Lietuvos Katalikų Bažnyčią į valdžios pusę, t. y. pasinaudoti ja vidaus ir užsienio politikoje, padarius tam tikrų nuolaidų. Kartu išliko sovietų valdžios esminė nuostata kuo labiau silpninti Bažnyčią, o vėliau ją galutinai sunaikinti. Tačiau tai turėjo būti padaryta ne gryna prievarta, bet taikant ribotas nuolaidas ir kontrole užsitikrinant dvasininkijos pasyvumą.

Pirmaisiais nagrinėjamojo laikotarpio metais Lietuvos Katalikų Bažnyčios valdymo ir hierarchijos formavimo srityje sovietų valdžia savo principinių nuostatų, susiformavusių dar pokario metais, iš esmės nekeitė. Pakito tik jos požiūris į tai, kad Lietuvoje gali būti daugiau vyskupų, tačiau į vyskupo titulo suteikimą buvo žiūrima kaip į lojalių vyskupijų valdytojų autoriteto didinimą. Šio-

je srityje pripažinta Vatikano legitimacija, tačiau jokių būdu ne iniciatyva. Toleruota ir tai, kad kai kurių vyskupijų valdytojai buvo ne visai lojalūs sovietų valdžiai dvasininkai.

Nuolaidų pastoracinei veiklai 1953–1959 m. oficialiai taip pat nedaryta, tačiau palyginti liberaliau žiūrėta į tokias pastoracinės veiklos formas kaip kunigų vykdoma vaikų katekizacija, vyskupijų valdytojų važinėjimai po parapijas, kreipimaisi į tikinčiuosius ir dvasininkiją, masinis kunigų ir tikinčiųjų susitelkimas per atlaidus. Daugiausia nuolaidų 1953–1959 m. Bažnyčiai padaryta religinės spaudos ir materialinės bazės plėtimo srityse. Tačiau toleruota tik liturginio pobūdžio, o ne katechetinė ar teologinė literatūra. Duotas leidimas leisti religinį žurnalą, kuris turėjo tarnauti labiau valdžios, o ne Bažnyčios tikslams.

1953–1959 m. fizinis teroras prieš dvasininkiją baigėsi, tačiau dar ir tuo metu kunigai bausti laisvės atėmimu, jų „antisovietinė veikla“ akivaizdžiau negu pokario metais buvo priedanga susidoroti su jais už pernelyg aktyvią ganytojišką veiklą ir nelojalumą valdžiai. Represijų prieš dvasininkus mastas sumažėjo ir dėl to, kad antisovietinis pagrindis nagrinėjamoju laikotarpiu išsisėmė, dvasininkija vengė ryšių su juo, tenkino si individualaus dvasinio iššūkio inicijavimu.

Naujas nuoseklus Lietuvos Katalikų Bažnyčios puolimas prasidėjo 1960 m. Jį lėmė tiek bendros antireliginės nuostatos sustiprėjimas didėjant totalitarinio režimo kontrolei, tiek nesėkmės, patirtos mėginant patraukti Bažnyčią į valdžios pusę. Puolimas labiausiai pasireiškė tuo, kad buvo visiškai suvaržyta dvasininkijos pastoracinė veikla už bažnyčių sienų, mažinama Bažnyčios materialinė bazė. Taip pat buvo atkurtas *status quo* Lietuvos Katalikų Bažnyčios valdymo ir hierarchijos formavimo srityje, vėl atimta galimybė leisti religinę spaudą. Tačiau Lietuvoje, ne taip, kaip kituose SSRS regionuose, nebuvo masiškai uždarinėjami maldos namai ir nevykdytos represijos prieš dvasininkiją. Sovietų valdžios pozicija Lietuvos Katalikų Bažnyčios ryšių su Vatikanu atžvilgiu labiausiai pasikeitė – nuo visiškai tokių

ryšių ribojimo iki jų kontrolės ir panaudojimo savo tikslams – taip pat tik septintojo dešimtmečio pradžioje.

Visoje SSRS slūgstant antireliginei kampanijai, o naujam popiežiui Pauliui VI įgyvendinant su komunistiniais režimais susijusias popiežiaus Jono XXIII idėjas, kurios buvo palankios ir SSRS, sovietų valdžia sumažino ir Katalikų Bažnyčios spaudimą, siekdama palaikyti tokią Šventojo Sosto politiką: nebeuždarinėtos bažnyčios, paleisti iš įkalinimo vietų kunigai, leista vykdyti liturginę reformą. Tačiau nepadaryta, nepaisant aktyvių Vatikano pastangų, didesnių nuolaidų Lietuvos Katalikų Bažnyčios valdymo ir hierarchijos formavimo srityje. Jau pirmaisiais Vatikano Susirinkimo metais Lietuvoje būta Susirinkimo recepsijos ženklų, kurie kėlė neigiamą sovietų valdžios reakciją.

Apžvelgę permainingo Lietuvos Katalikų Bažnyčios istorijos laikotarpio vieną iš svarbiausių aspektų – santykį su totalitarine ateistine valdžia, galime padaryti keletą bendresnio pobūdžio išvalgų apie būtent šio laikotarpio reikšmę ir padarinius Lietuvos Katalikų Bažnyčiai. Visų pirma nagrinėtas laikotarpis reikšmingas tuo, kad per jį išsiskleidė viltys, jog galimas vienoks ar kitoks Bažnyčios *modus vivendi* su sovietų valdžia. Pokario laikotarpiu tokių vilčių nebuvo dėl sovietų valdžios bekompromisinio smurto prieš Lietuvos Katalikų Bažnyčią, o postalininiu laikotarpiu jos vėl buvo atgijusios. Tačiau rezultatas, pasiektas einant šiuo keliu, netenkinio nei vienos, nei kitos pusės. Tai buvo ir viena iš priežasčių, dėl kurių aštuntajame dešimtmetyje atsirado katalikiškas disidentinis sąjūdis. Antra, būtent šiuo laikotarpiu Lietuvoje atsirado dvi Bažnyčios struktūros: oficialioji ir neoficialioji, atstovaujama valdžios nepripažintų vyskupų, kurie kontaktus su Bažnyčios nariais palaikė per nelegaliai veikusias moterų vienuolijas (vėliau prie jų prisidės ir pagrindinė seminarija). Šis neoficialus sluoksnis vėliau ir inicijavo pasipriešinimo Bažnyčios suvaržymui programą, stengėsi suteikti jai platesnę bazę. Tuo tarpu nagrinėtoju laikotarpiu tokio atotrūkio konformizmo–pasipriešinimo

atžvilgiu tarp šių dviejų struktūrų dar nebuvo. Trečia, galima konstatuoti, kad nagrinėtoju laikotarpiu Lietuvos Katalikų Bažnyčia patyrė ne mažiau nuostolių negu dėl pokario metų teroro. Taip buvo dėl to, kad sovietų valdžia ėmėsi racionalesnių bei rafinuotesnių antibažnytinės politikos priemonių: ribotos koncesijos ir nežaboto teroro pabaiga kur kas daugiau dvasininkų paskatino užimti konformistiškesnę, pasyvią poziciją; ryšio kanalų su Vatikanu kontrolė lei-

do sovietų valdžiai sėkmingai jais manipuluoti silpninant Bažnyčią; dėmesio sutelkimas į dvasininkijos izoliavimą šventoriuje ir jos kompromitavimas ateistinėje propagandoje, totali seminarijos kontrolė. Ketvirta, nors sovietų valdžia ėmėsi minėtų efektyvesnių priemonių, jai nepavyko redukuoti daugumos dvasininkijos veiklos iki religinių apeigų atlikimo ir tokiu būdu atriboti Bažnyčios nuo galimybės aktualizuoti Kristaus mokymą kasdieniame gyvenime.

Nuorodos

¹ Šios institucijos pavadinimas keletą kartų keitėsi: 1947–1955 m. tai buvo Religinių kultų reikalų tarybos prie SSRS MT įgaliotinis Lietuvai, 1955–1966 m. – Religinių reikalų įgaliotinis prie LSSR MT, 1966–1989 m. – Religijų reikalų tarybos prie SSRS MT įgaliotinis Lietuvai. Tekste vartojamos bendros santrumpos – religijų įgaliotinis ir RKRT.

² Lietuvos visuomenės organizacijų archyvas (toliau – LVOA), f. 1771, ap. 133, b. 46; ap. 192, b. 21–22, 50; ap. 193, b. 10, 26; ap. 194, b. 9; ap. 205, b. 13, 40; ap. 208, b. 16.

³ LVOA, f. 1771, ap. 190, b. 10–12.

⁴ Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. R-181, ap. 1, b. 70–159; ap. 3, b. 34–75.

⁵ Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. K-1, ap. 3, b. 39, 51, 53, 471, 500–501.

⁶ Ibid., ap. 45, b. 97–100.

⁷ Ibid., b. 1272–1274.

⁸ Ibid., b. 159.

⁹ Ibid., baudžiamosios bylos Nr. 44381/3, 44166/3, 47441/3.

¹⁰ J. Stankevičius, *Mano gyvenimo kryžkelės*, rankraštis, 1965; S. Kiškis, *Aš padarysiu jus žmonių žvejais*, Kaunas, 1994; L. Tulaba, *Nuo Dusios iki Tiberio*, Roma, 1993, d. 1–2; J. Žvinys, *Mano gyvenimo užrašai*, Vilnius, 1993.

¹¹ V. Skuodis, *Dvasinis genocidas Lietuvoje*, Vilnius, 1996.

¹² V. S. Vardys, *The Catholic Church, dissent and nationality in soviet Lithuania*, New York, 1978.

¹³ J. Savasis, *The war against God in Lithuania*, New York, 1966.

¹⁴ M. Raišupis, *Dabarties kankiniai*, Chicago, 1972.

¹⁵ S. Sužiedėlis, *The Sword and the Cross. A history of the Church in Lithuania*, Huntington, 1988.

¹⁶ T. Remeikis, *Opposition to soviet rule 1945–1980*, Chicago, 1980.

¹⁷ R. J. Misiūnas, R. Taagepera, *Baltijos valstybės: priklausomybės metai 1940–1980*, Vilnius, 1992.

¹⁸ A. Liekis, *LKP agonijos kronika*, Vilnius, 1996, d. 1.

¹⁹ M. Bourdeaux, *Land of crosses. The struggle for religious freedom in Lithuania 1939–1978*, Devon, 1979.

²⁰ J. Aničas, *Socialinis politinis Katalikų bažnyčios vaidmuo Lietuvoje 1945–1952 m.*, Vilnius, 1971; J. Aničas, J. Mačiulis, *Katalikybės evoliucija socializmo sąlygomis*, Vilnius, 1979.

²¹ J. Rimaitis, *Religion in Lithuania*, Vilnius, 1971.

²² LSSR MVD 1953 m. gegužės mėn. pažyma apie antisovietinę LSSR katalikų dvasininkijos veiklą, LYA, f. K-1, ap. 10, b. 151, l. 198.

²³ V. Tininis, *Sovietinė Lietuva ir jos veikėjai*, Vilnius, 1994, p. 73.

²⁴ Agento Petraičio 1954 m. sausio 22 d. pranešimas, LYA, f. K-1, ap. 45, b. 1274, l. 123.

²⁵ LSSR MVD 1953 m. gegužės mėn. pažyma apie antisovietinę LSSR katalikų dvasininkijos veiklą, ibid., ap. 10, b. 151, l. 199.

²⁶ Apie tai plačiau žr. A. Streikus, „Politinės ir ekonominės raidos bruožai Lietuvoje 1953–1955 m.“, *Darbai*, 1996, Nr. 2, p. 68–83.

²⁷ Religijų įgaliotinio B. Pušinio 1953 m. gegužės 16 d. pranešimas RKRT pirmininkui I. Polianskiui, LCVA, f. R-181, ap. 3, b. 34, l. 76.

²⁸ Postanovlenie KPSS CK „Ob ošibkach v provedenii naučno-ateističeskoj propagandy sredi naselenija“, *Pravda*, 1954, lapkričio 11.

²⁹ Ibid.

³⁰ M. Bourdeaux, *Opium of the people. The Christian religion in the U.S.S.R.*, London, 1965, p. 179.

³¹ Ataskaita apie religijų įgaliotinio įstaigos darbą 1955 m. II pusėje, LVOA, f. 1771, ap. 192, b. 10, l. 177.

³² B. Pušinio 1960 m. lapkričio 9 d. rašyti paaiškinimai LKP CK sekretoriui V. Niunkai, ibid., ap. 190, b. 12, l. 145.

³³ Ataskaita apie religijų įgaliotinio įstaigos darbą 1955 m. I pusėje, *ibid.*, ap. 192, b. 50, l. 67.

³⁴ Kun. G. Blyno 1954 m. lapkričio 14 d. laiško SSRS MT pirmininkui G. Malenkovui vertimas į rusų k., *ibid.*, l. 85.

³⁵ Ataskaita apie religijų įgaliotinio įstaigos darbą 1955 m. II pusėje, *ibid.*, l. 66.

³⁶ Agento Petraičio 1954 m. sausio 22 d. pranešimas, LYA, f. K-1, ap. 45, b. 1274, l. 123.

³⁷ Agento Gedimino 1955 m. gruodžio 8 d. pranešimas, *ibid.*, l. 235.

³⁸ L. Martavičiaus rezoliucija prie agento Gedimino 1955 m. gruodžio 8 d. pranešimo, *ibid.*

³⁹ LSSR KGB pirmininko K. Liaudžio 1956 m. vasario 6 d. informacija, LVOA, f. 1771, ap. 190, b. 10, l. 100.

⁴⁰ Ataskaita apie religijų įgaliotinio įstaigos darbą 1957 m. II pusėje, *ibid.*, ap. 194, b. 9, l. 12.

⁴¹ Agento Liepos 1957 m. rugsėjo 13 d. pranešimas, LYA, f. K-1, ap. 45, b. 98, l. 55.

⁴² *Ibid.*, l. 96.

⁴³ Apie tai plačiau žr. A. Streikus, „Į „Kronikos ištakas“ pažvelgus“, *Naujasis židinys*, 1997, Nr. 3–4, p. 167–170.

⁴⁴ Baudžiamoji byla dėl nelegalios dvasininkų konferencijos, įvykusios 1957 m. rugsėjo 6 d. Vilniaus arkivyskupijos kurijos patalpose, LYA, f. K-1, ap. 43, b. 58, l. 1–83.

⁴⁵ Religijų įgaliotinio informacija apie 1957 m. rugsėjo 6 d. įvykusią nelegalią dvasininkų konferenciją, LVOA, f. 1771, ap. 192, b. 26, l. 69.

⁴⁶ Ataskaita apie LSSR KGB darbą 1956 m.–1957 m. balandžio 1 d., LYA, f. 1771, ap. 10, b. 232, l. 14.

⁴⁷ Be jo kunigas oficialiai negalėjo atlikti religinių apeigų.

⁴⁸ Religijų įgaliotinio informacija apie pokalbį su vysk. K. Paltaroku, LVOA, f. 1771, ap. 192, b. 50, l. 152.

⁴⁹ J. Stankevičius, *op. cit.*, p. 383.

⁵⁰ Buvęs Kauno arkivyskupijos augziliaras, po karo emigravęs iš Lietuvos.

⁵¹ Religijų įgaliotinio J. Rugienio 1958 m. spalio 29 d. informacija RKRT pirmininkui A. Puzinui, LCVA, f. R-181, ap. 3, b. 50, l. 56–57.

⁵² Religijų įgaliotinio J. Rugienio 1958 m. rugpjūčio 11 d. informacija RKRT pirmininkui A. Puzinui, *ibid.*, l. 45–46.

⁵³ LSSR vidaus reikalų ministro pavaduotojo L. Martavičiaus 1953 m. spalio 23 d. raštas A. Sniečkui, LYA, f. K-1, ap. 45, b. 1274, l. 17.

⁵⁴ *Ibid.*, l. 18.

⁵⁵ Religijų įgaliotinio informacija apie 1954 m. birželio 30 d. pokalbį su vyskupu K. Paltaroku, LVOA, f. 1771, ap. 192, b. 21, l. 155.

⁵⁶ Religijų įgaliotinio B. Pušinio 1954 m. rugsėjo 15 d. raštas RKRT pirmininkui I. Polianskiui, LCVA, f. R-181, ap. 3, b. 38, l. 113.

⁵⁷ Byla LYA neišlikusi.

⁵⁸ Agento Petraičio 1954 m. lapkričio 12 d. pranešimas, LYA, f. K-1, ap. 45, b. 159, l. 300.

⁵⁹ Religijų įgaliotinio 1956 m. vasario 10 d. informacija apie LKP CK biuro 1956 m. vasario 8 d. posėdį, LVOA, f. 1771, ap. 190, b. 12, l. 132.

⁶⁰ Agento Gedimino 1956 m. sausio 30 d. pranešimas, LYA, f. K-1, ap. 45, b. 1274, l. 248–250.

⁶¹ Agento Popovo 1956 m. birželio 5 d. pranešimas, *ibid.*, l. 260.

⁶² *Ibid.*, l. 261.

⁶³ Religijų įgaliotinio B. Pušinio 1956 m. lapkričio 22 d. informacija A. Sniečkui, LVOA, ap. 192, b. 10, l. 39.

⁶⁴ RKRT 1959 m. rugsėjo 15 d. raštas religijų įgaliotiniui Lietuvoje, LCVA, f. R-181, ap. 3, b. 44, l. 74–75.

⁶⁵ Religijų įgaliotinio J. Rugienio 1957 m. gruodžio 23 d. raštas A. Sniečkui, LVOA, f. K-1, ap. 193, b. 26, l. 50.

⁶⁶ Religijų įgaliotinio B. Pušinio 1955 m. birželio 25 d. raštas LSSR MT pirmininkui M. Gedvilui, LCVA, f. R-181, ap. 3, b. 42, l. 70.

⁶⁷ RKRT pirmininko I. Polianskio 1955 m. vasario 1 d. atsakymas į religijų įgaliotinio B. Pušinio paklausimą dėl kunigo J. Sauliaus perkėlimo, *ibid.*, ap. 1, b. 87, l. 3.

⁶⁸ LSSR KGB 4-osios valdybos 3-iojo skyriaus ataskaita apie darbą 1956 m.–1957 m. balandžio 1 d., LYA, f. K-1, ap. 3, b. 500, l. 89.

⁶⁹ LSSR KGB pirmininko pavaduotojo L. Martavičiaus 1958 m. gruodžio 24 d. siūlymas SSRS KGB pirmininko pavaduotojui K. Lunevui, *ibid.*, b. 501, l. 77.

⁷⁰ 1955 m. lapkričio 5 d. pažyma apie LSSR KGB 4-osios valdybos darbo patikrinimą, *ibid.*, b. 471, l. 82.

⁷¹ LSSR KGB pirmininko K. Liaudžio 1954 m. lapkričio 15 d. specialusis pranešimas A. Sniečkui, *ibid.*, ap. 45, b. 1274, l. 28.

⁷² Religijų įgaliotinio B. Pušinio 1956 m. liepos 11 d. raštas LKP CK, LVOA, f. 1771, ap. 192, b. 10, l. 133.

⁷³ Religijų įgaliotinio J. Rugienio 1958 m. liepos 8 d. raštas LKP CK, *ibid.*, ap. 194, b. 9, l. 84.

⁷⁴ Religijų įgaliotinio J. Rugienio pranešimas apie 1957 m. atlaides Šiluvoje, *ibid.*, ap. 192, b. 50, l. 175.

⁷⁵ Religijų įgaliojimo J. Rugienio pasiūlymai dėl masinio tikinčiųjų antplūdžio į šventas vietas apribojimo, *ibid.*, ap. 194, b. 9, l. 105.

⁷⁶ Vyskupų J. Steponavičiaus ir P. Maželio 1958 m. pastoracinių laiškų nuorašai, *ibid.*, l. 56–59.

⁷⁷ Religijų įgaliojimo B. Pušinio 1954 m. rugpjūčio 20 d. informacija apie vysk. K. Paltaroko lankymąsi Utenoje, *ibid.*, ap. 192, b. 22, l. 27.

⁷⁸ Ataskaita apie religijų įgaliojimo įstaigos darbą 1954 m. II pusėje, *ibid.*, b. 50, l. 11.

⁷⁹ LSSR MVD 4-osios valdybos viršininko P. Raslano 1953 m. spalio mėn. pranešimas SSRS MVD 4-osios valdybos 7-ojo skyriaus viršininkui Lutovui, LYA, f. K-1, ap. 45, b. 1274, l. 420.

⁸⁰ A. Sniečkus 1960 m. gruodžio 7 d. laiške SSKP CK nurodė, kad 1956–1960 m. Lietuvoje buvo uždarytos septynios bažnyčios, tačiau šis skaičius aiškiai padidintas.

⁸¹ A. Sniečkaus 1960 m. gruodžio 7 d. laiškas SSKP CK, LVOA, f. 1771, ap. 190, b. 12, l. 103.

⁸² LSSR KGB pirmininko K. Liaudžio 1956 m. balandžio 24 d. pranešimas, LYA, f. K-1, ap. 10, b. 198, l. 15.

⁸³ Religijų įgaliojimo J. Rugienio 1958 m. gegužės 26 d. raštas A. Sniečkui, LVOA, f. 1771, ap. 194, b. 9, l. 78–79.

⁸⁴ A. Sniečkaus 1960 m. gruodžio 7 d. laiškas SSKP CK, *ibid.*, ap. 190, b. 12, l. 107.

⁸⁵ Ataskaita apie religijų įgaliojimo įstaigos darbą 1957 m. II pusėje, *ibid.*, ap. 194, b. 9, l. 14.

⁸⁶ Ataskaita apie religijų įgaliojimo įstaigos darbą 1959 m., *ibid.*, ap. 205, b. 40, l. 19.

⁸⁷ Ataskaita apie religijų įgaliojimo įstaigos darbą 1957 m. II pusėje, *ibid.*, ap. 194, b. 9, l. 15.

⁸⁸ M. Bourdeaux, *Opium of the people*, p. 90.

⁸⁹ Religijų įgaliojimo B. Pušinio 1949 m. rugsėjo mėn. raštas A. Sniečkui ir RKRT pirmininkui I. Polianskiui, LYA, f. K-1, ap. 10, b. 73, l. 232.

⁹⁰ P. Kapralovo 1949 m. spalio 17 d. informacija SSRS saugumo ministrui V. Abakumovui, *ibid.*, l. 231.

⁹¹ LSSR MT informacija apie 1955 m. gruodžio 22 d. susitikimą su Lietuvos Katalikų Bažnyčios hierarchais, LVOA, f. 1771, ap. 190, b. 10, l. 93.

⁹² Agento Petraičio 1956 m. kovo 23 d. pranešimas, LYA, f. K-1, ap. 45, b. 1274, l. 257.

⁹³ Ataskaita apie religijų įgaliojimo įstaigos darbą 1955 m. II pusėje, LVOA, f. 1771, ap. 192, b. 10, l. 176.

⁹⁴ Agento Petraičio 1956 m. kovo 23 d. pranešimas, LYA, f. K-1, ap. 45, b. 1274, l. 256.

⁹⁵ Religijų įgaliojimo B. Pušinio 1957 m. sausio 10 d. raštas A. Sniečkui, LVOA, f. 1771, ap. 193, b. 26, l. 24.

⁹⁶ Agento Liepos 1956 m. vasario 22 d. pranešimas, LYA, f. K-1, ap. 45, b. 1274, l. 254.

⁹⁷ Religijų įgaliojimo B. Pušinio 1956 m. vasario 10 d. raštas A. Sniečkui, LVOA, f. 1771, ap. 193, b. 10, l. 227.

⁹⁸ Ataskaita apie religijų įgaliojimo įstaigos darbą 1958 m. I pusėje, *ibid.*, ap. 194, b. 9, l. 3.

⁹⁹ Ataskaita apie religijų įgaliojimo įstaigos darbą 1956 m. I pusėje, *ibid.*, ap. 193, b. 10, l. 210.

¹⁰⁰ 1958 m. sausio 18 d. A. Česnulevičiūtės bute įvykdytos kratos protokolai, LYA, baudžiamoji byla Nr. 44608/3, t. 1, l. 89–91.

¹⁰¹ Kaltinamoji išvada kun. A. Markevičiaus baudžiamojoje byloje, *ibid.*, l. 217.

¹⁰² LSSR KGB tardytojo Andriušovo pažyma, LYA, baudžiamoji byla Nr. 42424/3, t. 3, l. 100.

¹⁰³ Ataskaita apie religijų įgaliojimo įstaigos darbą 1960 m., LVOA, f. 1771, ap. 208, b. 16, l. 19.

¹⁰⁴ Ataskaita apie religijų įgaliojimo įstaigos darbą 1958 m. I pusėje, *ibid.*, ap. 194, b. 9, l. 31.

¹⁰⁵ LSSR KGB Kauno miesto skyriaus ataskaita apie darbą 1954–1955 m., LYA, f. K-1, ap. 14, b. 118, l. 151.

¹⁰⁶ LSSR KGB 4-osios valdybos 3-iojo skyriaus ataskaita apie darbą 1956 m.–1957 balandžio 1 d., *ibid.*, ap. 3, b. 500, l. 91.

¹⁰⁷ LSSR KGB 4-osios valdybos 3-iojo skyriaus ataskaita apie darbą 1957 m., *ibid.*, l. 209.

¹⁰⁸ LSSR MVD pažyma apie kunigus P. Jakulevičių ir G. Blyną, *ibid.*, ap. 10, b. 157.

¹⁰⁹ A. Sniečkaus rezoliucija prie LSSR MVD pažymos apie kunigus P. Jakulevičių ir G. Blyną, *ibid.*

¹¹⁰ LSSR KGB 1958 m. kovo 28 d. pažyma apie antisovietinę vysk. T. Matulionio veiklą, *ibid.*, ap. 45, b. 98, l. 9.

¹¹¹ LKP CK biuro 1958 m. gegužės 26 d. nutarimas dėl vysk. T. Matulionio, LVOA, f. 1771, ap. 190, b. 11, l. 131.

¹¹² Pagal kun. A. Jurgaičio archyvinę baudžiamąją bylą, LYA, baudžiamoji byla Nr. 44381/3.

¹¹³ Pagal kun. A. Mociaus archyvinę baudžiamąją bylą, *ibid.*, baudžiamoji byla Nr. 44166/3.

¹¹⁴ LSSR KGB pirmininko pavaduotojo L. Martavičiaus 1958 m. kovo 10 d. ataskaita, *ibid.*, ap. 45, b. 98, l. 15.

¹¹⁵ Vysk. T. Matulionio 1958 m. sausio 3 d. laiškas LSSR MT, *ibid.*, b. 97, l. 389.

¹¹⁶ 1960 m. birželio 12 d. religijų įgaliojimo J. Rugienio pranešimas apie priešiškas vysk. J. Steponavičiaus nuotaikas ir veiklą, LCVA, f. R-181, ap. 3, b. 56, l. 122.

- ¹¹⁷ Religijų įgaliotinio J. Rugienio informacija LKP CK apie RKRT įgaliotinių 1958 m. lapkričio 25 d. pasitarimą, LVOA, f. 1771, ap. 205, b. 13, l. 35–36.
- ¹¹⁸ LKP CK 1959 m. balandžio 20 d. posėdžio protokolas, *ibid.*, ap. 196, b. 98, l. 38–39.
- ¹¹⁹ *Ibid.*, l. 19–22.
- ¹²⁰ LKP CK biuro 1960 m. gruodžio 3 d. posėdžio medžiaga, *ibid.*, ap. 190, b. 12, l. 110–116.
- ¹²¹ A. Sniečkaus 1960 m. gruodžio 7 d. laiškas SSKP CK, *ibid.*, l. 103.
- ¹²² Ataskaita apie religijų įgaliotinio įstaigos darbą 1956 m. II pusėje, *ibid.*, ap. 193, b. 10, l. 198–199.
- ¹²³ Religijų įgaliotinio B. Pušinio 1956 m. gegužės 16 d. raštas A. Sniečkui ir LSSR KGB pirmininkui K. Liaudžiui, *ibid.*, l. 33.
- ¹²⁴ LSSR KGB susirašinėjimas su LKP CK dėl vysk. J. Steponavičiaus iškeldinimo iš Vilniaus, *ibid.*, ap. 190, b. 12, l. 86–87.
- ¹²⁵ LSSR KGB 4-osios valdybos 3-iojo skyriaus darbuotojo A. Domarko raportas apie pokalbį su religijų įgaliotiniu J. Rugieniu, LYA, f. K-1, ap. 45, b. 98, l. 12.
- ¹²⁶ LSSR KGB 1963 m. vasario 4 d. ataskaita apie padėtį Panevėžio vyskupijoje, *ibid.*, ap. 3, b. 39, l. 112–114.
- ¹²⁷ *Ibid.*, l. 114.
- ¹²⁸ Religijų įgaliotinio J. Rugienio 1962 m. balandžio 17 d. pažyma apie Kaišiadorių vyskupijos valdytoją J. Meidų, LCVA, f. R-181, ap. 3, b. 64, l. 72–73.
- ¹²⁹ Religijų įgaliotinio J. Rugienio 1960 m. sausio 13 d. pranešimas A. Sniečkui, LVOA, f. 1771, ap. 205, b. 40, l. 2.
- ¹³⁰ Agento Gedimino 1960 m. sausio 14 d. pranešimas, LYA, f. K-1, ap. 45, b. 99, l. 84.
- ¹³¹ Religijų įgaliotinio 1960 m. kovo 1 d. pranešimas RKRT pirmininkui A. Puzinui apie religinius centrus, LCVA, f. R-181, ap. 3, b. 56, l. 20.
- ¹³² M. Bourdeaux, *Patriarch and prophets. Persecution of the Russian Orthodox church*, Oxford, 1975, p. 44–46.
- ¹³³ Agento Saulės 1961 m. lapkričio 4 d. pranešimas, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 32, l. 98–101.
- ¹³⁴ LSSR KGB pasiūlymai dėl iš agento Saulės gautų duomenų panaudojimo, *ibid.*, l. 210–211.
- ¹³⁵ LSSR KGB ataskaita apie Lietuvos Katalikų Bažnyčios atstovų dalyvavimą II Vatikano Susirinkimo pirmojoje sesijoje, *ibid.*, b. 39, l. 151.
- ¹³⁶ J. Stankevičius, *op. cit.*, p. 487, 507.
- ¹³⁷ LSSR KGB informacija apie katalikų grupės 1963 m. išvyką į Italiją, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 39, l. 157.
- ¹³⁸ Religijų įgaliotinio J. Rugienio 1964 m. vasario 12 d. raštas RKRT pirmininkui A. Puzinui, LCVA, f. R-181, ap. 1, b. 145, l. 13.
- ¹³⁹ LKP CK 1959 m. balandžio 20 d. nutarimas „Dėl faktų, kai dvasininkija pažeidžia sovietinius kulto įstatymus“, LVOA, f. 1771, ap. 196, b. 98, l. 38.
- ¹⁴⁰ LSSR KGB Klaipėdos miesto skyriaus ataskaita apie darbą 1960 m., LYA, f. K-1, ap. 14, b. 375, l. 195–196.
- ¹⁴¹ Religijų įgaliotinio J. Rugienio 1965 m. lapkričio 28 d. raštas RKRT pirmininko pavaduotojui V. Riazanovui, LCVA, f. R-181, ap. 1, b. 148, l. 19.
- ¹⁴² Ataskaita apie religijų įgaliotinio įstaigos darbą 1959 m., LVOA, f. 1771, ap. 205, b. 40, l. 10.
- ¹⁴³ *Ibid.*, l. 8.
- ¹⁴⁴ Religijų įgaliotinio J. Rugienio pranešimas apie Velykų šventimą 1960 m. Vilniuje ir Kaune, *ibid.*, l. 39.
- ¹⁴⁵ LSSR KGB Kauno miesto skyriaus ataskaita apie darbą 1960 m., LYA, f. K-1, ap. 14, b. 147, l. 155.
- ¹⁴⁶ Religijų įgaliotinio J. Rugienio 1962 m. kovo 2 d. raštas LKP CK, LCVA, f. R-181, ap. 3, b. 64, l. 92.
- ¹⁴⁷ Religijų įgaliotinio J. Rugienio 1958 m. liepos 8 d. raštas LKP CK, LVOA, f. 1771, ap. 194, b. 9, l. 88–89.
- ¹⁴⁸ Ataskaita apie religijų įgaliotinio įstaigos darbą 1961 m., LCVA, f. R-181, ap. 3, b. 62, l. 20.
- ¹⁴⁹ Religijų įgaliotinio J. Rugienio 1963 m. balandžio 19 d. raštas LSSR MT pirmininko pavaduotojai L. Diržinskaitei, *ibid.*, ap. 1, b. 144, l. 57–58.
- ¹⁵⁰ Religijų įgaliotinio J. Rugienio pažyma apie konfirmacijos tvarką LSSR, *ibid.*, ap. 3, b. 66, l. 87.
- ¹⁵¹ Religijų įgaliotinio 1964 m. pažyma apie neregulinių civilinių ritualų ir sovietinių švenčių diegimą, *ibid.*, b. 69, l. 2–14.
- ¹⁵² Kaltinamoji išvada kun. A. Šeškevičiaus ir kitų baudžiamojame byloje, LYA, baudžiamoji byla Nr. 47441/3, t. 7, l. 532.
- ¹⁵³ Bažnyčios pastatas 1962 m. perduotas Filharmonijai; kun. L. Povilionis 1962 m. sausio 26 d. nu-teistas kalėti 8 metus, kun. B. Burneikis – 7 metus.
- ¹⁵⁴ Ataskaita apie religijų įgaliotinio įstaigos darbą 1961 m., LCVA, f. R-181, ap. 3, b. 62, l. 2.
- ¹⁵⁵ M. Bourdeaux, *Opium of the people*, p. 209.
- ¹⁵⁶ LSSR KGB Kauno miesto skyriaus ataskaita apie darbą 1962 m., LYA, f. K-1, ap. 14, b. 149, l. 34–35.
- ¹⁵⁷ *Ibid.*, l. 36.
- ¹⁵⁸ Religijų įgaliotinio J. Rugienio 1962 m. balandžio 20 d. raštas LKP Ukmergės RK sekretoriui, LCVA, f. R-181, ap. 3, b. 64, l. 68.
- ¹⁵⁹ LSSR KGB 1962 m. balandžio 10 d. pažyma apie Vilniaus bažnyčias, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 39, l. 32.
- ¹⁶⁰ Religijų įgaliotinio J. Rugienio 1959 m. liepos 30 d. raštas A. Sniečkui ir LSSR MT pirmininkui M. Šumauskui, LVOA, f. 1771, ap. 205, b. 13, l. 55.

¹⁶¹ J. Ponomarenko, „Lečenie ladanom“, *Izvestija*, 1962, liepos 7.

¹⁶² Ataskaita apie religijų įgaliotinio įstaigos darbą 1961 m., LCVA, f. R-181, ap. 3, b. 62, l. 25.

¹⁶³ 1961 m. SSRS buvo įvykdyta pinigų reforma: senų ir naujų rublių santykis – 10:1.

¹⁶⁴ Ibid., l. 26.

¹⁶⁵ Religijų įgaliotinio J. Rugienio 1962 m. balandžio 9 d. raštas RKRT apie kulto tarnautojų pajamas, *ibid.*, b. 64, l. 90.

¹⁶⁶ Ibid., l. 91.

¹⁶⁷ Religijų įgaliotinio J. Rugienio 1965 m. lapkričio 28 d. informacija RKRT pirmininko pavaduotojui V. Riazanovui, *ibid.*, ap. 1, b. 148, l. 19.

¹⁶⁸ Religijų įgaliotinio J. Rugienio 1960 m. kovo 10 d. raštas LKP CK sekretoriui V. Niunkai, LVOA, f. 1771, ap. 205, b. 40, l. 30–31.

¹⁶⁹ LSSR KGB Kauno miesto skyriaus ataskaita apie darbą 1960 m., LYA, f. K-1, ap. 14, b. 147, l. 154.

¹⁷⁰ LSSR KGB pasiūlymai dėl iš agento Saulės gautų duomenų panaudojimo, *ibid.*, ap. 3, b. 32, l. 208.

¹⁷¹ LSSR KGB ataskaita apie darbą 1962 m., *ibid.*, ap. 10, b. 324, l. 11.

¹⁷² R. Weigel, *The final Revolution. The resistance Church and collapse of communism*, Oxford, 1992, p. 74–76.

¹⁷³ RKRT pirmininko A. Puzino 1964 m. gegužės 27 d. pranešimas apie Pauliaus VI politiką, LCVA, f. R-181, ap. 3, b. 68, l. 10.

¹⁷⁴ LSSR KGB ataskaita apie LSSR katalikų delegacijos dalyvavimą Vatikano Susirinkimo trečiojoje sesijoje, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 51, l. 13.

¹⁷⁵ Religijų įgaliotinio 1965 m. liepos 7 d. ataskaita, LCVA, f. R-181, ap. 1, b. 148, l. 37–40.

¹⁷⁶ Religijų įgaliotinio J. Rugienio informacija apie J. Stankevičiaus nušalinimą, *ibid.*, ap. 3, b. 71, l. 111.

¹⁷⁷ LSSR KGB 2-osios valdybos darbo 1965 m. II pusėje planas, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 53, l. 71.

¹⁷⁸ Religijų įgaliotinio J. Rugienio 1965 m. lapkričio 27 d. informacija RKRT pirmininkui A. Puzinui, LCVA, f. R-181, ap. 3, b. 71, l. 143.

¹⁷⁹ Religijų įgaliotinio J. Rugienio 1966 m. gegužės 30 d. informacija Religinių reikalų tarybos prie SSRS MT (toliau – RRT) pirmininkui V. Kurojedovui, *ibid.*, b. 73, l. 16–17.

¹⁸⁰ LSSR KGB 2-osios valdybos darbo 1965 m. II pusėje planas, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 53, l. 68.

¹⁸¹ Religijų įgaliotinio J. Rugienio 1966 m. liepos 4 d. informacija RRT pirmininkui V. Kurojedovui, LCVA, f. R-181, ap. 3, b. 73, l. 30.

¹⁸² Religijų įgaliotinio J. Rugienio 1967 m. spalio 3 d. raštas LKP CK sekretoriui A. Barkauskui, *ibid.*, b. 75, l. 122.

¹⁸³ RRT atsakymas į Vatikano sekretoriaus pavaduotojo A. Kazarolio notą, *ibid.*, l. 89–95.

¹⁸⁴ Religijų įgaliotinio J. Rugienio 1966 m. rugpjūčio 22 d. raštas LKP CK, *ibid.*, b. 73, l. 43–44.

¹⁸⁵ Religijų įgaliotinio J. Rugienio 1967 m. liepos 3 d. raštas RRT pirmininkui V. Kurojedovui, *ibid.*, ap. 1, b. 159, l. 30.

¹⁸⁶ LSSR KGB 2-osios valdybos darbo 1965 m. II pusėje planas, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 53, l. 67.

¹⁸⁷ LSSR KGB 2-osios valdybos 2-ojo skyriaus darbo 1967 m. II ketvirtyje planas, *ibid.*, b. 63, l. 13.

¹⁸⁸ Ibid., l. 14.

¹⁸⁹ Ataskaita apie religijų įgaliotinio įstaigos darbą 1965 m., LCVA, f. R-181, ap. 3, b. 70, l. 6.

¹⁹⁰ Ataskaita apie religijų įgaliotinio įstaigos darbą 1966 m., *ibid.*, b. 72, l. 24.

¹⁹¹ 1967 m. pažyma RRT pirmininkui V. Kurojedovui apie paruošimo sutvirtinimo sakramentui ir jo priėmimo tvarką Lietuvos Katalikų Bažnyčioje, *ibid.*, b. 75, l. 142.

¹⁹² LSSR KGB ataskaita apie LSSR katalikų delegacijos dalyvavimą Vatikano Susirinkimo trečiojoje sesijoje, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 51, l. 12.

¹⁹³ Religijų įgaliotinio J. Rugienio ataskaita apie Velykų šventės 1967 m. tarp LSSR katalikų, sentikių ir stačiatikių, LCVA, f. R-181, ap. 3, b. 75, l. 49.

¹⁹⁴ Ataskaita apie religijų įgaliotinio įstaigos darbą 1964 m., *ibid.*, b. 67, l. 38.

¹⁹⁵ Religijų įgaliotinio J. Rugienio 1964 m. gruodžio 26 d. raštas LKP CK sekretoriui A. Barkauskui, *ibid.*, b. 68, l. 40.

¹⁹⁶ LSSR KGB ataskaita apie LSSR katalikų delegacijos dalyvavimą Vatikano Susirinkimo trečiojoje sesijoje, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 51, l. 12.

¹⁹⁷ Religijų įgaliotinio J. Rugienio 1967 m. balandžio 12 d. raštas LKP CK sekretoriui A. Barkauskui, LCVA, f. R-181, ap. 3, b. 75, l. 39.

¹⁹⁸ Ataskaita apie religijų įgaliotinio įstaigos darbą 1967 m., *ibid.*, b. 74, l. 24.

¹⁹⁹ RKRT pirmininko A. Puzino informacija apie 1965 m. sausio 27 d. nutarimo svarstymą SSRS AT prezidiume, *ibid.*, b. 71, l. 6.

²⁰⁰ Ataskaita apie religijų įgaliotinio įstaigos darbą 1965 m., *ibid.*, b. 70, l. 30.

²⁰¹ LSSR KGB 1964 m. agentūrinių-operatyvinių priemonių planas, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 53, l. 118.

²⁰² V. Spengla, „*Akiplėša*“. KGB kova prieš Bažnyčią, Vilnius, 1996.

Arūnas Streikus

SOVIET ANTI-CATHOLIC CHURCH ACTIVITIES (1953–1967)

Summary

The relationship between the Catholic Church and the totalitarian Soviet regime dominated the historical process in Lithuania. J. Stalin's death and the evolution of Soviet anti-Catholic policies changed the character of the relationship between Church and the Soviet State. Attempts had been made to replace the post-war anti-Church terrorist politics with the politics of limited concessions and the tactics of active penetration into inner life trying to win the Church over to the Soviet power's side and make it an active supporter of home and foreign politics. It's noteworthy that the concessions were limited to a great extent. It had been officially allowed to consecrate only two bishops and the loyalty of diocese pastors was not so vigilantly observed. The publication of religious literature was restricted to liturgical publications and the only periodical religious journal was to serve the interests of governing authorities instead of those of Church. Though the process of closing churches was stopped the renovation of its net was minimal due to the exclusively hostile attitude of local Soviet authorities. Despite the fact that the scope of represions against priesthood had diminished even at that time not a few priests were sentenced for their anti-Soviet activities. However, it should be noted that they were punished just for doing their duties too earnestly. On the other hand due to a less strict control of connections with the Vatican and pastor responsibilities the Church in Lithuania could lead a more authentic life. The experience of post war atrocities and liberalisation of the Church's politics by the Soviet power after Stalin's death stipulated that the Authorities of the Church choose getting on with the Soviet power attitude as an individual moral defiance to the regime was initiated. Yet the Soviet power did not succeed in winning the Church to its side and the most striking

demonstration of this fact is the refusal of the Church to publish pro-Soviet religious journals.

A new and very consistent attack on the Catholic Church of Lithuania started in 1960 subsequent to a generally increasing anti-Church attitude of the Soviet power, and the increase of the totalitarian regime control and the failure to win the Catholic Church over to the Soviet's side. However the Soviet power could not resolve to take such radical measures against Catholic Church of Lithuania as it took against the Russian Orthodox Church in other regions of the USSR. The attack on the Church first of all manifested itself by a more severe pastoral responsibility control, by the restriction of the space of pastoral responsibility and the deprivation of publishing religious press. Though the process of closing meeting houses continued, its scope was not a total as in other USSR regions. Besides, the Soviet power pursued the politics of official contacts between the Church and Vatican with the aim to use them for their own purposes. The representatives of the Church from Lithuania at the II Vatican Meeting carried out the tasks co-ordinated with the Soviet authorities.

The pressure diminished in the middle of the seventies and was stipulated by the change of the Kremlin's leaders and partly by a favourable disposition of the Pope Paul the VI towards communist regimes. Despite this fact the Soviets denied any attempts of the Vatican to improve the status of the Church in Lithuania. In order to maintain the favourable politics of the Vatican, and to a certain extent to liberalise their anti-Church politics, the process of closing churches was stopped, the imprisoned clergymen were set free from the places of imprisonment and liturgical reform was allowed. Despite everything this short period can be characterised as a tiny ebb of great tension.

Vokiečių ir lietuvių saugumo policija (1941–1944)

Sovietmečiu buvo išleista dešimtys knygų ir išspausdinta tūkstančiai straipsnių apie Lietuvoje hitlerininkų įvykdytus nusikaltimus. Nors ir yra paskelbta gausybė darbų, rimtų mokslinių tyrimų šia tema iki šiol labai trūksta. Dažniausiai buvo aprašomi konkretūs įvykiai, minimos nužudytų žmonių pavardės, pateikiami skaičiai ir konkrečių žudikų pavardės, tačiau specialių tyrimų apie vokiečių okupacinės valdžios struktūras ir ypač represinių organų sandarą bei funkcijas parašyta labai nedaug. Galima paminėti istoriko K. Rukšėno 1970 m. apgintą kandidatinę disertaciją „Hitlerininkų politika Lietuvoje 1941–1944 metais“¹. Jos autorius, remdamasis Lietuvos ir Latvijos archyvuose saugomais vokiečių dokumentais, įstengė atkurti gana tikrovišką nacių karinių ir policijos struktūrų veiklos Lietuvoje vaizdą. K. Rukšėno disertacijoje yra poskyriai, kuriuose nagrinėjama vokiečių operatyvinių grupių, saugumo policijos ir SD bei lietuvių saugumo policijos struktūra ir veikla. Deja, K. Rukšėno disertacija nebuvo išleista atskira knyga ir dėl to nedaugeliui tėra žinoma.

Vokiečių saugumo policijos ir lietuvių saugumo policijos struktūra bei funkcijos trumpai apibūdinamos dokumentų rinkinio „Masinės žudynės Lietuvoje“ 1-osios dalies komentaruose².

Nacių okupacijos laikotarpio tyrinėjimų būklė iš tiesų paradoksali. Atrodo, paskelbta tiek daug darbų, tačiau apie nacistų represinių organų sandarą ir funkcijas 1941–1944 m. žinome nedaug. Apie Vokiečių saugumo policiją ir SD rašantys istorikai ir žurnalistai iš įpročio vartoja įsitvirtinusį „ges-

tapo“ terminą. Tuo tarpu gestapas tebuvo sudedamoji Vokiečių saugumo policijos ir SD dalis, dėl to jis neturi būti tapatinamas su platesne vokiečių saugumo policijos ir SD sąvoka arba vartojamas kaip jos sinonimas. Užsienio žurnalistų straipsniuose pasirodantys teiginiai apie „Vilniaus gestapo“ viršininko Aleksandro Lileikio veiklą taip pat rodo menką reikalo išmanymą.

Šio straipsnio tikslas – išnagrinėti Vokiečių saugumo policijos ir SD bei lietuvių saugumo policijos struktūrą ir funkcijas nacių okupacijos metais. Rašydamas straipsnį, autorius rėmėsi Lietuvos centrinio valstybės archyvo (toliau – LCVA) ir Lietuvos ypatingojo archyvo (buv. LSSR KGB archyvo, toliau – LYA) operatyvinių grupių bei vokiečių ir lietuvių saugumo policijų veiklos dokumentais. Rašant šį straipsnį daug vertingos informacijos pavyko rasti lietuvių istoriko K. Rukšėno disertacijoje ir vokiečių istoriko H. Krausnicko³ bei R. Hilbergo⁴ darbuose. Kiti rašant straipsnį panaudoti dokumentai ir literatūra atsispindi nuorodose.

Trečiojo reicho represinių organų hierarchijoje ypač svarbi buvo 1939 m. rugsėjo 27 d. Heinricho Himlerio įsakymu įsteigta Vyriausioji reicho saugumo valdyba (*Reichssicherheitshauptamt, RSHA*). Ji suvienijo valstybinę (vokiečių saugumo policija, gestapas) ir partinę (saugumo tarnyba, vok. *Sicherheitsdienst, SD*) saugumo tarnybas. RSHA viršininku (oficialiai buvo vadinamas Vokiečių saugumo policijos ir SD vadu) buvo paskirtas Reinhardas Heydrichas. Savo ruožtu jis buvo pavaldus reicho SS ir policijos vadui H. Himleriui. RSHA sudarė septynios

valdybos. Saugumo policijai priklausė IV (gestapas) ir V (kriminalinė policija) valdybos, o saugumo tarnybai (SD) – III (vidaus) ir VI (užsienio) valdybos. Visos RSHA valdybos aktyviai organizavo nacistinį terorą, tačiau šioje srityje daugiausia pasidarbavo IV valdyba, t.y. gestapas. Jis duodavo nurodymus persekioti reicho ir nacistų partijos priešus: komunistus, socialdemokratus, pasipriešinimo judėjimo dalyvius, žydus ir kitus numatytus sunaikinti asmenis bei organizacijas⁵. Planuodamas užpulti Sovietų Sąjungą, 1941 m. kovo mėn. Adolfas Hitleris pabrėžė, kad karas su Rusija nebus įprastas karas, – tai bus žūtbūtinė dviejų nesutaikomų ideologijų (nacizmo ir bolševizmo) kova, pasaulėžiūrų karas. Visi tikri ir potencialūs nacizmo priešai turėjo būti beataidairiškai naikinami. Šią užduotį pirmiausia turėjo vykdyti specialiai sukurtos Vokiečių saugumo policijos ir SD operatyvinės grupės (*Einsatzgruppen*). Jos buvo naudojamos okupuojant Austriją, Sudetus, Čekiją ir kariaujant su Lenkija. A. Hitlerio manymu, *vermachtas* nebuvo pajėgus vykdyti ideologinio karo užduočių. „Pašalinti žydišką ir bolševikišką inteligentiją“ ir kitus nacizmo priešus privalėjo specialūs judrūs saugumo policijos daliniai. 1941 m. kovo–gegužės mėn. vyko *vermachto* ir RSHA atstovų pasitarimai dėl kompetencijos ir saugumo užtikrinimo okupuotose Sovietų Sąjungos srityse. Buvo sutarta, jog operatyvinės grupės galės nevaržomai judėti kariuomenės ir armijų užnugario srityse. Administraciniu požiūriu jos bus pavaldžios karinei vadovybei, tačiau vykdys RSHA operatyvines užduotis. *Vermachtas* privalėjo operatyvines grupes aprūpinti patalpomis, maisto produktais ir amunicija. Galutinį susitarimą Vokiečių saugumo policijos ir SD vadas R. Heydrichas ir saugumo kariuomenės generalinis intendantas Eduardas Wagneris pasirašė 1941 m. gegužės pabaigoje. Operatyvinės grupės gavo teisę veikti ne tik *vermachto* užnugario srityse, bet ir tiesiogiai už fronto linijos, dėl to jos galėjo užimtose vietovėse nedelsiant pradėti vykdyti nespė-

jusių pasitraukti žydų ir komunistų naikinimo akcijas⁶.

Operatyvinės grupės nebuvo nuolatos veikiantys daliniai. Jos buvo sukuriamos kiekvienai naujai Vokietijos invazijai. Sovietų Sąjungos užpuolimui buvo sukurtos keturios operatyvinės grupės – A, B, C ir D. Kuriamų operatyvinių grupių vadovaujantis personalas 1941 m. gegužės mėn. buvo sutelktas Prečo pasienio policijos mokykloje (netoli Leipcigo). Į šią mokyklą RSHA dažniausiai atsiųsdavo saugumo policijos ir SD darbuotojų. Operatyvinių grupių vadus tiesiogiai skirdavo H. Himleris ir R. Heydrichas. Kiekvienai armijų grupei (Šiaurės, Centro ir Pietų) buvo sukurta po vieną operatyvinę grupę, be to, specialiai 11-ajai vokiečių armijai, kuri turėjo žygiuoti kartu su dviem rumunų armijomis, buvo sukurta ketvirta operatyvinė grupė (D). A grupė buvo priskirta Šiaurės armijų grupei, B – Centro armijų grupei ir C – Pietų armijų grupei. Baltijos šalims sukurta A operatyvinę grupę sudarė 2-asis bei 3-iasis operatyviniai būriai (*Einsatzkommandos*) ir 1a ir 1b ypatingieji būriai (*Sonderkommandos*)⁷. A operatyvinei grupei iš pradžių vadovavo SS brigadefiureris Walteris Stahleckeris, o nuo 1942 m. kovo 24 d. – SS brigadefiureris ir policijos generolas majoras Heinzas Jostas. Lietuvoje veikusiam 3/A operatyviniam būriui vadovavo SS štandartenfiureris Karlas Jägeris. A operatyvinė grupė buvo pati didžiausia – 990 tarnautojų⁸.

Vokietijai užpuolus Sovietų Sąjungą, A operatyvinė grupė birželio 23 d. parengties padėtyje iš Prečo buvo perkelta į Dancigą, o jos štabas įsikūrė Gumbinėje. Jau birželio 25 d. kartu su priešakiniais *vermachto* daliniais A operatyvinės grupės vadas W. Stahleckeris pasiekė Kauną, o liepos 2 d. A grupės štabas buvo Šiauliuose. SS štandartenfiurerio K. Jägerio vadovaujamas 3/A operatyvinis būrys 1942 m. liepos 2 d. Lietuvoje perėmė saugumo policijos funkcijas. K. Jägerio štabas apsistojo Kaune, o 3/A būrio padaliniai (*Teilkommandos*) išvyko į Vil-

nių, Daugpilį ir Minską. Rugpjūčio 9 d. 3/A operatyvinio būrio žinion perėjo Vilniaus sritis, o spalio 2 d. – Šiaulių sritis⁹.

Kadangi per Lietuvą žygiavo dvi vermachto armijų grupės (Šiaurės ir Centro), Lietuvoje dėl to veikė skirtingų operatyvinių grupių (A ir B) padaliniai. Į Vilnių iš Poznanės 1941 m. birželio 26 d. atvyko Walterio Blume's vadovaujamas 7a ypatingasis būrys (*Sonderkommando*). Birželio 29 d. jį pakeitė B operatyvinės grupės 9-asis būrys (vėliau išvyko į Pskovą)¹⁰.

Saugumo funkcijas perėmusiame 3/A operatyviniame būryje tarnavo 141 žmogus (8 raštininkai, 1 radistas, 34 motociklininkai, po 10 saugumo policijos ir kriminalinės policijos darbuotojų, 29 gestapo pareigūnai, 15 viešosios policijos tarnautojų, 1 moteris, kurios pareigos nenurodytos, ir 32 rezervinės policijos tarnautojai). Saugumo ir kriminalinės policijos pareigūnai buvo karininkai, kiti – eiliniai. 1941 m. liepos mėn. pagrindinės 3/A operatyvinio būrio jėgos buvo Kaune, o du padaliniai – Marijampolėje ir Raseiniuose¹¹.

Kai operatyvinių grupių veikimo rajonuose įsitvirtindavo vokiečių okupacinė civilinė valdžia, operatyvinės grupės vadas tapdavo atitinkamos teritorijos vokiečių saugumo policijos ir SD vadu. 3/A operatyvinis būrys 1941 m. rugsėjo 23 d. buvo reorganizuotas į vokiečių saugumo policijos ir SD vado Lietuvai (*Kommandeur der Sicherheitspolizei und des SD für den Generalbezirk Litauen*) įstaigą, kurios centras buvo Kaune¹². Lietuvos saugumo policijos ir SD vadas buvo pavaldus Ostlando¹³ vokiečių saugumo policijos ir SD vadiui Rygoje. Vokiečių saugumo policijos ir SD vadas Lietuvai iki 1943 m. rugsėjo 15 d. buvo K. Jägeris, po jo iki 1944 m. gegužės 6 d. – dr. Wilhelmas Fuchsas ir Horstas Böhme. Visų minėtų Lietuvos saugumo policijos ir SD vadų pavaduotojas buvo dr. Heinrichas Schmitzas. Vokiečių saugumo policijos ir SD Lietuvoje struktūra buvo panaši į RSHA struktūrą. 1941–1942 m. Vokiečių saugumo policija

ir SD turėjo du, o 1943–1944 m. – penkis skyrius.

I skyrius – kadru ir vidaus administracijos (viršininkas SS oberšturmfiureris Heinrichas Grothas);

II skyrius – organizacijos, administracijos ir teisės (viršininkai SS hauptšturmfiureris Porstas, H. Grothas);

III skyrius – SD (viršininkas SS šturmbanfiureris Löhndorffas);

IV skyrius – gestapas (viršininkas oberšturmfiureris Augustas Mülleris, vėliau – H. Schmitzas);

V skyrius – kriminalinė policija (viršininkas SS šturmbanfiureris Domke).

Savo ruožtu skyriai buvo skirstomi į poskyrius ir referentūras.

1943 m. gruodžio mėn. Vokiečių saugumo policijai ir SD Kaune vadovavo SS oberfiureris dr. V. Fuchsas (struktūros schemą žr. p. 163–165).

Vokiečių saugumo policija ir SD, be centrinės įstaigos Kaune, turėjo savo skyrius Vilniuje, Šiauliuose, Panevėžyje, Kretingoje ir Marijampolėje. Dydžiu ir reikšme išsiskyrė Vilniaus skyrius (*Aussendienststelle Sipo und SD Wilna*). 1943 m. rudenį jo struktūra buvo tokia:

viršininkas SS oberšturmfiureris Rudolfas Neugebaueris;

pavaduotojas Herbertas Arltas;

I skyrius – **kadrai ir vidaus administracija** (viršininkas SS oberšarfiureris Faulhaberis):

I A – personalo reikalai;

I B – auklėjimas ir mokymas;

I C – registratūra ir centrinė kartoteka;

I D – drausmės bylos;

II skyrius – **organizacija** (viršininkas SS oberšarfiureris Faulhaberis):

II B – pasų režimas ir užsieniečių priežiūros policija;

II C – biudžetas ir ūkis;

II D – technikos reikalai;

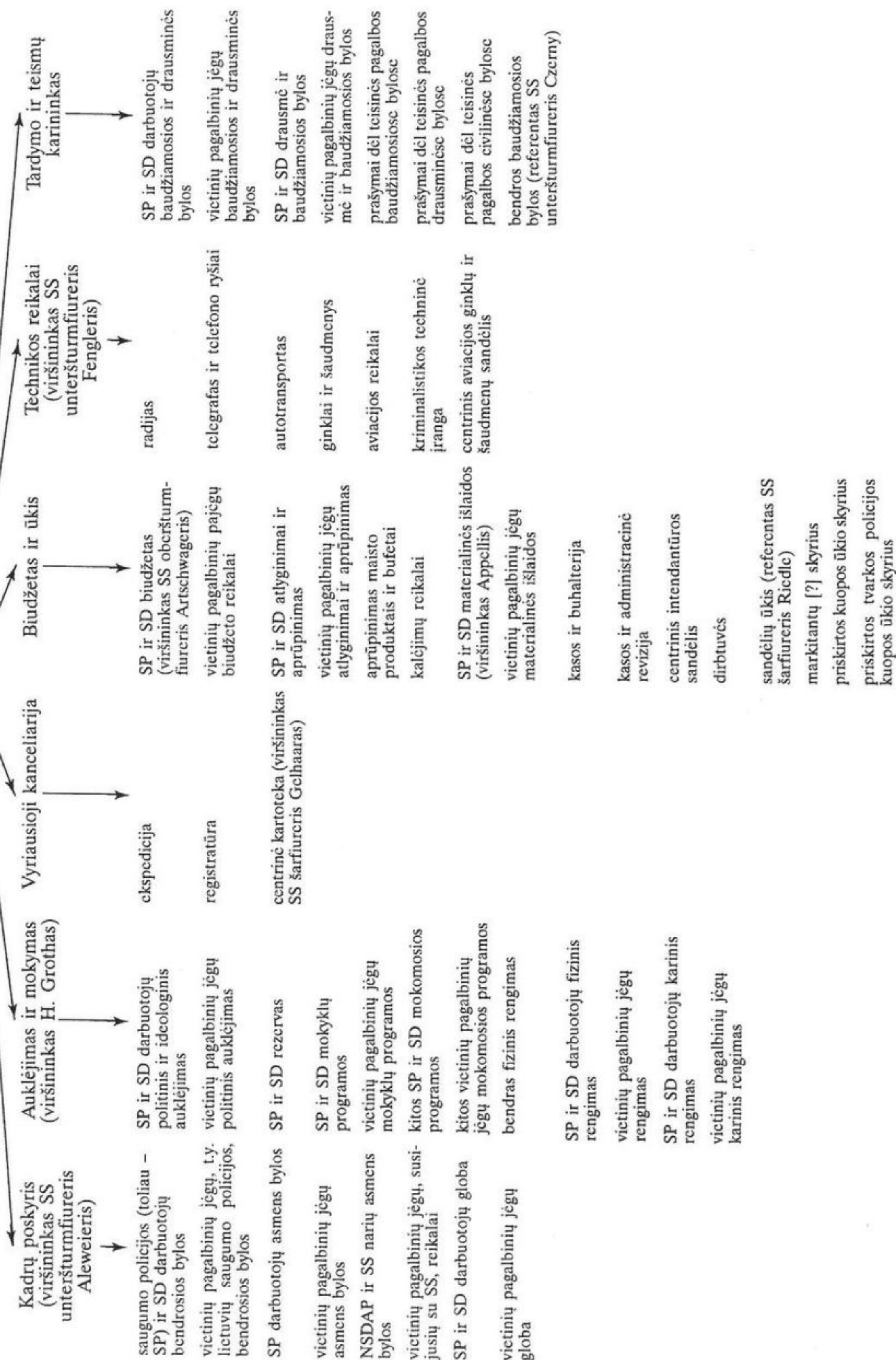
II L – lietuvių administracija;

III skyrius – **SD**;

IV skyrius – **gestapas** (viršininkas R. Neugebaueris):

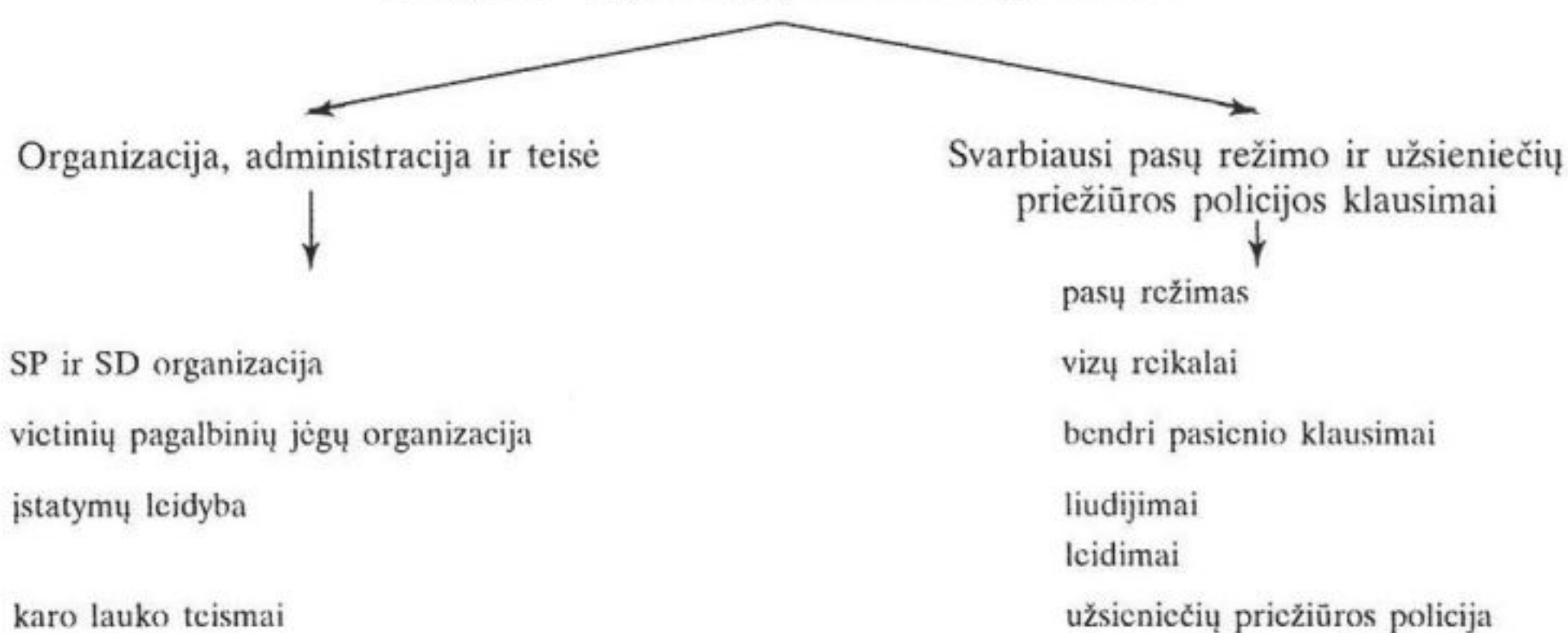

I skyrius - kadrai ir vidaus administracija (viršininkas SS oberšturmfüreris H. Grothas)

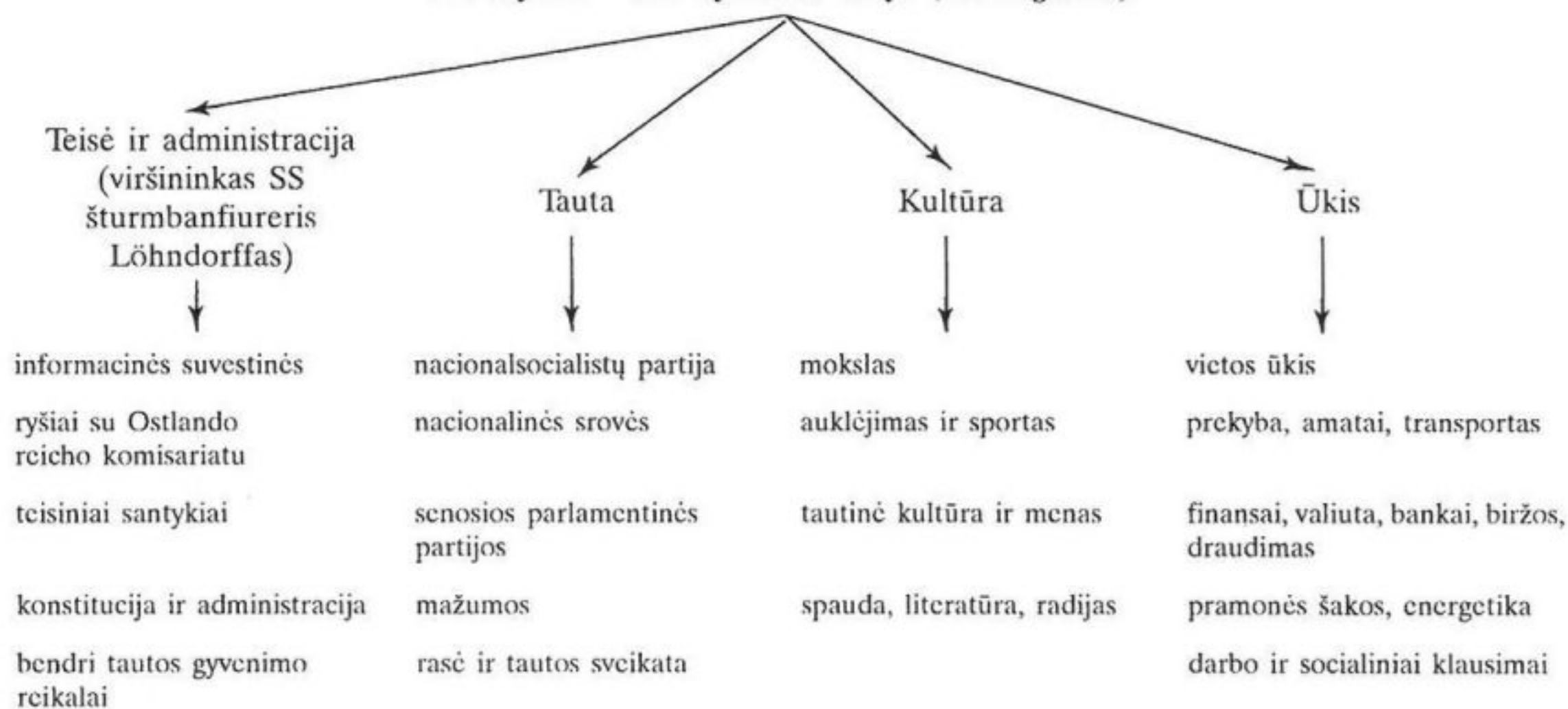

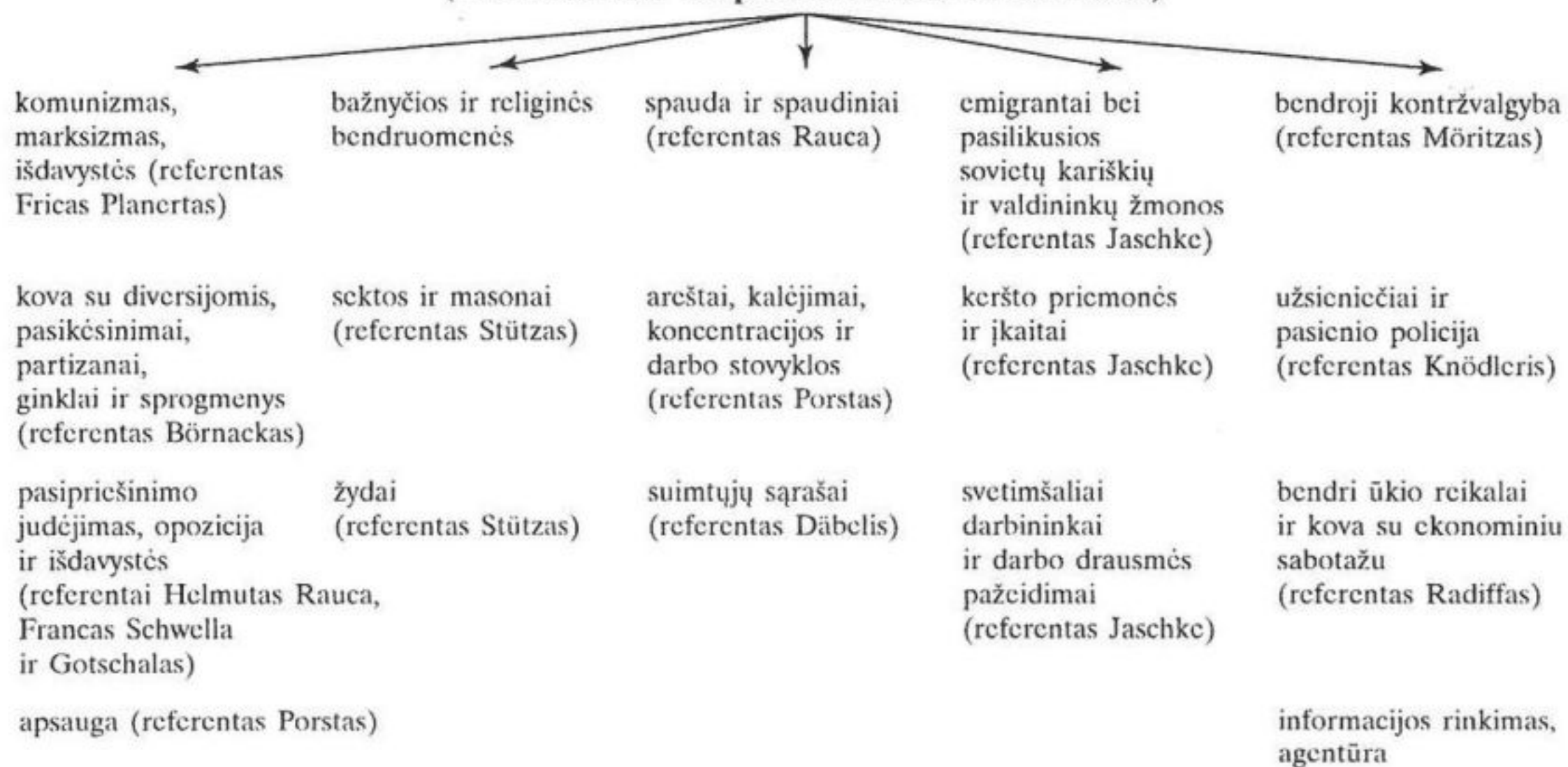
II skyrius - organizacija, administracija ir teisė

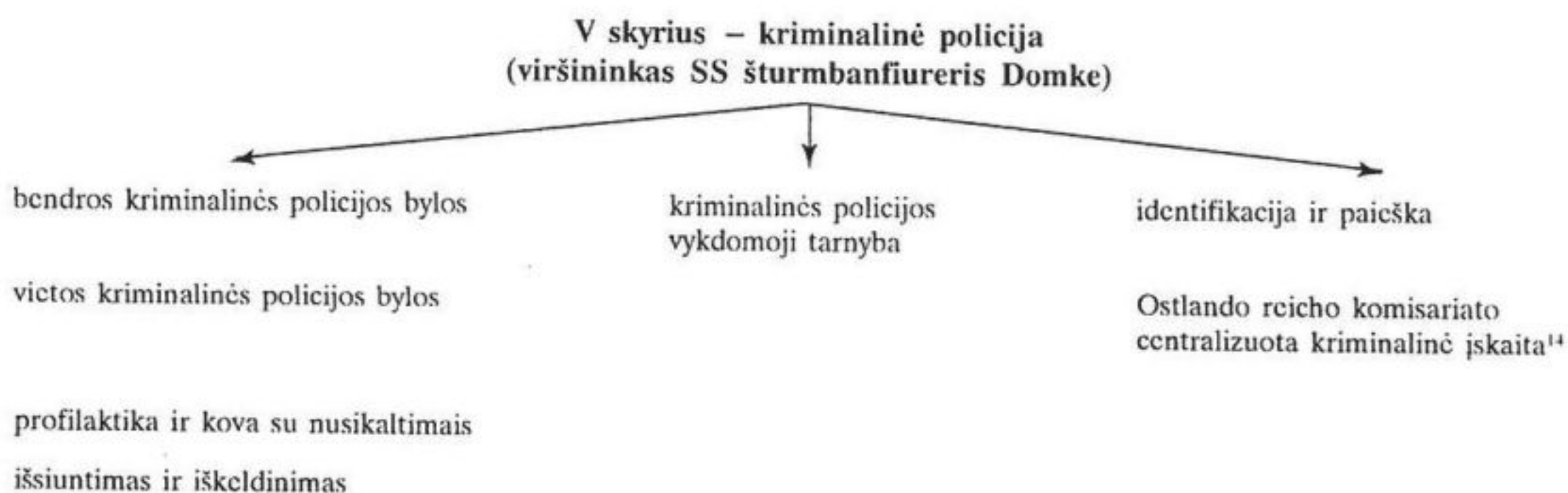
III skyrius – SD. Gyvenimo sritys (*Lebensgebiete*)

IV skyrius – priešai ir kontržvalgyba (viršininkas SS hauptšturmfüreris H. Schmitzas)

IVA₁ – ginklai, šaudmenys, kova su partizanais (viršininkas SS unteršturmfüreris Bieblas);

IVA₂ – marksizmas, diversijos, pasikėsinimai, lietuvių pasipriešinimo judėjimas, apsaugos tarnyba;

IVB – tikėjimo ir bažnyčios reikalai, sekotos, žydai;

IVCL₁ – žinių skyrius;

IVC₂ – areštai, kalėjimai, koncentracijos ir priverčiamųjų darbų stovyklos;

IVD – emigrantai, užsienio darbininkai, įkaltai, darbo sutarčių pažeidimai, karo belaisviai;

IVE – kontržvalgyba (politinė ir ekonominė), lenkų pasipriešinimo judėjimas (viršininkas SS hauptšarfiureris Leopoldas Taibanas);

V skyrius – **kriminalinė policija** (viršininkas SS šturmfüreris Mentzas);

N (žvalgybos) referentūra¹⁵.

Yra duomenų, kad Vokiečių saugumo policijos ir SD Vilniaus skyriui iki 1941 m. spalio mėn. vadovavo Erichas Wolffas, po jo – Heinrichas Gerthas, o nuo 1942 m. pabaigos iki 1944 m. pradžios – R. Neugebaueris¹⁶.

Kaip matome iš aukščiau pateiktos Vokiečių saugumo policijos ir SD struktūros, I ir II skyriai tvarkė visus administracinius, finansinius, asmens bylą, tiekimo, mokymo ir ginklavimo reikalus. Lietuvoje I skyrius administravo ir getus bei Pravieniškių ir Pa geležių (Ukmergės aps.) priverčiamųjų darbų stovyklas. Jis taip pat valdė gestapo aukų turtą¹⁷.

Nors okupuoto krašto gyventojų sekimo, kontrolės ir baudimo funkcijos buvo paves-

tos III (SD) ir IV (gestapo) skyriams, tačiau administracinių bei ūkinių skyrių darbuotojai taip pat dalyvavo gyventojų naikavimo akcijose. Buvęs Kauno saugumo policijos ir SD I ir II skyriaus viršininkas H. Grothas savo parodymuose sovietų saugumui teigė, kad nuo 1942 m. vasario mėn. iki 1944 m. vasaros gestapas sušaudė apie 10 tūkst. žmonių. Pats H. Grothas 10–12 kartų dalyvavo šaudant žmones, kai buvo nužudyta apie 3 tūkst. žmonių. H. Grotho teigimu, jis nušovęs apie 50 žmonių. Žmonės buvo šaudomi IX forte. Dauguma aukų buvo Viliampolės geto žydai. Žudynių teritoriją saugojo policija, ir pašaliniai asmenys šaudymų nematydavo. Šaudymams, pasak H. Grotho, vadovaudavo pats saugumo policijos ir SD vadas K. Jägeris ir jo pavaduotojas H. Schmitzas. Be to, šaudė ir kiti aukšti Kauno gestapo pareigūnai – W. Fuchsas, Domke, A. Mülleris, kelios dešimtys policininkų. H. Grothas taip pat dalyvavo devynių įkaltų sušaudymo akcijoje (1942 m. pavasarį) ir atliko geto gyventojų kratas (1944 m. pavasarį)¹⁸.

Vokiečių saugumo policijoje ir SD svarbiausi buvo III (SD) ir IV (gestapo) skyriai. SD skyriaus uždavinys buvo žvalgyba, sekimas, visų svarbiausių gyvenimo sričių stebėjimas ir kontrolė, vokiečiams priešiš- kų asmenų bei organizacijų nustatymas. Jis turėjo platų agentūrinį tinklą visoje Lietuvoje. SD glaudžiai bendradarbiavo su gestapo skyriumi. Iki 1943 m. SD skyriui Kaune vadovavo SS unteršturmfüreris Paulius Mülleris, vėliau – SS šturmbanfiureris

Löhndorffas. Šiame skyriuje taip pat dirbo gerai su Lietuvos sąlygomis susipažinęs Kybartų vokiečių SS unteršturmführeris Richardas Schweizeris, žiaurumu pagarsėjęs Kauno vokiečių gimnazijos auklėtinis Heltke¹⁹ ir nuo Vilkaviškio kilęs Hermanas Pritschkatas. Pastarasis dirbo A referentūroje referentu teisės ir administracijos klausimais, rengdavo mėnesines ataskaitas SD viršininkui²⁰.

IV skyriui (gestapui) buvo pavesta tiesioginė kova su reicho priešais – areštai, kratos, tardymai, bausmių vykdymas. Kauno gestapo skyriui visą okupacijos metą vadovavo SS hauptšturmführeris H. Schmitzas. Jo vertėju 1941–1942 m. dirbo V. Eidukaitis. Pastarojo liudijimu, H. Schmitzas ir jo pavaduotojas P. Mülleris suimtųjų netardydavo, o tik pasirašinėdavo dokumentus dėl jų baudimo. Suimtuosius tardydavo, kankindavo ir šaudydavo žemesnio rango gestapininkai. Žiaurumu pasižymėjo F. Planertas, F. Schwella, H. Rauca, Heinrichas Gekas (?)²¹. H. Rauca dirbo IVA3 referentūroje (pasipriešinimo judėjimas) ir dalyvavo tardant lietuvių pagrindžio dalyvius.

V skyriui (kriminalinės policijos) ilgiausiai vadovavo Bortmannas ir SS šturmbanführeris Domke. Skyrius daugiausia tyrė pavojingus karo pramonei nusikaltimus ir vokiečių padarytus kriminalinius nusikaltimus. Jam taip pat buvo pavaldi lietuvių saugumo policija²².

Vokiečių saugumo policijoje ir SD dirbo ne tik reicho vokiečiai, bet ir įvairių tautybių Lietuvos gyventojai. Vokiečių saugumo policijos ir SD skyriuje Kaune 1943 m. gruodžio 1 d. dirbo 112 valdininkų, Vilniaus miesto skyriuje – 40 valdininkų, Šiaulių apygardoje – 7, Panevėžio – 6 valdininkai²³.

Vokiečių saugumo policija ir SD buvo svarbiausia, bet ne vienintelė teroro aparato dalis. Be jos, dar veikė SS kariuomenės ir policijos daliniai bei tvarkos policija. Įvedus civilinę okupacinę valdžią okupuotuose kraštuose, vokiečių komisarams buvo priskirti SS ir policijos vadai. Jie privalėjo kurti vokiečių viešąją policiją (*Deutsche Ordnungs-*

polizei). Pabaltijui ir Šiaurės Rusijai visam karo laikui aukštesniuoj SS ir policijos vadu H. Himleris paskyrė Friedrichą Jeckelną. SS ir policijos vadais Lietuvai buvo SS brigados vadas ir policijos generolas majoras Wysockis – iki 1943 m. birželio 10 d., SS brigados vadas ir policijos generolas majoras Harms – iki 1944 m. pavasario ir SS brigados vadas ir policijos generolas majoras Hintze. SS ir policijos vado štabas veikė Kaune²⁴. SS ir policijos vadų štabai veikė apygardose ir Kauno bei Vilniaus miestuose. Jiems buvo pavaldi viešoji (tvarkos) policija.

VOKIEČIŲ SAUGUMO POLICIJOS IR SD YPATINGASIS BŪRYS VILNIUJE (1941–1944)

Per Lietuvą žygiavo dvi *vermachto* armijų grupės (Šiaurės ir Centro), dėl to Lietuvoje veikė įvairių operatyvinių grupių (*Einsatzgruppen*) padaliniai. Į Vilnių iš Poznanės 1941 m. birželio 26 d. su *vermachto* 9-osios armijos štabu atvyko B operatyvinės grupės 7a būrys (vadas štandartenführeris Walteris Blume). 1941 m. liepos 3 d. šią komandą pakeitė B operatyvinės grupės 9-asis būrys, iki kovo mėn. priklausęs 9-ajam policijos batalionui, kuris 1941 m. birželio pabaigoje buvo paskirstytas 8-ajam ir 9-ajam operatyviniams būriams. R. Neuberto 3-iasis būrys buvo priskirtas 9/B operatyviniam būriui, kuriam vadovavo oberšturmführeris Filbertas. Nors šis būrys Vilniuje išbuvo tik iki liepos 23 d., tačiau spėjo pasižymėti civilių gyventojų žudynėmis. Iki išvykimo į Baltarusiją 9-asis operatyvinis būrys Vilniuje sušaudė apie 400 žmonių²⁵.

Galiausiai 1941 m. rugpjūčio 3 d. Vilnių perėmė *Einsatzkommando* 3/A padalinys (*Teilkommando* 3/A), vadovaujamas SS oberšturmführerio E. Wolfo, o vėliau – SS hauptšturmführerio H. Gertho. Šiame padalinyje tarnavo 40 asmenų. Iki 1941 m. liepos 8 d. vokiečių operatyviniai padaliniai Vilniuje nužudė 321 žydą²⁶.

Apie 1942 m. vasario mėn. 3/A padalinys buvo pavadintas Vokiečių saugumo policijos ir SD Vilniaus skyriumi. Jam iš pradžių vadovavo minėtasis H. Gerthas, o paskiau – R. Neugebaueris ir A. Mülleris.

Vokiečių saugumo policijos ir SD operatyvinių būrių pranešimai rodo, kad 1941 m. birželio pabaigoje vokiečių karo lauko komendantūros įsakymu lietuvių policija ir karinės formuotės buvo perimtos vokiečių žinion ir naudojamos gyventojų represijoms vykdyti. Suėmimai Vilniuje prasidėjo 1941 m. birželio 26 d., o pogromai – liepos 4–5 d. 1941 m. liepos 13 d. pranešime apie įvykius Sovietų Sąjungoje (*Ereignismeldung UdSSR Nr.21*) rašoma, jog po to, kai lietuvių tvarkos tarnyba buvo perduota operatyvinio būrio dispozicijon, jai buvo pavesta dalyvauti likviduojant žydus. Buvo atrinkta 150 lietuvių tarnautojų, kurie turėjo suimti žydus ir uždaryti juos koncentracijos stovykloje „ypatingam apdorojimui“, t. y. nužudymui. Šis darbas esą jau prasidėjęs ir kasdien yra likviduojama po 500 žydų bei sabotuotojų. Nužudytųjų pinigai ir vertingi daiktai perimami reicho nuosavybėn²⁷. Suimtieji pradedami gabenti į 7 km nuo Vilniaus esantį Panerių pušyną ir šaudomi dar sovietmečio laikais iškastose didžiulėse duobėse. Ten buvo planuojama įrengti kuro bazę. Pirmą kartą žmonės Paneriuose buvo sušaudyti 1941 m. liepos 11 d. Tuomet iš Lukiškių kalėjimo buvo atvesta ir sušaudyta 348 žmonės (žydai ir sovietų karo belaisviai).

Pirmą kartą dokumentuose Vilniaus ypatingojo būrio vardas (vok. *Sonderkommando*) aptinkamas 1941 m. liepos 15 d. Dokumentuose kalbama apie šovinių išdavimą ypatingojo būrio reikmėms²⁸. Pagal ypatingojo būrio (toliau – YB) narių parodymus, duotus sovietų saugumui, lietuvių rezervo policijos būrys steigėsi pirmomis karo dienomis. Tuomet būryje buvo apie 100 žmonių, vilkėjusių civilius drabužius. Pirmieji būrio organizatoriai buvo j. ltn. Jakubka ir Butkus. Paskui būriui vadovauti ėmė karininkas Juozas Šidlauskas (nuo 1941 m. lie-

pos 23 d.). Būrio nariams buvo išduoti rusiški šautuvai ir balti raiščiai. YB iš pradžių bazavosi dabartiniuose Vidaus reikalų ministerijos rūmuose (Šventaragio g.). Būrio nariai buvo naudojami sargyboms ir žydams varyti iš butų į getą.

1941 m. vasarą YB persikėlė į Vilniaus g. 12. Dauguma jo narių turėjo butus mieste. Lapkričio mėn. J. Šidlauskas iš būrio vado pareigų buvo atleistas ir jo vieton buvo paskirtas leitenantas Balys Norvaiša, o pavaduotoju tapo leitenantas Balys Lukošius. Šiuo laikotarpiu būrio narių skaičius buvo sumažintas ir svyravo nuo 40 iki 50. Iš pradžių stojant į būrį jokių pasižadėjimų rašyti nereikėjo, o persikėlus į Vilniaus gatvę jau buvo reikalaujama rašyti pasižadėjimus dėl sutikimo tarnauti būryje ir griežtai saugoti paslaptis. Už paslapčių pagarsinimą buvo grasinama karo lauko teismu ir sušaudymu. Už tarnybą YB buvo mokama keliasdešimt markių ir maisto produktais.

1942 m. rudenį YB būstinė iš Vilniaus gatvės persikėlė į gestapo rūmus Gedimino g. 36 (pokario metais čia buvo nuolatinė sovietinio saugumo rezidencija)²⁹. 1943 m. pabaigoje B. Norvaiša ir B. Lukošius perėjo tarnauti į savisaugos batalioną ir būrio vado tapo viršila Jonas Tumas³⁰. Kai kurie būrio nariai iš pradžių vilkėjo Lietuvos kariuomenės uniformas, o 1942 m. jie buvo aprenkti žaliomis SD uniformomis su svas-tikos ženklų ir kaukole ant kepurės. Jiems taip pat buvo išdalyti tarnybinių SD pažymėjimai. Daugumą būrio narių sudarė lietuviai, tačiau buvo keletas rusų ir lenkų. YB buvo pavaldus tik vokiečių saugumo policijai ir vykdė jos pareigūnų nurodymus.

Ilgiausiai YB vadovavo esesininkas Martinas Weissas. Jis ne tik komanduodavo šaudant žmones Paneriuose, bet ir pats dažnai pistoletu pribaidavo sužeistas aukas. 1943 m. M. Weissas buvo paskirtas vadovauti moterų lageriui Rasų gatvėje, o jo vieton atėjo eilinis Fiedleris.

YB buvo sukurtas specialiai žmonėms žudyti ir šį „darbą“ dirbo per visą savo egzistavimo laiką. Daugiausia žmonių šis bū-

rys sušaudė 1941 m. Tuomet vos ne kasdien YB vykdavo į Panerius šaudyti. Aukos į Panerius būdavo atvaromos pėsčiomis, vežamos sunkvežimiais, o kartais ir traukiniais. Pasmerktieji buvo atgabunami iš Lukiškių kalėjimo, Vilniaus geto ir kitų Rytų Lietuvos kalinimo vietų. Šaudyti važiuodavo 20–30 YB vyrų. Vieni šaudydavo, kiti eidavo sargybą arba atvesdavo žmones prie duobių. Šaudymo vieta Paneriuose buvo aptverta spygliuotąja viela ir vadinama baze. Slaptai stebėjęs ir dienoraštyje fiksavęs Panerių žudynes žurnalistas Kazimierz Sakowiczus pažymėjo, jog 1941 m. liepos mėn. buvo šaudoma 17 dienų po 250–300 žmonių. Iš viso tą mėnesį buvo sušaudyta apie 5 tūkst. žmonių. Rugpjūčio mėn. buvo šaudyta 10 dienų ir nužudyta apie 2 tūkst. žmonių³¹.

YB žudė ne tik Paneriuose, bet ir kitose Rytų Lietuvos vietose: Nemenčinėje (403 žm.), Naujojoje Vilnioje (1159 žm.), Varėnoje (1767 žm.), Jašiūnuose (575 žm.), Eišiškėse (3446 žm.), Trakuose (1146 žm.), Semeliškėse (962 žm.), Švenčionyse (3726 žm.). Nuo 1941 m. rugsėjo 1 iki lapkričio 25 d. YB Paneriuose sušaudė 18 898 žmones, o kitose Vilniaus apygardos vietose – 13 501 žmogų³². Absoliučią 1941 m. sušaudytų žmonių daugumą sudarė žydai, taip pat buvo ne žydų tautybės komunistų ir sovietų karo belaisvių.

YB taip pat saugojo gestapo rūmus bei vidaus kalėjimą Gedimino gatvėje ir Panerių bazę. Bazės apsaugai buvo skiriama 10–12 būrio narių, kurie ištisą parą nuo pašalinių saugodavo egzekucijų vietą. Sargybos pamainas skirstydavo viršila J. Tumas. Kai 1943 m. pavasarį nacistai uždarė Vilniaus vienuolynus ir konfiskavo jų turtą, YB nariai ėjo sargybą prie vienuolynų, kol vokiečiai išsivežė konfiskuotą turtą³³.

Kai buvo šaudomos ypač gausios žmonių kolonos, būriui talkininkaudavo vokiečių ir lietuvių policijos batalionų kariai, kurie dažniausiai padėdavo varyti pasmerktųjų kolonas ir stovėdavo apsaugos žiede. Kaip atrodydavo pačios žudynės? Štai vieno iš YB nario parodymai:

„Atvarytus vyrus suvarėme į vieną duobę, nes į duobę buvo iškastas įėjimas. Ten, duobėje, jie buvo saugomi prieš šaudymą. Paskiau jie buvo imami ir grupėmis varomi į kitą duobę, kur juos šaudydavo. Kuomet pasmerktieji buvo suvaryti į duobę, tai Vaisas davė jiems nurodymą atiduoti visas brangenybes, laikrodžius, žiedus. Jie dėdavo į vieną vietą, ir po to Vaisas pasiimdavo. Šaudymui imdavo po 10 vyrų, juos nuvarydavo į kitą duobę [...]. Ta duobė buvo labai didelė ir jos kraštuose buvo iškasti grioviai jos betonavimui. Tuose grioviuose ir šaudė. Prieš šaudymą pasmerktieji turėdavo nusiengti visiškai nuogai ir paskiau juos statydavo ant griovio krašto veidais į duobę. Už jų nugarų, maždaug 5 metrų atstume, išsirikiuodavo „ypatingo būrio“ dalyviai ir iš šautuvų šaudydavo. Būrio dalyvių išsirikiuodavo tiek, kiek būdavo pasmerktųjų. Kiekvienas būrio dalyvis turėjo nušauti po vieną žmogų. Po šūvių pasmerktieji nuvirsdavo į griovį. Po to statydavo kitus pasmerktuosius. Taip buvo daroma, iki kol nebuvo visi sušaudyti.

[...] Ypatingai aktyvūs šaudymo dalyviai buvo Golcas, Grikštas, Germanavičius, Jakštas, Januškevičius, Livčinas, Dieninis, Kliukas, Cibulskis. Jie labai aktyviai šaudė, jautė lyg kokį ir malonumą ir stengėsi gauti degtinės, nes po šaudymo duodavo degtinės. Be to, po šaudymo būrio dalyviai plėšė sušaudytųjų turtą, jį pardavinėdavo ir paskiau girtuokliuodavo“³⁴.

Būdavo atvejų, kai šaudymus fotografuodavo vokiečiai. Ne vokiečiams fotografuoti buvo griežtai draudžiama³⁵.

1943 m. YB šaudė kur kas rečiau ir mažiau žmonių negu 1941–1942 m. Šiuo laikotarpiu dažniausiai buvo šaudomos nedidelės žydų, sovietų ir lenkų pagrindžio dalyvių grupės. 1943 m. rudenį apie 20 kartų buvo sušaudytos nedidelės žmonių grupės. Į egzekucijas paprastai vykdavo 7–8 YB nariai ir keli vokiečiai (M. Weissas, Fiedleris, Krabas). 1944 m. YB Paneriuose žmonių nešaudė. 1943 m. gruodžio mėn. egzekucijų vietą Paneriuose ėmė saugoti kažkoks SS dalinys³⁶.

1943 m. rudenį gestapas ėmė ruošti naikinti masinių žudynių pėdsakus. Buvo iškasta nauja aštuonių metrų gylio duobė, kurią apdengė stogu ir viduje įrengė gultus bei virtuvę. 1943 m. pabaigoje Vilniaus gestapo sekretoriaus Faulhaberio vadovaujami sargybiniai čia atvežė apie 80 žydų ir sovietų karo belaisvių. Jie buvo apgyvendinti duobėje ir privalėjo atlikti „specialų valstybinės svarbos darbą“ – deginti sušaudytųjų lavonus. Belaisviai atkasinėjo lavonus ir juos klodavo į specialiai paruoštus piramidės formos 4,5 metro aukščio laužus. Tokiame lauže buvo deginami keli tūkstančiai lavonų³⁷. Minėtoje grupėje dirbusio Matvejaus Zaidelio liudijimu, nuo 1943 m. gruodžio mėn. iki 1944 m. balandžio 15 d. devyniolikoje laužų buvo sudeginta 56 000 lavonų, o kito grupės nario Abraomo Bliazerio teigimu – 68 000 lavonų³⁸. 1944 m. balandžio 15-osios naktį trylikai lavonų degintojų pavyko pabėgti iš Panerių. Vienuolika bėglių vėliau prisidėjo prie sovietinių partizanų Rūdninkų girioje³⁹.

Nuo 1943 m. rugpjūčio mėn. YB ėmė vadintis Latvių legiono 11-ojo bataliono būriu. Senieji YB narių liudijimai buvo pakeisti naujais Latvių legiono karių liudijimais. Tačiau Vilniuje YB ir toliau liko veikti Vokiečių saugumo policijos ir SD dispozicijoje⁴⁰.

Artėjant frontui, 1944 m. liepos pradžioje YB buvo išvežtas į Kauną ir apgyvendintas IX forte. Čia atvyko ir M. Weissas. YB nariai ėjo sargybą, o traukdamiesi iš Kauno dar spėjo sušaudyti apie 100 IX forto kalinių. Po to YB išvyko į Tilžę. Čia būrys buvo įlaipintas į traukinį ir nuvežtas į Štuthofą. Netrukus YB gavo užduotį nuvežti traukiniu į Torunę apie 1200 žydžių, o vėliau jas lydėti į specialiai paruoštą stovyklą. Ten YB išbuvo iki 1945 m. balandžio pradžios, kol vėl gavo užduotį varyti žydžių koloną Bidgoščiaus (vok. *Bromberg*) link. Priartėjus fronto linijai, pirmiausia pasišalino M. Weissas, o paskui išsilakstė ir kiti būrio nariai. Varomos žydės liko gyvos. Dalis YB narių traukėsi toliau į Vokietiją, kiti liko

Raudonosios armijos užimtoje zonoje⁴¹. Taip baigėsi ypatingojo būrio istorija.

Iki šiol sunku atsakyti į du klausimus: kiek iš viso žmonių tarnavo YB ir kiek iš viso žmonių jis nužudė. Lenkijos istorikės Helenos Pasierbskos sudarytame sąrašė yra 108 šiame būryje 1941–1944 m. tarnavusių asmenų pavardės⁴². Tikriausiai tai daugmaž atitinka YB tarnavusių žmonių skaičių. Vis dėlto reikėtų pridurti, kad ne visi YB nariai dalyvavo žudynėse. Dar sunkiau nustatyti YB nužudytų žmonių skaičių. Istorinėje literatūroje paprastai nurodomas 100 tūkst. Paneriuose žuvusiųjų skaičius, autoriaus nuomone, yra padidintas. Atsižvelgiant į tai, kad Paneriuose šaudė ne tik YB, bet ir kiti okupacinės valdžios padaliniai, YB aukų būtų kelios dešimtys tūkstančių žmonių.

Koks gi tolesnis YB narių likimas? Dauguma aktyvių YB žudikų už padarytus nusikaltimus susilaukė pelnyto atpildo, nors juos baudė ne Lietuvos valdžia. 1945 m. sausio 29 d. SSRS Aukščiausiojo Teismo karinės kolegijos išvažiuojamoji sesija mirties bausmę nuteisė dešimt buvusių YB narių: Joną Oželį-Kazlauską, Jozą Macį, Stasį Ukrią, Miką Bogotkevičių, Povilą Vaitulionį, Joną Dvilainį, Vladą Mandeiką, Borisą Baltūsi, Jozą Augustą, Joną Norkevičių.

Iš viso ligi šiol įvairiomis bausmėmis sovietų ir Lenkijos valdžia yra nubaudusi 20 buvusių YB narių⁴³. Kiti Vilniaus YB nariai mirė arba žuvo pokario metais, treči tebegyvena įvairiose pasaulio šalyse.

Vilniaus YB istorija – tai baisus nacistinio totalitarizmo ir genocido istorijos fragmentas. Kitomis istorinėmis sąlygomis tie patys Panerių žudikai galėjo būti normalūs žmonės ir prasmingai gyventi. Daugelis YB narių apie savo būsimąjį „darbą“ sužinojo tik atvykę į Panerius ir neišdrįso atsisakyti šaudyti žmonių. Kartą susitepę krauju, jie nebeturėjo kelio atgal, nebent galėjo būti sušaudyti kartu su savo aukomis. Dauguma stengėsi nuslopinti savo sąžinę degtine, tačiau ir tai negelbėjo nuo atpildo baimės, nakties košmarų bei psichikos sutrikimų. Siaubinga totalitarinė sistema naikino ne tik savo tikrus

ar įsivaizduojamus priešus, bet ir paprastus sraigtelius. Žmonių gyvenimas buvo pavers-tas nuolatiniu ir nesibaigiančiu košmaru.

LIETUVIŲ SAUGUMO POLICIJA

Prasidėjus karui, Lietuvos laikinoji vyriausybė nedelsdama ėmėsi atkurti Lietuvos valdžios įstaigas, tarp jų ir Valstybės saugumo departamentą. Laikinoji vyriausybė paragino grįžti į darbą visus valdininkus, kurie dirbo iki 1940 m. birželio 15 d.

1940 m. birželio 24 d. atkurtą Vidaus reikalų ministeriją sudarė trys departamentai: saugumo, policijos ir kalėjimų. Valstybės saugumo departamentui buvo pavaldi ir kriminalinė policija. Prie Saugumo departamento atkūrimo ženkliai prisidėjo iš kalėjimų išsilaisvinę Lietuvos saugumo darbuotojai. Likvidavus Laikinąją vyriausybę, Valstybės saugumo departamentas buvo pavadintas Lietuviškuoju saugumo policijos skyriumi prie Vokiečių saugumo policijos ir SD vado Lietuvai. Svarbiausia lietuvių saugumo policijos užduotis buvo kovoti su komunistiniu ir lenkų pagrindu Lietuvoje. Lietuvių saugumo policijoje dirbo apie 400 žmonių (iš jų Kaune – 250)⁴⁴.

Lietuvių saugumo policijos (toliau – LSP) centrinė įstaiga (departamentas) buvo įsikūrusi Kaune. Valstybės saugumo departamentui iš pradžių vadovavo V. Reivytiš, o departamentą reorganizavus į Lietuviškąjį saugumo ir kriminalinės policijos skyrių – Stasys Čenkus. Jis 1933–1939 m. dirbo departamento Marijampolės apygardos viršininku, o 1939–1940 m. – Vilniaus apygardos viršininku. Sovietams okupavus Lietuvą, S. Čenkus pasitraukė į Vokietiją ir dirbo vokiečių karinėje žvalgyboje (abvere). Karui prasidėjus, S. Čenkus grįžo į Lietuvą ir buvo paskirtas LSP viršininku (oficialiai – Saugumo departamento direktoriumi). Šias pareigas ėjo iki vokiečių okupacijos pabaigos⁴⁵. S. Čenkų pavaduodavo saugumo policijos viršininkas Kazys Matulis ir asmens sekretorius Vytenis Stasiškis. Kriminalinės

policijos viršininku dirbo Petras Pamataitis⁴⁶. LSP sudarė centrinė įstaiga (departamentas) Kaune ir šešios apygardos: Kauno, Vilniaus, Šiaulių, Panevėžio, Marijampolės ir Ukmergės. Apygardos buvo skirstomos į rajonus. Centrinę įstaigą Kaune, 1943 m. duomenimis, sudarė Organizacinė direkcija ir Žinių direkcija su spaudos, informacijos ir žinių telkimo dalimis.

Kai kurie šaltiniai dar nurodo Bendrąją direkciją⁴⁷. LSP organizacinė struktūra dažnai keitėsi. Organizacinė direkcija priimdavo į darbą atrinktus asmenis. Ji buvo įsteigta 1942 m. ir jai tuo metu vadovavo Povilas Žičkus. Direkcijoje dirbo vyresnysis inspektorius S. Sakaitis, inspektorius J. Mickevičius. Kitų darbuotojų pavardės nežinomos⁴⁸.

Bendroji direkcija tvarkė ūkinius ir finansinius reikalus. Jai vadovavo Pranas Nenorta.

Žinių direkcija tvarkė gaunamas operatyvines ir agentūrines žinias, vykdė priešiš-kų elementų apskaitą ir kaupė archyvą. Direkcijai vadovavo Juozas Jucius⁴⁹.

LSP apygardose buvo įsteigtos valdybos. Apygardų valdybose paprastai buvo septyni skyriai (komisariatai):

- 1) budinčiųjų skyrius (saugojo valdybų pastatus ir vidaus kalėjimus);
- 2) bendrasis skyrius (vykdė finansines ir ūkines funkcijas);
- 3) žinių skyrius (tikrindavo į valdžios įstaigas priimamus asmenis, kaupė operatyvinę-agentūrinę informaciją, sudarinėjo priešiš-kų esamai valdžiai asmenų kartotekas, rinko žinias apie gyventojų politines nuotaikas, rengdavo pranešimus ir leisdavo biuletenius);
- 4) komunistų skyrius (sekė slaptą komunistų, sovietinių partizanų bei pogrindininkų veiklą, verbavo agentus, darė kratas, vykdė areštus ir kvosdavo suimtus asmenis);
- 5) lenkų skyrius (aiškinosi nelegalių lenkų organizacijų veiklą, vykdė areštus, kratas ir kvotas, turėjo agentūrinį tinklą);
- 6) tautinių mažumų skyrius (stebėjo ir kontroliavo rusų, baltarusių ir kitų tautinių mažumų veiklą);

7) išorinio sekimo skyrius⁵⁰.

Atskirų apygardų valdybų struktūra truputį skyrėsi. Pavyzdžiui Kauno apygardos valdyboje buvo dešiniųjų srovių (IV) komisariatas, kurio nebuvo kitų apygardų valdybose.

LSP Kauno apygardos valdyboje buvo kanceliarija, I (komunistų), III (lenkų), IV (dešiniųjų srovių), V (ekonominis) komisariatai ir sekimo dalis. Kauno apygardos viršininkas buvo Albinas Čiuoderis. Kauno apygardos viršininku yra buvęs ir Jurgis Malskis. A. Čiuoderio pavaduotojais (oficialiai – padėjėjais) dirbo Pranas Burba ir Petras Banys. Komunistų komisariatui vadovavo Antanas Janukaitis. Šiame komisariate dirbo apie 15 valdininkų. Lenkų komisariatui vadovavo Volodkevičius. Šiame komisariate dirbo 3–4 valdininkai. Dešiniųjų srovių komisariato viršininkas buvo Vincas Kalakauskas, V (ekonominio) komisariato viršininkas – Petras Klipštas, sekimo dalies viršininkas – Juozas Grušys⁵¹. LSP Kauno apygardai buvo pavaldūs Kėdainių, Vilkių, Jonavos, Raseinių rajonai ir Gudžiūnų punktas. Kiekviename rajone dirbo 2–3 saugumiečiai. Kauno miestas buvo suskirstytas į 8 rajonus, kuriuose dirbo 1–2 saugumiečiai. Kauno miesto rajonai taip pat buvo pavaldūs Kauno apygardos viršininkui⁵².

LSP Vilniaus apygarda buvo suskirstyta į 10 rajonų (Eišiškių, Maišiogalos, Trakų, Kaišiadorių, Švenčionių, Pabradės, Jašiūnų, Naujosios Vilnios, Ašmenos, Svyrių), o Vilniaus miestas – į 7 rajonus. Vilniaus apygardos viršininkas 1941–1944 m. buvo A. Lileikis. 1937–1939 m. jis dirbo saugumo policijos Marijampolės apygardos viršininko pavaduotoju, 1939 m. buvo perkeltas dirbti į Vilniaus apygardą, o sovietams užėmus Lietuvą pasitraukė į Vokietiją. Prasiėjęs karui, A. Lileikis grįžo į Lietuvą ir 1941 m. rugpjūčio mėn. buvo paskirtas Vilniaus apygardos viršininku⁵³. A. Lileikio pavaduotoju dirbo Kazys Gimžauskas. Kanceliarijai vadovavo Mykolas Barauskas, Žinių daliai – Juozas Brazys (nuo 1944 m. vasario mėn. – Aleksandras Taraila), Komu-

nistų komisariatui – Juozas Bagdonis, Lenkų komisariatui – Aleksandras Babravičius, Mažumų komisariatui – Kazys Purvinis, Išorinio sekimo skyriui – Juozas Bukauskas⁵⁴. 1942 m. vasario mėn. Vilniaus apygardoje dirbo 103 saugumo valdininkai⁵⁵. Vilniaus apygardos padėtis buvo ypač sunki. Čia veikė stiprios lenkų ir komunistų organizacijos, o nuo 1943 m. vidurio – gausūs partizanų būriai ir diversantų grupės. Lenkų partizanus kartais paremdavo vokiečiai. A. Lileikio liudijimu, lietuvių saugumas netgi turėjo nuotraukų, kuriose buvo užfiksuota, kaip Šalčininkų rajone vokiečiai ginkluoja Armiją krajavą (AK). Vokiečiai taip pat neleisdavo lietuvių saugumui suimti žinomų AK vadų, o suimtuosius paleisdavo į laisvę⁵⁶. Per susirėmimus su komunistų ir lenkų teroristais žuvo keletas Vilniaus apygardos valdininkų.

LSP Šiaulių apygardos viršininkas buvo Juozas Pakulis, pavaduotojas – Stasys Truika. 1942 m. vasario mėn. joje dirbo 36 saugumo darbuotojai⁵⁷. Šiaulių miestas buvo padalytas į du rajonus, Šiaulių apygarda – į Tauragės, Joniškio, Telšių, Plungės, Kretingos ir Mažeikių rajonus.

LSP Panevėžio apygardai vadovavo Antanas Liepa, kurio pavaduotojas buvo Vytautas Bliumfeldas. 1942 m. vasario mėn. joje dirbo 35 saugumo valdininkai⁵⁸. Apygardai priklausė Rokiškio, Biržų, Kupiškio ir Pasvalio rajonai.

LSP Marijampolės apygardai vadovavo Petras Banys, vėliau jį pakeitė Juozas Andrašūnas. Joje 1942 m. vasario mėn. dirbo 37 valdininkai⁵⁹. Apygarda buvo padalyta į Alytaus, Vilkaviškio, Šakių, Lazdijų, Prienų, Suvalkų Kalvarijos ir Marijampolės rajonus.

LSP Ukmergės apygardai vadovavo Aleksas Braziukaitis. 1942 m. vasario mėn. joje dirbo 24 valdininkai⁶⁰. Apygarda buvo suskirstyta į Utenos, Zarasų ir Dūkšto rajonus.

1941–1942 m. veikė ir LSP Telšių apygarda (vėliau prijungta prie Šiaulių apygardos). Jai vadovavo Jonas Juodviršis. 1942 m. vasario mėn. joje dirbo 28 valdininkai⁶¹. Lie-

tuvių saugumo ir kriminalinėje policijoje 1943 m. tarnavo 886 valdininkai⁶².

LSP vokiečių okupacijos metais veikė gana savarankiškai, tačiau kai kurie klausimai (vokiečių ir žydų) priklausė tik Vokiečių saugumo policijos ir SD kompetencijai.

Vokiečių saugumo policija ir SD 1942 m. rugsėjo 9 d. susitarė su LSP viršininku S. Čenkumi, kad LSP bylas nagrinės savarankiškai ir iki galo. Jeigu bylos nebus perduodamos teismams ir sprendžiamos vietoje, nuosprendis bus perduodamas tvirtinti Vokiečių saugumo policijos ir SD vadui. Išimtiniais atvejais ypač svarbios politiniu požiūriu bylos kartu su kvotos medžiaga perduodamos Vokiečių saugumo policijos ir SD vadui ir kaupiamos II F⁶³ skyriuje. Šis skyrius nuolatos gaudavo informaciją apie lietuvių saugumo įvykdytus areštus ir paleidimus. Lietuvių kriminalinė policija analogišką informaciją privalėjo siųsti Vokiečių saugumo policijos ir SD IV skyriui. Savo ruožtu minėtieji Vokiečių saugumo policijos ir SD skyriai apie suėmimus ir paleidimus turėjo informuoti lietuvių saugumo ir kriminalinės policijos skyrius⁶⁴.

Vokiečiai LSP nepasitikėjo, vykdė nuolatinės reorganizacijos, o galiausiai sumanė ją visiškai likviduoti ir lietuvių valdininkus perkelti į vokiečių saugumo policiją. Šiam sumanymui pasipriešino LSP viršininkas S. Čenkus. Jis 1943 m. rugpjūčio 27 d. parašė argumentuotą raštą Vokiečių saugumo policijos ir SD vadui dėl Lietuviškojo saugumo policijos skyriaus išsaugojimo. S. Čenkus rašė, kad LSP daug prisidėjo prie krašto saugumo palaikymo ir kovos su bolševizmu. LSP dirbti lengvino tai, kad ši institucija Lietuvoje nuo seno turėjo gerą vardą ir susilaukė nemenkos visuomenės paramos: didesnė visuomenės dalis, būdama antibolševikiškai nusistačiusi, noriai rėmė antibolševikinę policijos darbą. S. Čenkus įrodinėjo, kad LSP panaikinimas tik pakenktų kovai su bolševizmu. Jis pateikė tokius argumentus:

„1. Esant neaiškiai padėčiai frontuose, kai kur net pasireiškiant priešo persvarai,

paskirų individų ir visuomenės tarpe kils vis didesnis nepasitikėjimas vokiečių pergale, kils nusistatymas prieš vokiečius ir vokiečių vedamą politiką. Skeptiškai bus žiūrima ir į grynai vokiečių vadovaujamą saugumo bei kriminalinę policiją, nes į jos veiksmus bus žiūrima kaip į naudingus vien vokiečiams.

Viso to pasekmėje saugumo bei kriminalinė policija nesusilauks iš visuomenės tos paramos, kuri šiuo metu taip yra reikalinga. [...]

Didelę daugumą tarnautojų suliejimas paveiktų labai neigiamai moralės atžvilgiu. Jokiu būdu nebūdami vokiečiams priešiški vis tik daug mieliau ir našiau dirbs įstaigoje bent betarpiškai vadovaujamoje lietuvių viršininkų, su kuriais jie galės be vertėjų susikalbėti ir vieni kitus geriau suprasti. Taip pat tenka rimtai pagalvoti, ar visi senieji prityrusieji valdininkai norės ir toliau tokiu užsidegimu tęsti darbą (dalis jų savaime norės pasitraukti ir vienokiu ar kitokiu būdu pasitrauks iš policijos tarnybos, nes skaitys, kad jais nepasitikima), o galų gale, be abejo, sunku bus surasti šiam darbui naujų kandidatų.

Jei sakoma, kad Latvijoje ir Estijoje tokių policijos skyrių nėra, tai šiuo atveju Lietuvoje sąlygos yra visai skirtingos. Latvija ir Estija yra ilgus šimtmečius išbuvusios tiesioginėje vokiečių kultūros įtakoje ir dėl to dauguma vietos gyventojų visai gerai moka vokiečių kalbą, ko nėra Lietuvoje. [...]

Tad manau, kad išeinant iš aukščiau išdėstytų samprotavimų lietuviškojo skyriaus ne tik nereikėtų naikinti, bet priešingai, jį sustiprinti, parūpinant tinkamų ginklų, susisiekimo priemonių ir sudarant kitas sąlygas, įgalinančias tarnautojus savo jėgų didžiausią dalį skirti aukščiausiam tikslui – kovai su bolševizmu [...]“⁶⁵.

Tikriausiai S. Čenkus raštas vokiečius privertė apsigalvoti, kadangi LSP buvo palikta veikti iki pat okupacijos pabaigos.

Sudėtinga vertinti LSP. Ji buvo pavaldi vokiečių saugumui, vykdė jo įsakymus ir buvo verčiama tarnauti reichso interesams. For-

maliai žiūrint, LSP darbuotojus galima laikyti nacių valdžios bendradarbiais. Kita vertus, yra žinoma nemažai faktų, kad lietuvių saugumo darbuotojai dalyvavo slaptų anti-vokiškų organizacijų veikloje, platino pogrindžio spaudą ir kitokias slaptas žinias. Pavyzdžiui, Saugumo departamento Kaune Politinio, o vėliau – Administracinio skyriaus viršininku dirbęs P. Žičkus buvo aktyvus Lietuvos laisvės kovotojų sąjungos narys, už rezistencinę veiklą 1944 m. gegužės 14 d. gestapo suimtas ir išsiųstas į Vokietijos kalėjimus⁶⁶. Vilniaus apygardos viršininko pavaduotojas Kazys Gimžauskas buvo slaptos „Kęstučio“ organizacijos Vilniaus apygardos štabo narys ir teikdavo reikiamas žinias Lietuvių fronto vadovams. Apygardos viršininkas A. Lileikis žinojo, jog K. Gimžauskas palaiko ryšius su pogrindžiu, tačiau apie tai niekam nepranešė. Pats A. Lileikis teigia teikęs slaptą informaciją Kaune veikusiam pogrindžio radijui, kuris ją transliuodavęs į Švediją⁶⁷. LSP Vilniaus apygardos darbuotojas Zenonas Pranckevičius 1943 m. platino pogrindžio laikraščius „Nepriklausoma Lietuva“ ir „Lietuvos Judas“. Už tai jis iš tarnybos buvo atleistas⁶⁸. Reikia manyti, kad panašių antivokiškos lietuvių saugumiečių veiklos faktų esama gana daug (ypač žemutinėse grandyse). LSP kova su komunistiniu ir lenkų pogrindžiu neprieštaravo lietuvių tautos interesams. Žy-

dų reikalai buvo vokiečių saugumo ir civilinės valdžios kompetencija. LSP vaidmuo naikinant žydus buvo pagalbinis ir mažareikšmis. Masinės žudynės vykdė specialiai sukurti ypatingieji būriai (*Zonderkomandos*), kurie buvo pavaldūs Vokiečių saugumo policijai ir SD. Lietuvių saugumas apsiribojo pavienių iš getų pabėgusių žydų gaudymu ir jų perdavimu vokiečių saugumo policijai. Lietuvių saugumo darbuotojams keliami kaltinimai dėl dešimčių tūkstančių žydų sunaikinimo yra visiškai nepagrįsti. Be to, svarbus yra tas faktas, kad LSP buvo pavaldi Vokiečių saugumo policijos ir SD V skyriui (kriminalinei policijai), bet ne tiesiogiai Trečiojo reicho priešus persekiojusiems III (SD) ir IV (gestapo) skyriams.

Be aukščiau išnagrinėtų vokiečių ir lietuvių įstaigų, Lietuvoje taip pat veikė motorizuotieji vokiečių policijos būriai, latvių, estų, ukrainiečių policijos batalionai. Sustiprėjus partizanų veiklai Rytų Lietuvoje, čia buvo atsiųsti SS policijos 9-asis ir 16-asis pulkai⁶⁹. Minėtieji Vokiečių saugumo policijos ir SD padaliniai, operatyvinės grupės ir policijos batalionai persekiojo ir naikino tikrus ir tariamus nacionalsocializmo priešus Lietuvoje, vykdė istorijoje neregėtą žydų genocidą ir keršto akcijas už pasikėsinimus į okupacinio režimo pareigūnus ir įstaiigas, gaudė žmones prievartos darbams Vokietijoje.

Nuorodos

¹ K. Rukšėnas, „Hitlerininkų politika Lietuvoje 1941–1944 metais“, Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyrius (toliau – MAB RS), f. 26-1475, p. 433.

² *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, Vilnius, 1965, p. 326–329.

³ H. Krausnick, *Hitlers Einsatzgruppen: Die Truppe des Weltanschauungskrieges 1938–1942*, Frankfurt am Main, 1985, S. 396.

⁴ R. Hilberg, *Die Vernichtung der europäischen Juden*, Frankfurt am Main, 1990, Bd. 2, S. 1057.

⁵ Ibid., S. 293–296.

⁶ Ibid., S. 298–299.

⁷ H. Krausnick, op. cit., S. 124–125.

⁸ R. Hilberg, op. cit., S. 303.

⁹ H. Krausnick, op. cit., S. 151–152.

¹⁰ *Masinės žudynės Lietuvoje*, p. 330.

¹¹ K. Rukšėnas, op. cit., p. 81.

¹² H. Krausnick, op. cit., S. 154.

¹³ Baltijos šalių ir Baltarusijos.

¹⁴ SSRS NKGB 1-osios valdybos viršininko Fiti-no 1944 m. rugsėjo 5 d. raštas LSSR valstybės saugumo liaudies komisarui Guzevičiui dėl Vokiečių saugumo policijos ir SD struktūros Lietuvoje, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. K-1, ap. 8, b. 9, l. 292–298; Saugumo policijos ir SD telefonų sąrašas, Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. R-659, ap. 2, b. 72, l. 16–18.; K. Rukšėnas, op. cit., p. 82–83.

¹⁵ SSRS NKGB 1-osios valdybos viršininko Fiti-no 1944 m. rugsėjo 5 d. raštas LSSR valstybės saugu-

mo liaudies komisarui Guzevičiui, LYA, f. K-1, ap. 8, b. 9, l. 298–299.

¹⁶ M. Weissso 1959 m. rugpjūčio 6 d. tardymo protokolas, Liudvigsburgo vyriausioji justicijos valdyba (Zentrale Stelle in Ludwigsburg), teismo procesas prieš Lietuvos generalinį komisarą, t. 7, S. 2551–2565.

¹⁷ „Gestapas“, *Lietuvių enciklopedija*, 1956, t. VII, p. 193.

¹⁸ H. Groto 1950 m. liepos 14 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1148, vokas, l. 15–18.

¹⁹ „Gestapas“, *Lietuvių enciklopedija*, t. VII, p. 194.

²⁰ H. Pritschkato 1949 m. rugpjūčio 23 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, baudžiamoji byla, Nr. P-14164-LI, l. 18–19.

²¹ V. Eidukaičio apklausos protokolas, *ibid.*, ap. 46, b. 1216, l. 46–49.

²² „Gestapas“, *Lietuvių enciklopedija*, t. VII, p. 194.

²³ K. Rukšėnas, *op. cit.*, p. 82–83.

²⁴ Generolo E. Justo parodymai, *Laisvės kovų archyvas*, 1993, Nr. 9, p. 137.

²⁵ R. Noiberto 1947 m. kovo 24 d. tardymo protokolas, KGB Vladimiro srities valdybos archyvas, baudžiamoji byla, Nr. K-109855, t. 1, l. 28–37.

²⁶ H. Krausnick, *op. cit.*, S. 142.

²⁷ Pranešimas iš SSRS Nr. 21, Federalinio archyvo skyriai Potsdame (Bundesarchivabteilungen Potsdam), R58/214, p. 147.

²⁸ Trumpa istorinė pažyma apie Vokiečių saugumo policijos ir SD ir Vilniaus ypatingojo būrio nusikalstamą veiklą, LYA, V. Sausaičio baudžiamoji byla Nr. 47746/3, t. 2, l. 135–136.

²⁹ P. Černiausko 1969 m. lapkričio 11 d. apklausos protokolas, *ibid.*, baudžiamoji byla Nr. 47746/3, t. 1, l. 208.

³⁰ *Ibid.*, l. 242.

³¹ Žurnalisto K. Sakovičiaus dienoraštis, vertimas iš lenkų kalbos, *ibid.*, l. 166–170.

³² *Ibid.*, l. 134, 180; *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 136–137.

³³ J. Tumo 1969 m. spalio 22 d. apklausos protokolas, LYA, baudžiamoji byla Nr. 47746/3, t. 1, l. 186–191.

³⁴ P. Černiausko 1969 m. lapkričio 12 d. tardymo protokolas, *ibid.*, l. 210–211.

³⁵ V. Korsako 1969 m. lapkričio 13 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 258.

³⁶ B. Želvio 1944 m. rugpjūčio 14 d. tardymo protokolas, *ibid.*, t. 2, l. 51–53.

³⁷ H. Pasierbska, *Ponary: Wilenska golgota*, Sopot, 1993, s. 36.

³⁸ LYA, baudžiamoji byla Nr. 47746/3, l. 178–179.

³⁹ H. Pasierbska, *op. cit.*, s. 37.

⁴⁰ P. Černiausko 1947 m. gegužės 30 d. tardymo protokolas, LYA, baudžiamoji byla Nr. 43057/3, l. 27.

⁴¹ P. Černiausko 1969 m. lapkričio 12 d. apklausos protokolas, *ibid.*, t. 1, l. 217–219.

⁴² H. Pasierbska, *op. cit.*, s. 361–367.

⁴³ *Ibid.*, s. 213.

⁴⁴ P. Stankeras, „Lietuvių policijos atkūrimas vokiečių okupacijos metais (1941–1944)“, *Lietuvos karybos istorijos klausimai* (tezės ir pranešimai), Kaunas, 1996, p. 143–144.

⁴⁵ Pastabos apie S. Čenkų, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1123, l. 54.

⁴⁶ J. Grušio 1945 m. vasario 19 d. tardymo protokolas, LYA, baudžiamoji byla Nr. P-16005-LI, t. 1, l. 46.

⁴⁷ *Saugumo departamento telefonų knyga*, Kaunas, 1943, p. 1; J. Grušio 1945 m. vasario 14 d. tardymo protokolas, LYA, baudžiamoji byla Nr. P-16005-LI, t. 1, l. 36 a. p.

⁴⁸ LYA, baudžiamoji byla Nr. P-16005-LI, t. 1, p. 37.

⁴⁹ *Ibid.*, l. 37 a. p.

⁵⁰ B. Šato baudžiamoji byla, *ibid.*, Nr. 19542/3, l. 111–113.

⁵¹ *Saugumo departamento telefonų knyga*, p. 1–2; J. Grušio 1945 m. vasario 14 ir 19 d. tardymo protokolai, LYA, baudžiamoji byla Nr. P-16005-LI, t. 1, l. 38–39, 44–45.

⁵² J. Grušio 1945 m. vasario 19 d. tardymo protokolas, LYA, baudžiamoji byla Nr. P-16005-LI, t. 1, l. 45 a. p.

⁵³ A. Lileikio byla, *ibid.*, f. K-1, ap. 46, b. 1189, l. 72; F. Kauzono interviu su A. Lileikiu, *Respublika*, 1996, liepos 16.

⁵⁴ Vilniaus apygardos saugumo darbuotojų sąrašas, LYA, f. K-1, ap. 8, b. 1, l. 10–12, 17, 20.

⁵⁵ Išmokėjimų žinios SP Vilniaus apygardai už 1942 m. vasario mėnesį, LCVA, f. R-972, ap. 1, b. 535, l. 135–143.

⁵⁶ F. Kauzono interviu su A. Lileikiu, *Respublika*, 1996, liepos 19.

⁵⁷ Išmokėjimų žinios SP Šiaulių apygardai už 1942 m. vasario mėn., LCVA, f. R-972, ap. 1, b. 535, l. 45–49.

⁵⁸ Išmokėjimų žinios SP Panevėžio apygardai už 1942 m. vasario mėn., *ibid.*, l. 160–163.

⁵⁹ Išmokėjimų žinios SP Marijampolės apygardai už 1942 m. vasario mėn., *ibid.*, l. 164–168.

⁶⁰ Išmokėjimų žinios SP Ukmergės apygardai už 1942 m. vasario mėn., *ibid.*, l. 157–159.

⁶¹ Išmokėjimų žinios SP Telšių apygardai už 1942 m. vasario mėn., *ibid.*, l. 169–172.

⁶² *SD telefonų sąrašas*, Kaunas, 1943.

⁶³ 1941–1942 m. Vokiečių saugumo policija ir SD buvo padalyta į du skyrius, o šie suskirstyti į poskyrius (referentūras). Prie jų pavadinimų buvo prirašomos darbo kryptį žyminčios raidės.

⁶⁴ Vokiečių saugumo policijos ir SD vado 1942 m. rugsėjo 4 d. žyma, LCVA, f. R-1399, ap. 1, b. 71, l. 16.

⁶⁵ S. Čenkaus 1943 m. rugpjūčio 27 d. raštas Vokiečių saugumo policijos ir SD vadui Lietuvoje K.

Jägeriui, LYA, f. K-1, ap. 8, b. 1, l. 5–8.

⁶⁶ P. Žičkus, „Užmirškite apie bet kokią nepriklausomybę“, *Laisvės besiekiant*, Čikaga, 1983, p. 17–35.

⁶⁷ F. Kauzono interviu su A. Lileikiu, *Respublika*, 1996, liepos 20; Iš A. Bubnio pokalbio su K. Gimžausku 1996 m. birželio 6 d. Vilniuje, autoriaus asmeninis archyvas.

⁶⁸ J. Čepukaičio 1944 m. spalio 23 d. tardymo protokolo kopija, LYA, f. K-1, ap. 8, b. 1, l. 52–53.

⁶⁹ LCVA, f. R-1399, ap. 1, b. 106, l. 60.

Arūnas Bubnys

GERMAN AND LITHUANIAN SECURITY POLICE (1941–1944)

Summary

The article deals with the structure and functions of German security police and SD as well as of Lithuanian security police. The activities of German operational troops in Lithuania at the beginning of the Soviet–German war, the formation of SD and German security police, their structure, tasks and functions during the occupation are being discussed by the author of the paper. The operations of German security police and the operations of SD troop in

Vilnius are also being analysed. The above mentioned SD troop in Paneriai in 1941–1943 shot to death ten of thousands of Jews, communists, Soviet war prisoners, partisans and Polish underground participants. The uniform of Lithuanian security police, its structure, functions and tasks as well as its subordinate relationship with German security police and SD are being investigated in the third part of the article.

Arvydas Anušauskas

NKVD kariuomenės dokumentai Rusijos valstybiniame karo archyve

Istorikai, tyrinėjantys ginkluotą kovą su sovietiniais okupantais 1944–1953 m., nuolat susiduria su okupacinių karinių struktūrų identifikavimo problemomis. Tai ypač pasakytina apie 1944–1945 m., kai veikė daugybė nuolat keitusių savo pavaldumą ir įvairius frontus aptarnavusių NKVD karinių dalinių. Vykde ginkluotojo pasipriešinimo karinio slopinimo užduotis NKVD kariuomenės pulkai kartais labai trumpai užsibūdavo Lietuvoje, Latvijoje, Estijoje, Vakarų Ukrainoje ar Vakarų Gudijoje. Jie nuolat keisdavo savo išsidėstymo vietas, nes sekė įkandin frontų arba būdavo permetami vykdyti karinių baudžiamųjų operacijų į vis naujas užimamas teritorijas. Be to, nereikia pamiršti, kad NKVD savo karines pajėgas galėjo panaudoti kaip norėjo ir kur norėjo. Tai buvo vieninga sistema. Todėl Gudijoje ar Latvijoje išdėstyti NKVD pulkai galėjo slopinti ginkluotąjį pasipriešinimą ne tik savo dalinių išsidėstymo teritorijose, bet ir Lietuvoje ar Estijoje, o Lietuvoje išdėstyti NKVD daliniai galėjo dalyvauti tremiant ukrainiečius ar moldavus. Todėl labai svarbu apžvelgti ir įvertinti visą Sovietų Sąjungoje veikusią karinio slopinimo sistemą, o ne tik jos dalį. Lietuvoje esantys archyviniai šaltiniai sudarė prielaidas nustatyti arba identifikuoti dalį NKVD–MGB kariuomenės dalinių, kurie veikė aptariamuoju laikotarpiu, tuo tarpu NKVD–MGB kariuomenės dokumentai buvo akylai saugomi Rusijos valstybiniame karo archyve. Šiame archyve dir-

bo tik Lenkijos istorikai, kurie pagal Rusijos–Lenkijos tarpvalstybinę sutartį turėjo išimties teises Rusijoje rinkti archyvinę medžiagą apie savo karinę praeitį. O ta praeitis – tai ne tik lenkų karininkų represavimas, bet ir ginkluotojo pasipriešinimo slopinimas, Armijos krajos veiksmas 1944–1945 m. Lietuvoje ir Vakarų Gudijoje. Šiais metais Rusijos valstybiniame karo archyve saugomas bylas pavyko pasklaidyti ir šio straipsnio autoriui.

Informacija apie visus 1918–1960 m. veikusius specialiuosius dalinius saugoma 788 puslapių fondų sąrašė¹. Čia yra NKVD kariuomenės frontų užnugario apsaugos valdybų, NKVD divizijų, Sovietų Sąjungos NKVD–MGB Vyriausiosios vidaus kariuomenės valdybos, atskirų pulkų bei NKVD Pabaltijo apygardos vidaus kariuomenės valdybos dokumentų fondas. Beje, pastarasis tebėra slaptas. Minėtajame sąrašė yra duomenų apie junginių ir dalinių numeracijos ir pavaldumo raidą, išdėstymo vietas ir įsteigimo bei likvidavimo metus. Tai suteikė galimybę nustatyti visų Lietuvoje ir aplink ją veikusių NKVD–MGB karinių dalinių kaitą.

NKVD–MGB DALINIAI LIETUVOJE

1944–1945 m. Lietuvoje slopinti lietuvių išsilaisvinimo judėjimo vienu metu buvo sutelkta iki dvidešimties NKVD kariuomenės pulkų. Čia jie užsibūdavo nuo kelių mėne-

sių iki kelerių metų – tai priklausė nuo pavaldumo ir skirtų užduočių. Tuo metu visi NKVD pulkai buvo pavaldūs trimis valdyboms, kurias kontroliavo L. Berija: Vyriausiajai Raudonosios armijos užnugario apsaugos NKVD kariuomenės valdybai (įsteigta 1943 m. gegužės mėn., išformuota 1945 m. spalio mėn.), SSRS vyriausiajai NKVD vidaus kariuomenės valdybai (įsteigta 1942 m. balandžio 28 d., įvairiais pavadinimais veikusi iki 1960 m.) ir SSRS NKVD konvojinės kariuomenės valdybai (įsteigta 1942 m. spalio 24 d., išformuota 1951 m. gegužės 21 d.). Vyriausiosios valdybos rengdavo pavaldžių junginių strateginius planus ir turėjo sau pavaldžias valdybas, kurios vadovavo konkretiems junginiams. Tai – atskirų frontų užnugario apsaugos NKVD kariuomenės valdybos. 1944–1945 m. Lietuvoje sau pavaldžią NKVD kariuomenę turėjo III Baltarusijos, II Baltarusijos (nuo 1945 m. balandžio mėn. – Leningrado frontas) ir I Pabaltijo (nuo 1945 m. kovo mėn. pavadintas Žiemgalos kariuomenės grupė, kuri saugojo Kuršą atkirtusios kariuomenės užnugarį) frontai. Šių frontų užnugario apsaugos NKVD kariuomenės valdybos ir joms pavaldūs daliniai buvo išformuoti 1945 m. spalio mėn., todėl nuo tų metų rudens Lietuvoje jų nebeliko. Aršiausių ir daugiausia aukų pareikalavusių kovų laikotarpiu, t.y. 1944–1945 m., NKVD vidaus kariuomenei Lietuvoje vadovavo ir specialus Rygoje įkurtas štabas. NKVD vidaus kariuomenės Pabaltijo apygardos valdyba egzistavo iki 1946 m. gegužės mėn. Tuomet Baltijos tautų ir ukrainiečių ginkluotasis pasipriešinimas dar nebuvo palaužtas, bet jo taktika ir mastai šiek tiek pakito. Prie to prisitaikė ir NKVD. Buvo likviduotos slopinimo organizavimo tarpinės grandys (operatyvinės apygardos ir Pabaltijo apygardos valdyba) ir įvestas tiesioginis junginių ir dalinių pavaldumas Maskvai bei vietiniams NKVD skyriams.

Lietuvoje ilgiau ar trumpiau veikė ne tik visiems gerai žinoma generolo P. Vetrovo, arba 4-oji, NKVD divizija, bet ir dar

keli junginiai: NKVD 57-oji ir 63-ioji divizijos. Atskirus savo dalinius čia buvo laikinai išdėsčiusios NKVD vidaus kariuomenės 5-oji, 6-oji bei 7-oji divizijos ir NKVD konvojinės kariuomenės 48-oji divizija. Nors visos minėtos divizijos vienaip ar kitaip susijusios su Lietuva, bet slopinant lietuvių ginkluotą kovą dėl nepriklausomybės jų vaidmuo buvo toli gražu nevienodas.

NKVD 57-oji divizija formuota Lietuvoje buvusioje Gaižiūnų karinėje bazėje. Jos 369-asis, 370-asis ir 371-asis pulkai, suformuoti 1945 m. sausio mėn., buvo rengiami okupuoti Rytprūsių. Sovietinei armijai nustumus vokiečių kariuomenę link Karaliaučiaus, į Tilžę įžengė 369-asis pulkas, Įstrutyje įsitaisė 370-asis, o Rastenburge – 371-asis pulkas. Rytprūsių vokiečius ir lietuvius jie terorizavo iki pat 1945 m. spalio mėn, kai šie daliniai buvo išformuoti (jų vietą užėmė iš Lietuvos permesti NKVD pulkai).

NKVD 63-ioji divizija buvo suformuota 1945 m. sausio mėn. Balstogėje iš III Pabaltijo fronto užnugario apsaugos NKVD 32-ojo motošaulių pulko, 108-ojo pasienio pulko ir vidaus kariuomenės 10-osios divizijos 273-iojo šaulių pulko. Divizija iš pradžių taip pat buvo skirta Vokietijai okupuoti. Paskui veikiančiąją armiją ji perėjo Rytprūsių, Šiaurės Pomeranijos ir Brandenburgo provincijas. Divizija nugalėjo Vokietijoje ne tik plėšikavo – iš jos kareivių sudarytos sargybos į Sovietų Sąjungą nulydėjo 301 208 suimtuosius (daugiausia karo belaisvius)². 1945 m. spalio mėn. pradėjus keturiasdešimtmečių (ir vyresnių) kareivių demobilizaciją, diviziją rengtasi permesti į Lietuvą. Kiekviename pulke buvo numatyta turėti po 1550 kareivių bei karininkų ir 22 tarnybinius šunis³. Iš Vokietijos divizija pirmiausia persikėlė į okupuotus Rytprūsius: Karaliaučiuje įsikūrė divizijos vadovybė (nuo 1945 m. rugsėjo 24 d.), Įstrutyje išsidėstė 108-asis šaulių pulkas (nuo spalio 1 d. jis saugojo ryšių linijas). Spalio 28 d. 32-asis šaulių pulkas, o lapkričio 12 d. ir 273-iasis Gdansko vardu pavadintas pulkas jau buvo Lietuvoje. Jie išsidėstė Šiauliuose, Telšiuo-

se, Tauragėje ir Marijampolėje. Gavę beveik tūkstančio karių papildymą iš likviduojamos 57-osios divizijos ir keliasdešimt antipartizaninių operacijų „skonį“ patyrusios 4-osios divizijos 261-ojo pulko kareivių, minėtieji pulkai iki 1946 m. pradžios beveik jokio aktyvumo nerodė. Divizijos vadas plk. Ignatovas guodėsi tik tuo, kad divizijos kareiviai neturi patyrimo kovoti su ginkluotomis grupėmis, kurių „pagrindinis tikslas yra atskirti Lietuvos SSR nuo Sovietų Sąjungos“⁴. Toks aiškus lietuvių ginkluotojo pasipriešinimo judėjimo tikslo apibrėžimas nebuvo priimtinas NKVD vadovybei, kuri savo ataskaitose nebuvo linkusi jo minėti ir tenkindavosi abstraktesniu pasipriešinimo apibūdinimu – „banditizmas“. Ir plk. Ignatovas divizijai vadovavo neilgai, greitai jį pakeitė plk. Babincevas. Tik nuo sausio mėn. 63-ioji divizija, kurios ginkluotę sudarė penkiolika 50 mm minosvaidžių, aštuoniolika 82 mm minosvaidžių, keturios 77 mm patrankos, aštuonios 45 mm patrankos ir kuri turėjo sovietinei sistemai idėjiškai labai ištikimus karius (beveik kas antras buvo komunistas arba komjaunuolis)⁵, pradėjo aktyviai dalyvauti antipartizaninėse akcijose. Nuo 1946 m. vasaros 63-iosios divizijos vadovybė buvo permesta į Estiją. Pulkai liko savo išsidėstymo vietose Lietuvoje. Čia ginkluotasis antisovietinis pasipriešinimas dar buvo labai stiprus ir nebuvo galima susilpninti antipartizaninių pajėgų. Plk. Babincevo vadovaujama divizija Estijoje gavo naujus dalinius – iš Latvijos į Tartu ir Taliną buvo permesti 138-asis ir 260-asis šaulių pulkai⁶, kurie nuo 1945 m. gegužės mėn. kovojo su latvių ginkluotuoju pasipriešinimu ir turėjo sukaupę didelę baudžiamųjų antipartizaninių operacijų vykdymo patirtį⁷. Buvę 63-iosios divizijos pulkai įsiliejo į gen. P. Vetrovo diviziją. Įstrutyje įsitaisiusio 108-ojo pulko dalis 1946 m. spalio mėn. taip pat buvo permesta į Lietuvą, kur Alytaus–Leipalingio apylinkėse išsidėstė septyniose įgulose, bet jau gruodžio mėn. jis buvo performuotas į MVD vidaus kariuomenės 562-ąjį atskirąjį šaulių batalioną ir išsidan-

gino iš Lietuvos (kareiviai dažniausiai buvo perkelti į kitus Lietuvoje išdėstytus pulkus). Estijoje įsitaisiusi 63-ioji divizija 1946 m. gruodžio mėn. buvo išformuota. Reikia manyti, kad estų pasipriešinimo slopinimui visiškai pakako vieno pulko mastu koordinuojamos operacijos ir divizijos buvo atsisakyta kaip nereikalingos grandies.

Visai kitokia padėtis buvo Lietuvoje. Čia antipartizaninėms akcijoms vykdyti vienu metu būdavo pasitelkiama po kelis pulkus, ir 4-oji divizija tik didėjo. 1946 m. vasarą ir rudenį ją sudarė arba jai pavaldūs buvo net 12 pulkų: 25-asis (išdėstytas Panevėžyje ir aplinkiniuose Šiaurės Lietuvos rajonuose), 137-asis (Utenoje ir Šiaurės rytų Lietuvoje), 261-asis (Vilniuje ir miesto apylinkėse), 298-asis⁸, 32-asis, 273-iasis (1946 m. vasarą perimti iš 63-iosios divizijos), 288-asis (priklausęs Latvijoje dislokuotai 5-ajai divizijai), 262-asis (priklausęs Vakarų Gudijoje dislokuotai 7-ajai divizijai), 285-asis (priklausęs Rytprūsiuose dislokuotai 56-ajai divizijai), 354-asis šaulių, 34-asis motošaulių pulkai (pastarasis perduotas iš Vakarų Gudijoje dislokuotos 7-osios divizijos) ir 108-asis šaulių pulko batalionas. Be to, kovai su partizanais buvo naudojami 94-asis ir 97-asis pasienio būriai. 1946 m. lapkričio mėn. visi šie daliniai Lietuvoje turėjo 265 įgulas. Vilniuje buvo laikoma apie 1300 kareivių (visi buvo tiesiogiai pavaldūs gen. P. Vetrovui), o kituose didesniuose miestuose – po kelis šimtus NKVD kareivių ir karininkų.

Sklaidant archyvinių bylų puslapius pažyma aiškėjo lietuvių ginkluotosios rezistencijos mastas. Iki šiol galėjome tik spėti, kad lietuvių karinis pasipriešinimas buvo vienas galingiausių Sovietų Sąjungos okupuotų šalių antisovietinių judėjimų. 1944–1948 m. slopindama pavergtų tautų pasipriešinimą, NKVD–MGB vidaus kariuomenė nužudė arba kautynėse nukovė 77 980 partizanų ar civilių gyventojų, iš jų 17 084 lietuvius. Tragiškiausi buvo 1945 m., kai sovietinės imperijos kariaunos aukomis tapo 30 057 žmonės, iš jų kas trečias buvo lietuvis. Absoliuti dauguma visų aukų teko Vaka-

rų Ukrainos gyventojams, kurių tuomet buvo tris kartus daugiau negu lietuvių. Dabar galima drąsiai teigti, jog Vakarų Ukrainoje ir Lietuvoje buvo patys galingiausi antisovietinio pasipriešinimo židiniai visoje Rytų Europoje. Visa tai formavo šių tautų atsparumą ir, ko gero, iki šiol turi įtakos visuomenės raidai.

1946 m. NKVD vidaus kariuomenės Pabaltijo apygardos viršininkas gen. mjr. Golovka iš sau pavaldžios kariuomenės reikalavo „turėti čekistinių igūdžių ir atpažinti priešą [...], surasti ir sulaikyti, o besipriešinantį – sunaikinti, tuo metu rodant iniciatyvą, ryžtą ir drąsą“. Ko jau ko, o „iniciatyvos“ enkavėdistams netrūko. Maskvos NKVD–NKGB įgaliotinis Lietuvoje gen. I. Tkačenka, generolai J. Bartašiūnas ir Jefimovas numatė pačias žiauriausias bet kokio pasipriešinimo slopinimo priemones. „Sustiprinti banditų, sukilėlių ir aktyvių jų rėmėjų spaudimą per giminystės ryšius, – reikalavo NKVD generolų trijulė, – *iki pat visiškai jų ūkių likvidavimo* [išskirta autoriaus – A. A.] [...]. Ūkiuose, kuriuos numatyta likviduoti, suimti visus vyrus [...], juos teisti ir tremti už respublikos ribų“. *Likvidacijos metodai* pirmiausia buvo išbandyti 1944 m. Vakarų Ukrainoje, o vėliau panaudoti ir Lietuvoje. „Aptikus būrį [partizanų būrį – A. A.] namų grupėje ar atskirame name, – reikalavo NKVD kariuomenės generolai iš savo valdinių, – ir jam atsisakius pasiduoti ar pasipriešinus, ši namų grupė apšaudoma iš minosvaidžių, kulkosvaidžių ir prieštankinių šautuvų. Sunaikinus apieškoma, kad būtų nustatytas sunaikintų ginklų ir banditų skaičius.“ Tokiu būdu Lietuvoje buvo nuniokotas ne vienas namas ar sodyba. Neretai žūdavo po kelias dešimtis žmonių, bet iki šiol nė neįtarėme, kad kiekvienam *likvidacijos metodui* buvo išleisti „*trumpi nurodymai*“.

Bet ir Sovietų Sąjungai lietuvių tautinio pasipriešinimo slopinimas kainavo labai brangiai. Kasdien į įvairias sritis keliavo pulkų vadų pasirašyti pranešimai apie NKVD

kareivių mirtį. Žuvusieji buvo prilyginami karo aukoms. Visi pranešimai giminaičiams panašūs į šį: „Jūsų sūnus MVD vidaus kariuomenės 25-ojo šaulių pulko skyriaus vadas j. seržantas Anatolijus Aleksandrovičius Serkovas, gimęs 1926 m. Kalinino srities Bežicko rajono Čiulkino kaime, pašauktas į kariuomenę 1943 m., nukautas 1946 m. gruodžio 19 d. vykdydamas kovinę vadovybės užduotį ir palaidotas Lietuvos SSR Panevėžio m. Ramygalos kapinėse. Šis pranešimas yra pagrindas prašyti pensijos (pagal SSRS gynybos liaudies komisaro įsakymą Nr. 138)“⁹. Kiek tokių rezistencijos slopintojų ir genocido akcijų dalyvių kapų liko Lietuvoje, iki šiol niekas tiksliai nežino. Atsiskaitydami savo vadovybei pulkų vadai nurodydavo mažesnius žuvusiųjų skaičius, nors žinodavo, kad kai kurie mirs nuo partizanų kulku padarytų žaizdų. Tik pranešimuose kareivių artimiesiems buvo galima neteisingai nurodyti žūties aplinkybes, bet nuslėpti paties žuvimo fakto buvo beveik neįmanoma. P. Vetrovo divizijos 25-asis pulkas iki 1946 m. sausio 30 d. išsiuntė 204 pranešimus žuvusiųjų artimiesiems, o iki metų pabaigos – dar 39¹⁰, bet oficialiose ataskaitose nurodytas žuvusių šio pulko enkavėdistų skaičius nesudarė nė trečdaliao minėtųjų skaičių. Pavyzdžiui, rašoma apie 25-ojo pulko 17 žuvusių ir 16 sužeistų kareivių (1945 m. birželio mėn.–1946 m. gegužės 1 d., iš jų per keturis 1946 m. mėnesius žuvo 10 ir 9 buvo sužeisti¹¹), tuo tarpu iš vardinio sąrašo aiškėja, kad vasario 15 d. Panevėžio apskrityje žuvo vienas NKVD leitenantas ir šeši kareiviai, dar du vėliau mirė nuo žaizdų, vasario 23 d. žuvo trys kareiviai, kovo 8 d. – du žuvo ir vienas mirė nuo žaizdų¹². Tokių nuostolių NKVD pulkai patirdavo, nors ir turėjo palyginti galingesnę ginkluotę. Minėtasis pulkas, kurio kareivių dauguma už čečėnų ir ingušų trėmimą buvo apdovanoti medaliais „Už Kaukazo gynybą“, vykdydamas genocido akcijas Lietuvoje 1945 m. išaugo nuo 1159 iki 1648 kareivių ir karininkų, bet kiekybinė persvara nuo nuostolių

neapsaugojo. Toli gražu ne galutiniais duomenimis, visa gen. P. Vetrovo vadovaujama 4-oji divizija 1945–1949 m. Lietuvoje neteko 770 karių, 1225 buvo sužeisti. Remiantis kitais skelbtais dokumentais ir negalutiniais duomenimis galima suskaičiuoti, kad Lietuvoje 1944–1951 m. sovietinės vidaus

kariuomenės 4-oji divizija neteko 855 karių bei karininkų ir 1336 buvo sužeisti. Daugelis šių nuostolių buvo patirta per tarpusavio susišaudymus, kai partizanai sėkmingai išvengdavo savo persekiotojų gniaužtų. Visa tai aiškėja iš 1950 m. plk. Klimovo parengtos ataskaitos:

4-osios šaulių divizijos veikla 1945–1949 m.

	1945	1946	1947	1948	1949	Iš viso
Partizanų būrių veikla:						
išpuoliai	2302	1668	1333	920	571	6794
jų metų žuvo žm.	1469	2004	2314	1704	1046	8537
Nukauta partizanų	3741	1686	1343	841	963	8574
Paimta partizanų	6052	3164	2962	2470	1363	16011
Iš viso	9793	4850	4305	3311	2326	24585
Karių nuostoliai:						
žuvusieji	140	141	98	41	43	463
sužeistieji	184	171	129	78	87	649
Iš viso	324	312	227	119	130	1112
Nuostoliai ypatingų atvejų metu:						
žuvusieji	84	67	55	61	40	307
sužeistieji	126	113	123	135	79	576
Iš viso	210	180	178	196	119	883
Bendri nuostoliai:						
žuvusieji	224	208	153	102	83	770
sužeistieji	310	284	252	213	166	1225
Iš viso	534	492	405	315	249	1995
Nuteista karo tribunolo	113	158	224	170	192	857

Lentelė sudaryta remiantis 4-osios divizijos štabo viršininko plk. Klimovo 1950 m. sausio 15 d. pažyma, RVKA, f. 38672, ap. 1, b. 242, l. 1.

Nagrinėjant aukščiau pateiktus duomenis aiškėja, kad divizija Lietuvoje beveik visada įvykdydavo daugiau kaip du trečdalius baudžiamųjų ir antipartizaninių operacijų ir visada stengdavosi savo akcijų rezultatus „pagerinti“. Pavyzdžiui, 1947–1949 m. ataskaitose nurodyta, kad paimti 6795 „banditai“. MGB ataskaitose šis skaičius sumažėjo iki 3833. Aišku, vetrovininkams kiekvienas suimtas žmogus jau buvo „banditas“, bet kiti, pasak J. Brazaičio, „žmogaus kūno technikai“ šį skaičių skaidė pagal savo poreikius. Antra vertus, kai 1947–1949 m. tik ši divizija slopino lietuvių pasipriešinimą visoje Lietuvos teritorijoje, iš 3867 kovose žu-

vusių partizanų ji nukovė 3147. Galima tik spėti, kad likusieji 720 tapo arba iš kaimyninių kraštų atsiųstų MGB kariuomenės dalinių, arba agentų smogikų specialiųjų grupių aukomis.

Rusijos valstybiniame karo archyve saugomi dokumentai leidžia įvertinti kovų intensyvumą atskirais tarpsniais. Antai iki Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio įsikūrimo, iki centralizuotos aukščiausios vadovybės įsteigimo 1947–1948 m. tolydžio silpusi kova (1947 m. įvyko 717 mūšių su MGB kariuomene, o 1948 m. jau tik 534) 1949 m. vėl suaktyvėjo. Per metus su MGB kariuomene buvo susikauta 530 kartų. Kautynių

metu žūdavo vidutiniškai 2 partizanai, 1–2 patekdavo į nelaisvę ir vienas pasitraukdavo nenukentėjęs arba sužeistas. Bet taip būdavo MGB kariuomenei geriausiu atveju. Nemažai antipartizaninių operacijų sužlugo dėl to, kad partizanai sugebėdavo išvengti nereikalingų susirėmimų arba dėl jų vadų sumanumo. Taip sužlugo ir 1951 m. birželio mėn. planuota operacija „Leto“ („Vasara“). Operacijos metu planuota sučiupti J. Lukšą-Daumantą, dėl to buvo sutelkta 1200 kareivių, 250 sribų ir 43 MGB operatyviniai darbuotojai. Kariuomenė buvo telkiama net 30–35 km atstumu nuo operacijos vietų. Balbieriškio miškas buvo šukuojamas 2 paras, Prienų giria – 5 paras. Kiekviename apsupimo žiedo kilometre buvo sutelkiama po 15–20 kareivių ir į miškų gilumą siunčiamos paieškos grupės. Kiekvienoje paieškos grupėje buvo organizuotos specialios 10–12 kareivių ir karininkų grupės bunkeriams naikinti, bet sutartas šaukinys „penki, penki, penki“¹³, kuriuo per radiją turėjo būti pranešta apie rastą bunkerį, taip ir nenušambėjo.

Didžiausias MGB kariuomenės vadovybės pranašumas – galimybė permetinėti kariuomenės dalinius iš vienos teritorijos į kitą. Taip 1946 m. iš Latvijos į Estiją perverstas 260-asis šaulių pulkas 1947 m. jau slopino pasipriešinimą Lietuvoje. Iš pradžių čia veikė tik vienas pulko batalionas, o 1948 m. – jau visas pulkas. Tik po masinių trėmimų pašlijus padėčiai pačioje Estijoje pulkas buvo grąžintas į Taliną. 1947–1950 m. pasipriešinimą slopino aštuoni nuolat Lietuvoje dislokuoti MGB pulkai – 25-asis, 32-asis, 34-asis, 137-asis, 261-asis, 273-iasis, 298-asis, 353-iasis ir 5-osios divizijos 24-ojo pulko 2-asis batalionas (iš Latvijos) bei minėtasis 260-asis pulkas iš Talino. 1949 m. lapkričio 26 d. padalijus 4-ąją diviziją buvo sukurta 2-oji divizija, bet jau 1951 m. balandžio 7 d. ji buvo išformuota. Tuo metu buvo pradėta kai kuriuos MGB kariuomenės dalinius išformuoti, o likusius – reorganizuoti. Kartu su 2-ąja di-

vizija buvo išformuoti beveik visi ją sudarę pulkai: 25-asis ir 273-iasis pulkai išformuoti 1951 m. balandžio 7 d., o 137-asis – birželio 28 d. Liko tik 32-asis pulkas, ginkluotąjį pasipriešinimą slopinęs Žemaitijoje. Šis pulkas vėl įsiliejo į 4-ąją diviziją. 1951 m. rugpjūčio mėn. pradėta MGB vidaus kariuomenės reorganizacija. 4-oji divizija, aštuntus metus slopinusi lietuvių tautinį sąjūdį dėl nepriklausomybės, rugpjūčio 13 d. buvo pavadinta MGB vidaus apsaugos 1-uoju skyriumi. Visi Sovietų Sąjungoje buvę MGB šaulių pulkai pavadinti vidaus apsaugos būriais: Leningrade dislokuotas 13-asis motošaulių pulkas tapo 1-uoju būriu, 36-asis pulkas (Rygoje) – 2-uoju, 260-asis (Taline) – 3-uoju, 32-asis (Šiauliuose) – 4-uoju, 298-asis (Kaune) – 5-uoju, 261-asis (Vilniuje) – 6-uoju, 353-iasis (Šiauliuose) – 7-uoju, 34-asis (Alytuje) – 8-uoju, 284-asis (Lydoje) – 9-uoju. Vakarų Ukrainoje sovietų valdžią diegę devyni MGB pulkai (446-asis, 88-asis, 10-asis, 91-asis, 450-asis, 215-asis, 331-asis, 333-iasis ir 290-asis) tapo vidaus apsaugos būriais atitinkamai Nr. 10–18. Visi šie pertvarkymai buvo susiję su dar judresnių ir lengviau valdomų dalinių sukūrimu okupuotų šalių tautų pasipriešinimui slopinti.

Sovietų Sąjungos okupuotų tautų pasipriešinimo savitumai ryškėja iš Maskvoje sudarytų ataskaitų, kurios guldavo ant J. Stalino stalo. Ukrainoje ir Lietuvoje ginkluota kova dėl nepriklausomybės buvo atkakliausia, lietuviai atkaklumu neretai pranokdavo ir ukrainiečius. 1946 m., kai Lietuvoje pasipriešinimą slopino dešimt vidaus kariuomenės pulkų, o Ukrainoje – septyniolika (62-oji, 65-oji, 81-oji, 82-oji šaulių divizija ir 290-asis, 12-asis, 141-asis atskirieji šaulių pulkai bei 1-asis motošaulių pulkas), lietuvių rezistentai įvykdė 1840 antpuolių: 24 diversijas, 64 kartus puolė MGB–MVD kareivius, 35 kartus – Raudonosios armijos kareivius, 101 kartą – sribus, 350 kartų – ginkluotus sovietinius aktyvistus, 78 kartus – sovietų valdžios įstaigas. Vakarų Ukrainoje tuo pačiu metu įvykdyta 1619 antpuolių: 75 diversijos, 78 kartus užpulti

MGB–MVD kareiviai, 123 kartus – Raudonosios armijos kareiviai, 204 kartus – stribai, 338 kartus – ginkluoti sovietiniai partiniai aktyvistai ir 50 kartų užpultos sovietų valdžios įstaigos. Galima pastebėti ir bendrą tendenciją: visos sovietų valdžios įstaigos buvo užpultos 1946 m. sausio–vasario mėn., kai buvo mėginama organizuoti falsifikuotus rinkimus. MGB duomenimis, tais metais lietuvių laisvės kovotojų žuvo 1584, o ukrainiečių – 6526 (iš jų 4397 – per pirmą pusmetį)¹⁴. Panašus santykis buvo ir 1947–1948 m.

Rusijos valstybiniame karo archyve saugomi NKVD–MGB kariuomenės dokumentai suteikia tokias pat galimybes lyginti ir tirti laisvės kovų raidą Latvijoje ir Estijoje.

Nuorodos

¹ Visos Rusijos ypatingosios komisijos (VČK)–Jungtinės politinės valdybos (OGPU)–NKVD–MVD–Viešosios tvarkos apsaugos ministerijos (MOOP) vyriausiųjų valdybų, valdybų, štabų, junginių ir kitų dalinių 1918–1960 metų archyvinių fondų sąrašas, Rusijos valstybinis karo archyvas (toliau – RVKA).

² 63-iosios divizijos vado plk. Ignatovo parengta divizijos 1945 m. veiklos ataskaita, *ibid.*, f. 38650, ap. 1, b. 146, l. 44, 46.

³ *Ibid.*, l. 26, 29, 31.

⁴ *Ibid.*, l. 44, 50.

⁵ *Ibid.*, l. 34, 56.

PABAIGA

Šiek tiek atsivėrus Rusijos valstybiniam karo archyviui atsirado galimybė nuodugniau tirti komunistinio totalitarinio režimo pastangas užgniaužti pajungtų tautų pasipriešinimą. Ir ne tik Lietuvoje ar Ukrainoje, bet ir visoje dėl Molotovo–Ribbentropo pakto Sovietų Sąjungos pasiglemžtoje teritorijoje. Archyvo dokumentai leidžia suvokti ir slopinimo sistemos veiksmus visoje Sovietų Sąjungos teritorijoje. Pagaliau tai yra dar vienas rezistencijos istorijos ir genocidinių nusikaltimų tyrimo šaltinis. Tinkamai pasinaudojus atsivėrusiomis galimybėmis būtų galima nušviesti ir visą totalitarinės valstybės karinio slopinimo sistemos raidą. Šis straipsnis yra tik žingsnis šio tikslo link.

⁶ Plk. Babincevo 1946 m. liepos 26 d. įsakymas Nr. 5, *ibid.*, l. 199.

⁷ NKVD vidaus kariuomenės 5-osios divizijos vado gen. mjr. Leontjevo 1946 m. rugpjūčio 12 d. įsakymas, *ibid.*, l. 201.

⁸ Šie pulkai divizijai priklausė nuo 1944 m.

⁹ Pranešimas Nr. 36, RVKA, f. 38748, ap. 1, b. 109, l. 4.

¹⁰ *Ibid.*, l. 12, 28.

¹¹ Kpt. Abalino pažyma apie 25-ojo šaulių pulko nuostolius, *ibid.*, l. 31.

¹² 25-ojo šaulių pulko nuostolių vardiniai sąrašai, *ibid.*, l. 15, 25.

¹³ 1950 m. birželio mėn. planas „Leto“, *ibid.*, l. 78–80.

¹⁴ *Ibid.*, f. 38650, ap.1, b. 313, l. 10.

Heinrihs Strods, *Latvijas nacionālo partizanu karš, 1944–1956*, Rīga: a/s „Preses nams“, 1996, 576 lpp.

Istorikams, tiriantiems 1944–1956 m. anti-sovietinius tautinius pasipriešinimo judėjimus ir juos lydėjusias represijas, 1996 m. tapo darbingiausi. Prieš kelerius metus atsivėrę slapčiausi archyvai leido įžengti į naują tyrimų etapą. Panaudoti nauji šaltiniai, archyviniai dokumentai leido ne tik atkurti mažai žinomus tautos savigynos istorijos epizodus, bet ir juos naujai interpretuoti, susmeninti nustatant ir iškeliant aktyviausius to istorijos vyksmo veikėjus. Čia didelį žingsnį žengė Lietuvos istorikai, 1996 m. išleidę net du dokumentų rinkinius – „Laisvės kovos 1944–1953 metais“ bei „Lietuvos partizanų kovos ir jų slopinimas MVD–MGB dokumentuose 1944–1953 metais“ ir tais dokumentais pagrįstą kolektyvinį veikalą „Lietuvos partizanai 1944–1953 m.“ Tuo pačiu metu Lenkijoje pasirodė straipsnių rinkinys „Lenkai prievartos akivaizdoje“ („Polacy wobec przemocy 1944–1956“), kuriame istorikai Zdisławas Szpakowski ir Tadeusz Kostewiczius nušvietė antikomunistinio ginkluotojo pagrindžio atsiradimą ir sunaikinimą, komunistinio teroro ir represijų mastą Lenkijoje. Ir pagaliau Latvijoje pasirodė pirmoji knyga šia tema, kurioje prof. H. Struodas (Strods) nagrinėja latvių ginkluotojo pasipriešinimo ištakas, eigą ir padarinius.

Prof. H. Struodo pateikta daugybės mažai žinomų faktų analizė leidžia į latvių pasipriešinimą pažvelgti kaip į vientisą, dešimtmetį trukusį veiksmą, mažos tautos atsparumo bandymą. Šešiuose knygos skyriuose ne tik apžvelgiama tautinių partizanų veikla (istorinė medžiaga dėstoma chronologiniu–teminiu principu; žr. III skyrių „Latvijos nacionalinės partizanų organizacijos“, V skyrių „Latvijos tautinių partiza-

nų kovos“, VI skyrių „Latvijos nacionalinio partizanų karo pasekmės“), bet ir jų veiklos ištakos Latvijos „mažajo karo“ metu (žr. I skyrių „Latvija 1943–1945 metais“), sovietinis okupacinis režimas ir jo antipartiniai veiksmai (žr. II skyrių „SSRS okupacinis režimas Latvijoje 1944–1950 metais“, IV skyrių „SSRS okupacinės valdžios kova su tautiniais partizanais“).

Ypač svarbu tai, kad prof. H. Struodui pavyko pasinaudoti ir Rusijos valstybinio karo archyvo Vyriausiosios NKVD–MVD–MGB vidaus kariuomenės valdybos ir jai pavaldžių Latvijoje dislokuotų dalinių fondais, kuriuose saugomi dokumentai ir apie NKVD (MGB) 5-osios šaulių divizijos veiklą. Lietuvoje analogas būtų gen. P. Vetrovo vadovaujama 4-oji divizija, kuri paliko patį kruviniausią pėdsaką. Šių eilučių autoriui nebuvo leista peržengti minėtojo archyvo slenksčio, tad juo labiau sveikintinas prof. H. Struodo precedentas. Visi kiti archyvai (išskyrus Anglijos archyvą ir Vokietijos karo archyvą, kurių fondais autorius naudojo si nušviesdamas latvių ginkluotojo pasipriešinimo ištakas) turi savo analogus Lietuvoje ir yra prieinami istorikams. Tai Latvijos valstybiniame archyve atsidūręs buvęs Latvijos KP CK archyvas, Vidaus reikalų ministerijos archyvas ir buvusio KGB archyvas, perėjęs Latvijos prokuratūros žinion.

Knygoje pateikiama įdomių duomenų apie latvių ir lietuvių partizanų bendradarbiavimą. Tam skirtas net visas skyrius „Bendradarbiavimas su kaimyninių šalių partizanais“. Iš Lietuvoje esančių archyvinių šaltinių žinoma, kad saugodamiesi NKVD (MGB) kariuomenės persekiojimo joniškiai, biržiečiai, rokiškėnai ir kitų Lietuvos šiaurinių kraštų partizanai dažnai pereida-

vo į Latvijos miškus. Autorius pažymi didelį lietuvių partizanų aktyvumą. Pietų Latvijoje jie ne tik slėpdavosi, bet ir rengdavo pavienius antpuolius. 1945–1948 m. lietuviai ypač aktyviai veikė Bauskės ir Ilūkstės apylinkėse. Pastarojoje vietovėje ypač pasižymėjo J. Streikaus partizanų grupė, lietuvių rezistencijos tyrinėtojams labiau žinoma kaip Vytauto apygardos „Lokio“ rinktinės būrys. Dešimt šio būrio partizanų 1948 m. gruodžio 1 ir 6 d. Ilūkstės apskrityje susirėmė su saugumo pajėgomis ir beveik visi (R. Telauskis, L. Novickis, A. Varna, A. Jermolavičius ir kt.) žuvo (p. 474) (čia ir toliau nurodomi recenzuojamos knygos puslapiai). Jelgavos apskrityje Lielaucės miške nuo 1948 m. gruodžio iki 1949 m. kovo 17 d. veikė Krauja Karlio ir Prano Gelažiaus-Kluonio vadovaujamas bendras lietuvių ir latvių junginys. MGB 5-osios divizijos 36-asis pulkas šį būrį sunaikino nukaudamas 8 latvių ir 7 lietuvių partizanus. Gaila, kad autorius šio mūšio nepateikia kaip ryškiausio lietuvių ir latvių bendradarbiavimo įrodymo, nors pačiam mūšiui knygoje skirta tikrai daug dėmesio. Įdėta net mūšio schema (p. 444–445). Kitaip negu lietuviams, latvių partizanams Lietuvos teritorija būdavo tik laikinas prieglobstis (p. 474).

Be abejo, mums įdomiausi latvių ir lietuvių partizaninio karo panašumai ir skirtumai. Prof. H. Struodas, remdamasis Maskvoje rasta NKVD kariuomenės ataskaita, teisingai nurodo okupuotose Baltijos šalyse vykusio ginkluotojo pasipriešinimo judėjimo kiekybinius skirtumus: 1945 m. Lietuvoje žuvo 8916 žmonių, t.y. 90 proc. visų žuvusiųjų, Latvijoje – 715, Estijoje – 270 (p. 487). Žinomi Lietuvos ir Latvijos archyviniai šaltiniai pateikia didesnius aukų skaičius, bet tai iš esmės nekeičia išvados.

Sovietinių saugumiečių metodai ir Latvijoje, ir Lietuvoje buvo vienodi. Tai įrodo ir agentų smogikų grupių bei specialių migdomųjų ir narkotinių priemonių naudojimas (pavyzdžiui, preparato „Neptun“) (p. 297, 299, 304). Agentais smogikais pirmiausia tapo 50 buvusių latvių sovietinių partizanų.

Vėliau O. Uoškalnas (Oškalns), V. Laivinis (Laiviņš), Vasiluonuokas (Vasilonoks) ir kitų saugumiečių vadovaujamose grupėse sutelkti buvę susikompromitavę ar legalizavęsi partizanai veikė Maduonos, Jekablio, Preilos rajonuose (p. 299). Nukentėjo ir lietuvių partizanai. Latvijoje nuo 1946 m. liūdnamai pagarsėjęs M. Vituolinis (Vitoliņš) dalyvavo ir 1949 m. kovo mėn. triuškinant jungtinį latvių ir lietuvių partizanų būrį.

Įdomiai autorius analizuoja Latvijos komunistinės vadovybės nutarimus, skirtus kovai su ginkluotojo pasipriešinimo judėjimu. 1945–1946 m. Latvijos komunistų partijos Centro komiteto karo skyriaus vadovas E. Krūminis (Krūmiņš) ir Maskvos emisaras J. Kalnberzinis (Kalnberziņš) inspiravo net 14 tokių nutarimų. Jų pagrindiniai vykdytojai buvo NKVD kariuomenė ir vadinajamieji liaudies gynėjai. Jie atliko visas okupacinių pajėgų funkcijas. Apie kovą su „savo tauta“ čia netenka kalbėti. Tai dar kartą įrodo ir patvirtina autoriaus pateikti saugumiečių sudėties tyrimai. 1952 m., kai partizaninės kovos įkarštis jau buvo praeityje, tik 4 proc. MGB vadovybės ir 24 proc. paprastų saugumiečių sudarė latviai. Tarp vadinamųjų liaudies gynėjų tik 37,1 proc. buvo latviai (p. 270, 363). Latvių visai nebuvo Latvijoje dislokuotoje gen. P. Leontjevo 5-ojoje divizijoje, kuri buvo pagrindinė karinė okupantų atrama. Kitas ypatumas tas, kad latvių tautos naikintojai ir pasipriešinimo slopintojai buvo beveik vien mažaraščiai ar beraščiai žmonės. Pusė saugumiečių buvo baigę vos keturias klases ir tik 19 proc. jų turėjo vidurinį išsilavinimą. Dar prasčiau atrodė kaimą terorizavę „liaudies gynėjai“: net penktadalis jų buvo beraščiai, 55 proc. turėjo pradinį išsilavinimą. MGB kariuomenę taip pat tenkino tai, kad 70 proc. kareivių ir karininkų buvo beraščiai ir mažaraščiai (p. 309). Būtent tokius žmones buvo galima paversti klusniais genocido akcijų vykdytojais. Galima teigti, kad prof. H. Struodo pateikti duomenys leidžia daryti panašias išvadas ir apie kitose okupuotose Baltijos valstybėse buvusių kari-

nių ir sukarintų pajėgų sudėtį. Lietuvoje žinomi archyviniai šaltiniai tai taip pat patvirtina.

Latvijoje NKVD (vėliau – MGB) vidaus kariuomenės 5-oji divizija, kaip ir 4-oji Lietuvoje ir 63-ioji Estijoje, organizavo ir vykdė gausias karines-baudžiamąsias operacijas. 1945–1950 m. ji surengė 1572 antipartizanines akcijas. Autorius, nustatydamas, kiek kiekviename rajone įvykdyta tokių operacijų, leidžia palyginti kovų intensyvumą atskiruose regionuose. Taigi intensyviausia kova vyko Cėsių (163 operacijos), Talsų (113), Liepojos (93), Vilakos (90), Madonos (87), Kuldygos (86), Jelgavos (76), Ilūkstės (67), Rygos (61), Bauskės (59) rajonuose (p. 310–311). Antra vertus, 1948 m. net 83 proc. tokių operacijų buvo nesėkmingos. Partizanams pavykdavo išvengti persekiojimo. Matyt, dėl to 5-osios divizijos 36-ajame pulke buvo „ypatingosios paskirties ypatingoji komanda“ – OKON, kuri 1945–1953 m., vadovaujama plk. Ptašigino, pplk. Semenjakino, pplk. Boreco, pplk. Glazovo ir mjr. Afonino, veikė visoje Latvijos teritorijoje. Autorius ją vadina visišku SS ir SD operatyvinių būrių (*Einsatzkomandos*) analogu. Maskvos archyvuose rasta dokumentinė medžiaga apie tokį ilgai veikusį specialųjų naikinamųjų akcijų vykdytojų dalinį yra tikrai labai įdomi. Ji leidžia kitaip pažvelgti ir į antipartizaninių akcijų vykdymą. Galima manyti, kad tokių dalinių paskirtis ir įgaliojimai gerokai pranoko paprastų antipartizaninių operacijų tikslus.

Autorius daug dėmesio skiria partizaninio karo padariniams. Oficialiais KGB duomenimis, iki 1953 m. pabaigos žuvo 2422 partizanai (p. 489), iš jų 1089 žuvo 1945 m., 379 – 1946 m. (p. 432–433). Prof. H. Struodo apskaičiavimais, iš viso žuvo ar buvo karo tribunolų nuosprendžiais sušaudyta 2905 žmonės. Sovietinė pusė tuo metu neteko 1639 žmonių: 1050 sovietinių aktyvistų ir saugumo agentų, 370 vidaus kariuomenės karių ir MGB darbuotojų, 199 (sumažintais duomenimis) vadinamųjų liaudies gynėjų (p. 498). Be abejo, ir Latvijoje soviet-

mečiu mėginta koreguoti šiuos skaičius mažinant žuvusių kareivių ir „liaudies gynėjų“ skaičių, bet didinant bendrą skaičių – 1976 žuvusieji. Autorius gana įtikinamai tai paneigia ir įrodo, kad partizaniniame kare latvių „sribų“ nuostoliai – ne mažiau kaip 707 žuvę ir sužeisti (p. 492, 494), o MGB kareivių – apie 500 (po 50 kasmet) (p. 488).

Knygoje yra įdomių duomenų ir apie tai, kad NKVD (MGB) karinės pajėgos dažnai buvo siunčiamos iš Latvijos į Lietuvą, kur vyko intensyvesnis ir atkaklesnis pasipriešinimas. 5-osios divizijos Pruto ir Bogdano Chmelnickio ordino 24-asis šaulių pulkas 1948 m. tarp savo aukų – 493 nukautų ir 349 suimtų partizanų suskaičiavo 94 nukautus ir 182 į nelaisvę Lietuvoje paimtus partizanus (p. 334). Tais pačiais metais vienas pulko batalionas Lietuvoje į gyvulinius vagonus sukišo ir ištrėmė į Sibirą 2358 žmones (p. 332). Anksčiau minėta 36-ojo pulko „ypatingosios paskirties ypatingoji komanda“ 1948 m. gegužės 9–birželio 5 d. „darbavosi“ Lietuvoje. Ką ji čia darė, žinių nėra. Nekelia abejonės tik tai, kad pasipriešinimas okupantams, arba sovietinei valdžiai, Maskvoje buvo laikomas vientisu reiškiniu, kurį reikia sunaikinti visomis pajėgomis, kad ir kur jos būtų dislokuotos. Minėta „ypatingoji komanda“ 1949 m. vasarą buvo permesta į Moldovą (p. 322), Latvijoje dislokuotos karinės pajėgos prireikus blokuodavo Lietuvos teritoriją (p. 327), o valstybės saugumo ministras savo raportuose apibendrindavo kovą su ginkluotąja rezistencija Pabaltijyje, Vakarų Ukrainoje ir Vakarų Baltarusijoje (visuose šiuose „regionuose“ tik 1947 m. nukauti 5685 ginkluoti partizanai) (p. 488). Vien 1949 m. kovo mėn. bendrai latvių, lietuvių ir estų trėmimo operacijai „Bangų mūša“ („Priboj“), kai į Sibirą buvo išvežta beveik 95 tūkst. žmonių, buvo sutelkta 45 tūkst. „aktyvių durtuvų“. Į pagalbą iš Maskvos buvo atsiųsta MGB F. Dzeržinskio 1-oji motorizuotoji divizija (4000 kareivių), o iš Rusijos – tūkstančiai MGB darbuotojų ir kursantų (p. 531). Tai atitiko ir knygoje analizuojamos MGB karinės dok-

trinos pamatinius principus: siekiant palaužti ginkluotąjį pasipriešinimą, be slaptų priemonių, žvalgybos ir kontržvalgybos, panaudoti taktinius ir strateginius rezervus.

Autorius išskiria tris svarbiausias 1945–1947 m. ginkluotojo pasipriešinimo pralaimėjimo priežastis, nulėmusias visą tolesnę pasipriešinimo eigą. Pirmoji priežastis – tai politinis pralaimėjimas, kai didžiosios Vakarų valstybės Jaltoje iš esmės atsisakė siekio atkurti Baltijos valstybių nepriklausomybę. Antroji – 1945 m. gruodžio 26 d. ir 1946 m. spalio mėn. sovietinio saugumo su M. Vituolinio pagalba iškovota agentūrinė pergalė ir nutraukti bet kokie mėginimai suvienyti visus Latvijos partizanus. Trečioji – lemiamas karinis pralaimėjimas, patirtas 1946 m. vasarą ir rudenį, kai antipartizaninės pajėgos puolė partizanų grupių telkinius ir daugelį jų sunaikino (p. 559). Nors Latvijoje partizanų ir aktyvių jų rėmėjų autorius suskaičiuoja net 40 tūkst. (ketvirtadalis – ginkluoti partizanai), bet čia, ne taip, kaip Lietuvoje, nebuvo sukurta centrinė vadovybė. Veikė regioninės organizacijos: Latvių nacionalinė partizanų organizacija Kuržemėje (1945 m.), Latvijos nacionalinis partizanų sąjūdis Vidžemėje

(1944–1948 m.), Latvijos tėvynės sargybinių (partizanų) sąjunga (LTS(p)A) Latgaloje (1945 m.). Pastaroji organizacija buvo organizuota Latvijos armijos keturių divizijų principu ir nesėkmingai mėgino suvienyti visus partizanus. Vis dėlto šių organizacijų vadai K. Rusuovas (Rusovs), A. Cirulis (Varpa), pastorius A. Juchnevičius (Juhnevičs), K. Blumbergas (Blumbergs), V. Mundure (Marta Skuja) kartu su ginkluotų partizanų būrių vadais, tokiais kaip P. Čeveras (Čevers) ir kt., padėjo pasipriešinimo judėjimui išsilaikyti ilgus metus. 1954 m. vasario 1 d. Latvijoje tebeveikė 105 partizanai, kurie 1956 m. pasidavė arba žuvo.

Knygos autorius savo kruopščiai surinkta ir išanalizuota dokumentine medžiaga pateikia tikrą partizanų kovų panoramą, kurią atskleidžia ne tik per atskirų organizacijų veiklos prizmę, bet ir nagrinėdamas kiekvienų metų kovų eigą. Tai yra kol kas vienintelė mums žinoma tokia išsami Latvijos partizaninio karo istorija, kuria naudodamiesi lietuvių rezistencijos istoriją tiriantys mokslininkai dabar gali daryti ir Lietuvą liečiančius apibendrinimus, ir išvelgti naujus šios problematikos aspektus.

Arvydas Anušauskas

Nijolė Gaškaitė, *Pasipriešinimo istorija. 1944–1953 metai*, Vilnius: Aidai, 1997, 318 p.

Tarsi gero draugo sulaukėme šios knygos, kurios leidimą parėmė Atviros Lietuvos fondas. Nors autorė pratarmėje rašo, kad „knyga skirta istorijos mokytojams, vyresniųjų klasių moksleiviams“, tačiau ji neabejotinai turėtų sudominti ir plačiąją visuomenę, ir istorikų bendruomenę. Taip galima teigti pirmiausia dėl knygos turinio dėstymo metodikos pasirinkimo, o antra, dėl dviejų ją palydinčių įžangų. Būtent visas kontekstas – dr. K. K. Girniaus ir habil. dr. E. Aleksandravičiaus mintys kartu su N. Gaškaitės tekstu – netiesiogiai, tačiau bene geriausiai atspindi moderniosios Lietuvos istorijos tyrinėjimų problematiką. Skaitydami įžangas matome

ne tik visiškai skirtingus požiūrius į pačią knygą, bet ir skirtingas istorines įžvalgas, kurių sandūroje svarbus išskylantis klausimas: kas pagaliau yra toji atvira visuomenė? Ar tai ne tautos ir asmens savivoka, susitaikymas pirmiausia su savo istorija? Kita vertus, atvirumas pasauliui – tai pirmiausia tolerancija atsiveriančiai pažinimo erdvei, naujoms, galbūt neįprastoms idėjoms. Tačiau vargu ar galime tikėtis tolerancijos, pagaliau – suvokimo ir susivokimo sau nepasakę, kas esame, iš kur atėjome, ko siekiame.

N. Gaškaitės knygoje nagrinėjamas neabejotinai tragiškiausias ir daugiausia kon-

troversijų keliantis XX a. Lietuvos istorijos laikotarpis. Tuo svarbiau čia yra gebėjimas kalbėti atvirai apie dalykus, tolimus heroizmui, tokius kaip taikių gyventojų žūtis. Tačiau ne mažiau svarbu ieškoti to priežasčių, imperatyvų, skatinusių asmenį ar asmenų grupę vienaip ar kitaip elgtis esant vienokiai ar kitokiai kritinei situacijai. Galbūt tai jau peržengia įprastas istorijos, kaip mokslo disciplinos, kompetencijos ribas? Bet ar tampa mažiau svarbu? Būtent tautinės savivokos plačiąja prasme problemas sprendžia N. Gaškaitės knyga, užpildydama mūsų pažinimo spragas. Kita vertus, šis mūsų patyrimas gali būti įdomus ne tik mums patiems, bet ir mums atsiveriančiam pasauliui.

Tad aptariamoji knyga, regis, užprogramuota pakeisti tradicinę mūsų mokyklinio vadovėlio sampratą. Vadovėlis šiuo metu Lietuvoje turėtų būti kiek kitokios paskirties: jis turėtų tapti vadovu pasauliui atsiveriančiai visuomenei po savo netolimos, bet dar taip mažai pažįstamos istorijos erdves. Paradoksalu, bet labai dažnai geriau žinome, kas vyko Lietuvoje XIII ar XIX a.,

nei kas šiame. Ir tokie keisti atrodo senoliai, pasakojantys lyg ir nebūtas istorijas apie savo herojus, apie idealus, dėl kurių mirštama, apie bunkerių tvaiką ir pūvančius ant kūno drabužius, jokia „racionalia“ logika nepaaiškinamą ryžtą ir poelgių motyvacijas.

Būtent į ano laiko dvasią, į pačias jos gelmes veda N. Gaškaitės knyga. Visi knygos elementai skirti šiam tikslui: lengvas naratyvus dėstymas, nuotraukos, klausimai paraštėse – erdvė minčiai, chrestomatiniai tekstai... Taip atsiskleidžia vientisa ir kartu daugiasluoksnė 1944–1953 m. Lietuvos, „miško Lietuvos“, panorama. Kaip pažymėjo dr. K. K. Girnius, knyga dėl įvairių priežasčių gali nepatikti daugeliui. Ko gero, svarbiausia mūsų problema ir kliūtis atvirai visuomenei formuotis – nesugebėjimas pagaliau pavadinti daiktus tikraisiais vardais, įvardyti herojus ir ne tik juos.

Knygos apie pasipriešinimą išleidimas su Atviros Lietuvos fondo programos „Švietimas Lietuvos ateičiai“ ženklu yra netikėtas, tačiau pateisinamas.

Dalia Kuodytė

VIENOS IŠ DAUGELIO STRIBYNIŲ ISTORIJA

Skuodo rajone yra Ylakių miestelis. Per pirmąją sovietinę okupaciją, 1940–1941 m., jis buvo valsčiaus centras ir priklausė Mažeikių apskrčiai. Pradėjus suiminėti Lietuvos piliečius, fiziškai su jais susidoroti, Ylakiuose buvo suimti Vižančių pradinės mokyklos mokytojas Grigas, 53 metų malūnininkas Feliksas Veitas iš Gėsalų kaimo ir jo 16-metis sūnus Kazys, 26 metų Bronius Bičkus iš Kervių kaimo bei daugelis kitų kol kas dar nenustatytų žmonių.

Kai prasidėjus Vokietijos–Sovietų Sąjungos karui sovietinė armija traukėsi, Ylakių valsčiuje kapitonas Petrauskas suorganizavo apie 100 partizanų būrį, kuris pastojų kelią nuo Sedos pusės į Ylakis grįžtantiems raudonarmiečiams bei jų tarnams. Kautynėse žuvo penki partizanai: 23 metų Petras Klova, 26 metų Valis Visockas, 27 metų Juozas Kauneckas (visi iš Kervių kaimo), 40 metų Kriaunų kaimo gyventojas Kazimieras Balvočius ir 25 metų Žitkus iš Gonaičių kaimo. Visi jie su lietuviškomis katalikiškomis apeigomis 1941 m. birželio 23–28 d. buvo palaidoti Ylakių kapinėse rytinėje koplyčios pusėje.

Miestelyje dar ir šiandien Sedos gatvėje stovi raudonų plytų namas. Šalia jo prieš metus buvo keletas ūkinių pastatų, taip pat ir tvartas. Prieš Antrąjį pasaulinį karą namas priklausė Strėliui. Karui pasibaigus jame įsikūrė enkavėdistai. Čia buvo tardomi, kankinami ir žudomi Žemaičių apygardos „Alkos“ rinktinės partizanai. Išniekinti jų kūnai buvo sumesti į tvarte esančias sruvų duobes arba užkasti patvoryje.

Atkūrus Lietuvos Nepriklausomybę buvusių partizanų artimieji, giminaičiai ir pažįstami ne kartą kreipėsi į Skuodo rajono valdžią su prašymu leisti vykdyti žuvusiųjų

paiešką, kadangi puikiai žinojo, kur užkasti nukankinti jų šeimos nariai, giminaičiai. Dvejus metus Ylakių apylinkėse buvo tikslinamos, remiantis gyvų liudininkų parodymais ir prisiminimais, žuvusių partizanų ir dingusių gyventojų, kuriuos išsivedė stribteliai, pavardės. Dėl nežinomų priežasčių leidimas vis nebuvo išduodamas, todėl trūkų kantrybei 1995 m. gegužės mėn. žmonės patys pradėjo kasinėjimus.

Gegužės 4 d. buvo rasti pirmojo kankinio palaikai. Kojų pėdos buvo sumestos ant krūtinės. Dirbę žmonės skubiai iškvietė Skuodo rajono prokurorą, kuris atvyko kartu su Skuodo rajono vicemeru P. Šukiu ir Skuodo rajono muziejaus direktoriumi E. Razgiu. Taip pat atvyko korespondentų, Ylakių apylinkės ambulatorijos vedėjas gydytojas J. Šalčius. Kitą dieną atvyko ir archeologas Žiemelis. Tad nors leidimas paieškoms ir nebuvo duotas, tačiau dalyvavo asmenys, tokiu atveju reikalingi pagal Vyriausybės 1992 m. birželio 9 d. nutarimą Nr. 446 „Dėl rezistentų ir kitų asmenų, nužudytų okupacinių režimų metu, palaikų perkėlimo ir įamžinimo“.

Iš duobėje rastų daiktų buvo atpažinti Klauseikių pradžios mokyklos mokytojo A. Dirksčio palaikai, kuriuos 1995 m. gegužės 28 d. jo brolis palaidojo Skuodo kapinėse.

Gegužės 5-ąją kasinėjimai tęsėsi. Buvo rasti dviejų suaugusiųjų ir vieno jaunuolio palaikai be rankų plaštakų ir kojų pėdų. Vienoje kaukolėje matėsi šautinė skylė. Šauta buvo iš arti, nes kitoje kaukolės pusėje išplėšta dalis kauko. Apžiūrėjus kitą kaukolę buvo matyti išmušti priekiniai dantys. Duobėje rasti švarko likučiai, veidrodelis, šukos, rožinys su medžiagos likučiais ir diržo liekanos. Remiantis archeologo išvadomis, giminaičių pasakojimais ir tuo, kad J. Bičkuvie-

nė 1946 m. gegužės mėn. Ylakių turgavietėje matė numestus ir išniekintus partizanų kūnus, buvo nustatyta, kad tai – partizano Edvardo Bičkaus ir Klauseikių kaimo gyventojų Prano Gedmino bei 17-mečio Letukio palaikai.

Gegužės 9, 10, 11 d. vėl kasinėta. Dauboje buvo rasti dar vieno kankinio palaikai. Gegužės 12-ąją tvarte atkasti 1,9 m ūgio kūno likučiai. Kaukolė sudaužyta, išnartas priekinis žandikaulis ir labai balti dantys. Gegužės 13-ąją daržinėje rasta išbetonuota duobė, o joje – sukapotų žmonių palaikai, užpilti kalkėmis. Kiek čia žmonių sumesta – nepavyko nustatyti. Tomis dienomis buvo rasti 21 nukankinto partizano bei jiems prijauciančių žmonių palaikai. Tai buvo:

Fortunatas Ašoklis	Rapolas Petrauskas
Edvardas Bičkus	Jonas Petrikas
Pranas Gedminas	Edvardas Reimontas
Antanas Gūžė	Vytautas Ruzgys
Petras Jonauskas	Vaclovas Stočkus
Steponas Kakštys	Leonas Šarapnickas
Juozas Lekstys	Petras Šarapnickas
Letukis	Adomas Tamošauskas
Izidorius Matutis	Kazys Venckus
Juozas Mickus	Pranas Želvys
Pranas Mickus	

1995 m. gegužės 28 d. jie buvo iškilmingai palaidoti Ylakių kapinėse. Išnešti iš bažnyčios visi karstai buvo atidengti, nes miestelyje pasklido kalbos, kad karstuose – gyvulių kaulai. Tad teko visiems parodyti, jog tai žiauriai nužudytų žmonių palaikai. Iš tikrųjų, iš pastato išsikrausčius enkavėdistams, jame buvo įrengta gyvulių skerdykla. Matyt, kažkam buvo naudinga paskleisti šiuos gandus, kad aikštėn neiškiltų visa teisybė. Tai ypač pasijuto pradėjus tvarkyti dokumentus dėl pastato Ylakiuose, Sedos g. 11, įtraukimo į Nekilnojamųjų kultūros vertybių registrą. Medžiagą apie buvusioje Ylakių enkavėdistų būstinėje nužudytus partizanus bei vietos gyventojus pateikė Mažeikiuose gyvenanti J. Bičkuvienė, kurios vyro brolio partizano Edvardo Bičkaus palaikai taip pat buvo čia užkasti.

Gavus šią medžiagą, 1995 m. rugpjūčio 6 d. buvo parengtas raštas Nr. 03–105 Skuodo rajono merui. Jame buvo prašoma mi-

nėtame pastate įsteigti rajono kraštotyros muziejaus filialą, kuriame atspindėtų šiame rajone vykdytas genocidas ir vykęs rezistencinis sąjūdis. Meras pritarė prašymui. Iš tvarto, kuriame buvo rasti nužudytųjų palaikai, buvo iškelti gyvuliai. Pamažu iškeldinami Sedos gatvės 11 namo gyventojai.

1996 m. pavasarį mūsų darbuotojai buvo nuvykę į Ylakius. Jie susitiko su rajono savivaldybės vicemeru P. Šukiu, paminklo-saugininke V. Šimkuvienė, architektu, Ylakių seniūnu. Dalyvavo du buvę partizanai (Idelfonsas ir Vytautas Bičkai). Buvo nutarta, kad tvarkant visą šią teritoriją reikia nugriauti medinius tvarto priestatus (**paliekant visas mūrines tvarto sienas**), išvežti šiukšles, aptverti žudynių vietą ir t.t. Po šio, atrodo, draugiško pokalbio kaip perkūnas iš giedro dangaus trenkė žinia: nugriautas tvartas.

Šiais faktais norime atkreipti visuomenės ir valstybinių organizacijų dėmesį į tai, kad visos memorialinės vietovės ir jose stovintys statiniai, susiję su Lietuvos gyventojų genocidu ir rezistencija, yra inventorizuojami Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centre. Čia sudarinėjamas minėtų statinių sąvadas. Turimos medžiagos pagrindu šios vietovės ir jose stovintys statiniai traukiami į Nekilnojamųjų kultūros vertybių registrą, todėl jokia savavališka veikla šiose vietovėse (kol bus surinkta visa medžiaga – gyvų liudininkų bei nukankintų artimųjų prisiminimai, KGB archyvų duomenys) neleidžiama. Rūpintis, kad asmenys, kurie pažeis šią nuostatą, būtų traukiami baudžiamojon atsakomybėn. Ši problema opi ne tik paminklosauginiu aspektu: juk kiekviena partizanų užkasimo vieta – tai ir genocido, vykdyto Lietuvos žmonių atžvilgiu, įrodymas. O įrodymų naikinimas turi būti baustinas veiksmas.

1996 m. dizaineris R. Navickas sukūrė ir tų pačių metų gruodžio mėn. Ylakių kapinėse pastatė juodo granito paminklą, žymintį 1941 m. birželio mėn. žuvusių sukilėlių ir 1944–1953 m. miestelio enkavėdistų būstinės pastate nukankintų partizanų bei nekaltų vietos gyventojų kapą.

Rūta Trimonienė

* * *

Šv. Mišiomis Merkinės bažnyčioje prasidėjo tradicinis Dainavos apygardos partizanų susitikimas-minėjimas. Į šią šventę, vykusią liepos 12 d., susirinko ne tik merkiniečiai ir laisvės kovų dalyviai iš visos Dzūkijos. Čia atvyko ir Seimo Pirmininkas prof. V. Landsbergis, monsinjoras A. Svarinskas (jis aukojo šv. Mišias), Alytaus miesto meras D. Kurtinaitis ir daugelis kitų garbingų valdžios atstovų.

Po šv. Mišių eisena su vėliavomis patraukė į Merkinės kryžių kalnelį – buvusį stadioną. Šioje vietoje pokario metais atgulė apie

600 laisvės karių. Prie ten pastatytos atminimo koplyčios ir vyko visas renginys. Tylos minute buvo pagerbti žuvusieji, pasak prof. V. Landsbergio, laisvi Dzūkijos krašto sūnūs ir dukros, net ir okupacijos sąlygomis išlaikę tvirtą tikėjimą laisva Tėvyne.

Buvo skaitomos partizanų atsiminimų ištraukos, poezija. Ypatingą renginio nuotaiką sukūrė nepakartojamos dzūkų giesmės ir partizanų dainos, kurias atliko dainingieji šeimininkai bei svečiai iš Vilniaus – ansamblis „Kadagys“.

Dalia Kuodytė

MŪSŲ AUTORIAI

ARVYDAS ANUŠAUSKAS

humanitarinių mokslų daktaras, LGGRTC Genocido ir rezistencijos departamento direktorius

ARŪNAS BUBNYS

humanitarinių mokslų daktaras, Lietuvos ypatingojo archyvo direktorius

AUDRONĖ JANAČIENĖ

Vilniaus universiteto magistrantė

INGA PETRAVIČIŪTĖ

LGGRTC darbuotoja, Vilniaus universiteto magistrantė

MINDAUGAS POČIUS

LGGRTC asistentas

JUOZAS STARKAUSKAS

LGGRTC asistentas

ARŪNAS STREIKUS

LGGRTC asistentas, Vilniaus universiteto magistrantas

VIDMANTAS TŪTLIS

Kauno Vytauto Didžiojo universiteto bakalauras

GENOCIDAS IR REZISTENCIJA
LGGRTC leidinys
1997, 1

Viršelio dailininkas *Alfonsas Žvilius*
Redaktorė *Rima Mekaitė*

SL 2015. 1997 09 22. 12 sp.l. Tir. 800 egz. Užs. Nr. 313a
Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17/1, 2001 Vilnius
Spausdino BSPB spaustuvė, Antakalnio g. 52, 2055 Vilnius

Kaina sutartinė

ŠIAME LEIDINYJE:

Mindaugas Pocius.
MVD-MGB SPECIALIOSIOS
GRUPĖS LIETUVOJE
(1945–1959)

Juozas Starkauskas.
FRONTO
UŽNUGARIO APSAUGOS
NKVD KARIUOMENĖS
VEIKLA LIETUVOJE
(1944–1945)

Inga Petravičiūtė.
SOVIETINIO SAUGUMO
STRUKTŪRA IR FUNKCIJOS
LIETUVOJE (1941–1954)

Vidmantas Tūtlis.
TRAGIŠKŲ ĮVYKIŲ SŪKURYJE
PARAŠYTŲ MEMUARŲ
SAVITUMAI

Audronė Janavičienė.
SOVIETINIAI DIVERSANTAI
LIETUVOJE (1941–1944)

Arūnas Streikus.
SOVIETŲ VALDŽIOS
ANTIBAŽNYTINĖ POLITIKA
(1953–1967)

Arūnas Bubnys.
VOKIEČIŲ IR LIETUVIŲ
SAUGUMO POLICIJA
(1941–1944)
